

BIBLIOTHECA INDICA :
A
Collection Of Oriental Works

PUBLISHED BY
THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, Nos 1131, 1132, 1133, 1158 & 1159

THE ÇĀTAPATHA BRĀHMANA
OF THE WHITE YAJURVEDA,

WITH THE
COMMENTARY OF SĀYAṆA ĀCHĀRYA

EDITED BY
ĀCĀRYA SATYAVRATA BĀMASRAMĪ,

*Associate Member of the Asiatic Society of Bengal, Editor,
Author, Commentator, Annotator, Compiler, Translator,
& Publisher of different Vedic Works &c. &c*

VOL. II KANDA II

CALCUTTA

PRINTED BY HITAVRATA CHATTOPADHYAYA, SATYA PRESS
1906.

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

(शुक्लयजुर्वेदस्य माध्यन्दिनशाखीयम्)

श्रीमत्सायणाचार्यकृत-‘विदार्थप्रकाश’-नामभाष्येण
सहितम् ।

वद्वदेशीयास्यायितिकसमितेरनुमत्या व्ययेन च,

शामयमौशुपनामाचार्यसंलग्नतदर्थस्य

ययामति संशोध्य सण्दीक्य च सम्पादितम् ।

॥ २ भा० । २ का० ॥

(द्वितीयकाण्डात्मको द्वितीयो भागः)

कलिकाता-राजन्वत्याम्,

१८६३-संवत्समायां सत्ययन्त्रेण यज्ञतो मुद्रितम् ॥

॥ सम्पादकोक्तिः ॥

अथ यद्यपि गतपथ द्वितीयकाण्डीय-सायणाचार्यकृत भाष्यस्य विश्वेकपुस्तकस्यापि लाभाय बहु यतितम्, क्रमव्यत्यासदोष सुररीकृत्यैवैतत्सम्पादनतः पूर्वं मेव द्वितीयकाण्डं सम्पादितञ्च, इत्थं तथापि न कथमपि फलितं मे मनोरघट्टुमेण, न ह्यद्याप्यभिलपित-रूपं मेकमपि तत्पुस्तकमवापीति; तदनन्वगत्या बह्वश्वाना दर्शानेवावलम्ब्यतिथमतः कष्टतय समपाद्येतदस्य संसंघोधनम् ।

तदेतद्वितीयकाण्डस्य पाठान्तरादिस्थानबोधनाय सङ्गृहीतानां तेषां मादर्शपुस्तकानां मेधं नामधेशानि कल्पितानि—

- क = १५१-पञ्चात्मकम्, १६८६ संवत्तिखितम्, पूर्णम् ।
 ख = १०८-त्रयात्मकम्, १६५८ संवत्तिखितम्, पूर्णम् ।
 ग = डा० वेबर सम्पादितम्, ख०-१८४८-बार्लिंशुद्रितम्, पूर्णम् ।
 घ = अजमेर वैदिकयन्त्रालये १८५८ संवत्शुद्रितम्, पूर्णम् ।
 ङ = ८१-प०, आदृ दिगताब्दाधिककालीनम्, पूर्णम् ।
 च = डा० वेबरेणाविलुप्ताक्षराणि विचित्र्य समाहृतं ग मुद्रितम् ।
 छ = २१-पञ्चात्मकम्, १८२६ ख०-लिखितम्, पूर्णम् ।
 ज = श्रीरामपुरकलेजीयन्तु 'च'तोऽविभिन्नमिति परित्यक्तमिव ।
 एतेषु अष्टस्वादर्थपुस्तकेषु कादीनि चत्वारि मूलस्य, अपराणि भाष्यस्येति वेद्यम् । किञ्च ग पुस्तकमवलम्ब्यैव मुद्रितं घ पुस्तकं गम्यत इति तयोरेकत्वं मेव तत्त्वतः ।

एतस्मिन् हि काण्डे अग्न्याधानम्, पुनाराधानम्, पवमाने
 ध्यादि, अग्निहोत्रम्, पिण्डपितृयज्ञ, प्रायश्चित्तिः, दांशा

यणेष्टिर्वसिष्टेष्टिर्वा, चातुर्मास्यानि च समाध्यातानि । वैश्वदेव-
यागः, वरुणप्रधासयागः साकमेधयागः, पिष्टयागः, त्र्यम्बक-
यागः, शुनसीर्यय चातुर्मास्याव्यवभूता एवेति तेषां द्वैव विहिताः ।
सर्व एवेते यागा आधानानन्तरमाविन इति चम्याधान पुनराधा-
नयोः सर्वपूर्ववर्त्तित्वेनेह विधानमाध्यातम् । अग्निहोत्रं हविर्यज्ञानां
प्रकृतिरिति पिण्डपिष्टयज्ञादीनामिहाप्राधान्यम् । चातुर्मास्य-
यागो भवति त्रिपर्वाः ; तत्र तस्य वैश्वदेवार्थं प्रथमं पर्वं, वरुण-
प्रधासाख्यं द्वितीयम्, साकमेधार्थं तृतीयम्, पिष्टयज्ञत्र्यम्बक-
हविःशुनासीर्याणां तु तदङ्गत्वम् । अपि वा चतुष्पर्वेष्वपि
चातुर्मास्ययागः, तत्र शुनासीर्यं चतुर्थं पर्वं, परं न तस्या-
नुष्ठानस्य वैश्वदेवादेरिव कालनियम इत्येव विधेयः । तदत्र
“अक्षय्यं ह वै सुकृतम् (५५० ४३०)”—इत्यस्य सायणीयं भाष्यं
द्रष्टव्यम् । तदेव आधानपुनराधानयोः सर्वकर्मसु व्यवहार्यत्वात्
सर्वकर्मतः पार्ययमिति सर्वतो भिन्नत्वमङ्गीकृतम्, ततोऽन्या-
वग्निहोत्रचातुर्मास्यावेवेह प्रधानतो विहितावित्येव मन्तव्यम् । अतः
एवोक्तं श्रीमता सायणाचार्येण तृतीयकाण्डोपक्रमे—

“आधानपुनराधाने अग्निहोत्रं ततः परम् ।

चातुर्मास्यानि सप्तमं द्वितीयकाण्ड ईरितम्”—इति ॥

अथैतस्य द्वितीयकाण्डस्य सायणीयं भाष्यं तु सर्वथैवाकिञ्चित्कार-
मेव ; तत्रापि द्वितीयाध्यायादीनां तु टीप्पन्येवाकारि, न
भाष्यम् । तदाह च तत्र स खयमेव, ५८ पृष्ठस्य १६ पङ्क्तौ
द्रष्टव्यमिति शम् ॥

फाल्गुनीकोठा-नाम-राजन्वती । } श्रीसत्यव्रतशर्मा ।
संवत् १८६३ । सृ० १८०६ । } (आचमयः सामश्रमो, आचार्यश्च) ।

॥ अथ मूलशुद्धिपत्रम् ॥

अशुद्धम्	शुद्धम्	प्र०	प्रा०	क०	पृष्ठे
निर्भक्ष्याम	निर्भक्ष्याम	१	१	८	३
व्युद्धा	व्युद्धा	१	२	४	१४
गुह्य	गुह्यं	१	२	११	१५
०रिष्यते	०निष्यते	१	४	१५	१६
कुमाराय	कुमाराय वा	१	५	१	५२
०ज्वल०	०ज्वल०	१	५	८ (दिः)	५४
द्वय	०द्वयं	१	५	११	५५
वर्हिषि	वर्हिषी	१	५	१६	५७
चतून्	चतून्	२	१	११	७८
प्राविश०	प्राविश०	२	१	१४	७८
अचक्रुस्ते	अचक्रुस्ते	२	२	१६	८६
मेवेत्	मेवेत्तत्	२	३	४	१०५
हि	हि	२	३	११	१०८
०सार	०सारां	२	३	१०	१०८
द्वन्द्व	द्वन्द्व	२	३	२३	१११
वागाद्	वागा	२	३	२४	१११
०अदुग्धो	०अदुग्धो	२	३	२५	१११
०भाये	मभि	२	३	२८	११२

स्वोदिति	...	स्वाहिति	...	२	३	३२	...	११२
अयः	...	अय	...	२	३	३३	...	११३
सिति	...	मिति	...	२	४	११	...	१११
मनुष्यार्था	...	मनुष्याणां	...	३	४	६	...	१८१
मजयत्	...	मजपत्	...	४	३	२०	...	२०८
वारुण्ये	...	वारुण्ये	...	४	३	३०	...	२८२
मदायो	...	मादायो	...	४	४	११	...	३१८
गृहमेधिभ्यो	...	गृहमेधिभ्यो	...	४	४	१४	...	३२०
तिष्ठन् वदन्ति	...	तिष्ठन् वदन्ति	...	५	२	८	...	३४५
जहोति	...	जहोति	...	५	२	११	...	३४५
यज्ञपवीती	...	यज्ञोपवीती	...	५	२	१२	...	३४६
सन्तुहन्	...	सन्तुहन्	...	५	२	१५	...	३४७
प्रस्तर भाजनं	...	प्रस्तरभाजनं	...	५	२	१५	...	३४७
देती मष्ट	...	देतीमष्ट	...	५	२	१५	...	३४७
चर०	...	चर०	...	५	२	२३	...	३४८
राज्यस्या	...	राज्यस्या	...	५	२	२८	...	३५०
प्रयच्छति	...	प्रयच्छति	...	५	२	३३ (दिः)	...	३५२
इति	...	इति	...	५	२	३३	...	३५२
ज्योक्	...	ज्योक् च	...	५	२	३८	...	३५४
रुदियेण	...	रुदियेण	...	५	३	१८	...	३८०
चुरः	...	चुरः	...	५	५	५	...	४२१

शतपथब्राह्मण-द्वितीयकाण्डस्य सूचीपत्राणि ।

॥ अथ प्रपाठकसूची ॥

अथ प्रथमः प्रपाठकः (न यदा इत्येतेष्व १ अ० १ ब्रा०)	...	१४०
अथ द्वितीयः प्रपाठकः (वयस्यो ह्येनद्रान्यकाम इत्य० ३ ब्रा०)	...	७९
अथ तृतीयः प्रपाठकः (यच्च वै प्रजापतिः इत्य० ३ ब्रा०)	...	१३६
अथ चतुर्थः प्रपाठकः (प्रजापतिर्ह वा एते इत्य० ३ ब्रा०)	...	२२८
अथ पञ्चमः प्रपाठकः (महाएविवा इ वै इत्य० ३ ब्रा०)	...	३३६

॥ अथाध्यायसूची ॥

अथ प्रथमाध्यायः (न यदा इत्येतेष्व १ प्र० १ ब्रा०)	...	१४०
अथ द्वितीयाध्यायः (उडृणाद्वनीयं १ प्र० ५ ब्रा०)	...	५६
अथ तृतीयाध्यायः (सूर्यो ह वा २ प्र० १ ब्रा०)	...	१०५
अथ चतुर्थाध्यायः (अथ हुतेऽदिद्योश्च ३ प्र० ३ ब्रा०)	...	१८०
अथ पञ्चमाध्यायः (प्रजापतिर्ह वा इदं ३ प्र० ३ ब्रा०)	...	२५०
अथ षष्ठाध्यायः (महाएविवा इ वै ५ प्र० १ ब्रा०)	...	३३६

॥ अथ ब्राह्मणसूची ॥.

संख्या	ब्राह्मणनाम	प्रपाठकस्य	अध्यायस्य	पृष्ठ
१ ...	सम्भारब्राह्मणम्	१ प्र० १ ब्रा०	१ अ० १ ब्रा०	१
२ ...	नक्षत्रब्राह्मणम्	१ प्र० २ ब्रा०	१ अ० २ ब्रा०	२३
३ ...	अतुनाक्षयम्	१ प्र० ३ ब्रा०	१ अ० ३ ब्रा०	२३
४ ...	अयाधानब्राह्मणम्	१ प्र० ४ ब्रा०	१ अ० ४ ब्रा०	३१
५ ...	पवमानेतिब्राह्मणम्	१ प्र० ५ ब्रा०	२ अ० १ ब्रा०	५३
६ ...	दक्षिणब्राह्मणम्	१ प्र० ६ ब्रा०	२ अ० २ ब्रा०	६३
७ ...	पुनराधेयब्राह्मणम्	२ प्र० १ ब्रा०	२ अ० १ ब्रा०	७५
८ ...	वृद्धिब्राह्मणम्	२ प्र० २ ब्रा०	२ अ० २ ब्रा०	८२
९ ...	अभिहितधर्मब्राह्मणम्	२ प्र० ३ ब्रा०	३ अ० १ ब्रा०	१०५
१० ...	अभिहितचक्रब्राह्मणम्	२ प्र० ४ ब्रा०	३ अ० २ ब्रा०	१२८
११ ...	उपस्थानब्राह्मणम्	३ प्र० १ ब्रा०	३ अ० ३ ब्रा०	१३८
१२ ...	सदे	३ प्र० २ ब्रा०	३ अ० ४ ब्रा०	१५१
१३ ...	सुत्रकोपस्थानब्राह्मणम्	३ प्र० ३ ब्रा०	४ अ० १ ब्रा०	१८०
१४ ...	पितृपितृयज्ञ-ब्राह्मणम्	३ प्र० ४ ब्रा०	४ अ० २ ब्रा०	१८०
१५ ...	व्यापयणब्राह्मणम्	३ प्र० ५ ब्रा०	४ अ० ३ ब्रा०	२१४
१६ ...	दाक्षायणब्राह्मणम्	४ प्र० १ ब्रा०	४ अ० ४ ब्रा०	२२८
१७ ...	वैश्वदेवब्राह्मणम्	४ प्र० २ ब्रा०	५ अ० १ ब्रा०	२५०
१८ ...	वरुणप्रघासब्राह्मणम्	४ प्र० ३ ब्रा०	५ अ० २ ब्रा०	२७२
१९ ...	शक्रमेधब्राह्मणम्	४ प्र० ४ ब्रा०	५ अ० ३ ब्रा०	३१५
२० ...	महाहविर्ब्राह्मणम्	५ प्र० १ ब्रा०	५ अ० ४ ब्रा०	३३४
२१ ...	पितृयज्ञब्राह्मणम्	५ प्र० २ ब्रा०	६ अ० १ ब्रा०	३४३
२२ ...	त्रासकहविर्ब्राह्मणम्	५ प्र० ३ ब्रा०	६ अ० २ ब्रा०	३८५
२३ ...	शुनामीयब्राह्मणम्	५ प्र० ४ ब्रा०	६ अ० ३ ब्रा०	४०४
२४ ...	चातुर्मास्यफलब्राह्मणम्	५ प्र० ५ ब्रा०	६ अ० ४ ब्रा०	४२०

॥ अथ कण्डिकासूची ॥

कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठं	कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठं
अथ यय ५ ह वै सुकृतं ...	४०४	अथ द्वावापृथिव्य एककपालः	२५४
अथ येऽनुवृष्टीति । आयेय		अथ द्विपदाः । अये त्वं ...	१६०
०—० स दक्षिण ...	३१०	अथ द्विपदाः । पुरुष ...	१६०
अथ येऽनुवृष्टीति । आयेय		अथ द्वे पिशीले वा पात्रौ वा	३१०
०—० स स्यात्ते ...	३१६	अथ नीवि सुदृह्य नमस्करोति	१६६
अथिर्मूर्धा दिवः । ककुत ...	१५४	अथ नीवि सुदृह्य नमस्करोति	३५५
अथौ ह वै देवाः । सर्वाणि	७५	अथ पराट् पर्यावर्त्तते ...	१६५
अथौ ह वै देवा सर्वान् ...	१५१	अथ पित्रभ्योऽव्यवित्वात्तेभ्यः	३४३
अथ काय एककपालः ..	२७५	अथ पित्रभ्यो बहिर्बदभ्यः ...	३४३
अथ केशस्तन्मूः । ममारोह	२८६	अथ पुनस्य नाम यज्ञाति ...	१६३
अथ केशस्तन्मूः । ममारोह	३६०	अथ पुनः प्रयुञ्जानस्य ..	४०७
अथ गा मभिष्टुति ...	१५६	अथ पुनः प्रसलवि विः ...	३८८
अथ गा मभ्यंति । अथ स्यान्वो	१५८	अथ पुनरेव जपन्ति ...	३८७
अथ गा मभ्यंति । इड इह्यदिति	१६१	अथ पुरस्तात्परीत्य । पूर्वाह्नं	३६
अथ गार्हपत्य मभ्येति ...	१५६	अथ पुरस्ताद्भुक्तं निदधाति	१६३
अथ गार्हपत्य सुपतिष्ठते ...	१८१	अथ पूर्वेषुः । अन्वाहार्यं पचने	२७५
अथ चतुर्वज्रयति । चतुर्धा	१८६	अथ प्र वा मज्जति प्र वा ...	१८१
अथ चतुष्पात्र्य भोदनं ...	३२	अथ प्र वा मज्जति प्र वा	१८२
अथ जायति जायति देवाः	३३	अथ प्रति परेत्य गार्हपत्य ...	३५४
अथ दक्षिणात्वाहूनत्वावर्त्तन्ते	३६०	अथ प्रतिप्रस्थाता प्रतिपरैति	२७७
अथ दक्षिणात्वाह्यं पचने	३४५	अथ प्रवसान् । गार्हपत्य ..	१८०
अथ दिशो व्याधायति	२४५	अथ प्रातः । अनशित्वा सुहृत्	१५६
अथ दीप्तेन । तं नानीजानं	४०७	अथ प्रातः । आयेयः—० पुरो-	

कण्डिकाप्रतीकम् .

पृष्ठे

आशोऽय या मेवामूं ... २३३

अथ प्रातः । आयेयः ०-० पुरो-

आशोऽयेतापेवाहमासौ २३३

अथ प्रातः । आयेयः पुरोआशो

भवति मैत्रावरुणौ ... २३१

अथ प्रातः । आयेयः पुरोआशो

भवत्येन्द्रः सामाग्यं ते हे २३०

अथ प्रातः । आयेयः पुरोआशो

भवत्येन्द्रः सामाग्यं प्रातः २३१

अथ प्रातः । ज्योतिः सूर्यः .. ११३

अथ प्रातः । मनुर्देवेन .. ११४

अथ प्रातः । सूर्यो ज्योतिरु ११३

अथ प्रातर्जुते बाहुते वा ... ३२१

अथ मरुद्भ्यः क्रौडिभ्यः ... ३२२

अथ मरुद्भ्यः सामान्यनेभ्यः .. ३१६

अथ मरुद्भ्यो रुद्रमेधिभ्यः ३१६

अथ माहेन्द्रश्चरुर्भवति । इन्द्रो ३३६

अथ यः कामयेत । यत्र २८

अथ यः कामयेत । बहू २८

अथ यः पुरादिष्वस्यास्तमयात १०६

अथ य एष एकोऽतिरिक्तो ... ३८७

अथ य एष सभाया मभिः ... १२८

अथ यतरो ददाति । स पुनः ३५५

अथ यतरो दास्यन् भवति .. ३५२

अथ यतु पूर्वेद्युः । अग्नीषोमीयेय

०-० ते हे देवते .. २३०

कण्डिकाप्रतीकम् .

पृष्ठे

अथ यतु पूर्वेद्युः । अग्नीषोमीयेय

०-० य मेवातु ... २३१

अथ यतु पूर्वेद्युः । ऐन्द्रायेन

०-० तृतीय सवने ... २३१

अथ यतु पूर्वेद्युः । ऐन्द्रायेन

०-० ते हे देवते ... २३१

अथ यतु पूर्वेद्युः । ऐन्द्रायेन

०-० दशपूर्वमासयो ... २३३

अथ यतु मीणश्चरुर्भवति ... ३३३

अथ यत्रैतदङ्गाराश्चाकङ्क्षन्त १३१

अथ यत्रैतन्मरितरा मिव ... १३१

अथ यत्रैतन्मदीमतरौ

भवति । उच्येर्धुमः ... १३१

अथ यत्रैतन्मदीमतरौ

भवति । तर्हि चैव ... १३०

अथ यतु प्रातरुदिते जुहोति ।

अस्य रसस्य जीवनस्य १०७

अथ यतु प्रातरुदिते जुहोति ।

प्रजनयत्येवैनं ... १०५

अथ यत्साकमेधैर्यजते ... ४२१

अथ यत्साविचः । ईदृश ... ३३५

अथ यत्सारस्वतश्चरुर्भवति ३३५

अथ यत्सौम्यश्चरुर्भवति ... ३३५

अथ यदप्ये इन्द्रुमते ... ८१

अथ यदप्ये प्रवमानाय ... ८१

अथ यदप्ये पावत्राय निर्वपति ५५ .

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथ यद्वये शुचये निर्वपति	५५	अथ सप्तह्वय मनुविस्तरस्य	२४७
अथ यद्वस्त्रमेति । तद्व्यावेन	१०५	अथ संपराज्या ऋग्भि	४०
अथ यद्वेद्य एतेन यजते	२१७	अथ सादधित्वा सुचौ	२५६
अथ यद्वेद्य एतेन यजते । तन्नाह	२४२	अथ सारस्वतश्चरुर्भवति	२५२
अथ यद्वेद्य एतेन यजते । तन्नाह	२८५	अथ सावित्र । द्वादशकपालो	२५२
अथ यद्वेद्य एतेन चतुर्थे मासि	२७६	अथ भाविनी । सविता	१६२
अथ यद्वेद्य एतेन यजते	४२१	अथ सौम्यश्चरुर्भवति । २तो वै	२५२
अथ यत्साकमेधैर्यजते	४२१	अथ सौर्य एककपालः	४०६
अथ यत्साकमेधैर्यजते	४०४	अथ स्वाहायि मित्राह	८०
अथ यत्साकमेधैर्यजते	१५२	अथ हिरण्यस्य सप्तरति	२
अथ यत्साकमेधैर्यजते	१५२	अथ हुतेऽग्निहोत्र उपतिष्ठते	१८०
अथ यत्साकमेधैर्यजते	१५२	अथ ह्येनश्च श्रवण्यपुरा	१६२
अथ यत्साकमेधैर्यजते	१५२	अथ होवाच । अन्वाज्यहं	१६
अथ यत्साकमेधैर्यजते	१५२	अथासुकरियश्च सप्तरति	३
अथ यत्साकमेधैर्यजते	१५२	अथास्यये पावकाय निर्वपति	५४
अथ यत्साकमेधैर्यजते	१५२	अथास्यये शुचये निर्वपति	५४
अथ यत्साकमेधैर्यजते	१५२	अथास्यये शुचये निर्वपति	२८४
अथ यत्साकमेधैर्यजते	१५२	अथास्यये शुचये निर्वपति	२५७
अथ यत्साकमेधैर्यजते	१५२	अथास्यये शुचये निर्वपति	१६२
अथ यत्साकमेधैर्यजते	१५२	अथास्यये शुचये निर्वपति	२५६
अथ यत्साकमेधैर्यजते	१५२	अथास्यये शुचये निर्वपति	२५४
अथ यत्साकमेधैर्यजते	१५२	अथास्यये शुचये निर्वपति	४०८
अथ यत्साकमेधैर्यजते	१५२	अथास्यये शुचये निर्वपति	२५५
अथ यत्साकमेधैर्यजते	१५२	अथास्यये शुचये निर्वपति	१८२
अथ यत्साकमेधैर्यजते	१५२	अथास्यये शुचये निर्वपति	५७
अथ यत्साकमेधैर्यजते	१५२	अथास्यये शुचये निर्वपति	२

कठिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे	कठिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे
अथैन मयिर्वात्तेनोपयय्याववत्तं ६२		अकंपलाशाभ्याम् । श्रीहिमय ७८	
अथैनं पशव उपामीदन् ... १६१		अवभृथ निचुम्पुष ... १८५	
अथैनं पितरः । प्राचीनायीतिनः १६०		अष्टाकपालाः सर्वे पुरोडाशा ५७	
अथैनं मनुष्याः । प्राश्रता ... १६१		अस्य प्रथम् । अगुदुतः ... १५५	
अथेना वाचयति ... १६०		अथर्वः देवाः । अत्रपद्यतः ... १५५	
अथैन्द्राग्नी । उभा वा ... १५४		अहोरात्रे ह वा ऽअगुभिः ... १४२	
अथैन्द्राग्नी । द्वादशकपालः ... १०४			
अथैन्द्राग्नी । द्वादशकपालः ... १३५		आयेय मेव पथकपालं ... ७६	
अथैन्द्रो । इन्द्रो वै यज्ञस्य ... १६२		आमीयोऽयं यज्ञः । ज्योति ... ७७	
अथैन्द्रो मरुत्वतीं जपति ... १०६		आत्मैव आतम् । अद्वा हि ... १११	
अथोदमान मादाय०—०		आत्मैव भूतम् । अद्वा हि ... १११	
तद्यथाऽऽग्निष्यते ... १६४		आत्मैवागतम् । अद्वा हि ... १११	
अथोदमानमादाय । पुनः ... १५५		आत्मैवाद्य । अद्वा हि ... १११	
अथोदमान मादाय०—०		आदित्यस्त्वैव सर्वऽअगतः ... ७८	
तद्यथा अक्षुषिऽभिषिष्येदेवं १६५		आमाद्य हवीर्य्यविं मन्यति १०७	
अथोपपद्यम्य जपति ... १६५		आमाद्य हवीर्य्यविं मन्यति ११५	
अथोल्लिखति ... १			
अथोद्धानसम्बरति ... १		इन्द्रो ह वा ईंशाथक्ते ... १६	
अधिशिष्येव जुहुयात् .. १०८		इत्यानास्ता । शतः हिमा ... १५७	
अनेनेव जुहुयात् । मनुर्देवेन ११४			
अनर्त्तमागाद् अशतं दिति ... ६७		उचैरुत्तम मनुष्याणं ... ८०	
अभयो ह वा ऽएता अत्राद्यस्य १३२		उत्तरतो वा ऽअविहोत्रस्य ... १४३	
अयं वै यज्ञो योऽयं पयते ... ३७		उहृद्वाहवनीयं पूर्णाहुतिं ... ५३	
अयं ति योनि ष्ठत्विजः ... १५५		उपवस्य ऽएतेन माहरेयुः ... १३०	
अय मिह प्रथमः । धायि ... १५५		उभयत्र पयस्यो भवतः ... ७७४	
अकंपलाशाभ्याम् । यथमय ... ७६		एकं ह चीति । चत्वारोनि ... ११	

तं यत्र प्राच्यं हरन्ति ...	३७
तं वे तथैव हरेयुः ...	३७
तं वे हर्भै रद्वरति ...	७८
तं वे पुराणानां कुर्यादित्याहुः	२१६
तं वे खतवोभ्य इति कुर्यात्	२५३
तश्च अपयति । तस्मिन्मधिश्रित	१६९
त इड च विन्ने देवा ऊचुः ...	२१६
त इड जेत ऊचुः । वयं वे ...	६५
तत एतत स्वध्या पुनराधेयं ...	७६
ततो देवाः । तनीमाश्च इव	६६
ततो देवा एते वचं ददधुः ।	६६
तत्र अपति । अत्र पितरी ...	१६५
तत्रापि मेवं च मेर्षो च ...	२७६
तथो एवैव एतत् ...	४
तद्वन्व्योतयति । अतं ...	१०८
तदाहुः । अयमावेवैतत ...	११३
तदाहुः । एता मेवाहुतिश्च ...	५४
तदाहुः । विदधमभति यस्मीमाद्	६४०
तदाहुः । न सयैराग्ना अग्नि	४०
तदाहुः । नैवैकचन ...	४
तदाहुः । पय्याभूता इवय ...	२१०
तदाहुः । यतस्यां न साया ...	६५
तदाहुः । मदेवर्णैः ...	४
तदाहुः । न मेवान्ये ...	१०८
तद्द खलु तनूया अयेनि ...	१५६
तद्द ह्यपि कुमार्यः परीयुः ...	४८८

काण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	काण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
तदु द्वाप्यरुण मौपवेशि	६८	तद्यो भोमेनेचाभा । ते पितर	३४४
तदु द्येतदेवारुणये	११२	तदभनो यीशो वर्षा	३४३
तदु द्योवाच कक्षोष्ठ	२१४	तदस्थेव प्रनननस्थेव	११२
तदु द्योवाच जीमलखेलकि	११२	तदा एतत् । एव विचि	८४
तदु द्योवाच भाक्षवेय	३३	तदा एतत् । भाक्षिमास्थेव	१८२
तदु द्योवाच याज्ञवल्क्य	११०	तदा एतदेवेतासां नाम	८६
तदु द्योवाच याज्ञवल्क्य	२१४	तदा एतत् । रात्रिम्	२३४
तदु द्योवाचासुरि । आधा	३४८	तदा एतत् । मेतद्वे देवाना	८२
तदु द्योवाचासुरि । किं तु	४०८	तदा एतत् । एव गच्छु	१४०
तदेतत् समाश्वास्य	१५६	तदा एतत् । एव गच्छ । यत्	१२८
तदुग्धाधिपयति । इत	१०८	तदेतदेव सद्विषयस्तु मित्र	५५
तदु ह्य मेवेते ऽप्याहुती	१११	तदेव दधीत । अपिर्वा	१४
तद्वैके । एत मेव द्योमे मन्य	३५२	तदेव दधीत । न वा	१५
तद्वैकेन उपवन्नति	३२	तदे देवा शुश्रु	२१५
तद्वैकेऽनुति मयिन्वा	३४	तदे वै वेदी दावपी	२०३
तद्वैके । रात्रीरात्रिपविषति	४००	तदे पच्येव भक्षयति । होता	१३५
तद्वैके । द्रविषष्टि मनु	३५०	तदे प्रय एवाग्रम् । एतद्	२५१
तद्वोचु । चन्तेमां प्रतिष्ठा	३	तत्त साम्युदासये । नामि	१०४
तद्वत् किञ्च वाचा	२८१	तन्नुवेवानवमृत्त यो मनुष्ये	१२
तद्वत्तत्प्रथमम् । ममिहो	१३०	तन्मध्ये ऽपि नमादधाति	३४५
तद्वत्तत्तदो मन्यति	६०	त मन्वस्य पद ऽथापत्ते	३८
तद्वत्तत्तदो रेतो दध्यात्	६५	त माणमा । सुम्ना माग्नेयो	२२८
तद्वत्तत्तदुभिचर्म	४	त सुदीप्य समिधे । दह	६०
तद्वत्तदु । भाकमेधेवे	४२०	तयोदभयोरेव करीराण्या	६८५
तद्वत्तद्वत्तत् । अथ	४६	तयोदभयोरेव शमोपलाशा	२०५
तद्वत्तद्वत्तत् । अथ	२०६	तद्वत्तद्वत् । एता मेवाहुनि	४४

कणिकाप्रतीकम् .	पृष्ठं	कणिकाप्रतीकम् .	पृष्ठं
तस्मादेतद्विद्याभ्यनूतम् ...	१४०	तात्त्वार्थं पात्रा २ मनुदास्य ...	१८६
तस्मादेतद्विद्याभ्यनूतम् ...	२५१	ता स ह्यगिरमिदधौ ...	२६
तस्यै कं पुनराधेय मादधौत ...	७६	ता वरुणो जयाह । ता वरुण ...	२७२
तस्यै क मयी इदपतिष्ठेत ...	१५२	ता वा इत्येताः । बहु विभक्तिः ...	८२
तस्य परिचया । यस्यै वै ...	११६	तामिन्द्राग्नी इददत्तयताम् ...	२१५
तस्य प्रथमजो गौर्दक्षिणा ...	२१८	ता वै बहु दद्यात् । बहु वा इत्येतव ...	६४
तस्य वा इत्यस्याग्नाधेयस्य ...	६८	तासा सुतासां मन्त्रोऽस्ति ...	३८८
तस्य सपिरासेचनं सत्वा ...	३३	तेनोपा २ शु चरन्ति । तिर इव ...	३४८
तस्य हिरण्यं दक्षिणा ...	८२	तेनोपा २ शु चरन्ति । यद् वै ...	७६
तस्यां मिथुन मासी । योधा-	१५४	तेनो ह तत ईजे । द्युः प्रावति २३०	
तस्याइतु । उपकिरणमुत्तर- ...	३३४	तेनो ह तत ईजे । देवभागः ...	२३०
तस्याइतु । नोपकिरणमुत्तर ...	३०५	तेनो ह तत ईजे । प्रतीदधौ ...	२२६
तस्याइतु । नैव स्त्रीयां वेदि ...	३१७	ते वा व्यक्ताः स्युः । व्यक्ता २ ...	३८६
तस्यान्व नैरो दक्षिणा ...	३०७	ते वा इत्येता इत्येतवः । उभय ...	२८
तस्यै धेनुर्दक्षिणा । धेनुरिव ...	५८	ते वा इत्येता इत्येतवः । देवा ...	२७
तस्यै विराजौ संयान्ते स्याता ...	५७	ते वा इत्येते प्राणा एव ...	६८
तां वाचयति । प्रथमिनो ...	२७७	ते वै प्रतिपुदयं । यावन्तो ...	३८५
तां वै पूर्णो जुहोति ...	५३	ते वै रौद्रा भवन्ति । यद्रस्य ...	३८५
ता इवभावेव मादयित्वा ...	२८४	तेषा सुपस्यानम् । यदेव भायं ...	१९६
ता एतेन हविषा प्रजायति- ..	२७३	ते सर्वेऽएव प्राचीनावीतिनी ...	३४६
तानि दक्षिणोपसृणाति ...	१६४	ते सर्वे इव यज्ञोपवीतिनो	
तानि वै प्रतिपुदयम् ...	२७८	भूत्वा । व्यदुयाजाभ्यां ...	२५६
तां ह्यग्निनिचकमे ...	१५१	ते सर्वे इव यज्ञोपवीतिनो	
तान्द्रोमूतकपोरुपनस्य ...	३८६	भूत्वा । इत्याह ...	३४७
तां ह्यग्निनिचकमे ..	७६	ते सर्वे इव यज्ञोपवीतिनो	
तांवा इत्येताम् । पञ्च ...	४	भूत्वा । उदय ...	२५३

कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठ
ते स्तुत्वा प्राञ्च उच्चक्रैः ...	२५
ते ह देवा ऊचुः ...	१७
ते ह देवाः समेत्योचुः ...	१६
ते हुत्वा देवाः । इमां प्रजातिं	६७
ते होचुः । अथैनं धनं गेव ...	६६
ते होचुः । आ वै वय मयी ...	६६
ते होचुः । उभयेषु वै नोऽय मयी	६६
ते होचुः । कस्य न इदं ...	११५
ते होचुः । केन राज्ञा ...	११०
ते होचुः । केनैव राज्ञा	
०—० स ह वदस्य ...	१२०
ते होचुः । केनैव राज्ञा	
०—० स हृन्त ...	१२१
ते होचुः । को न इदं ...	११४
ते होचुः । भद्रं वा इदं ...	६५
ते होचुः । हन्ते इ मन्त्रत मन्त्रा	६६
ते होचुः । हन्ते इ जुहवामहा	६६
त्रीणि समिष्टयनूँ वि जुहोति	१५६
त्रीणि समिष्टयनूँ वि भवन्ति	१८५
देवान् ह वा इत्यग्रे ऽग्नायास्त्य ...	६६
देवाश्च वा इत्यग्राश्च ...	६५
इयं वा इदं जीवन्तम् ...	१०७
इया वै देवा ०—० सदाया ...	११८
इया वै देवा ०—० स्त्रीणां ...	६५
दादश दद्यात् । दादश वै मासा	६४

कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठ
दादश वा त्रयोदश वाचराशि	८२
नव प्रयानं भवति । नवानुयानं	१५५
नवावसिते वेन माहरेषु ...	१६०
नागा ह वा इत्यग्राये ...	१७
नैव देवा अतिक्रामन्ति ...	१८१
नौहं वा इत्या खर्ग्या ...	१४६
परिहृते चरन्ति । तिर-इव ...	१४८
पलाशस्त्य पलाशेन मध्यमेन ...	१८७
पाद्यावेव प्रतिप्रस्थाता ...	१८१
पाचाशि भवन्ति । पात्रेषु ...	१७८
पुरा यज्ञान्पुराहुतिभ्यो ...	१७८
पूर्व्याहवनीयं परीत्य ...	१४२
प्रजापतिं वै भूतान्पुपावीदन्	१८०
प्रजापतिर्वा अग्निः ...	१४४
प्रजापतिर्ह वा ०—० स प्रजा	१५०
प्रजापतिर्ह वा ०—० सोऽग्निः ...	६९
प्रजापतिर्ह वा इत्यग्राये ...	१२८
प्रजापतिर्वा इत्य भूत्वा ...	१५३
प्रति पराशीयोदेति ...	१८०
प्राजापत्याः पम्पृधिरे ...	६५
प्रोक्षणीरध्वर्यरादत्ते । स इभ	१४६
पशुनीमयी ऽद्याधीत ...	१५

कठिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे
मक्षेव वसन्तः । चतुर्थं योषो ...	२८
भूरिति वै प्रजापतिः । आत्मान ...	३५
भूरिति वै प्रजापतिः । इमा ...	३५
भूरिति वै प्रजापतिः । मक्षा- ...	३५
मनो ह वै देवा मनुष्यस्या ...	१८२
महद् तस्यै धुवनेष्वनरिति ...	२५१
महाहविषा ०—० सो तपो ...	३३४
महाहविषा ०—० ता ०—० इषव ...	३८५
महाहविषा ०—० ता ०—० व्रत ...	३४३
महि त्रीणा मेवोऽस्त ...	१६१
मिथुनादिदा इष्ट मेतत् ...	१३४
मृगाशीर्षेऽती व्याधीत ...	१४
मो धु यः । इन्द्राच ...	२०८
यजमानदेवयो वै गार्हपत्यः ...	१२६
यज वै प्रजापतिः प्रजा ...	१३६
यथा वा इक्षीरनीकम् ...	१४२
यदहरस्य श्रोण्याधेय ...	३१
यद् वा इक्ष्मादिहोत्रं जुहुतु ।	
०—० प्रजाये वा ३ - ...	१५६
यद् वा इक्ष्मादिहोत्रं जुहन् ।	
०—० प्रजाये वा तन्मे ...	१५६
यदा इक्ष्मी दीर्घं मपुःपस्यानम् ...	१८०
यदा इक्ष्मावनीय सुपतिष्ठते ।	

कठिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे
दिवं तदुपतिष्ठते ...	१६१
यदा इक्ष्मावनीय सुपतिष्ठते ।	
यशूस्तद् ...	१६०
या वै प्रजापतिः । प्रयमा ...	५२
या वै प्रजा यज्ञेऽनन्वाभक्ताः ...	११०
योषा वा इक्ष्मापः ...	२
राजन्त मध्वरायाम् ...	१५६
रेवती रमध्व मिति रेवती ...	१५६
रोहिण्या मयी इक्ष्माधीत ...	१४
रोहिण्या सु ह वै प्रशवः ...	१४
वदत्यप्रधासेर्वै प्रजापतिः ...	३१५
वदयो हेनम्राण्यकाम ...	७५
वसन्तो योषो यथाः ...	२७
वाक्ययत्तरा भवति । वदयो ...	२७५
वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः । प्रजा ...	२७२
स व्याघ्राद्याह । समिधो ...	८०
स व्याह । उपप्रयन्तो इक्ष्माध्वर ...	१५४
स व्याहवनीय सुपतिष्ठते ...	२८१
स व्याहवनीय मेवाय उपतिष्ठते ।	
०—० तुष्ठी मेवाहवनीयं ...	१८२
स व्याहवनीय मेवाय उपतिष्ठते ।	
०—० यद्वा वै गार्हपत्यो ...	१८१
स उत्तरस्या मेव पयस्यायां ...	२०६

कथिकाप्रतीकम् .

एछे

स उतरस्या मेव वेदौ ... २०३

स उहृत्वायौ दे ऽध्याहुती ... १८३

स उपसृणीत ऽध्याप्यम्—

पितृनुत्तोम ... ३५०

त उपसृणीत ऽध्याप्यम्—

ऽध्यायादाधिं ... ३५१

न एता मैत्रीं मरुत्वती ... २०८

न एतास्त्रिसस्तनूदेष्टु लोकेष्टु ... ५५

स एतेनाग्नेन धान्तः ... ५३

स एय यज्ञो जतो न ददधि ... ६४

स ऐक्षत प्रजापतिः । अन्नादं ६५

स ऐक्षत प्रजापतिः । पुरा मे ३५३

स ऐक्षत प्रजापतिः । यया ... ३५०

न गार्हपत्यं सुपतिष्ठते ... १८०

न जघनेन गार्हपत्यम् । प्राची-

०—० गृह्णाति ... १८२

स जघनेन गार्हपत्यम् । प्राची-

०—० वदकपालं ... ३४५

स जघनेन गार्हपत्यम् ।

यज्ञीमवीती भूयो- ... ३८६

न जुहोति । अयये ... १८३

न जुहोति । अविर्गोतिर ... ११२

न जुहोति । एय ते रुद्रभागः ३८०

न जुहोति । देहि मे ... ३२१

स तत एव प्राकृतमयजुर्हरति ३४५

न तत जुहु माभादयति ... ३४७

कथिकाप्रतीकम् .

एछे

स दक्षिणैव द्वयदुपवे ऽजमदधाति ३४५

न दक्षिणैव परिधीन् परिदधाति ३४७

न ददाति । असावेतत ... १८५

स नः पितेव मूगवे ... १५८

स निदधाति । ये रूपाणि ... १८४

स पिष्टभ्यः सोमवद्वाः ... ३४४

स पूर्वद्युः । अययेऽनीकयते ... ३१५

स न च वै शतान्यश्रीतीना ... १४४

स न चैव शतानि विश्रयति च १४४

स यः कामयेत । ब्रह्मवर्चसौ ... २८

स यः पुरादिक्स्यास्तमयात् ... १०६

स यः प्रजाकामः । एतेन हविषा ३५२

स यजति । अय ऽध्याप्यस्य ... ८०

स यजति । अयेर्वसुवने ... ८२

न यत् कनीय इव ... १३२

स यत्तुष्णीं सुपसृशति । तदस्यां ३८

न यत् प्राहुपोदेति ... १४३

न यत्तं त्रियते । यज्ञेन

०—० ऽयास्य शरीरं ... ८४

स यत्तं त्रियते । यज्ञेन

०—० न यया देवेभ्य ... १४७

स यज्ञेन माकमेपेर्यजते ... ४०७

स यज्ञोदङ्कावर्तते । तर्ह्यग्नी २७

स यज्ञोदङ्कावर्तते । देवेभ्यु ... २७

स यज्ञाय मसामिते जुहोति ।

अन्नापेभ्य एतन्निविष्टेभ्यो १०७

कठिकाप्रतीकम् .	पृष्ठं	कठिकाप्रतीकम् .	पृष्ठं
स यत्नाय मस्तमिते जुहोति ।		सर्वं व्याप्यो भवति ७८	
यस्य रसस्य धीवन्स्य ... १०७		सर्वतोमुखोऽयं भूमिः ८०	
स यत्नाय मस्तमिते जुहोति ।		स वा इष्यये च सोमाय ... १८३	
गर्भे मेवेतु १०५		स वा इष्यये पवमानाय ... ५८	
स यत्नाय मस्तमिते जुहोति ।		स वा इष्यपराक्षे ददाति ... १८२	
य इदं तस्मिन्निह १०५		स वा इष्यामियोऽष्टाकपालः ... २५२	
स यत्नाय मस्तमिते दे ... १८१		स वा इजपवत्या प्रतिपद्यते ... १५३	
स यथा रघोपम्ये तिष्ठन् ... १८२		स वै कनीय इव पूर्वा- १८२	
स यथाद्विस्वचो निर्मुच्येत ... १०६		स वै खलु तूष्णीं मेवोपतिष्ठते १८२	
स यदप्ये पवमानाय निर्वपति ।		स वै तूष्णीं मेवाय इजपस्य प्रति ३२	
प्राणा वै ५५		स वै जिः प्रथमं जपति ... १५६	
स यदप्ये पवमानाय निर्वपति ।		स वै द्यौ नाम २२८	
यदेवायये ५५		स वै दक्षिण्येऽप्यौ जुहोति ... २७८	
स यदप्यौ इष्यायने १८०		स वै द्दिरयौ जुहोति ... १०८	
स यदप्यौ जुहोति । तदेवेह ... ११०		स वै पश्चादिव यज्ञस्य जुहोति २३५	
स यदद्विष्ये चरं निर्वपति ... ५७		स वै पूर्ववाद स्यात् ३६	
स यदप्येयोऽष्टाकपालः ... ३३३		स वै भूर्भुव इति । एतावतैव ३५	
स यदा इदतश्चित्तं १		स वै वर्णास्त्रादधीत ७७	
स यदेवदेवेन यजते ।		सर्वं प्राणावध्वर्युः २८२	
अग्निर्देवैतन्नाशायि ... ८२१		सं सर्वाण्येव हवोऽवध्वर्युः ... २७६	
स यदेवदेवेन यजते ।		स हुत्वा अग्नये । ततो ३३	
अग्निरेव तर्हि ८२२		स हुत्वा प्रजापति २२	
स यत्नातिक्रामति । इत ... ३५१		स होवाच । अयमेगिरिनुष्टा ८३	
स येमा मग्नानरदिश मनु ... ६५३		स होवाच । न वाऽयद मिदं १३६	
स यस्मिन् दृष्ट्वांस्तु ८२२		स होवाच । हन्ताह मिमा १६	
स यक्ष कामयते १८१		आमायमाजना वा इष्यमावाद्या २३६ .	

कठिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे	कठिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे
आ या पूर्वाहुतिः । ते देवा .. ११२		सूर्यो ह वा ऽप्यभिदीप्तम् ... १०५	
आ या पूर्वाहुतिः । सावि- ... १११		सैवेकाहुतिरेवाये ... ११०	
आ या पूर्वाहुतिः । मात्मान ११२		सो ऽन्वाह उग्रन्तस्त्रा निधीमदि ११८	
आ हेनं नाभिराधयायकार ११३		सो ऽर्घ्यं ध्याम्यन् प्रणापति- .. ११०	
आ हेनं नाभिराधयायकार ११३		हस्तेऽग्नी ऽन्वाहयित ... १११	

॥ अथ विषयसूची ॥

(१ प्र० १ भा०)

अयान्याधानम् । तत्रोदकहिरण्योपाखुरीपमर्द्धरादुपाणां
पञ्चसम्भाराणां विधानम् । तेषां सम्भाराणां निवपनीक्षेखनाभ्युक्ष-
संस्काराणां विधानम् । सम्भारविचारो चेति ॥

(१ प्र० २ भा०)

आग्न्याधानकालनिर्णयाय प्रथमं मन्त्रविधानम् । तत्र
हस्तिकाया माधानप्रतिपादनम् , रोहिण्या माधानपञ्चोक्षेखः ,
मृगशीर्षाधानपञ्चोक्षेखः । ततः पुनर्वसुः पुनराधानविषयता-
कथनम् , फल्गुन्योद्याधानस्वीकारः , लाभकामस्य हस्तेऽग्न्याधान-
विधानम् , क्षत्रियजातेयित्राया मग्न्याधानविधिः , ततो मन्त्रनाम-
निर्वचनचेति ॥

(१ प्र० ३ ब्रा०)

ततस्तत्रैव ऋतुविधानम् । ऋतूनाञ्च देवपित्रात्मना द्विविध-
त्वाख्यानम् । ततस्तत्रैवायनविधानम् । उदगयनदक्षिणाय-
नयोः स्वरूपकथनं देवपितृसम्बन्धाख्यानञ्च । ततो ब्राह्मणादि-
वर्णानुसारेणर्तुष्ववस्था । ततः काम्यपक्षे,— ब्रह्मवर्षसकामस्य
वसन्तर्तौ, श्रीकामस्य भीमर्तौ, प्रजापशुकामस्य वर्षर्तौ अग्न्या-
धानव्यवस्था । ततः सर्वेषां मेवर्तूनां भाधानयोग्यकालत्वात् खर्जी-
वनस्य निश्चयताभावात् कालप्रतीक्षणं सकर्तव्यं मित्युपदेश्येति ॥

(१ प्र० ४ ब्रा०)

अग्न्याधानप्रयोगः । तत्र प्रथमं भुपवसथदिवसकर्तव्यताया
उपदेशः, ब्रह्मौदनपाकविधिः, तद्वातौ यजमानस्य जागरण-
विधिः, रात्रावग्निमन्यननिषेधः सूर्योदये तद्विधिः, व्याह-
तीनां च्युत्यशुभ्रामातिरिक्तत्वेन वर्णनम्, वर्णत्रयोत्पत्त्यादिहेतु-
त्वेनाधानस्य प्रशंसा, अग्निमन्यनसमये तस्य पुरस्तादग्नस्य धारण-
विधिः, अग्नेर्हरणप्रकारोपदेशः, आहूतस्याग्नेराधानम्, आहिः
तस्याग्नेः पूर्वभागस्य सुहृत्क मन्वारभ्य मन्त्रजपविधिः, तस्याग्नेः
सार्पराक्षीभिरुपस्थानविधिश्चेति ॥

(१ प्र० ५ ब्रा०)

तत्र पूर्णाहुतिविधानम् । ततोऽग्न्याधेयाह्नौपवमानेष्टिनामा-
ग्नेयेष्टिविधानम् । तत्र पवमानपावकश्चत्वाध्याग्निदेवतात्रयाख्या-
नम्, चरुपुरोडाश याज्या पुरोनुवाक्या-संयाज्या-दक्षिणानां विधा-
नम्, ततः पवमानाख्यादिगृह्याग्नेयेष्टिविधानञ्चेति ॥

(१ प्र० ६ भा०)

अग्न्याधानदक्षिणाविधिः । तत्र षड्द्वादशादिविकन्यास्यानम् ,
दक्षिणानामग्निर्यजनम् , अनुधानानां देवत्वकथनम् , दक्षिणादानेन
तेषां प्रीत्युत्पादनविधिः , अदक्षिणस्य यज्ञस्य व्यर्थतास्यानम् ,
अग्न्याधानस्य फलकथनार्थाख्यायिकाश्रानम् , अग्न्याधानस्यान-
विचारः , आहिताग्नेः सत्वधादितादिभ्रतनिरूपणश्चेति ॥

(१ प्र० १ भा०)

अथ पुनराधेयविधानार्थास्यानम् । तत्र पुनराधेयस्य विधि-
प्रबंधे । ततः पुनराधेयस्य त्रैवर्णिकसाधारण्येन ऋतुविशेषविधिः ,
आदित्यस्य संवेत्तुंरूपत्वाभिधानम् , मध्यन्दिनाधानप्रशंसा ,
पुनराधित्तितस्याग्नेर्हर्मरेवोद्धरणविधिः , त्रीह्रियवमययोरूपयो-
रर्कपत्रद्वयसङ्गृहीतयोर्गार्हपत्याहवनीयायतनयोर्निधानविधिः , तत्र
मृक्षकपालेष्टिविधानम् , प्रयाजानुयाजयान्यादीनां विधिः , पुन-
राधेयस्य दक्षिणानिर्हर्मयेति ॥

(१ प्र० १ भा०)

अथान्विहोतविधानार्थास्यानम् । तत्र सर्वादियष्टिपर्यन्तम् ।
अग्निहोतानग्निहोतिषोः प्रेताजनोर्गतिपार्यकथनम् । अग्नि-
होतदण्डाः शुभोः विकृतत्वास्यानम् , अग्निहोतहोमद्रव्यस्य
पयसः उत्पत्त्यादिकथनम् , अग्निवायुगूर्याणां अग्निहोतदेव-
ताणां पीवापर्यन्तिरूपपञ्चेति ॥

(२ प्र० ३ भा०)

अग्निहोत्रहोमकालविधिः । तत्र सायम्प्रातर्होमयोः काल-
विशेषविधिविचारौ । अग्निहोत्रस्य ज्योतिष्टोमादित श्रीलक्ष्म-
निर्णयः । ततः पयसोऽग्निहोत्रहोमसाधनत्वं विधाय तत्पयसो-
ऽग्नावधिययणपूर्वकयपणप्रकारोपदेशः, ततोऽनुपसादनोपसादनयो-
र्विधिप्रपञ्चे, होमोपमार्जनप्रायनोदयनानां प्रशंसादिकम् । ततो-
ऽग्निहोत्रस्य याज्ञवल्कराभिमतपाकयज्ञत्वोपस्थापः, अग्निहोत्री-
याहुतिद्वयविधानार्थास्यायिकादिकयनम्, तयोश्च सायम्प्रातर्हो-
मयोर्मन्त्रहोमप्राणादिकम्, होमप्रकारोपदेशश्च । ततो हुतमिष्टस्य
स्थानीमध्यस्य पयसो ब्राह्मणपेयत्वविधानादिकश्चेति ॥

(२ प्र० ४ भा०)

अम्युपस्थानविधानम् । तत्र यज्ञमाने इन्द्रयमनष्टनैपिधेतिपञ्च-
देवतानां म्यितिलीकारः, तद्विधेयवर्णनम्, पञ्चानां मन्त्रीनां देवत्व-
प्रतिपादनञ्च । तत आहवनीयाम्युपस्थानप्रकारः, गार्हपत्योप-
स्थानप्रकारः, अग्न्याहार्यपश्मोपस्थानप्रकारः, सभ्याम्युपस्थान-
प्रकारः, आपसप्याम्युपस्थानप्रकारश्च । ततोऽग्नेरवस्याभिदत्तौ
वद्रादिनामभेदाद्युपदेशश्चेति ॥

(३ प्र० १ भा०)

तत्र गार्हपत्याहवनीययोरम्योरुपस्थानविधिः । तत्रादावग्नि-
श्रभायादिनिर्द्देशः । मघद्भुतस्तत्राग्नावग्निहोत्रयाजिगरीरप्रक्षेप-
कयादि, अम्यग्निहोत्रियोः पितापुत्रभ्रूवभ्यनिर्द्देशश्च । ततोऽग्नि-

होत्रयाजिनोऽमृतत्वावाभिफलकथनम्, मृत्योरतिमोक्षलाभप्रकार-
प्रतिपादनम्, अग्निहोत्रद्वारा इतरयज्ञेष्वपि अतिमुक्तिः सिध्य-
तीति प्रदर्शनम्, अहोरात्राभ्या मपि मृत्योरतिमुक्तिर्यज-
मानेन ज्ञातव्येत्युपदेशश्च । ततो होमार्थं मन्तरागमनविधिः ।
ततोऽग्निहोत्रस्य नीरूपतया, चित्वाग्निं सम्पत्त्या, महदुक्त्य-
सम्पत्त्या च स्तुतिरिति ॥

(१ प्र० १ भा०)

ततः सायङ्कालीनाभ्यामुपस्थानविधानार्थास्थानम् । तत्र विचारः ।
तत आहवनीयोपस्थानविधिः, तदुपस्थानमन्त्राणां विधिभ्याख्याने,
'चित्रावसो'-इति मन्त्रस्यात्र त्रिर्जपविधिः, तत्रोत्थानासीन-
भावविधियः । ततोऽभ्यामुपस्थानाभिप्रायकथनम् । अतः परमग्नि-
होमद्रव्यस्य पयसः सम्पादनप्रकारादिकम् । ततो गार्हपत्यो-
पस्थानविधिः, तदुपस्थानमन्त्राणां विधिभ्याख्याने च । ततः
समन्वक्तृगोक्षर्मन विधिः, दर्शपूर्णमासयोरिवान्निहोत्रेऽपि पुत्र-
नामपक्षविधिश्चेति ॥

(१ प्र० १ भा०)

तत्रैव क्षुण्णकोपस्थानविधानम् । प्रवासं करिष्यत उपस्थान-
मन्त्रस्य विधिभ्याख्याने, प्रवक्ष्यत उपस्थानमन्त्रस्य विधि-
भ्याख्याने, गच्छतोऽग्निहोत्रिणः पयि वाचंयमविधिः, प्रत्यागमन-
कालेऽपि वाचंयमविधिः, प्रत्यागतस्योपस्थानवैपरीत्यविधिः,
प्रत्यागतस्य समन्वक्तृहवनीयोपस्थानविधिः, तथैव गार्हपत्यो-
पस्थानविधियः । ततोऽमन्त्रकोपस्थानपक्षप्रतिपादनम् । ततः
प्रवासादागतस्याग्निहोत्रिणोऽजिविषयकर्त्तव्योपदेशादिकम्, गृहाणा
•मुपचारयेति ॥

(३ प्र० ४ ब्रा०)

अथ मासिमास्यमावास्याया पिण्डपितृयज्ञविधानार्थाख्यानम् ।
 ततः पितृणां मर्चनप्रकारोपदेशः , देवानां मर्चनप्रकारोपदेशः ,
 मनुष्याणां मर्चनप्रकारोपदेशश्च । ततो भवादिपशूनां मसुरा-
 णाञ्च प्रजापत्युपसदनादिकथनम् , देवानां प्रजापत्याज्ञानुज्ञहन-
 कारित्वाख्यानम् , मनुष्याणां प्रजापत्याज्ञोज्ञहनकारित्वेन रोग-
 शोकपापनिवर्त्यभोगित्वाख्यानञ्च । ततो मनुष्याणां श्रायम्नातरा-
 श्रित्वाद्युपदेशश्च । ततः पिण्डयज्ञार्थं कालनिर्णयः , स्थान-
 निर्णयः , द्रव्यनिर्णयः , मन्त्रनिर्णयश्च । तत्रैव पिण्डदानार्थान्नि-
 निधानस्य , अवनेजनस्य , बर्हिःस्तरणस्य , मन्त्रस्य च विधा-
 नम् । पिण्डदानानन्तरञ्च मन्त्रजपस्य , परमावर्त्तनस्य , उद्-
 कावनेजनस्य , नमस्कारस्य , तन्मन्त्रस्य च विधानम् । ततः पिण्ड-
 प्रार्थनस्य , पिण्डशेषपात्राणस्य च विधानादिकथेति ॥

(३ प्र० ५ ब्रा०)

अथाग्रयणेष्टिविधानम् । तत्र ऐन्द्राग्न-वैश्वदेव-द्यावापृथिव्य-
 ष्वविषी विधानम् । तत्रामाश्रितदोषविचारः । दक्षिणाविधा-
 नम् । ईजानानीजानभिदेनाग्रयणव्यवस्था । ब्राह्मणभोजनविधिः
 तद्दक्षिणाविधिरेति ॥

(४ प्र० १ ब्रा०)

अथ दाक्षायणेष्टिविधानम् । तत्राख्यायिका । तद्यज्ञस्य
 नामनिरुक्तिः , फलकथनम् , विगिटफणान्तरहेतुताप्रतिपादनाय
 पारत्यायिकया धरुक्तितत्त्वयोपन्यासश्च । ततो दाक्षायण्यज्ञप्रयोगः

विषयकोपदेशः । तत्र पूर्वपौर्णमास्या मनुष्ठेययागविधिः, ततः परेद्युर्नुष्ठेययागद्वयविधिः, अमावास्याप्रयोगेऽप्येवं पूर्वद्युर्यागेकस्य परेद्युर्यागद्वयस्य च विधानञ्च । ततो दाघायण्यज्ञस्य, सोमयाग-रूपताप्रतिपादनादिकम् । ततः पौर्णमास्यां सात्ताय्ययागविध्या-दिकम्, अमावास्यायां पयस्यायागविध्यादिकञ्च । वाजिनहोम-विधानादि, वाजिनेन दिग्ग्याचारण्येति । ततो यजमानपञ्च-माना नृत्विजा भक्षणविधिः, तन्मन्त्रानुष्ठापनञ्चेति ॥

(४ प्र० २ भा०)

अथ चातुर्मास्ययागविधिः । तच्चातुर्मास्ययागीयं वैश्वदेवाख्यं प्रथमं पर्व । तस्य वैश्वदेवयागस्य प्रजासृष्टिहेतुत्वाख्यानम्, आख्यायिकोक्तेऽप्येवं मन्त्रप्रमाणप्रदर्शनम्, पादयस्तन्मन्त्रतात्पर्या-ख्यानञ्च । ततो वैश्वदेवयागविधिः ; तत्र पश्चानां हविषां विधिः, पयस्याप्रयंसादिकम्, पयस्यायागविधानादिकञ्च । तत-स्तदीयविशिष्टाङ्गकर्मणां विधानम् ; तत्र बर्हिषाहरणानिमन्त्रन-काल-प्रयाजसङ्ख्या-समिष्टयशुषां प्रकृतियागतो विभिन्नताख्यानम्, वैश्वदेवयागस्य प्रजायीकनसाधनत्वाख्यानञ्चेति ॥

(४ प्र० ३ भा०)

अथ चातुर्मास्ययागीयं वरुणप्रघासाख्यं द्वितीयं पर्व । तस्य वरुणप्रघासयागस्य वरुणपागमोचनहेतुत्वाख्यानम्, तत्प्रयोग-विध्यादिकञ्च । तत्र उत्तरवेदिनिषपनम्, पूर्वविहितपञ्चहवि-पाञ्चेह विधानम्, करीराणां मावपनम्, शमीपर्षाणां माव-पनम्, अन्तिमहविषो विधानञ्च । करभपाताणां निर्माणविधिः,

करम्भपात्रनिर्माणावशिष्टाद् यवपिष्टात् सेपमेयीमिथुनस्य निर्माण-
विधिः, सेपमेथोः प्रयागादिकम् । ततोऽग्निमन्त्रमविधानम् ।
तस्मिन्नेवाग्नी पद्मीकर्तृककरम्भपात्रहोमस्य विधानाय पद्मी-
व्यभिचारप्रश्नादिकम्, तद्दोषप्रशमनाय मन्त्रवाचनम् । तत्क-
रम्भपात्रसंज्ञाविधानादि, यजमानस्य पद्मराय मन्त्रवाचनादि,
तदनन्तरं अध्वयुप्रतिप्रस्थात्रोराधावणादिकम्, सेपमेथोर्विपरि-
हरणम्, अध्वर्योर्वारुण्याः पयस्यायाः प्रचरणम्, प्रतिप्रस्थातृ-
र्मारुण्याः पयस्यायाः प्रचरणे विमेषोपदेशः, सुच्यवदानादिकम् ।
अध्वर्योः प्राशित्रावदानम्, द्दोषपद्मानादिकम् । तत आसेचनम्,
अतिक्रमणम्, सुगव्यूहनम् । ततोऽध्वर्याग्नीधयोर्हस्तिप्रत्युक्ती ।
ततः पद्मीसंयाजः, समिष्टयजूंषि, अवश्वयगमनादिकम्,
क्षेपमन्त्रवपनविधिरेति ॥

(४ प्र० ४ ब्रा०)

अथ चातुर्मास्ययागीयं साकमेधास्यं तृतीयं पर्व । तस्य
साकमेधयागस्य पापोपशमनहेतुत्वाख्यानम्, तत्प्रयोगविध्यादि-
कम् । तत्र पूर्वदिक्से प्रातर्मध्याह्नसायाह्नेषु क्रमादनीकवदिष्टे
सान्तपमेष्टेः गृहमेधीयेष्टेषु विधानादिकम् । ततः पूर्णदर्वाख्यस्य
कर्मणो विधानादि । तत ऋषभध्वनौ होमविधानादि, अग्न्येष्टि-
विधिः । ततो महाहविराख्यप्रधानहविषूः प्रस्तापयेति ॥

(५ प्र० १ ब्रा०)

तस्य साकमेधीयमहाहविषूः प्रयोगविधिः । तत्र क्रमेणो-
ष्टानां हविषां विधानं मिति ॥

(५ प्र० २ भा०)

— अथ पिण्डपितृयज्ञप्रस्तावः । तत्र प्रथमं पितॄणां सुपत्ति-
 कथनम्, पितॄणां वसन्ताद्युत्पत्त्युपत्त्यान्वयः । ततः पित्र्ययज्ञ-
 विधिः । तत्र सोमपात्राणां प्रथमहविविधानम्, षट्पिण्डा-
 द्वितीयहविविधानम्, अग्निचापाणां तृतीयहविविधानम् ।
 पित्र्ययज्ञकारिणां दक्षिणासुश्रूत्यादिविधानम्, पितृगाया वेदे-
 निर्माणविधानादि, तदीयभामिधेनीप्रयोगोपदेमः, द्यौववरण-
 निषेधादिकञ्च । प्रधानयागान्तरं चिच्छत्स्वानीयकध्यवाहनयाग-
 विध्यादि । ततः पिण्डदानस्य तदङ्गकर्मणां तन्मन्त्राणाञ्च विधयः,
 वृत्तोच्छिष्टस्याग्न्यादौ प्रक्षेपादिविधिर्विकल्पयेति ॥

नञ्च । ततः शुनासीर्यप्रयोगविधयः । तत्राप्यष्टानां हविषा -
विधादिकम्, यागदक्षिणा च । ततः शुनासीर्ययागस्य काल-
विचारः परिवर्त्तनविधिश्चेति ॥

(५ प्र० ५ ब्रा०)

अथ वैश्वदेवादियु सर्वेष्वेव पर्वसु चेतिकर्त्तव्यताकपरि-
वर्त्तनविधिः । तत्रादौ चातुर्मास्ययागस्य यत्तुविजयहेतुत्वाख्या-
नम् । ततश्चातुर्मास्यानां प्रथमपर्वणो वैश्वदेवयागस्याग्निमुख-
त्वाख्यानम्, द्वितीयपर्वणो वरुणप्रघासयागस्य वरुणमुखत्वाख्या-
नम्, तृतीयपर्वणः साकमेधस्येन्द्रमुखत्वाख्यानञ्च । सप्तो सौष्टे-
तुरेण क्रियानां छेदनं श्मश्रूणां वपनञ्च । ततश्चातुर्मास्ययाजिनां
परमगतिप्रस्ताव्यानश्चेति ॥

॥ अथ कर्ममूची ॥

कर्म	प्र०	ब्रा०	क०	कर्म	प्र०	ब्रा०	क०		
अग्निनिष्ठानम्	...	५	४	१४	अग्निस्थापनम्	...	५	५	२११
अग्निमन्थनम्	..	१	४	८	अग्निहरणम्	..	१	४	२१८
अग्निमन्थनम्	.	४	२	१६	अग्निहोतम्	.	२	२	११
अग्निमन्थनम्	.	४	३	१६	अग्नीतप्रेषः	..	५	२	४७
अग्निमन्त्रायनम्	५	३	४	४	अग्न्याधानम्	.	१	२	३

कर्म :	प्र०	मा०	क०	कर्म :	प्र०	मा०	क०
अप्राधानम् ...	५	२	२२	आश्रावणम् ...	५	२	२३
अप्राधानदक्षिणा ...	१	५	२१	आहवनीयोद्धरणम्	२	३	७
अप्राधानदक्षिणा	१	६	७	आहवनीयोपस्थानम्	२	२	११
अप्राधानम् ...	३	२	३	आहवनीयोपस्थानम्	३	३	८
अप्राधानम् ...	१	७	३	आहवनीयोपस्थानम्	५	२	३७
अध्वर्युकर्म ...	७	३	३२	इडाप्राशनम् ...	७	७	१६
अध्वर्युप्रेषः ...	५	२	२७	इडोपधानम् ...	७	७	१५
अध्वर्युवीर्णसंवादः ...	३	३	७७	इधप्रोक्षणम् ...	५	२	१७
अहुदिताहुतिः ...	२	३	२	उत्तरवेदिनिवपनम्	७	३	६
अहुद्यानप्रेषः ...	७	३	७२	उदकावनेजनम् ...	३	७	१६
अहुद्यानयागः ...	७	२	२०	उदकावनेजनम् ...	३	७	५३
अन्तरागमनम् ...	३	१	१३	उदिताहुतिः ...	२	३	३६
अन्वाहार्यपचनम्	२	७	६	उपमादनम् ...	२	३	१७
अपूपनिधानम् ...	२	१	१२	उपस्तरयादिद्योमः	५	२	३१
अभिधारणम् ...	५	३	६	उपस्थानम् ...	१	७	२६
अभ्युक्ष्यम् ...	१	१	३	उपसर्जनम् ...	१	७	२७
अवष्टयगमनम्	७	३	७६	उपांशुचरणम् ...	२	१	१६
अंस्तमिताहुतिः ...	२	३	८	उपांशुप्रचरणम् ...	५	२	१८
आहूतकरी शेषः ...	५	३	१७	उस्त्युक्निधानम् ...	३	७	१५
आययशदक्षिणा ...	३	५	१३	उल्लिखनम् ...	१	१	५
आययशेष्टिः ...	३	५	१	अवभाषणम् ...	७	७	१८
आयययागः ...	७	२	८	करस्मयाचनिर्मायम्	७	३	१७
आयययक्षम् ...	५	२	१३				
आययभागप्रचरणम्	७	३	३५				
आययावदानम् ...	५	२	२६				

कर्म.	प्र०	मा०	क०	कर्म.	प्र०	मा०	क०		
करम्भपात्रहोमः	...	४	२	१४	ताम्बकयागः	...	५	२	१
करीरावपनम्	...	४	२	११	ताम्बकहविःप्रणयनम्	५	२	४	
कचवाहनयागः	...	५	२	१०					
कुमारीमन्त्रणयः	...	५	२	१३	दर्शष्टिः	...	४	१	१
कुम्भीनिधानम्	...	४	४	१६	दाक्षायज्ययज्ञः	...	४	१	२
केशशस्त्रुवपनम्	...	४	२	४८	दिग्वाधारणम्	...	४	१	१४
केशशस्त्रुवपनम्	...	४	२	१८	द्यावापृथिव्यायागः	...	४	१	१७
गाहपत्योपस्थानम्	...	२	२	२८	निवपनम्	...	१	१	१
गाहपत्योपस्थानम्	...	२	२	४	निदान्यादोहनम्	...	४	४	१६
गाहपत्योपस्थानम्	...	५	२	१२	नीविसुद्वर्धनम्	...	५	२	४२
यज्ञमेधीयेष्टिः	...	४	४	४					
गौरपस्थानम्	...	२	२	२	पञ्चत्विजाम्बुजम्	४	१	२५	
					पत्नीवाचनम्	...	४	२	२१
चतुःस्रुतिवेदिनिर्माणम्	५	२	१०	पत्नीसंवाजः	...	४	२	४५	
चतुरवदानम्	...	४	२	३२	पथिहोमः	...	५	२	७
चतुर्वज्रपनम्	...	२	२	१७	पयस्याप्रचरयम्	...	४	२	२७
चतुष्पथहोमः	...	५	२	७	पयस्यायागः	...	४	१	२०
चरनिर्वपनम्	...	१	५	१८	पयस्यायागः	...	४	२	१५
चरयपयम्	...	२	४	१	पयसोऽधिश्चयणम्	...	२	२	१५
चरयपयम्	...	४	४	५	पयोदोहनम्	...	२	२	१४
चरहोमः	...	२	४	११	पयोदोहनम्	...	४	४	१६
चरुदासनम्	...	२	४	११	परिगमनम्	...	५	२	१२
चरुदासनम्	...	४	४	६	परिग्रहपरिग्रहणम्	५	२	१३	
चर्वभिधारणम्	...	४	४	६	परिधिपरिधानम्	...	५	२	१६
चातुर्मास्येष्टिः	...	४	२	१	परिवर्तनम्	...	५	४	१४

कर्म.	प्र०	मा०	क०	कर्म.	प्र०	मा०	क०
परिवर्तनम् ...	५	५	७	प्रजापत्युपसदनम् ...	३	४	४
यवमानेष्टिः ...	५	५	६	प्रतिपरिगमनम् ...	५	२	१५
पिण्डदाहजपः ...	५	२	४०	प्रतिप्रस्थाटकर्म ...	४	३	३१
पिण्डदानम् ...	३	४	१६	प्रव्यायावणम् ...	५	२	२३
पिण्डदानम् ...	५	२	३४	प्रवत्स्यती वाग्यमनम्	३	३	६
पिण्डदानम् ...	५	१	३६	प्रयाजयागः ...	४	२	२०
पिण्डदानोदीच्याह्नम्	५	२	४१	प्रक्षराद्यासादनम्	५	२	१७
पिण्डपिष्टयज्ञः ...	३	४	१	प्राश्निनाषदानम् ...	४	२	४०
पिण्डपिष्टयज्ञः ...	५	२	१				
पिण्डशेषावायम् ...	३	४	२४	सलीकरणम् ...	३	४	६
पिष्टनमस्करणम् ...	३	४	२४				
पिष्टप्रायेणम् ...	३	४	२४	वर्धिवद्यजनम् ...	५	२	५
पिष्टयज्ञः ...	३	४	१	वर्धि सन्नहनम् ...	५	२	१५
पिष्ठावाद्यम् ...	५	१	२१	वर्धिः स्तरम् ...	५	२	१५
पुत्रनामप्रहणम् ...	३	२	४१	वर्धिः स्तरम् ...	३	४	१७
पुनराधेयम् ...	२	१	१	ब्रह्मौदनपाकः ...	१	४	४
पुनराधेयहस्तिना ...	२	१	२८	ब्रह्मौदनप्राशनम् ...	१	४	६
पुरोडाशनिर्वापः ...	१	५	२२	ब्राह्मणभोजनम् ...	३	५	१४
पुरोडाशप्रतिपत्तिः	४	३	१६				
पुरोडाशवाक्याप्रव्यावृणम्	५	२	२६	मन्त्रजपः ...	१	४	२८
पूज्यैर्दर्वकर्म ...	४	४	१७	मन्त्रजपः ...	३	४	५२
पूज्याहुतिघोमः ...	१	५	२	महाहविःप्रयोगः ...	५	१	५
पूज्याहुतिघोमः ...	१	५	३	महाहविरिष्टिः ...	४	३	२
पृथदाण्यथानयनम्	४	३	४१	महाहविरिष्टिः ...	४	४	२१
पौर्णमास्येष्टिः ...	४	१	१५	मावतयागः ...	४	२	१२
पौष्णयागः ...	४	२	११	मावतेष्टिः ...	४	४	२०

कर्म .	प्र०	मा०	क०	कर्म .	प्र०	मा०	क०
मूतकावसजनम् ...	५	३	१०	सर्विरासेचनम् ...	४	४	६
गदतामिहोचिप्रक्षेपः	३	१	५	समिदाधानम् ...	३	३	८
मेघमेघीनिर्माणम् ...	४	३	१५	समिष्टयक्षुःप्रयोगः ...	४	३	४६
मेघमेघीप्रक्षेपः ...	४	३	१०	समिष्टयक्षुःजननम् ...	॥	५	५१
मेघावदानम् ...	४	३	३८	नम्भरयम् ...	१	१	१
मेघीप्रत्यजनम् ...	४	३	३८	क्षम्ययक्षुर्हरयम् ...	५	२	१८
यजमानमन्त्रजनः ...	५	३	११	सखीर्वाहननम् ...	५	३	११
यज्ञावसदानम् ...	५	३	१८	सान्तापनेदिः ...	४	॥	१
वदयप्रधासेदिः ...	४	३	१	साम्नाय्ययागः ...	४	१	१५
वसिष्ठयज्ञः ...	४	१	२	सामिधेन्यनुवचनम् ...	५	३	११
विपरिहरयम् ...	४	३	३६	भारस्वतयागः ...	४	२	११
वीक्ष्यवहननम् ...	३	४	८	सावित्रयागः ...	४	२	१०
वैश्वदेवदक्षिणा ...	४	२	२२	स्थानसंस्कारः ...	३	४	१३
वैश्वदेवपर्व ...	४	२	७	सुगन्धूचनम् ...	४	३	४२
वैश्वदेवपर्व ...	४	३	१	सुगन्धूचनम् ...	५	२	४५
ग्रामीपर्वावपनम् ...	४	३	१२	सोमपायजनम् ...	५	२	॥
श्राकमेघपर्व ...	४	४	१	सौम्ययाग ...	४	२	८
शुनासीर्यदक्षिणा ...	५	४	८	हविर्निर्वैषयम् ...	१	१	५
शुनासीर्ययागः ...	५	४	२	हविर्यज्ञः ...	४	१२	२
शुनाशीर्ययागः ...	५	४	११	हविरासादनम् ...	४	३	१८
				हुतशिष्टप्राशनम् ...	५	२	४८
				हुतशेषप्राशनम् ...	५	२	४८
				हुतशेषस्यापौप्रक्षेपः	५	१	४८
				घोचुपवेशनम् ...	५	२	१३

॥ अथ स्मर्त्तव्यालोच्यवचनसूची ॥

“पक्ष्यं च वै सुकृतं चातुर्मास्ययाजिनो भवति” ५. ४. १.

“अग्ने रेतो हिरण्यम्” २. १. २८.

“अथास्य शरीर मेवातिर्दहति ; तद्यथा पितुर्वा मातुर्वा जायेतैव

“मेपोऽग्नेरधिजायते ; ग्रन्थश्च वा एषः” २. २. ८.

“अन्नं वा आपः” १. १. १.

“अयं वै यज्ञो योऽयं पवते” १. ४. २१.

“अयं वै वायुर्योऽयं पवते, एष वा इदं सर्वं प्रस्थावयति यदिदं
किञ्च ; वर्पति, वृष्टादोषघ्नो जायते ; ओषधीर्जग्ध्यापः
पीत्वा तत एतदङ्गोऽधि पथः सम्भवति ; एष हि वा एतज्जन-
यति, तस्मादं वायव्यं भवति” ५. ४. ७.

“असौ (मृगशिराः) अमुष्यार्हस्य शिर इत्याहुः” १. २. ८.

“आदित्यस्त्वेव सर्वं ऋतवः” २. १. ८.

“इन्द्रो वा एष पुरा हवस्य वधात्, हवं हत्वा यथा महाराजो
विजिग्यान् एवं महेन्द्रोऽभवत्” ५. १. ८.

इन्द्रो वै यजमानः” १. २. ११.

इयं वै पृथिवी पूर्वा” ५. १. ७.

इयं वै पृथिव्यदितिः” १. ५. १८.

उत्तरतो हि स्त्री पुमांश्च सुपमेते” ४. १. १७.

“उरारा हि सप्तर्षय उदन्ति” १. २. ४.

“उपह्वय प्राश्रन्ति । यावन्तो गृह्णा हविरुच्छिष्टाणाः स्युस्तावन्तः
प्राश्रीयुः, अथो अपृत्वजः प्राश्रीयुः, अथो अप्यन्ये ब्राह्मणाः
प्राश्रीयुः, यदि बहुरोदनः स्वादयेतां कुम्भी मपिधाय
निदधति” ४. ४. १६.

“उभये ह वा इद मये सहासुर्देवाथ मनुष्याथ” १. २. ४.

“ऋतवः पितरः” १. ४. २४ ; ५. २. ४२.

“एता ह वै देवता योऽस्ति तस्मिन् वसन्ति, इन्द्रो यमी राजा नडो
नैषिधः” २. ४. १, २.

“एते वै विश्वेदेवा रश्मयः । योऽय परं भाः प्रजापतिर्वा स
इन्द्रो वा” २. १. ७.

“एष एव मृत्युर्य एष तपति ०—० असुप्तिं लोके पुनः पुनरेव
प्रमारयति” १. १. ७, ८.

“एष वै यज्ञो यदग्निः” १. ४. १८.

“कं वै प्रजापतिः” ४. २. १३.

“कनीयांसो हि देवा मनुष्येभ्यः ०—० भूयांसो हि मनुष्या देवेभ्यः
०—० भूयांसो हि पश्यतो मनुष्येभ्यः ०—० कनीयांसो ह वा
अस्य भार्या भवन्ति, भूयांसः पश्यव.” २. ४. १८.

“कास्वालीकृता ह्येव तर्हि प्रथिष्यास, नौपधय आसुः, न
वनस्पतय.” २. २. ३.

“क्षाययेव वा अयं पुरुष.” २. १. १०.

- “तदग्निहोत्राच्छिष्टं ०—० नान्नाह्नयः पिबेत्” २. ३. ३८.
 “तस्मादेतद्विषयाभ्यनूक्तम्—‘प्रजा ह तिस्रोऽध्याय मीयुरिति’
 (षट्. सं. ८. १०१. १४.) ४. २. ४.
 “तान् हयोर्मृतकयोरुपनह्य वेषयच्छां वा कुपे घोभयत आवध्योदह्
 परेत्य यदि हृत्तं वा स्थाणुं वा वल्लीकं वा विन्देत , तस्मिन्ना-
 सजति ;— ‘एतत् ते चद्रावसं तेन परो मूजवतोऽतीहि’
 —इति” ५. ३. १७.
 “तिर इव वै पितरो मनुष्येभ्यः” १. ४. २१.
 “देवाः सन्ति ०—० पितरद्योषधयश्च सन्ति ०—० मनुष्याः
 सन्ति” २. ३. १८.
 “वीर्यं न च त्रेः” १. ४. २८.
 “हयं वा इदं जीवनम् , मूलि चैवामूलञ्च” २. ३. १०.
 “इया वै देवाः । अहैव देवा , अथ ये ब्राह्मणाः शत्रुवासोऽनूचानास्ते
 मनुष्यदेवाः ; ०—० आहुतिभिरेव देवान् प्रीणाति , दक्षि-
 णाभिर्मनुष्यदेवान्” १. ६. ६ ; ३. ५. १४.
 “न श्वः श्व सुपासीत की हि मनुष्यस्य श्वो वेद” १. ३. ८.
 “नो. क्षनाहिताग्नेर्व्रतचर्यास्ति” १. ४. ७.
 “नोर्ह वा एषा स्वर्ग्या यदग्निहोत्रम्” ३. १. १५ , १६.
 “पतयो ह्येव स्त्रिये प्रतिष्ठा” ५. ३. १४.
 “पयसो वै प्रजा. सम्भवन्ति” ४. ३. ८.
 “परमा गतिं गच्छति” ५. ५. ८.

“पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति (षट् सं० १. ८८. ८.)” १. १. ६.

“पूर्वाक्षो वै देवानाम्, मध्यन्दिनो मनुष्याणाम् अपराह्ण पितृ-
णाम्” ३. ४. ८.

“प्रजापतिं ०—० देवा यत्रोपवीतिनो भूत्वा दक्षिणं जाम्बाथो-
पासीदंस्तानब्रवीद् यत्रो वोऽस्य ममृतत्वं च कर्गं वः सूर्यो वो
ज्योतिरिति” १. ४. १.

“(प्रजापतिं) पश्य चपासीदन् तेभ्यः स्वैप मेव चकार यदैव यूयं
कदा च क्षमध्वे यदि काक्षे यद्यनाकाक्षेऽयैवाग्रायेति” १. ४. ४.

“(प्रजापतिं) पितरः प्राचीनावीतिनः सव्यं जाम्बाथोपासीदं-
स्तानब्रवीन् मासि मासि वोऽर्घं स्वधा वो मनोजवो वक्षन्द्रमा
वो ज्योतिरिति” १. ४. २.

“(प्रजापतिं) मनुष्याः प्राहता उपस्यं कृत्वोपासीदंस्तानब्रवीत्
सायम्प्रातर्वीऽग्निं प्रजा वो सत्युर्वीऽग्निर्वो ज्योतिरिति” १. ४. १.

“(प्रजापतिं) अश्वदम्यसुरा उपसेदुरित्याहुस्तेभ्यस्तमव, माया च
प्रददौ” ३. ४. ५.

“प्रयमदुग्धं सुष्णं भवति ; अमेर्हि ईत.” २. २. १५.

“मनो ह वै देवा मनुष्यस्याजानन्ति ३. ३. ११.

“माता धेनुर्मातेव वा इयं मनुष्यान् विमर्त्ति” १. ५. २१

“मेधो वै पयः, मेधस्तण्डनाः, त मुमयं मेध मात्मन् धत्ते, तस्मात्
घोरीदनो भवति ४. ४. ४.

“यत्रैतत् प्रतितरा मिव तिरस्त्रीवाधिं. संशाम्यतो भवन्ति, तर्हि
ह्येव भवति मित्र.” २. ४. १२.

“यत्रैतत् प्रथमं समिद्धो भवति , धूप्येत एव , तर्हि द्वैप भवति
“ २. ४. ८.”

“यत्रैतत् प्रदीप्ततरो भवति , उच्चैर्धूमः परमया जूत्या बल्वलीति,
“ तर्हि द्वैप भवतीन्द्रः” २. ४. ११.

“यत्रैतत् प्रदीप्तो भवति, तर्हि द्वैप भवति वरुणः” २. ४. १०.

“यत्रैतदद्वारायाकश्यन्त इव, तर्हि द्वैप भवति वज्र” २. ४. १३.

“यद्येवासौ सूर्य एव (नक्षत्रम्)” १. २. १८.

“योपा वा आपः, क्ष्यामिः” १. १. ४.

“वर्षा इ त्वेव सर्वेषां मृतूनां रूपम्” २. १. ७, ८.

“वसन्तो यीमो वर्षास्ते देवा ऋतवः” १. १. १.

“वीर्यं वा अश्वः” १. ४. २४.

“गरुडेभ्यः शिगिरस्ते पितरः (ऋतवः)” १. १. १.

“माखया वक्षानपालस्य पवित्रवति सन्दोह्य , तं चरं व्यपयति ,
“ चरं ह्येव स यत्र क्व च तण्डुलानापयन्ति ” ४. ४. ४.

“स उत्तरस्या भिव पयस्यायां भिवी मवदधाति , दक्षिणस्यां
“ भियम्” ४. १. १०.

“स एतास्त्रिस्तनूरेषु लोकेषु विन्यसत” १. ५. १४.

“स एव पुत्रः सगृ पिता भवति” १. १. ५.

“स पत्नी मुदानेष्वगृह्णति तेन चरसीति ; वरुणं वा एतत् स्त्री
“ करोति , यदन्यस्या सत्यमेव चरति” ४. १. २०.

“सप्त च ये शतान्यमोतीना मृषो विंशतिय” १. १. १८.

शतपथब्राह्मणम् ।

तृतीयकाण्डम् ।

॥ अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥

॥ प्रथम ब्राह्मणम् ॥

॥ अपि वा प्रथमाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

॥ हरिः ॐ ॥

देवयुजनं जोषयन्ते । स युदेव व्वर्षिष्ठः स्यात्
तुज्जोषयेरन्युदन्यद्भुमेर्नाभिगृयीतातो वै देवा द्विव
मुपोदक्रामन् देवान् वा ऽस्य ऽउपोत्क्रामति यो द्दौक्षते
स सुदेवे देवयुजने यजते स युद्धान्यद्भुमेरभिगृयीताचर-
तर ऽद्वव हेष्टा स्यात् तुस्माद्युदेव व्वर्षिष्ठः स्यात् तुज्जो-
षयेरन् ॥ १ ॥

तदुष्मं सुत् समुः स्यात् । समः सद्विचक्षशि स्याद-

“स यत्रोदङ्घ्रावर्त्तते देवेषु तर्हि भवति ०—० अथ यत्र
दक्षिणावर्त्तते पिष्टेषु तर्हि भवति” १. ३. ३.

“स यो ह्येवं विद्वान् सायम्प्रातराशी भवति, सर्वं ह्येवायुरेति” २. ४. ६.

“सर्वतोमुखो वा असावादित्यः ०—० सर्वतोमुखोऽय मग्निः ०—०

अन्यतोमुखः पुरुषः” ५. ४. १४—१६.

“सर्वाणि ह वा अन्यानि नक्षत्राणि माथै दिग्गयावन्ते” १. २. ३.

“सायुज्यं सलीकतां जयति” ५. ५. ८.

“सोमो राजा देवाना मयं यधन्द्रमाः” ४. १. १५.

“सो वै मा महिमाहेति स स्त्राहेति” २. २. ६.

“हिरण्यम् ०—० अग्नेर्हि रेतः” १. १. ५.

॥ अथर्विनामादिसूची ॥

अथर्विनामादि.	प्र०	प्रा०	क०	अथर्विनामादि.	प्र०	प्रा०	क०
अथर्वानः	१ २ १४	आसुरि	२ ३ ६
अथर्विका	५ ३ ८	आसुरि	३ ३ ९
अथर्वनः	१ ६ २०	आसुरिः	५ २ २५
आथर्वलिः	१ ३ ३१	आसुरिः	५ २ ३३
आथर्वशिः	१ ३ ३४	आसुरिः	५ ४ १०
आसुरिः	१ ४ २०	इन्द्रः	२ ४ १. ५.

अविनामादि.	प्र०	त्रा०	क०	अविनामादि.	प्र०	त्रा०	क०
उवाचकम्	५	३	१२	देवभागः	४	१	५
अथयः	१	५	१४	नङ्गः	२	४	१, २
अथयः	३	९	२४	वैषिधः	२	४	१, २
अधिः	४	९	४	पाचिः	१	४	२७
एके	५	९	३३	पार्वतिः	४	१	६
धौपवेशिः	१	६	२०	प्रतीदृशः	३	१	३
कौशिकः	३	२	३५	भालवेयः	१	४	६
कक्षीवान्	३	२	३५	भगवः	३	९	१४
कक्षीवः	३	५	१	भाधुकिः	१	४	२७
कुमार्यैः	५	३	१३	यमः	२	४	१, २
कुरवः	४	१	५	थाश्ववल्काः	२	३	९६
कौपीतकिः	३	५	१	थाश्ववल्काः	३	५	२
चैलकिः	२	३	३४	धौतविः	३	१	५
जीवलः	२	३	३४	शैलः	४	१	३
भातयः	१	६	२०	सहदेवः	३	१	४
तथा	२	३	३१	सार्जयः	४	१	३
दशः	४	१	१, ६	सुत्रा	४	१	४
राशाययाः	४	१	६	सुत्रयाः	३	१	४, ५

विभ्रःशिशुः सत् प्राक्प्रवणः स्यात् प्राची हि देवानां
दिग्गुथो ऽउदक्प्रवण मुदीची हि मनुष्याणां दिग्दक्षि-
णतः प्रत्युच्छ्रित मिव स्यादेषा वै दिक् पितृणां स
युद्दक्षिणाप्रवणः स्यात् क्षिप्ते ह युजमानोऽमुं लोकं
मियात्तुथो ह युजमानो ज्योग् जीवति तुस्मादक्षिणतः
प्रत्युच्छ्रित मिव स्यात् ॥ २ ॥

न पुनस्तादेवयजनमात्रं मतिरिच्येत । द्विपुन्तः हास्य
तद् भ्रातृव्यं मभ्युतिरिच्यते कामः ह दक्षिणतः स्यादेव
मुत्तरतु एतद् त्वेव सुमृद्धं देवयजनं यस्य देवयजन-
मात्रं पश्चात् परिशिष्यते क्षिप्ते ह वै न मुत्तरा देव-
यज्योपनमतीति नु देवयजनस्य ॥ ३ ॥

तुद् होवाच याज्ञवल्क्यः । व्याण्णाय* देवयजनं
जोषयितुं मैमं तुत्सात्ययज्ञोऽब्रवीत्सुर्वा वा ऽद्रयं पृथिवी
देवा देवयजनं युच वा ऽअस्यै क च युजुषैव परिगृह्य
याजयेदिति ॥ ४ ॥

अतुजो ह वै देवयजनम् । ये ब्राह्मणाः शुश्रुवाऽसो-
ऽनूचाना ब्रिहदाऽसो याजयन्ति सैवाह्नलैतन्नेदिष्ठतमा
मिव मन्यामह ऽइति ॥ ५ ॥

* 'व्याण्णाय'-इति ग ।

† 'याजयेदिति'-इति ग ।

‡ 'नेदिष्ठतमा'-इति ग ।

तच्छालां* वा विमितं वा प्राचीनवःशं भिन्वन्ति ।
प्राची हि देवानां दिक् पुरुस्ताद्वै देवाः प्रत्युच्चो मनु-
ष्यानुपावृत्तास्तुस्मात्तेभ्यः प्राङ् तिष्ठन् जुहोति ॥ ६ ॥

तुस्माद् ह नु प्रतीचीनशिराः शयीत । नेदेवानभि-
प्रसार्य शुया ऽहुति या दक्षिणा दिक् सा पितॄणां या
प्रतीची सा सर्पाणां युतो देवा उच्चक्रमुः सैपाहीना
योदीची दिक् सा मनुष्याणां तुस्मान् मानुषु ऽउदीची-
नवःशा मेव शालां वा विमितं वा भिन्वन्त्युदीची
हि मनुष्याणां दिग्दीक्षितस्यैव प्राचीनवःशा नादीक्षि-
तस्य ॥ ७ ॥

तां वा ऽःतां पुरिश्चयन्ति । नेदभिर्बुर्षादिति न्वेव
वर्षा देवान् वा ऽःपु उपावर्त्तते यो दीक्षते सु देव-
ताना मेको भवति तिरु ऽइव वै देवा मनुष्येभ्यस्तिरु
ऽइवैतद्यत् पुरिश्चितं तुस्मात् पुरिश्चयन्ति ॥ ८ ॥

तन्न सर्वं ऽइवाभिप्रपद्येत । ब्राह्मणो वैव राजन्यो
वा वैश्यो वा ते हि यज्ञिण्याः ॥ ९ ॥

स वै न सर्वेणैव संवदेत । देवान् वा ऽःपु उपावर्त्तते
यो दीक्षते सु देवताना मेको भवति न वै देवाः सर्वे-
णैव संवदन्ते ब्राह्मणेन वैव राजन्येन वा वैश्येन वा ते

हि यन्नियास्तुस्माद्युद्येनः शूद्रेण संवादो विन्देदेतेषा
मेवैकं ब्रूयादिम मिति विचक्षेम मिति विचक्षेत्येषु
उ तत्र दीक्षितस्योपचारः* ॥ १० ॥

अथारुणी पाणौ कृत्वा† । शुला मध्यवस्यति सु
पूर्वाङ्गः स्थणाराजु ममिपुद्यैतद्यजुराहेदु मगन्म देव-
यजनं पृथिव्या युच देवासो ऽञ्जुपन्त विवृश्च ऽहुति
तदस्य विवृश्च देवैर्जुष्टं भवति ये चेमे ब्राह्मणाः शुश्रु-
वाऽसोऽनूचाना यदुहास्य तेऽक्षिभ्या मौक्षन्ते ब्राह्मणाः
शुश्रुवाऽस्तदुहास्य तैर्जुष्टं भवति ॥ ११ ॥

यद्वाह । युच देवासो ऽञ्जुपन्त विवृश्च ऽहुति तदस्य
विवृश्च देवैर्जुष्टं भवत्यृक्षामाभ्याः सन्तुरन्तो युजुर्भि-
रित्यृक्षामाभ्यां वै युजुर्भिर्यज्ञस्योहुचं गुच्छन्ति यज्ञस्यो-
हुचं गच्छान्तीत्येवैतदाह रायस्योपेण सुमिषा मदे-
मेति भूमा वै रायस्योपः श्रीर्वै भूमाशिष मेवैतदा-
शास्ते सुमिषा मदेमेतीयं मदतीति वै तु माहुर्यः
श्रिय मश्रुते युः परमतां गुच्छति तस्मादाह सुमिषा
मदेमेति ॥ १२ ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [१.१.] ॥

* 'चारः'-इति क, 'चारः'-इति ग ।

† 'कृत्वा'-इति ग ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिप्तं जगत् ।

निर्गमे, त मंहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आधानपुनराधाने अग्निहोत्रं ततः परम् ।

चातुर्मास्यानि च पञ्चद्वितीयकाण्ड ईरितम् ॥ १ ॥

अथ द्वतीयचतुर्थांशा मेकाहहोत्रसप्तवर्णसकलसोमयाग-
प्रकृतिभूतोऽग्निष्टोमोऽभिधीयते । तत्र द्वतीयकाण्डस्य प्रथमाध्याये

१— “निरविद्यः सोमयागः, एकाहहोत्रसप्तवर्णसकलसोमयागः । एकस्मिन्नेकाहनि सप्तवर्णस्य निष्पाद्य एकाहः । द्विरात्र भारभ्य एकादशरात्रपर्यन्ता अहोना । त्रयोदशरात्र भारभ्य सप्तसप्तवर्णस्य पर्यन्ताणि सप्ताग्निः । द्वादशाहस्तु द्विर्युगं । तथाहोत्ररूपेण द्विरात्रादीनां प्रकृतिः, सप्तवर्णस्य त्रयोदशरात्रादीनाम् । तस्य च द्वादशाहस्य एकाहरूपो व्योतिष्टोमः प्रकृतिः”—इति तै० स० १२.१-सा० भा० । “एकाहहोत्रसप्ताग्निः सोममेदा इति त्रयः”—इत्यादि च तै० सं० ७.१.१-भाष्यारम्भे सायणः । “उक्त-प्रकृतयोऽहोत्रैकाहः (८.१.१.)”—इत्यारभ्य “इत्येकाहः, अथाहोना द्वादशप्रभृतयो द्वादशरात्रपरार्धाः (१०.१.१०, ११.)”—इत्याद्यन्त आश्व-कापनीयश्रौतसूत्रग्रन्थसंज्ञाशब्दः ।

२— “सप्तसखा” सोमयागो भवति । तथाहि— “अग्निष्टोमोऽव्यग्नि-ष्टोम उक्त्यु योदशो वाजपेयोऽतिरात्रोऽग्नोर्याम इति सखा”—इति आश्व० श्रौ० सू० ६.११.१ । अग्नोर्याम आग्नोर्याम इत्यभिन्नः ।

३— “अग्निष्टोमः प्रथमयज्ञः, अतिरात्र मेके पूर्वं समामनन्ति”—इति आप० श्रौ० सू० १०.२.३, ४ । अग्निष्टोमे अत्स्नाङ्गातम्योपदिष्टत्वात् स एवेतरेषां प्रकृतिः ।

प्राप्ताभिर्माणप्रवृत्ति दौचाडतिपर्यन्तं प्रतिपाद्यते । तच्चादौ प्राप्ता-
निर्माणार्थं देवयजनपरिग्रहं विधत्ते— “देवयजन जोषयन्त इति ।
देवा दध्यन्तेऽष्टा अवेति ‘देवयजनम्’ । अधिकरणे ल्युट्^१ ।
प्राचीनवंग्रसर्दीहविद्धांनादिनिर्माणपर्याप्तं देवयजनं स्थानम्^२ । तत्
‘जोषयन्ते’ सेवन्ते । स्वार्थिको णिच्^३ । परिगृह्यैयुर्यजमानपुरुषाः ।
तस्य विशेष माह— “स यदेव वर्षिष्ठं स्यात् तज्जोषयेरन्निति । ‘सः’
इति प्रसिद्धौ, यच्छब्दविशेषण मेतत् । प्रसिद्धं ‘यद्’ देवयजनम्,
‘तत्’ ‘वर्षिष्ठम्’ अतिशयेन वृद्धम्, उच्छ्रितम्, जोषयितव्य मित्यर्थः ।
वर्षिष्ठ मित्येतत् स्पष्टयति— “यदन्यदित्यादिना । यद्यस्या^४ उपरि
गृहीतायाः ‘भूमेः’ ‘अन्यत्’ परिमरस्यत्वं (‘नाभिगृहीत’) नाति-
शयीत, अतिशयित मुच्छ्रित न च तद् वर्षिष्ठमित्यर्थः^५ । उक्तस्य
देवयजनं प्रशंसति— “अतो वा इति । ‘अतः’ अस्मात्, यदित्युक्त-
स्येष्टात् ‘देवाः’ ‘दिवम्’ ‘उपोत्कामम्’ उत्कान्ताः, ‘प्राप्ताः ।
उत्कामन्तु नाम, ततः किमु ? इत्यत आह— “देवान्वा इति ।
यस्मात् ‘एव’ दौचितोऽपि ‘देवान्’ उपोत्कामति, तस्माद् यादृमेन

१— पा० सू० १. ३. ११३ ।

२— ‘देवयजनस्थानम्’—इति च । “देवयजनं वै वरं पृथिव्यै”—इत्यादि
३० ब्रा० १. ३. २ । “प्राचीन माहवनीयात् प्रवक्तुं स्यात् प्रनीचोर्न माह-
वनीयेनैव व्यावृत्तं देवयजनम्”—इति तै० सं० ६. २. ६. २५ ।

३— ‘वृष परितर्क्ये’—इति घुरादि (१०३५ धा०), ‘परितर्क्य मङ्गो
हिंसा वा’—इति तत्र दौक्षितः । प्रीतिसेवकयोस्तु तुदादित्वात् वृषत इत्येव ।

४— ‘यद्यस्य’—इति च ।

५— ‘मुच्छ्रितं न स्यात्’—इत्येव च ।

देवयजनेन देवा दिव गताः, तादृशं कुर्वन् 'स.' दीक्षितः 'सदेवे'
एव 'देवयजने' ('यजते') दृष्टवान् भवति । अनेवविधस्य परिपहे
दोष माह— "स यदेति । निषे देवयजने 'इद्वा' स्वय मेव
'अवरतर इव' अत्यन्त नीच एव 'स्यात्' । "तस्मादित्युपसहारः ।
अथ कात्यायनः सौमिक मृत्विम्बरण मभिधायाह— "देवयजनं
जोषयन्ता उच्यतमम्"—इति^१ ॥ १ ॥

अन्यानपि धर्माविशेषानाह— "तदर्थेति । 'वर्ष' उच्यत 'सत्',
'तत्' देवयजन 'सम स्यात्', विषमस्य विषदृशदर्शनात् तदभावात्
तत् सम कर्त्तव्यमित्यर्थः । समत्वेन 'अविभ्रंश' अपि स्थल प्राचीन-
प्रवणम् उद्दीचीनप्रवण वा भवेत्, यष्ट्यत्वेन देवानाम्, यष्ट्यत्वेन
मनुष्याणां च देवयजनसम्बन्धसम्भवात्, उभयसम्बन्धिन्योर्दिशोरन्य-
तरस्या प्रवणत्वाभिधान मित्यभिप्राय । उदक्प्रवणत्वे यदर्थसिद्ध
दक्षिणोन्नतत्वम्, तदाह— "दक्षिणत प्रत्युच्छ्रित मिषेति । विष-
याधमुखेन दक्षिणप्रवणत्वं निषेधति— "एषा वा इति । 'क्षिप्रे'
अचिरेणैव कालेन 'अमु' परलोकम्, 'तयो ह' पूर्वोत्तरप्रवणत्वपक्षे-
ऽप्यचिरकालम्^२ ॥ २ ॥

१— 'देवयजनं जोषयन्ते । उच्यतमम् । समम् । अविभ्रंश । अमितो
देवयजनमात्रदेशम् । पुरस्तादर्थम् । प्राक्प्रवणम् । उदग्वा । यत्किञ्चान्-
यानविंश । उदत्तौषधिमुखेऽपरेऽन्ते विमितं कुर्वन्ति"—इति ब्रा० श्रौ० ७.
१. १०—१८ दश सूत्राणि दृष्टव्यानि ।

२— "दर्शित्वत्वात् उदग्वा मुखोष्णोष्णपक्व पात्रपक्व पात्रपक्वपक्व वा
'देवयजनम्'—इति व्याप० श्रौ० सू० १० २० १ ।

अथ देवयजनप्राग्देशे^१ देवयजनान्तरपरिमितप्रदेशस्याधिक्य
निषेधति—“न पुरस्तादिति । न देशातिरेको यजमानभ्रातृ-
त्यातिरेकाय भवति । तथा चापस्तम्ब—“न प्राचीन देवयजनाद्
देवयजनमात्रं सुक्लिषेत्”—इति^२ । दक्षिणोत्तरयोरतिरेकस्त्वैच्छिक^३
इत्याह—“काम इति । पथाङ्गाने पुनरन्यस्य देवयजनस्य पर्याप्त-
प्रदेशोपेत देवयजनं समृद्धिकरं मित्याह—“एतद्ध त्वेव समृद्धं मिति ।
प्रतिपाद्यं मयं निगमयति—“इति देवयजनस्येति । कृत्स्निरिति
शेषः । अत्र कात्यायनः—“समं सविभ्रम्यभित्तो देवयजनमात्रप्रदेशम्
पुरस्तादङ्गम् प्राक्प्रवणं सुदम्बा”—इति^४ ॥ ३ ॥

अथाख्यानमुखेन देवयजनपचाप्सर आह—“तदु होवाचेति ।
वाप्यं^५ नृपि ‘याज्ञवल्क्य उवाच’ । यदा वयं देवयजनपरिग्रहाय
गताः, तदानौ ‘सात्ययज्ञ’ आह । “एतावती वै प्रथिवी, यावती

१—‘देवयजनप्राग्देशे’—इति छ ।

२—वाप० श्रौ० १०, २०, १० ।

३—‘स्वैच्छिक’—इति च ।

४—का० श्रौ० ८, १ १२-१० षट् सूत्राणि पर्यालोच्यानि ।

५—‘वाप्यं’—इति सप्तकारं पाठं खोक्ततोऽत्र मूले माप्ये च डा०-
चेदरेण । तत एवोद्धृतो रोष्-नोपनिषद् सङ्गृह्यते ‘वाटंभम्’-कोशेऽपि । परं
मित्रैव पुरस्तादेकत्र (१ १. १. १०), परस्ताद्यापरत्र (१४ ६ १०, ८)
दृश्यते ‘वाप्यं’—इत्येव निर्वचनम् । तथा तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि “गोवन्तो
वाप्यं”—इत्येव (१ ११. ८. १) । अतोऽत्र सङ्गृह्यते हस्तलिखित-
पुस्तकानां मेव लेखं समासृत इह मूलमाध्ययोरिति ।

वेदिः”—इत्यादिश्रुतेः^१ वेद्युपलक्षितदेवयजनस्य देवतात्मकसमस्त-
पृथिवीरूपत्वम्; अतो ‘यत्र क्व च’ मन्त्रेण परिपद्ये सति तदुक्तलक्षण
मेव भवेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

पाञ्चवस्यस्तु वक्ष्यमाणलक्षणैर्छन्निग्भिः परिपद्य एवोक्तलक्षणदेव-
यजनपरिपद्य इत्याह—“छन्निजो हैवेति । ‘श्रुत्युवाचः’ श्रुतशास्त्राः,
‘अनूचानाः’ साङ्गप्रवचनाप्येतारः^२ । ‘अङ्गलाः’ दोषरहिताः । छन्निजो-
ऽपि श्रुताध्ययनादिष्वप्यत्रा भवेयुरित्यत्र मर्षोऽप्युक्तो भवति ॥ ५ ॥

यथोक्तदेवयजने यत् कर्त्तव्यं गृहं तत् प्राचीनवंशं कर्त्तव्य
मित्याह—“तच्छालां वेति । ‘शाखां’ दीर्घघतुरसं गृहं, ‘विमितं’
सर्वतः समपरिमाणम्^३; अमयोरन्यतरत् ‘प्राग्वंशम्’ निमुयात् ।
प्राग्दिशः प्रागर्थ मर्षवाद आह—“प्राची हीति । यस्मात्
प्रत्यग्दिग्गतान्”^४ छत्विग्यजमानान् प्रति पुरोदेशाद्द्विभाजनाः
प्रत्यङ्मुखोपावृत्ताः, ‘तस्मात्’ ‘तेभ्यः’ देवेभ्यः ‘प्राङ्’ तिष्ठन् जुहोति ।
तस्मात् प्राचीनवंशं सुपपद्यते^५ ॥ ६ ॥

प्रामाणिकं दौर्धित्यं ग्रथने कश्चिद्वियम आह—“तस्माद्

१—सै० सं० ७. ४. १८. ६ अहं प्रथया ।

२—‘वेदार्थं श्रुतवन्तः’—इति (का० श्रौ० ७. १. ८ सू०) या० दे० ।

३—“विमितं चतुरस्रं स्यात् दशारम्भिप्रमाणतः”—इतीदं परिशिष्ट-
कारवचनम् । ‘द्वादशारम्भिप्रमाणतः’—इत्यपि तत्र पाठान्तरम् ।

४—‘प्राग्दिग्गतान्’—इति छ, च ।

५—“प्राग्वंशं पुनस्तादृशं प्रतिदिग्गतं मुदग्वंशं वा”—इति का०
श्रौ० सू० ७. १. ४०—२६ ।

हेति । 'अभिप्रसार्य' पादावित्यर्थः । प्राग्दिक्प्रशंसार्थं दिग्विभागरूप मयवाद् माह—“या दक्षिणेति । 'यतो' 'देवाः' यजमानादीन् प्रति' 'उपचक्रमुः', 'सा' प्राची 'अहीना' मष्टद्धा । उदीच्या मनुष्यसम्बन्धितया तेषां मुदग्वंशांशं प्राप्ता^१ । निर्माणात् प्रसिद्ध मित्याह—“तस्मान्मातुष इति । 'मानुषे' मनुष्यार्हे कर्मणि । 'दीक्षितस्य' प्राग्वंश एव, अन्येषां तु उदीचीनवंशस्य मिति व्यवस्था ॥ ७ ॥

सर्वतः परिश्रयणं विधत्ते—“तां वा एता मिति । वृश्चादिपरिहाराय परिश्रयणं कर्त्तव्यम्, दीक्षितस्येतरेभ्यो व्यवधानाय च परिश्रयणं कर्त्तव्य मिति परिश्रयणस्तुतिः^२ ॥ ८ ॥

तत्रात्रैवर्षिकानां शूद्रादीनां मभिप्राप्तिं निषेधति—“तस्य एवं इवाभिपद्येतेति^३ ॥ ९ ॥

दीक्षितस्य सर्वैवांगव्यवहारं निषेधति—“स वै नेति । सर्वग्रन्थस्य सहोच माह—“प्राक्षणेन वैनेति । 'तस्माद्' प्राक्षणादिवर्षषयस्य यज्ञार्हत्वाद् । 'यदि' 'शूद्रेण' 'संवादो' 'विन्देत्' लभ्ययेत्, 'एतेषां' वैवर्षिकानां मध्ये 'एकम्', 'इमम्' शूद्रम् 'इति' एवं मयेदानीं मुक्तप्रकारेण 'विचक्ष' ब्रूहीति स्वयं 'ब्रूयात्' ।

१—“प्राप्तां वा”—इति का० श्रौ० सू० ७. १. २७ । दीर्घचतुरस्रा कुटी प्राप्तेति हरिश्चाम्नी ।

२—“प्राचीनवंशं करोति पुरस्तादुग्रतं पश्चाद्विनतं सर्वतः परिश्रितम्”—इति व्याप० श्रौ० सू० १०. ५. १ ।

३—का० श्रौ० ७. ७. ५ सूत्रं द्रष्टव्यम् ।

वीक्ष्या^१ सर्वोऽपि वचनप्रकार परिगृह्यते । ‘एष’ ‘उपचार’ व्यवहारः^२ ॥ १० ॥

समन्त्रकशालाप्रवेश विधत्ते—“अथारणी पाणो कृतेति । ‘अध्यवस्यति’ शालां प्रविश्य मन्त्रेणैतद् देवयजन मिति निश्चिनु-
यादित्यर्थः । अध्यवसानप्रकार माह—“स पूर्वाह्णं मिति । ‘स्यूणा-
राज’ मध्ये स्थित^३ उन्नतस्तम्भ, तस्य ‘पूर्वाह्णम्’ ‘अभिपद्य’ गृहीत्वा
“एद मगन्म”—इति^४ ‘यजु’ ब्रूयात्^५ । अथ कात्यायन—“समा-
रोक्षाम्नी शालास्तम्भ पूर्वाह्णं गृहीत्वारणिपाणिराक्षेद मगन्मेति”—
इति^६ । मन्त्रस्य द्वितीय पाद देवशब्दसात्पर्याभिधानेन व्याचष्टे—
“तदस्य विशैरिति । श्रुताध्ययनवद्विग्राह्यैः । ‘अचिर्भा’ ‘यत्’
‘ईचन्ते’, ‘तत्’ ‘तै’ विशैर्देवै ‘जुष्टम्’ इत्यर्थः ॥ ११ ॥

“यदाहेति । तृतीय पाद व्याचष्टे— “सकुसुमामाभ्या मिति ।

१—‘वीक्ष्यामां’—इति छ । वीक्ष्या—श्रुताविद् “इम मिति विशप्तेति
वाक्य द्वितया ब्रूयादिति यावत् ।

२— का० श्रौ० ८. ४. ५ सूत्र द्रष्टव्यम् ।

३—‘मध्योदित’—इति घ, छ ।

४—“एद मगन्म देवयजन एधिया यत्र देवासो अजुषन्त विश्वे ।

सकुसुमामाभ्यां सन्तरन्तो यजुर्भौ राघस्योबेध समिधा मदेम ।”—

इति य० वा० स० ४ १ १ मन्त्रपाठः ।

५—“प्रागवश्यं मध्यम क्षुमारान् मारभ्य जपतीति वाजसनेयकम्”—

इति थाप० श्रौ० सू० १० २ ४ ।

६— का० श्रौ० सू० ७ १ १४ ।

‘यजुर्भिः’ क्रियमाणं यज्ञस्वरूपम् ‘ऋक्सामाभ्यां’ स्तोत्रशस्त्राभ्यां
‘तरन्त’ पारं प्रापयन्त इति तत्र भागस्य ‘उदृच’ परिसमाप्तिं
प्राप्नोमीत्युक्तवान् भवति । चतुर्थपादस्य प्रथमभागं व्याचष्टे—
“रायस्योषेणेति । ‘भूमा’ वज्रभाव एव ‘रायस्योषो’ धनपुष्टिः,
न च ‘भूमा’ माघात् ‘श्री’ एव, तस्मात् ‘एतद्’ यागपाठे
‘आग्निवम्’ एव आग्रास्ते । तद्वितीयभागस्य तात्पर्यं माह—‘स
मिषेति । लोके च श्रियः परमता च गच्छति, तम् ‘इयम्’ अन्नं
‘मदति’ मोदत इत्याहुः, अतो मन्त्रे च मिषेति भागं माहे-
त्यर्थं ॥ १९ ॥ १ [१ १०] ॥

इति श्रीमाधवाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्)

अपराह्णे दीक्षेत । पुरा केशश्मश्रुर्वृषनाद्युत् कामु-
येत तुदश्रीयाद्युद्धा सम्पुद्येत व्रतुः ह्येवास्यातोऽशनं
भुवति युयु नाशिशियेदुपि कामुं नाश्रीयात् ॥ १* ॥

* एतदन्तरं मिह ‘व्रत १०००’-इति ग पुनरे ।

अथोत्तरेण शालां परिश्रयन्ति । तदुदकुम्भं सुप-
निदधति तन्नापित उपतिष्ठते तत्केशश्मश्रु च व्युपते
नखानि च निहन्ततेऽस्ति वै पुरुषस्यामेध्यं युवास्यापो-
नोपतिष्ठन्ते केशश्मश्रुौ च वा अस्य नखेषु चापो नोप-
तिष्ठन्ते तद्यत्केशश्मश्रु च व्युपते नखानि च निहन्तते
मेध्यो भूत्वा दीक्षा ऽहुति ॥ २ ॥

तद्भुक्ते । सुर्वं ऽएव व्युपते सुर्वं ऽएव मेध्या भूत्वा
दीक्षिष्यामह ऽहुति तदु तथा न कुर्याद्यद्भु केशश्मश्रु च
व्युपते नखानि च निहन्तते तुदेव मेध्यो भवति तुस्मादु
केशश्मश्रु चैव व्युपेत नखानि च निहन्तेत ॥ ३ ॥

स वै नखान्येवाग्ने निहन्तते । दक्षिणस्यैवाग्ने सव्यस्य
वा ऽश्रुमे मानुषेऽथैवं देवचाङ्गुष्ठयोरेवाग्ने कनिष्ठिकयोर्वा
ऽश्रुमे मानुषेऽथैवं देवचा* ॥ ४ ॥

स दक्षिण मेवाग्ने गोदुनं वितारयति । सव्यं वा
ऽश्रुमे मानुषेऽथैवं देवचा ॥ ५† ॥

स दक्षिण मेवाग्ने गोदुनं मुभ्युनत्ति । इमा आपः
शु मु मे सन्तु देवीरिति स यदाहेमा ऽआपः शु मु मे

सन्तु देवीरिति वृजो वा ऽश्रापो वृजो हि वा ऽश्राप-
स्तुस्माद्येनैता युन्ति निम्बं कुर्वन्ति युचोपतिष्ठन्ते निर्द-
हन्ति तत्तुदेतु मेवैतद्वृजः शमयति तथो हैन मेप वृजः
शान्तो नु हिनस्ति तुस्मादाहेमा आपः शु मु मे सन्तु
देवीरिति* ॥ ६ ॥

अथ दर्भतरुणकु मन्तुर्दधाति । ओषधे घायस्वेति
वृजो वै क्षुरस्तुथो हैन मेप वृजः क्षुरो नु हिनस्तुथ
क्षुरेणाभिनिन्दधाति स्वधिते मैनः हिंसीरिति वृजो
वै क्षुरस्तुथो हैन मेप वृजः क्षुरो नु हिनस्ति ॥ ७ ॥

प्रच्छिद्योदपात्रे प्रास्यति । तूष्णीं मेवोत्तरं गोदान
मभ्युत्ति तूष्णीं दर्भतरुणकु मन्तुर्दधाति तूष्णीं क्षुरे-
णाभिनिधाय प्रच्छिद्योदपात्रे प्रास्यति ॥ ८ ॥

अथ नापिताय क्षुरं प्रयच्छति । सु केशशश्रु व्यपति
सु यदा केशशश्रु व्यपति ॥ ९ ॥

अथ स्नाति । अमेधो वै पुरुषो यदुन्तं व्यदति
तेन पुनिरन्तरतो मेध्या वा ऽश्रापो मेधो भूत्वा दीक्षा
ऽडुति पवित्रं वा ऽश्रापः पवित्रपूतो दीक्षा ऽडुति तुस्माद्वै
स्नाति ॥ १० ॥

सु स्वाति । आपो अस्मान्मातुरः शुन्धयन्त्रित्येत-
 द्वाह शुन्धयन्त्रिति घृतेन नो घृतुषः पुनन्त्रिति तद्दे-
 सुपूतं यं घृतेन पुनंस्तुस्मादाह* घृतेन नो घृतुषः पुन-
 न्त्रिति त्रिष्वङ् हि रिप्प्रं प्रवृद्धन्ति देवीरिति यद्दे त्रिष्वङ्
 सुर्वं तद्युदमेध्यङ् रिप्प्रं तत्सुर्वङ् द्वास्मादमेध्यं प्रवृद्धन्ति
 तुस्मादाह त्रिष्वङ् हि रिप्प्रं प्रवृद्धन्ति देवीरिति† ॥ ११ ॥

अथ प्राडिन्वोदङ्कुक्रामति । उद्विदाभ्यः शुचिरु पृत
 ऽएमीत्युदाभ्यः शुचिः पूत एति‡ ॥ १२ ॥

अथ व्यासः पुरिधत्ते। सर्व्वत्वायैव स्वा मेवाग्निस्तेषां पृथक्
 दधाति या इ वा इदं गोसूचकं पुरुषे द्वेयुगं ऽआस॥१३॥

ते देवा अन्नवन् । गौर्व्वा इदं मुखं विभर्ति
 हुन्तु येयं पुरुषे त्वग् गव्येतां दुधाम तुयैषा व्युर्पन्तं तुया
 हिमं तुया घृणिं तितिक्षिष्यत ऽदृति ॥ १४ ॥

• तेऽवच्छाय पुरुषम् । गव्येतां त्वच मदपुस्तयेषा व्युर्पन्तं
 तुया हिमं तुया घृणिं तितिक्षते॥ १५ ॥

अवच्छितो हि वै पुरुषः । तुस्मादस्य युधेयु ऋ ष

* 'घृतेनपुनंस्तुस्मादाह'-इति म ।

† 'रिति'-इति म, 'रिति'-इति म ।

‡ 'एति'-इति ल, 'एति'-इति म ।

५ 'तितिक्षते'-इति पाठो बृह A-भाष्यप्रकृत ५१०-५११ म ।

अथ दीक्षाकालं विधत्ते— “अपराह इति । ‘अपराह्णे’
 अङ्गसृतीये भागे” । अथ दीक्षिताग्नविषये सर्वाच्च मध्यगुजानाति—
 “यत् कामयेतेत्यादिना । यथेष्टभोजने उपपत्ति माह— “व्रत
 क्षेवास्यात इति । ‘व्रत’ अग्रादुक्तभोजनादूर्द्ध्वकाले ‘व्रतम्’ ‘एव’
 खलु केवलं पय पान मेव, अत इदानीं यथेष्ट भुञ्जीत । तथाचा-
 पस्तम्— “तथाश्रित स्याद्यथा ततो दीक्षासु कनीय-कनीयो
 व्रत मुपेयात्” इति” । इच्छया अग्ननाभावपक्ष मथाह— “यदीति ।
 कात्यायन— “अस्य मुपहरन्त्यस्यै हविष्य समामम्—“अपराह्णे-
 ऽग्रातीष्ट मुपपन्न वा न वेति” ॥ १ ॥

शाखाया उत्तरभागे चौरार्धं परिश्रयण विधत्ते— “अथोत्तरे-
 षेति । तवास्मिन्नुदकुम्भपरिष्ठिते देशे ‘नापित’ निवसेत् । तत्र
 केशश्रयुवपन नखनिकर्तन च कुर्यात् । तत्रोदकुम्भस्यापनप्रयोजन
 माह— “अस्ति वा इति । अमेध्याना केशनखाणा निरवशेषेण
 सुखच्छेदनाय उदकुम्भमग्निधानेन भक्तित्व मित्यर्थः” ॥ २ ॥

१— ‘दीक्षान्तकाल’—इति च । २— “य कामयेत तपस्यौ
 स्यादिति त पूर्वाह्णे”—इति च व्याप० श्रौ० सू० १०. १२. २ ।

३— अस्यापस्तम्बयस्यस्य पूर्णपाठश्चेवम्— “अन्न मन्नाति सर्पिमधु
 मिश्र, दधि, मधु वा, यदस्य मनसः प्रियं तदश्नाति, तदेवास्यामुष्णिज्जोके
 भवतीति विज्ञायते, तथाश्रित स्याद् यथा ततो दीक्षासु कनीय-कनीयो
 व्रत मुपेयात्, पुरस्तादा केशवपनादाससो वा परिधानाद् भोजन मेके
 समामनति”—इति व्याप० श्रौ० सू० १०. ६. ७-१० ।

४— का० श्रौ० सू० ७. २. २, ४, ५, ६ ।

५— “उत्तरेण नहि प्राग्वज्ज परिश्रिते यजमान केशश्रयु वापयते”—
 इति व्याप० श्रौ० सू० १०. ४. ६ ।

मर्वाङ्गवपन मुपन्यस्य निराचष्टे— “तद्वैके सर्व एवेति । सर्व-
स्मिन्नपि देहे केशश्मश्रुनखेष्वेव प्राचुर्येण मृतत्वञ्च सर्वान्तर्ह्युज्जतिर्नैव
सर्वं मपि मेध्यं भवतीत्यभिप्रायः । अथ सूत्रम्— “उत्तरे परिवृत
उदकुम्भमवत्यप्सु दीवा, नापित उपतिष्ठति”—इति^१ ॥ ३ ॥

मानुषत्वव्यावृत्त्युपन्यासमुखेन नखानां मेव, तथापि मध्यपादस्यैव,
तथाप्यङ्गुष्ठयोरेवेति चयाणां प्राथम्यं माह— “स वै नखास्येवे-
त्यादिना । ‘देवता’ देवेषु, देवमन्त्रिकर्मणि एव कर्त्तव्य
मित्यर्थः^२ ॥ ४ ॥

दक्षिणभागस्य प्राथम्यं माह— “स दक्षिण मेवेति । ‘गोदानं’
नाम कर्णस्योपरि प्रदेशः^३, तं ‘वितारयति’ विभजेत्^४ । यस्य चापे
वपनम्, तस्यैव क्षोन्दनप्राथम्यं युक्तम्^५ ॥ ५ ॥

समन्वयकं वपनं माह— “इमा आप इति^६ । ‘आपः . ग्रं
सन्तु’— इति शान्तिप्रार्थनायाः कौर्धप्रसङ्गं दर्शयति— “वज्रो वा
आप इति । एतत् प्राग् व्याख्यातम्^७ ॥ ६ ॥

१— का० श्रौ० सू० ०. २. ०, ८ क ।

२— “नखानि निक्षन्तव्यङ्गुष्ठप्रभृतीनि दक्षिणहस्तस्य प्रथमम्”—इति
का० श्रौ० सू० ०. २. ८ ख ।

३— ‘क्षपट्मिव दक्षिणा दीपत इति गोदानम्’—इति का० श्रौ० या० ।

४— कर्त्तृतादिना तत्स्थानं केशान् विभटान् कुर्यादित्यर्थः ।

५— “दक्षिणं गोदानं वितार्योन्नतोमा आप इति”—इति का० श्रौ०
सू० ०. २. ८ । आप० १०. १. ८, ८, १० सूत्राण्यपि दृष्टव्यानि ।

६— वा० स० ३. १. २ ।

७— १. १. १. १० (१ मा० २८ ए०) दृष्टव्यम् ।

चुरविदारणपरिहाराय केशाना सुपरि दर्भस्थापनं समन्त^१
माह— “अथेति । “दर्भतरुणक मित्यादि^२ । दर्भपाणिरित्यर्थः^३ ।
चुरस्य हिंसकत्वात् ततः पाञ्चनप्रार्थना । तव समन्तकं^४ चुरनिधान
माह— “अथ चुरेणेति^५ ॥ ७ ॥

“प्रच्छिद्येति । स्पष्टम् । उत्तरं गोदामोन्दनादिक समन्तक
मित्याह— “तूष्णीं मेवेति^६ ॥ ८ ॥

“अथ नापितायेति । स्पष्टम्^७ ॥ ९ ॥

स्नानं विधाय प्रशंसति— “अथ स्वातीति । एतत् प्रतोपाय-
मार्थवादवाक्यवद् व्याख्येयम्^८ ॥ १० ॥

१— मन्त्रस्तु वा० सं० ४. १. २ = ५. ४२. २ ।

२— ‘सूच्यं कुशायं दर्भतरुणक मिति हरिस्वामी ।

३— ‘यूपवत् कुशतरुणम्’—इति का० औ० सू० ७. २. १० । यूप-
प्रकरणे तु विहितम्— “ओषध इति कुशतरुणं तिरस्कृत्य सधित इति
परशुना प्रहरति”—इति ६. १. १२, १३ सू० ।

४— तन्मन्त्रस्तु वा० सं० ४. १. ४ = ५. ४२. ३ ।

५— का० औ० सू० ७. २. ११ ।

६— “एव मन्त्रं तूष्णीम्”—इति का० औ० सू० ७. २. १२ ।

७— का० औ० सू० ७. २. १३, १४ । “अथुशब्देन मुखजानि लोमा-
न्यमिधौयन्ते, भूचक्षुषा रोमाणि व्रजयित्वा”—इति तत्र या० दे० ।

८— का० औ० सू० ७. २. १५ क इत्ययम् । “दृष्टार्थत्वाच्चोदकुम्भेनैव
द्यान मिति कर्कः । “तडागादिस्थासम्भवेव स्नानम्, उदकुम्भनिधानत्वादृष्टार्थ
मिति या० दे० । “स्थावरासु स्नाति—इति वाजसनेयकम्”—इति
त्याह काप० औ० सू० १०. ६. १५, १६ ।

स्नानमन्त्र माह— “स स्नातौत्यादिना । “आपो अस्नानिति’
 ‘मातर’ ओषधिवनस्पत्यादिसकलनिर्मात्र्य ‘य एतेन’ वापयन्ति,
 तस्यैव सुपूतत्वाद् एतेन पुनर्निति प्रार्थन युक्त मित्यर्थः । द्वितीय-
 पादस्य तात्पर्य माह— “विश्व हीति । “रपो रिप्प्र मिति पाप-
 नाशनौ भवत”-इति^१ निरुक्तम् । ‘यद् विश्व’ तत् सर्वम् उच्यते,
 ‘यत् अमेध्य’ ‘तत् रिप्प्रम्’ । अतो देहगत मासिन्य मात्मगत
 पाप सर्वं द्योतमाना आप ‘अस्नाद्’ यत्रमानात् अपगमयति
 यतः, अत एव माह मन्त्र इत्यर्थः ॥ ११ ॥

उदिदाभ्य इति चरमपादस्य वृत्तं विनिधोग माह— “अथ
 प्राङ्निबोदकुत्सामतीति । ‘आभ्य’ अग्न्य सकाशात् शुद्ध एव सन्
 उद्गच्छामीति तस्यार्थः^२ ॥ १२ ॥

वास परिधानं विधाय प्रशंसति— “अथ वास इति^३ । ‘परि-
 धानम्’ उपसंस्थानम्, तद्धारणं सर्वस्यैव दीक्षितस्य ‘सर्वत्राप्येव’, ॥
 त्वतिरिक्त कश्चिद् विशेषोऽस्तीत्येवकारेणाह । अतो वामोधारणेन
 ‘त्वमेव’ धृतवान् भवति यस्मात्, तत एतद्धारणवत् सर्वत्र
 मित्यर्थः^४ । उपरितनयन्य सर्वोऽपि एतस्यैवोपपादकः । इदानीं

१— वा० स० ४० १ ।

२— निरु० ४० ५ ।

३— “उदिदाभ्य इत्युत्सामतीति”-इति का० श्रौ० सू० ० २ १५ ख ।

मन्त्रस्तु वा० स० ४० २ २ ।

४— ‘स्त्रीम वस्त्रे’-इति का० श्रौ० सू० ० २ १६ ।

५— ‘यस्मात् त्वमेव धारकम् अतः सर्वत्र मित्यर्थः’-इति घः ।

गव्याश्रिता (‘इय’) त्वक् (‘अग्रे’) पुरा ‘पुरुषे’ (‘आस’) स्थिता (॥ १२ ॥

“ते देवा इति ।) ‘देवा’ किमर्थं मिय त्वक् पुरुषे वर्तन्ते, गोषु बह्वपकारवती, अतस्ता त्वक् तत आदाय गवि स्थापयामो दृष्टिहिमादिक परिहरत्विति पुरुषाद् गवि आधारयन् (॥ १४, १५ ॥

“अवच्छिन्न इति ।) पुरुषादपगमे सिद्धं माह— “तस्मादस्येति । कुगाधुपघाते सति रक्तछावदर्शनाद् देवैस्त्वचो विकर्त्तनं सिद्धं नित्यर्थं । तदा पुरुषाणां निस्त्वक्परिहाराय त्वक् मकल्पयन् । तस्मात् तेषां मेवासाधारणं मभूत् । सृतेन च सम्भूषितो भवति । तथा च लौकिका आहु— ‘त्वक् पुरुषस्यास्तद्वार’-इति । लोके निन्दितं मयि सुशामं समाज्जादौ सम्यक् पश्यति ॥ १६ ॥

पुरुषस्य त्वचो गवि स्थापनं यदस्ति, तत् किमर्थं मिति प्रम-
ज्ज्ञात् कश्चित् कश्चित् पुरुषार्थनियमं माह— “नो हान्त इति । कदाचिदपि गोममीषे विवामा न भवेत् । यस्मात्तु सा ‘अस्य त्वक्’ धारयामीति जानीतेत्यतो ‘न नग्नं स्यात्’ । जानातु नाम का हानिरित्यत आह— ‘सा विभ्यतीति । पुनस्त्वगपच्छेदभयात् ‘वमन्ती’ भीत्या कथ्यते । “तस्मादिति । स्पष्टम् ॥ १७ ॥

विहितं त्वक् भवेदेवतात्मकत्वेन प्रथमं— “तस्य वा इति । ‘तस्य’ वस्तुस्य, परितः तिर्यक् अर्थात् इति ‘पयास’ तिर्यक् तन्दु-
मन्दर्भ । स ‘अग्रे भवति’ अग्निदेवताको भवति, सोऽभिमन्यत इत्यर्थः । ‘अनुच्छाट’ अनुभोम माच्छाद्यत इति । स ‘वायो’

भवति । 'नीविः' आद्यन्तप्रदेशः । सः 'पिटृणाम्' । 'प्रघातः'^१ सर्व-
हननस्थानं निविडौभूतप्रदेशः । सः 'सर्पाणाम्' । 'तन्तवः' स्वरूपेण,
'विशेषां देवानाम्' । 'आरोकाः' मध्यच्छिद्राणि^२ । तत् 'नच-
बाणाम्' । 'तस्मात्' सकलदेवत्यत्वात् 'दीक्षितवसनम्' अवश्यं
भवितव्यम् ॥ १८ ॥

तस्य वस्त्रस्य नवत्वं विधत्ते— "तदा अहत मिति । 'अयातया-
मतायै' अग्निचिह्नत्वाय 'तत्' 'अहतं' वस्त्रं 'निष्पेष्टवै' चालयितु
मन्यं 'ब्रूयात्' । 'अस्य' वस्त्रस्य 'यत्' 'अमेधं' 'आल्लपति' आल्ल-
पोति, आक्षिप्तं करोति निर्माणकाले, सहैव 'वयति' च । 'अहतं'
चेत् अभ्युक्ष्य मेव कर्त्तव्यम्^३ । तत्रयोजन 'मेध मसदिति' मेधाहं
भवेदिति चालणम् ।

पचान्तर माह— "अथो यदिद मिति । स्वातेन पुरुषेणा-
च्छाद्य धार्यम्, 'अपत्पूलनकृत' चारुद्रव्यसहितेनाधीतम्^४, प्रतिदिनं
प्रचास्य यदेव धार्यते, तदित्यर्थः । तेन वा दीक्षेत ॥ १८ ॥

१ "प्रघातो दण्डेन अनाकोपधानेन वा प्रहारः"—इति तै० सं० १. २.
१; ६. १. १. सा० भा० ।

२— 'मध्ये क्षिद्राणि'—इति च ।

३— "निष्पेष्टवै ब्रूयादहत चेदहिरभ्युक्ष्य"—इति का० श्रौ० सू० ७.
२. १० । 'अहत मपरिहित मरत्तं च । अभ्युक्ष्यं त्वहतस्यैव । तस्याह्नि-
प्रक्षालितस्यापि अभ्युक्ष्येन मेधता भवति'—इति तत्र या० दे० ।

४— का० श्रौ० सू० ७. २. १८ । 'अथवा—'अथमौचधीत मरजक-
प्रक्षालितं सत् परिधत्ते'—इति तत्र या० दे० ।

उक्तविधस्य वाससः समन्तकं परिधानं विधत्ते— “तत् परि-
धत्त इति । “दीक्षातपसोस्तनूरमीति” । ‘आह’ मन्त्रभागः ।

‘अग्रे’ प्राक् ‘अदीक्षितस्यैवा तनू’ आसीत्, ‘अथ’ इदानीं तु
दीक्षितदण्डरुणाजिनधारणमनौताभ्यङ्गादिषाध्यः संस्कारः, तपो-
ऽग्नवर्जनादिजन्यक्लेशमहनात्मकम् ; तदुभय मनेन प्राप्तत्वाद् ।
“दीक्षातपसोस्तनूरमी”-इति-शब्दस्य तात्पर्यं माह— “माध्वी
मिति । वस्त्रस्य तनुत्वाभिधानात् स्त्रीलिङ्गता । द्वतीयभाग मनुष्य
याचष्टे— “भद्रं वक्षं पुष्यन्निति । भद्रत्वमर्पणाय पूर्ववामभद्रत्वं
प्रशंसति— “पापं वा एष इति ॥ १० ॥

अथ क्षौरानन्तरं स्नातस्य भूतवाससः शास्त्राश्वेयं विधत्ते—
“अथैन मिति । ‘प्रपादयति’ गमयेदध्वर्युः” । अस्याप्यग्नकालत्वा-
दवाग्ने कश्चिन्नियम माह— “स धेनौ वेति । ‘धेनोः क्षौरादि-
कम्, अनङ्गुहः सम्बन्धि कर्षणसाध्य मित्यर्थः । तदुभयं ‘नाश्रोयात्’
धेन्यनङ्गुहयोः सर्वजगदुपकारकत्वात् तदीयाग्नप्रतिषेध इत्यर्थः ।
एतदेवोपपादयति— “ते देवा इत्यादिना । अग्नयोः सर्वोपकार-
कत्वं विज्ञाय देवैः ‘वयमाम्’ ‘अन्येषो’ (च) पशूनां ‘वीथं’ चार’
मादाय धेन्यनङ्गुहयोः स्थापितत्वान् तदश्रितः सर्वाग्न भवति । तस्य
च जायायाः” गर्भमश्ववे सति तत् सर्वाग्नं तं रेतोरूपेण परिणतं

१— “वा स० ४. २. ३ ।

२— “आयतं प्रवेष्टयति”—इति का० थौ० सू० ७. ४. ११ ।

३— ‘वीथं चार’—इति च ।

४— ‘जायायां’—इति च ।

‘गर्भं’ हिंस्यात् । तत् ‘पापकीर्त्तिः’^१ स्यात् । तदुभयोरन्तं ‘माश्री-
यात्’ । अत्र याज्ञवल्क्यपच माह— “तदु होवाचेति । यस्मादुभ-
याग्ने शरीरम् ‘अंसं’ भवति’, तस्मात् ‘अन्नामहं’ तयोरन्न
मश्रीया मेव । एकहायनप्रभृत्या पञ्चहायना गावो वयांसि; तथैवा-
पक्षमेवाभिधानात्^२ । अत्र कात्यायनः— “ध्वेन्यनडुहयोर्माश्रीयात्,
पुरुषधर्मो वासभवात्, अंसलभोजन वा-इति^३ ॥ २१ ॥ २ [१.२.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— ‘पापो कीर्त्तिः’—इति मूलपाठः, स्यादेव वसैवार्थः ।

२— अंसौ विद्येते यस्यासांसल । अंसौ च नाहुमूले, तौ तु सर्व-
स्यापि भवत इति विशेषणमुपपत्तिः, अतोऽन्नासाभ्या बल लक्ष्यते । “वत्सा-
साभ्यां कामवसे”-इति हि (या० सू० ५. २. ६८.) लप् प्रत्ययः । “बलवान्
मांसलोऽसलः”—इति चामरः २. ६. ३३ ।

३— “पठौहो त्वन्तर्वतो दद्यात्, सा हि सर्वाणि वशांसि”—इत्यादि
ते० मा० २. १२. ५. ६ सा० मा० अपि प्रत्ययम् ।

४— का० श्रौ० सू० ७. २. २२, २३, २४ ।

५— ‘अंसलपौर्ध्वनडुहयोर्मांसस्य भोजनं वा कर्तव्यम्, तदु—
वतोति श्रुते’ (२. १. २. २१.) । स्युर्न चेद्वेन्यनडुहं भवति, ततोऽह मन्त्राप्ते-
येति याज्ञवल्क्य उवाचैत्यर्थः—इति का० श्रौ० ७. २. २५ सू० या० ६. १ ।

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्)

अपुः प्रणीय । आग्नावैष्णव मेकादशकपालं पुरो-
डाशं निर्व्वपत्यग्निर्व्वै सुर्व्वा देवता अग्नौ हि सुर्व्वाभ्यो
देवताभ्यो जुह्वत्यग्निर्व्वै यज्ञस्यावरुद्धो* विष्णुः परार्द्ध-
स्तत्सुर्व्वाथैवैतुदेवताः परिगृह्य सुर्व्वं च यज्ञं परिगृह्य
दौक्षा ऽहुतिं तुस्मादाग्नावैष्णव एकादशकपालः पुरो-
डाशो भवति ॥ १ ॥

तद्वैके । आदित्येभ्यश्चरं निर्व्वपन्ति तुदस्ति पुर्य्यदित
मिवाष्टौ पुत्रासौ ऽश्रुदितेभ्यं जातास्तुन्वस्पुः । देवां २॥†
ऽरुप मैत्सप्तभिः पुरा मार्त्ताण्डु मास्यदिति ॥ २ ॥

अष्टौ च वै पुत्रा अदितेः । यांस्त्वेतद्देवा आदित्या
इत्याचक्षते सप्तैव तेऽविकृतः छाष्टमं जनयुश्चकार
मार्त्ताण्डुः सन्देहो‡ हैवास यावानेवोर्द्धस्तावांस्तिर्य्यङ्
पुरुषसन्मिन् ऽदृत्यु हैक ऽआहुः ॥ ३ ॥

तु ऽऽ हैतु ऽज्जुः । देवा आदित्या युदस्मानन्वज-
निमा तुदमुयेव भूहुन्तेमं विवर्तुवामेति तं विचक्रुर्यु-
थायं पुरुषो विवर्ततस्तस्य यानि मांसानि सङ्कृत्य

* 'यज्ञस्यावरुद्धो'—इति सा०—सम्मत इति डा० वेबरः ।

† 'देवां २॥'—इति क ।

‡ 'सन्देहो'—इति सा०—सम्मत इति डा० वेबरः ।

सव्यासुस्तुतो हस्ती सुमभवत्तुस्मादाहुर्नु हस्तिनं प्रति-
 गृह्णीयात्पुरुषाजानो हि हस्तीति यु मु ह तुद्विचक्रुः
 स ब्रुवस्वानादित्यस्तस्येमाः प्रजाः* ॥ ४ ॥

सु होवाच । राभ्रवान्गो[†] सु प्रजायां यु एतु मादि-
 त्येभ्यश्च[‡] निर्व्वृपाटिति राभ्रोति हैव यु एतु मादि-
 त्येभ्यश्च[‡] निर्व्वृपत्ययं त्वेवामावैष्णवः प्रज्ञातः ॥ ५ ॥

तस्य सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति । उपाशु देवुते
 यजति पुच्छ प्रयाजा भवन्ति पुयोऽनुयाजाः संयाजयन्ति
 पुनोः सर्व्वत्वायैव समिष्टयजुरेव नु जुहोति नेदिदं
 दीक्षितवुसनं परिधाय पुरा यज्ञस्य सशस्याया श्रुतं
 गुच्छानीत्युन्तो हि यज्ञस्य समिष्टयजुः[§] ॥ ६ ॥

अथाम्रेण शालां तिष्ठन्नुभ्यङ्गे । श्रुर्वै पुरुषोऽव-
 च्छितो ऽनरुरेवैतुहवति युदुभ्यङ्गे[¶] गुवि वै पुरुषस्य
 त्वगोव्वा[‡] ऽएतन्नुवनीतं भवति स्वयैवेन मेतुचचा
 सुमर्षयति तुस्माद्वा ऽश्रुभ्यङ्गे ॥ ७ ॥

तद्यै नुवनीतं भवति ।^{*} एतं व्यै देयानां फाण्डं

* 'प्रजा'-इति ग ।

† 'राभ्रवान्गो'-इति छा०-सम्मान इति डा० वेदः ।

‡ 'यज्ञ'-इति ग ।

• '६' 'युदुभ्यङ्गे'-इति ग ।

मनुष्याणां मयैतन्नादैवु घृतं नो फाण्डः स्यादेव घृतः
स्यात् फाण्डु मयातयामुतायै तुदेन मयातयामैवायात-
यामानं करोति ॥ ८ ॥

तु मुभ्यनक्ति । शीर्षतोऽग्र आ पादाभ्यां मनुलोमं
महीनां पुयोऽसूति मुच्च इति इ वा ऽएतासां मेकं नाम
यद्गवां तासां वा ऽएत पुयो भवति तुस्मादाह महीनां
पुयोऽसूति व्वर्षोदा असि व्वर्षो मे देहीति नाच तिरु-
हित मिवास्ति ॥ ९ ॥

अथाश्यावानक्ति । अरुर्वै पुरुषस्याक्षि प्रशान्तमेति
इ स्माह याज्ञवल्क्यो दुरक्षु इव दास पूयो ह्रैवास्य
दूपीका ते ऽएवैतदुनरुक्करोति युदुश्यावानुक्ति ॥ १० ॥

युच वै देवाः । असुररक्षसानि जघ्नुस्तच्छुष्णो
दानवः प्रत्युद्धः पतित्वा मनुष्याणां मुखीणि प्रविवेश सु
एष कनीनकः कुमारक इव पुरिभासते तुस्मा ऽएवैत-
द्यज्ञं मुपप्रयुन्सर्वतोऽश्मपुरां पुरिदधात्यश्मा ह्याञ्ज-
नम् ॥ ११ ॥

चैककुटं भवति । युच वा ऽदुन्द्रो व्वृच मुहंस्तस्य
यदश्यासीत्तं गिरिं चिककुद मकरोत्तद्युत् चैककुटं भवति
चक्षुष्येवैतच्छुर्दधाति तुस्मात् चैककुटं भवति युदि

चैककुदं नु . विन्देदप्युचैककुद मेव स्यात्समानौ ह्येवा-
ञ्जनस्य बन्धुता ॥ १२ ॥

शरेणैकयानक्ति । वृजो वै शरो विरक्षुस्तायै
सुतूला भवत्यमूलं वा ऽददु मुभयतः पुरिच्छिन्नः रुक्षो-
ऽन्तरिक्ष मनुचरति युधायं पुरुषोऽमूल उभयतः
पुरिच्छिन्नोऽन्तरिक्ष मनुचरति तद्यत्सुतूला भवति
विरक्षुस्तायै ॥ १३ ॥

स दुक्षिण मेवाग्र ऽश्वानक्ति । सव्यं वा ऽश्वग्रे मानुषे-
ऽथैवं देवचा* ॥ १४ ॥

स अश्वानक्ति । वृचस्यासि कनीनक इति वृचस्य
ह्येषु कनीनकश्चक्षुर्दा असि चक्षुर्मे देहीति नाच
तिरोहित मिवास्ति ॥ १५ ॥

स दुक्षिणः सहद्युजुपानुक्ति । सकृत्तूष्णीं मथोत्तरः
सहद्युजुपानुक्ति द्विस्तूष्णीं तदुत्तरं मेवैतदुत्तरावत्
करोति ॥ १६ ॥

तद्यत्पुञ्चकृत्व आनुक्ति* । संवत्सरुसमितो वै यज्ञः
पुञ्च वा ऽश्च्युतवः संवत्सरस्य तुं पञ्चभिराप्नोति
तस्मात्पुञ्चकृत्व आनुक्ति ॥ १७ ॥

अथैनं दर्भपवित्रेण पावयति । अमेध्यो वै पुरुषो

यदुद्धतं वृद्धति तेन पुतिरन्तरतो मेध्या वै दर्भा मेध्यो
भूत्वा दीक्षा ऽहुति पवित्रं वै दर्भाः पवित्रपूतो दीक्षा
ऽहुति तुस्मादेनं दर्भपवित्रेण पावयति ॥ १८ ॥

तद्वा ऽएकः स्यात् । एको ह्येवायं पुवते तुदेतुस्यैव
रूपेण तुस्मादेकः स्यात् ॥ १९ ॥

अथो ऽश्रुपि क्षीणि स्युः । एको ह्येवायं पुवते
सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टस्त्रेधा विहितुः प्राण उदानो
व्यान इति तुदेतुस्यैवानु माचां तुस्मात् क्षीणि
स्युः ॥ २० ॥

अथो ऽश्रुपि सप्त स्युः । सप्त वा ऽहमे शौर्यं प्राणा-
स्तस्मात्सप्त स्युस्त्रिःसप्तान्येव स्युरेकविंशतिरुपैव
सम्पत्* ॥ २१ ॥

तुः सप्तभिः सप्तभिः पावयति । चित्पुतिर्मा पुना-
त्विति प्रजापतिर्वै चित्पुतिः प्रजापतिर्मा पुनात्वित्ये-
वैतुदाह व्याक्पुतिर्मा पुनात्विति प्रजापतिर्वै व्याक्पुतिः
प्रजापतिर्मा पुनात्वित्येवैतुदाह देवो मा सविता पुना-
त्विति तद्वै सुपूतं यं देवुः सविता पुनात् तुस्मादाह
देवो मा सविता पुनात्वित्युच्छिष्टेण पवित्रेणेति यो वा
ऽअयं पुवत ऽएषोऽच्छिद्रं पवित्र मेतेनैतुदाह सूर्यस्य

रश्मिभिरित्येते वै पवितारो यत्सूर्यस्य रश्मयस्तुस्मा-
दाह सूर्यस्य रश्मिभिरिति ॥ २२ ॥

तस्य ते पवित्रपत इति । पवित्रपतिर्हि भुवति
पवित्रपूतस्येति पवित्रपूतो हि भुवति युक्तामः पुने
तुच्छवेय मिति यच्चस्योद्दुषं गच्छानीत्येवैतुदाह ॥ २३ ॥

अथाश्रिया मारभुं व्याचयति । आ वो देवास
ईमहे व्वाभुं प्रयत्यध्वरे* । आ वो देवास आश्रियो
यच्चियासो हवामह इति तुदस्मै स्वाः सतौर्चस्विज
आश्रिप आशासते ॥ २४ ॥

अथाङ्गुलीन्यचति । स्वाहा यज्ञं मुनस इति द्वे
स्वाहोरोरन्तरिक्षादिति द्वे स्वाहा द्यावापृथिवीभ्या
मिति द्वे स्वाहा व्यातादारभ इति मुष्टीकरोति न वै
यज्ञः प्रत्यक्ष मिवारभे युथायुं दण्डो वा व्यासो वा
परोक्षं वै देवाः परोक्षं यज्ञः† ॥ २५ ॥

स यदाह । स्वाहा यज्ञं मुनस इति तन्मुनस
आरभते स्वाहोरोरन्तरिक्षादिति तुदन्तरिक्षादारभते
स्वाहा द्यावापृथिवीभ्या मिति तुदाभ्यां द्यावापृथि-
वीभ्या मारभते युयोरिदं सुवं मुधि स्वाहा व्याता-
दारभ इति व्यातो वै यज्ञस्तु यज्ञं प्रत्यक्ष मारभते ॥ २६ ॥

अथ यत्स्वाहा स्वाहेति करोति । यज्ञो वै स्वाहा-
कारो यज्ञु मेवैतदात्मन् धत्तेऽत्रो ऽएव व्वाचं यच्छति
व्वाग्वै यज्ञो यज्ञु मेवैतदात्मन् धत्ते ॥ २७ ॥

अथैनं शुक्लां प्रपादयति । सु जघुनेनाहवनीय
मेत्युग्रेण गार्हपत्युः सोऽस्य सञ्चरो भवत्या सुत्यायै
तद्यदस्यैषु सञ्चरो भवत्या सुत्याया ऽग्निर्वै योनिर्यज्ञस्य
गुर्भो दौक्षितोऽन्तरेण वै योनिं गुर्भः सुञ्चरति स
यत्स तच्चैजति त्वत्पुरि त्वदावर्त्तते तुस्मादिमे गुर्भा
युजन्ति त्वत्पुरि त्वदावर्त्तन्ते तुस्मादस्यैषु सञ्चरो भवत्या
सुत्यायै ॥ २८ ॥ ३ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [१. ३.] ॥

अपःप्रणयमानन्तरं^१ दौचाङ्गभृतायाः आग्नावैष्णवेष्टेः प्रयोगं
विधत्ते— “अपः प्रणीयाग्नावैष्णव मिति । ‘निर्वपति’ निर्वपेयु-
रिति विधिः । तच्च जातं मग्निं प्रग्रंथति— “अग्निर्वा इति ।
‘अग्निरपरार्द्धं’^२ अपरार्द्धं पूर्वार्द्धं भवः, आदिम इत्यर्थः । ‘विष्णुः’

१— ‘अपः प्रणयमानं’ कर्मनामधेयम् ; अन्यथा अपाप्मण्यपण मिति वक्तव्यं
स्यादिति धेयम् ।

२— भूमे तु ‘रपरार्द्धः’ इत्येव ग्रामाधिकः पाठः, भाष्येऽपि तथैव
मविवक्ष्यम् ; दृश्यते तु सर्वेभ्येव भाष्यपुस्तकेषु ‘रपरार्द्धः’—इति ; स्यादेव
तस्यैव प्रतिशब्दोक्तः । ‘रपरार्द्धः’—इति सा०-सम्मत इति सा० वेधरः ।

पराह्यः' विहितः, परोऽस्ति । “परावराधम इत्यादिना^१ यत् ।
 “एते वे यज्ञस्यान्ते तन्नौ”— इत्यैतरेयकम्^२ । “अग्निर्मुख प्रथमो
 देवतानां सङ्गतानां मुत्तमो विष्णुरासीत्”—इति^३ यष्ट्यदेवतानां
 साधनत्वाभिधानादुक्तरूपलम् । अथवा आन्यग्रस्ते “भूरग्नि-
 र्योतिः”—इति^४, अन्तिमे महत्तृतीयग्रस्ते “विष्णोर्नु कम्”—इति^५,
 यज्ञस्याद्यन्तयोरग्नेर्विष्णोश्चाभिधानादवरार्ह्यपराह्यत्वं द्रष्टव्यम् । यदा
 दीक्षणीयेष्टावाग्रावैष्णवीयाग्निसम्भवादुदवगानीयेष्ववसाने वैष्णवपूर्णा-
 ज्ञतेर्वाजसनेयिभिरास्नातत्वात्तयोरिच्छोश्च यज्ञस्याद्यन्तत्वादुक्तविधत्वं
 मन्नाविष्णोः^६ । “तस्मादिति । प्रतिपादितार्थोपसंहारः ॥ १ ॥

अथादित्यचह मपि स्वसमृद्धिफलकामस्य विधत्ते— “तद्वैक
 इति । ‘आदित्येभ्यः’ अदितेः पुत्रेभ्यः धाचर्थमादिभ्यः सप्तभ्यः
 केवलार्द्धिकामाः ‘निर्वपन्ति’ । ‘तत्’ तच्च ‘पर्युदित मिव’ परिवादस्य
 ‘अस्ति’ । तं (परिवादं) मन्तोदाहरणेन प्रदर्शयति— “अष्टौ
 पुत्राव इति” । अथ मर्थः— ‘अदितेः’ देवमातुः ‘तन्वः’ तनोः

१— पा० सू० ४. ३. ५ ।

२— ऐ० ब्रा० १. १. १ ।

३— मन्तोऽयम् आन्य० सू० २. ३. ३ पठित, ऐ० ब्रा० १. १. ४ खण्डे
 विहितः, “अग्निरग्रे प्रथमो देवतानाम्”—इत्यादिष्व सै० ब्रा० २. ४. ९. ९ ।

४— ऐ० ब्रा० २. ५. ५ द्रष्टव्यम् ।

५— अ० सं० १०, १५४ १ ।

६— ऐ० ब्रा० १भा० १४ ए० ६ पंक्तिर्दृष्ट्या ।

७— च-पुस्तकमात्रे ण्योऽधिक पाठ ।

८— अ० सं० १० ०९. ८ ।

‘परि’ परितः उत्पन्नाः, ‘अष्टौ पुत्राः’ अष्टौ पुत्राः, धात्रादि-
विवस्वदन्ताः, तेषु मध्ये ‘सप्तभिः’ पुत्रैः सह ‘देवान्’ ‘उपमैत्’
उपागात्, ‘मार्त्ताण्डं’ मृताण्डमन्विन मष्टमम् ‘आस्यत्’ परि-
तत्याजेति^१ ॥ १ ॥

एतद् व्याचष्टे— “अष्टौ ह वै पुत्रा इति । ‘सप्त द्वेव’
विवस्वद्-व्यतिरिक्ताः । ‘अविहृतं’ करचरणादिविकाररहितम्
‘मार्त्ताण्डं’ ‘जनयाश्चकार’ । व्यत्ययेनैकवचनम् । ‘सन्देहः’ सन्देहः
सम्यगुपचितदेहः, सर्वतः सम एवासीत् । केचित् पुरुषवदूर्ध्वमात्र-
विशिष्टोऽभूत् ‘इत्याहुः’ ॥ ३ ॥

“त उ हैत इति । अथ ‘ते’ सप्त पुत्राः, ‘अस्यान्’ पूर्वं सुत्पन्नान्
पादच्छिन्नान् न पश्येत्, किन्तु ‘विहृतं’ करवामेत्युक्ता यथा
मनुष्यो विहृतः, तथाकुर्वन् । विकरणाय द्विजं मांसजातं ‘हस्ती’
सम्भूतः ; तस्याप्यविस्मृतावयवात् । अत एव ‘पुरुषाजानः’ पुरुष-
प्रकृतिकः, अनुष्ठानप्रेषणोत्पन्नात् ‘हस्तिनः’ प्रतिपदं न क्षुर्यात् ।
स च ते विकारं गमितो विवस्वत्सञ्जोऽभूत् । ततः सर्वाः ‘इमाः’
प्रजाः’ उत्पन्ना इति ॥ ४ ॥

उपोद्वात मुचकौपोद्वातिक मयं माह— “स होवाचेति । ‘सः’

१—‘मार्त्ताण्ड’ ऋ० सं० २, १८, ४ ; १०, ७२, ८, ८ । सा० य०
ब्रा० २४, १९, ६ । महा० भा० १, ३, १३ पर्यन्त । “न खल्वय मृतोऽण्डस्य
इति खेदादमाद्यत । अज्ञानात् कण्ठपक्ष्मस्मान्मांसंण्ड इति चोच्यते”—इति
हरिवंशे । भाग० पु० ५ २०, ४४ । मार्क० पु०, ७७ १ ; १०१-११ ;
१०५ १८ ।

विवस्त्रान् 'मे' मम 'प्रजायां' प्रजासु मध्ये 'यः' कश्चित् 'आदि-
त्येभ्यः' 'चरुं' 'निर्वपात्' निर्वपेत्, 'यः' तु 'राध्वान्' भूयात् 'इति'
'उवाच' । अत एतस्यादित्यचरोर्निर्वपयिता खय मपि 'राध्वोति' ।
देवैः संवर्द्धितेन विवस्त्रता समृद्धियुतेन दत्तनादय मपि चरुः
समृद्धिफलक इत्यर्थः । अत एव समृद्धिफलत्वेन 'काम्यत्वादित्यभि-
प्रायः । अथाग्नावैष्णवस्योक्तचरुवैलक्ष्य भावः— "अयं त्वेवेति ।
'प्रज्ञातः' सर्वैः प्रसिद्धः ॥ ५ ॥

तस्या इष्टेष्टोदयतः सामिधेनीपाञ्चदशे प्राप्ते आह— "तस्य
सप्तदशेति' । 'देवते' प्रधानमम्बन्धिन्यौ अग्नाविष्णू 'उपांशु' यजेत्' ।
प्रयाजानुयाजयोरपि सामिधेनीवद् वैशेषिकसङ्ख्याप्रसक्तावाह—
"पञ्च प्रयाजा इति । दौबलीयेष्टेरवधि भावः— "संयाजयन्ति
यज्ञीरिति । इष्टेरवैकल्याय यज्ञीसंयाज मेव कुर्यात् ; तदुत्तरं तु
'समिष्टयजुर्न' जुहुयात्' । तदपि किं न कियत इति तत्रोपपत्ति
भावः— "नेदिति । दौचाकाले धृतस्य वसनस्य यज्ञसमाप्तिपर्यन्तं
धारणं कर्त्तव्यम् ; मध्ये एव समिष्टयजुषि हुते सति यज्ञस्य समाप्ते-
स्तदानीं मेव वसनस्य त्यागः कर्त्तव्यो भवेत् ; तस्मिन् हुते सति
सोमयागसमाप्तेः । अतः पुरा हस्तेन यज्ञस्य समापनात् अन्नं नेव
प्राप्नुयानीत्यभिप्रायेण समिष्टयजुर्न जुहुयात् । ननु समिष्टयजुषोऽव

१— व्याप० श्रौ० १०. ४. ५ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. २. ३०—३२ सूत्राणि, व्याप० श्रौ० सूत्राणि
च १०. ४. ६—११ इष्टव्याणि ।

३— का० श्रौ० सू० ७. २८, २९ । व्याप० श्रौ० सू० १०. ४. ७ ।

कथं यज्ञाद्भवम्, यस्मिन् ऊते यज्ञः समप्येतेति, तत्राह— “अन्तो
ह्येति । अस्य सम्यगिष्टे एव यज्ञस्यावसानतादित्यभिप्रायः ॥ ६ ॥”

अथ दौक्षितस्य स्वधर्मक मभ्यङ्गं विधत्ते— “अथायेणेति ।
शालायाः पुरोदेशे तिष्ठन्, भवाङ्गे नवनीताभ्यञ्जनं कुर्यादिति
विशिष्टविधिः^१ । अभ्यङ्गप्रयोजनमाह— “अर्वा इति । ‘अवच्छिन्नः’^२
त्वचा निर्मुक्तः ‘पुरुषः’^३ ‘अर्वा’^४ प्रणात्मकः खसु^५ ; तदेतेनाभ्यङ्गेन
परिहरति । एतदेव विस्पष्टं सुपपादयति— “गवि वा इति ।
पुरुषत्वस्य गवि धारणं वासःपरिधानार्थंवादे स्पष्टं मुक्तम्^६ ।
गोर्नवनीतोत्पत्तिः सुप्रसिद्धा । अतो गोसम्बन्धिनवनीतधारणेन
स्वकीयत्वचैव समृद्धो भवति । अत एव त्वचः पुनःप्राप्तेरप्रणव
मस्याभ्यङ्गाय नवनीतं भवेदित्युक्तं भवति ॥ ७ ॥”

नवनीताभ्यङ्गं प्रशंसति— “तद्वै नवनीतमिति । एतदस्य योग्य
मित्याह— “इतं वै देवानामिति । नवनीतभावात् प्रागवस्थापत्तं
द्रव्यं ‘फाण्डम्’ । यस्मात् नवनीतं फाण्डहतयोरन्तरालवर्त्तित्वात्
तदन्यत् तदनन्यच्च भवति^७, तस्मात् मनुष्यदेवताभ्या मन्यस्यानन्यस्य
च दौक्षितस्य तद् युक्तमित्यर्थः । अत एव पूर्वोक्तभावात् प्रच्यवा-

१— का० श्रौ० सू० ७. २. ३३ ।

२— अथपूर्वस्य “को ह्येदने”—इत्यस्य (दि० प०) निष्ठाया रूपम् ।
“प्राक्षोरन्यतरस्याम्”—इति (पा० ७. ४. ४१ सू०) सिद्धम् ।

३— ‘अर्वा’प्रणात्मकः—इति च ।

४— पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे १४—१८ कणिकासु (१५, १६ प०) ।

५— ‘फाण्डहतयोरन्तरालवर्त्ति’, तस्मादनन्यदनन्यच्च भवति—इति च ।

प्रिच्यवाद्यातयामवता तेनाभ्यञ्जनेनाध्वर्युर्दीक्षित मपि 'अयात-
यामानं करोति' ॥ ८ ॥

अभ्यद्रव्योपक्रमोपसंहारौ विधत्ते— "त मभ्यनक्तीति" । अधो-
मुखावस्थानादवरोहाभ्यङ्गे सति आनुसोम्यं स्यात् । तत्र 'मन्त्र
'माह— "महीना मिति" । मन्त्रस्य पूर्वभागं व्याचष्टे— "मह्य
इतीति । "इडे रन्ते"—इत्युपक्रम्य, "महि विश्रुति"—इत्यन्तानि
। "अग्नियेनामानोति तैत्तिरीयकश्रुतेर्गवां महीति नाम" । स्पष्ट
'मन्यत् ॥ ८ ॥

अष्टणोरञ्जनं विधत्ते— "अयाध्यावानक्तीति" । इतरावयव-
संस्पर्शावधिष्णुत्वात् 'अचि' 'अहः' प्रणो भवति । 'मम' 'प्रशान्'
प्रशान्येदित्यञ्जनं कर्त्तव्य मिति । 'याज्ञवल्क्यः' 'आह' ब्रूते इति ।
'अष्टणोर्दूषणरूपतो' सम्पादयति— "दुरचः"—इत्यादिना । नेच-
माक्षित्य सेवाहः, तत्परिहारायाञ्जन मिति । 'दूषिका' नेचयोः

१— का० श्रौ० सू० ७. २. ३३ । आप० श्रौ० सू० १०. ६. ११-१२ ।

२— वा० स० ४. २. १ ।

३— "इडे रन्ते"इदिते सरस्वति प्रिये प्रेषसि महि विश्रुयेतानि ते
अग्निये नामानि"—इति तै० सं० ७. १. ६. १८ । "इडे रन्ते इत्ये काम्ये
अन्त्रे ज्योतेऽदिते सरस्वति महि विश्रुति । एता ते अग्नये नामानि"—इति
श्रुतेऽप्येतत्संहिताया (वा० स० ८. ३३. १.) यदिदं तैत्तिरीयानुस्मरणं
कृतम्, तत्र सप्तशाखाभ्यासशङ्क्य मेव वीजम् । एव मन्यत्रान्यत्र च ।

४— का० श्रौ० सू० ७. २. ३४ । आप० श्रौ० सू० १०. ७. १ ।

५— 'इषोका (१)'—इति च ।

मलम्, सा 'अस्य' पुरुषस्याच्छोर्भूय एवेत्यच्चेदुरक्षन् मेव, ततो-
ऽध्वनेन तस्याश्रयतीत्यर्थः^१ ॥ १० ॥

अध्वनं प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “यच वा इति । असुरबध-
समये 'शुष्णः' 'प्रत्यह्' गत्वा, तद्गत्यात् पुरुषाणां मविमथं प्रविश्य,
कनौनिकारूपेण 'कुमारकः' सन् वर्त्तते । 'तस्मै' तस्य 'यज्ञम्'
उपगच्छन् 'सर्वतः'^२ अग्नपुरोदक्षार्चं^३ कृतवान् भवति । अग्न्यग्न्यर्थं
माह— “अग्न्या द्वाध्वन मिति । तदिकारत्वात् ॥ ११ ॥

अध्वनं विप्रिनष्टि— “चैककुद मिति । चिककुत् पर्वतः^४
तत्सम्बन्धि चैककुदम्^५ । शिष्टं स्पष्टम् । तदभावे चैककुदादन्यदपि
पाद्यम् । 'अध्वनस्य बन्धुता' बन्धु ब्राह्मणम्, तद्भावो बन्धुता । सा
'समानी' । “अहर्वै पुरुषस्याचि”—इत्यादिकं^६ ब्राह्मणं चैककुदा-
चैककुदयोः समान मित्यर्थः^७ ॥ १२ ॥

तत्साधनं विधत्ते— “अरेषीकयेति । अरस्तृणविशेषः, तस्य
मध्यग्न्याका 'इषीका'^८ । 'विरसस्तार्च्यै' विगतराक्षसभावः, तस्मै;
तत्परिहाराय । सापि 'सद्वत्सा' कर्त्तव्या । सद्वत्त्वस्य प्रयोजन

१— 'भूय (१) एव अर्त्तं (१) दुरक्षन् मेव ततोऽध्वनेन आश्रयति'—इति च ।

२— 'दोक्षित'—इति छ, च ।

३— 'अग्नपुरोदक्षार्च'—इति च ।

४— 'सौवोद मिति यत् प्रसिद्धम्'—इति या० दे० ।

५— अस्मैव दशमो कण्ठो दयत्वा (२८ ए०) ।

६— का० श्रौ० सू० ७. २. ३४ । व्यास० श्रौ० सू० १०. ७. २ ।

७— 'तस्य ग्न्याका इषीका'—इति च ।

माह— “अमूल मिति । ‘उभयत’ मूले अये च, दिवि इथिकां
चेत्यर्थः । ‘परिच्छिन्नम्’ इदं ‘रच’ राक्षसजाति, अमूल मत्
‘अन्तरिच मनुचरति’ खलु एवम् ‘उभयत’ परिधिभ्य ‘परि-
च्छिन्न’, ‘अमूल’ मन् ‘पुरुष’ अपि ‘अन्तरिच मनु चरति’ ।
तस्मात् पुरुषसमानदेशवर्तिरचोनिर्हरणाय श्रेणीका ‘ममूला’
कर्तव्या^१ ॥ १३ ॥

‘स दक्षिण मिति’ । ‘देवघा’ देवेषु । एव दक्षिणप्रायस्य
मित्यर्थः ॥ १४ ॥

‘स आनक्तौति । तच्च मन्त्र माह— “वृचस्येति” । ‘कनौनिक’
अचिमथकार्णम् । ‘वृचस्य घोष कनौनिक’ । तथाचान्यत्र— “इन्द्रो
वृचं महन् तस्य कनौनिका परापतत् तदाञ्जनं मभवत्”—
इति^२ ॥ १५ ॥

“स दक्षिण मिति । ‘यजुषा’ उक्तमन्त्रेण । उत्तरस्याच्छो
दक्षिणाक्षितोऽपि एकधाराधिक्यकरणेन ‘उत्तर’ चक्षु ‘उत्तरावत्’
उत्कर्षवत् कृतवान् भवति ॥ १६ ॥

अच्छोराञ्जनावृत्तौ मिश्रित्वा प्रशंसति— ‘तद्यत् पञ्चकल
इति । हेमन्तशिशिरयोरेक्यात् संवत्सरं पञ्चर्तुं^३, अत एव सञ्ज्ञा-
द्वारा संवत्सरं मेवाप्नोति ॥ १७ ॥

१— का० श्रौ० सू० ० २ ३४ ।

२— वा० सू० ४ ३ १ ।

३— तै० सू० ६ १ १ १० ।

४— “हेमन्तशिशिरयो समासेन”—इति छैतरेयकम् १ १ १ ।

तस्य दर्भैः पावनं विधत्ते— “अथैन मिति । सोके क्षपविचं पविचौक्षियते, कोऽस्यापविचत्वप्रसङ्ग इति तद् दर्शयति— “अमेधो वा इति । दर्भैः पावनमामर्थ्येन वाक्यस्य पावनेऽयान्तरशुद्धिर्भवति । दर्भान् स्तौति— “मेध्या वा इति । यज्ञार्हत्वं मेध्यत्वम्, अशुद्धानां शोधकत्वं पविचत्व मिति विवेकः^१ ॥ १८ ॥

“तद्वा एक मित्यादि । पावनसाधनदर्भेष्वेकादिपक्षा आक्षिप्याः । ‘अयं’ वायुः ‘एकः’ एव ‘पवते’ पवतिर्गतिकर्मा^२; अन्तरिक्षे गच्छति^३ । ‘तस्मात्’ पविच मपि ‘एकं’ स्यात् ॥ १९ ॥

“अथो अपीति । ‘सः’ एव ‘अयं’ वायुः ‘एक एव’ ‘पुरुषे’ ‘अन्तः प्रविष्टः’ प्राणादिभेदेन ‘वेधा’ विभक्तः, अथ ‘षोडि स्युः’ ॥ २० ॥

“अथो अपि सप्तेति । ‘गौर्यन्’ गिरसि भवा, मुखादिच्छिद्र-गताः, ‘एकविंशतिः स्युः’ इति । तत्र ‘चिः-सप्तान्येव’ इति सप्त-सङ्ख्याया एवावृत्तौ ‘एवैव’ सप्तसङ्ख्याया वृत्तिः ‘सम्पद्’ इत्यर्थः । यदा ‘एवैव’ पुरुषरूपैव ‘सम्पत्’ इत्यर्थः; “द्वयं सङ्ख्या अङ्गुलयो द्वयं पादा आत्मैकविंशः”—इति श्रुत्यन्तरात् ॥ २१ ॥

“तं सप्तभिरिति । एकविंशतिपक्षे एकविंशतिं दर्भान् वेधा विभज्य ‘सप्तभिः-सप्तभिः’ “चित्पतिर्मा”, “वाक्पतिर्मा”, “देवो

१—“पविचं पुवाते, मन्त ‘पविच मुच्यते’; + + +, अपा पविच मुच्यते”—इत्यादि निह० ५. २ १ इत्यर्थम् ।

२— निघ० २. १४. १०८ ।

३— “वायु पविच मुच्यते”—इत्यादि निह० ५. २. १ ।

४— तै० स० ६ १. १ ८ ।

मा"-इति^१ त्रिषु मन्त्रेषु, एकैकेन मन्त्रेण पावयेत् । "अच्छिद्रेण पवित्रेण"-इति मन्त्रग्रेयः सर्वचानुषज्यते । तच्चाप्ययं विभागः— सप्तभिः प्रथममन्त्रेण नाभितः आरभ्योर्ध्वं मुञ्च्य्यात्, पुनश्च सप्तभिर्द्वितीयमन्त्रेणाप्येवम्, अवशिष्टैः सप्तभिः तृतीयेन मन्त्रेण नाभेरध आरभ्यावमुञ्च्य्यात् । तथा च कात्यायनः— "सप्तभिः-सप्तभिः प्रतिमन्त्रमच्छिद्रेणेति सर्वत्र द्विरपदि नाभेरनुज्य प्रदक्षिणं सप्तदर्वाङ्गेन त्रिभिः सप्तभिरेकविंशतिभिर्वा"-इति^२ । आपस्तम्बस्तु चित्पतिस्त्वेति पावकस्य, चित्पतिर्मेति पाथ्यमानस्य च विभक्त्योभय मप्युक्तवान्^३ । सर्वग्रेयभूतस्याच्छिद्रेणेत्यस्यार्थं माह— "अच्छिद्रेणेति । सर्वदा सर्वत्र पवनात् 'एषः' वायुः 'अच्छिद्रं पवित्रम्' ॥ ११ ॥

मन्त्रग्रेवं व्याचष्टे— "तस्य त इति । पवित्राणि रक्षयः ; शोधकत्वात्^४ । अग्निः पवित्रपतिः^५, तत्पाठात् स्वरूप मपि 'पवित्र-

१— वा० स० ४. ४. १, २, ३ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ३. १-४ । वेत्तिन मुद्रितग्रन्थके तु 'द्विरपदि नाभ्यनुज्य'-इति पाठः, 'एकविंशतिभिः'-इति पदस्याभावश्च ।

३— तथाहि— "अथैनं सुतदेव बहिः प्राग्वंशात् दमंमुञ्जीते पावयति । + + + । एकविंशत्या चेद्धा विभक्त्या सप्तभिः सप्तभिर्द्विर्द्वं नाभेरनुमाष्टिं सप्तदर्वाङ्गः । + + + । चित्पतिस्तथा पुनात्वित्येते प्रतिमन्त्रमच्छिद्रेण पवित्रेणेति सर्वचानुषजति । चित्पतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु देवो मा सर्विता पुनात्विति पाथ्यमानो जयति"-इत्यादि व्याप० श्रौ० सू० १०. ७. ५-१४ ।

४— "रक्षय पवित्रं मुख्यम्"-इत्यादि निव० ५. २. १ ।

५— "अग्निः पवित्रं मुख्यम्"-इत्यादि निव० ५. २. १ ।

पतिर्भवति' खलु । स्पष्टं मन्यत् । 'उदृचं' उपरिभाविनी चक्
उदृक् । अनेन च समाप्तिर्लक्ष्यते । तेन यज्ञस्थानं प्राप्नुवानीत्यर्थः ।
अमु मयम् 'एतत्' एतेन "तच्छक्रेयम्"—'इति' अनेन, मन्त्रः^१
'आह' इत्यर्थः ॥ १३ ॥

"अथाग्निषा मिति । "आ वो देवासः"—इति^२—मन्त्रस्य 'आग्निषा
मारम्भः'—इति नाम; भाव्याग्निषा मन्थारम्भरूपत्वात् । मन्त्रपाठस्य
प्रयोजनमाह—“तदस्मा इति । 'तत्' तेन आग्निषा मारम्भवाचनेन
सर्वासा आग्निषा मादावेव यजमानेन परिगृहीतत्वात् 'स्त्राः'
स्त्रकीया एव 'घतीः' ता एव 'आग्निषः' 'स्त्रविजः' तन्मन्त्रेण
यजमानार्थं माग्नासते^३ ॥ १४ ॥

"अथाहुस्तीरिति । 'न्यचति' सङ्कोचयतीत्यर्थः । तत्प्रकारमाह—
“स्त्राहेत्यादिना” । एकैकेन मन्त्रेण हस्तद्वयेऽपि कनिष्ठिकादिक्रमेण
दे-दे^४ अहुस्ती न्यचतीत्यर्थः । एवं करद्वयाहुस्तिन्यञ्चनक्रमेणोक्तमेव
मन्त्रेण^५ पाणी सुष्टीकुर्यात्^६ । “उत्तमेन सुष्टीकृत्वा”—इति सूत्रम् ।

१—“चित्पतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु देवो मा सविता पुना-
तु चिदेव पवित्रेण सूर्येण इग्निभिः । तस्य ते पवित्रपते पवित्रमूर्तं यत्कामः
पुने तच्छक्रेयम्”—इति वा० सं० ४. ४. १-३ ।

२— वा० सं० ४. ५. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ३. ६ ।

४— वा० सं० ४. ६. १-३ ।

५— 'दे'—इत्येव च ।

६— वा० सं० ४. ६. ४ ।

७— का० श्रौ० सू० ७. ३. ८ ।

८— का० श्रौ० सू० ७. ३. ८ क ।

तत्प्रयोजन माह— “न वै यज्ञ इति । यज्ञस्य वासोदण्डादिवद्धस्ते
धारयितु मशक्यत्वात्; अत एव परोक्षान्तेण मुष्टिवन्धन मेव
प्रत्यक्षधारण मित्यर्थः ॥ १५ ॥

“स यदाहेत्यादि । मन्त्रस्य क्रमेण व्याख्यानम् । स्पष्टम् ।
‘वातादारभे’-इति वातेन प्राणेन व्याप्रियमाणत्वात् ‘वातो
यज्ञः’ । ‘वै’-शब्देन “वातो यज्ञः प्रयुज्यताम्”-इत्यादिमन्त्रप्रसिद्धि-
र्योक्त्यते ॥ १६ ॥

“अथ यत्साहेति । हविस्त्यागस्य यज्ञत्वात्, स्वाहाकारेण च
हविःप्रदानात्, स्वाहाकारस्य च यज्ञात्मकता । अनन्तरं वाग्यमनं
विधत्ते— “अथ वाचं यच्छतीति” । वाग्व्यवहारमन्त्ररूपेण यज्ञ-
निष्पत्तेः ‘वाक् यज्ञ’ । तस्या बहिर्निर्गमन महत्वा आत्मनि
नियमात् ‘यज्ञ मेव’ आत्मनि धृतवान् भवति ॥ १७ ॥

शालायाः फलोद्देशे यजमानस्याभ्यञ्जनादिक मुक्तम्, तस्य
दौषाकृत्यर्थं शालाप्रवेशनं विधत्ते— “अथैन मिति” । प्रविष्टस्य
तथा कर्मायं सञ्चरनिर्द्देश माह— “स गन्धनेनेति । ‘आहवनीयं
जन्धनेन’ तत्पद्याद्देशे, ‘गार्हपत्य मणेष’, तयोर्मध्यपथि कर्मायं
गच्छति” । अथ मेव ‘अस्य’ ‘सञ्चरो भवति” । सक्रवञ्चरं प्रशंसति—

१— “साहेत्युक्ता वाग्यत”-इति का० श्रौ० सू० ७. १. ६ ख ।

२— का० श्रौ० सू० ७. १. ११ ।

३— का० श्रौ० सू० ७. २. १२ ।

४— का० श्रौ० सू० ७. १. ११ । “अथ उक्ते यजमानस्य सञ्चरो
भवति”-इति व्यास० श्रौ० सू० १०. ८. १ ।

“अग्निर्वा इति । यस्मादुत्पद्यते स योनिः, आहुतिप्रदानात्मकस्य
 ‘यज्ञस्य’ ‘योनिः’ ‘अग्निः’ । मानुषदेहपरित्यागेन दीक्षामंस्कृतेण
 देवदेहोत्पत्तेस्तत्संस्कृतो दीक्षितः ‘गर्भः’ । अतस्तत्र योनिगत्वेन तस्य
 तयोरन्तराले सञ्चारो युक्तः । उक्तं मर्थं मिदानीन्तनगर्भवर्णनेन
 दृढयति— “तस्मादिमे गर्भा इति । तच्छब्द एकशब्दपर्यायः;
 एकदेत्यर्थः । अथ वाच्यं मिदं चार्थं । ‘यत्’ यस्मात् ‘सः’ गर्भ-
 संयुतो यजमानः ‘एजति तत्’ यस्मिन् च, ‘पर्यावर्त्तते तत्’ परि-
 भ्रमति च; ‘तस्मात्’ इदानीन्तना गर्भा अप्येवं भवन्तीत्यर्थः ॥
 ९८ ॥ ३ [१. ३.] ॥

इति श्रीषायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थे ब्राह्मणम्)

सुर्वाणि ह वै दीक्षाया युजूंष्यौद्ग्रभणानि । उद्-
 ग्रभणीते* वा ऽणुपोऽस्मात्ल्लोकाद्देवलोकं सभि यो दीक्षत
 ऽणुतैरेव तद्यजुर्भिरुद्ग्रभणीते तस्मादाहुः सुर्वाणि
 दीक्षाया युजूंष्यौद्ग्रभणानीति तुत एतान्यवान्तरा

* ‘उद्ग्रभणीते’—इति सा०—सम्मत इति डा० वेबर ।

माचक्षत ऽश्रौद्ग्रभणानीत्याहुतयो ह्येता आहुतिर्हि
 यज्ञः परोऽक्षं वै यजुर्जपत्यथैषु प्रत्यक्षं यज्ञो
 यदाहुतिस्तुदेतेन यज्ञेनोद्ग्रभणीतेऽस्मात्सोकादेवलोकु
 मभिः* ॥ १ ॥

ततो यानि चीणि सुवेण जुहोति । तान्याधीतय-
 जूः पौत्याचक्षते सम्पुद ऽएव कामाय चतुर्थः ह्ययतेऽय
 युत्पञ्चमः सुचा जुहोति तुदेव प्रत्यक्ष मौद्ग्रभण
 मनुष्टुभा हि तुज्जुहोति व्याग्यनुष्टुब् व्याग्धि यज्ञः ॥ २ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्यैषा मियं
 जितिस्ते होषुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यः
 स्यादिति ते यज्ञस्य रुसं धीत्वा युथा मधु मधुकृतो
 निहुंयेयुर्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्मथ
 यदेनेनायोपयंस्तुस्माद्यूपो नाम ॥ ३ ॥

तदा ऽक्षुषीणा मनुश्रुत मास । ते यज्ञः सुमभरन्
 युथायं यज्ञः सुभृत एवं वा ऽएषु यज्ञः सुभरति युदे-
 तानि जुहोति ॥ ४ ॥

तानि वै पुञ्च जुहोति । संवत्सरसम्मितो वै यज्ञः
 पुञ्च वा ऋतुवः संवत्सरस्य तं पञ्चुभिरामोति तुस्मात्
 पुञ्च जुहोति ॥ ५ ॥

अथातो होमस्यैव* । आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेत्या वा
ऽग्नये कुवते युजेयेति तद्यदेवाच यज्ञस्य तदेवैतत्सम्भृ-
त्यात्मन् कुरुते ॥ ६ ॥

मेधायै मुनसेऽग्नये स्वाहेति । मेधया वै मुनसाभि-
गच्छति युजेयेति तद्यदेवाच यज्ञस्य तदेवैतत्सम्भृत्यात्मन्
कुरुते ॥ ७ ॥

दीक्षायै तुपसेऽग्नये स्वाहेति । अन्वेवैतदुच्यते नैत्तु
ह्यते ॥ ८ ॥

सुरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहेति । व्याग्वै सुरस्वती
व्याग्यज्ञः पशुवो वै पूषा पुष्टिर्वै पूषा पुष्टिः पशुवः
पशुवो हि यज्ञस्तद्यदेवाच यज्ञस्य तदेवैतत्सम्भृत्यात्मन्
कुरुते ॥ ९ ॥

तदाहुः । अनुद्वेवैता आहुतयो ह्यन्ते प्रतिष्ठिता
अदेवकास्तु न न्द्रो न सोमो नाग्निरिति† ॥ १० ॥

आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति । नात एकञ्च नाग्निर्व्वं
ऽश्वेवाग्निः प्रतिष्ठितः स० यदग्नी जुहोति तेनैवैता
अश्वेव तेन प्रतिष्ठितास्तस्मादु सर्वास्वेवाग्नये स्वाहेति
जुहोति तत एतान्याधीतयज्ञूःपीत्याचक्षते ॥ ११ ॥

आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति । आत्मना वा ऽग्नय
ऽयाकुवते युजेयेति तु मात्मन ऽएव प्रयुज्जे युजन्तुते ते

* 'होमस्यैव'-इति ग । † 'स्वाहेति'-इति ग । ‡ 'रिति'-इति ग ।

अस्यैते आत्मन् देवते आधीते भवत आकृतिश्च
प्रयुक् च ॥ १२ ॥

मेधायै मुनसेऽग्नये स्वाहेति । मेधया वै मुनसाभि-
गच्छति युजेयेति ते अस्यैते आत्मन् देवते आधीते
भवतो मेधा च मुनश्च ॥ १३ ॥

सुरस्वत्यै पूषणेऽग्नये स्वाहेति । व्याग् वै सुरस्वतौ
व्याग् यज्ञः सास्यैपात्मन् देवताधीता भवति व्याक्
पशवो वै पूषा पुष्टिर्वै पूषा पुष्टिः पशुवः पशवो हि यज्ञ-
स्तेऽस्यैते आत्मन् यशुव आधीता भवन्ति तद्युदस्यैता
आत्मन् देवता आधीता भवन्ति तस्मादाधीतयजूऽपि
नामु* ॥ १४ ॥

अथ चतुर्थी जुहोति । आपो देवीर्द्वैतौर्विश्वश-
म्भुवो द्यावापृथिवी ऊरो अन्तरिक्ष । दृहस्पतये हविषा
व्विधेम स्वाहेत्येपा ह नेदीयो यज्ञस्यापाः हि कीर्तय-
त्यापो हि यज्ञो द्यावापृथिवी ऊरो अन्तरिक्षेति
लोकानाः हि कीर्तयति दृहस्पतये हविषा व्विधेम
स्वाहेति ब्रह्म वै दृहस्पतिर्ब्रह्म यज्ञ एतेनो हैपा ने-
दीयो यज्ञस्य† ॥ १५ ॥

अथ यां पञ्चमीऽ सुचा जुहोति । सा हैव प्रत्यक्षं
यज्ञोऽनुष्टुभा हि तां जुहोति व्याग्ध्यनुष्टुब् व्याग्धि
यज्ञः* ॥ १६ ॥

अथ युद्धूवाया माज्यं पुरिशिष्टं भवति । तं जुह्वा
मानयति त्रिः सुवेणाज्यविलापन्या ऽश्रुधि जुह्वां गृह्णाति
यत् तृतीयं गृह्णाति तत् सुव मभिपूरयति ॥ १७ ॥

सु जुहोति । विश्वो देवस्य नेतुर्मूर्तो व्वरीत
सत्यम्† । विश्वो राय इपुध्यति द्युम्नं व्वणीत पुष्यसे
स्वाहेति‡ ॥ १८ ॥

सैषा देवताभिः पङ्क्तिर्भवति । विश्वो देवस्येति
वैश्वदेवं नेतुरिति सावित्रं मूर्तो व्वरीतेति मैत्रं द्युम्नं
व्वणीतेति बार्हस्पत्यं द्युम्नं हि बृहस्पतिः पुष्यसे ऽहुति
पौष्णऽ॥ ॥ १९ ॥

सैषा देवताभिः पङ्क्तिर्भवति । पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः
पशुः पुञ्चर्तुवः संवत्सरस्यैत मेवैतुयामोति युद्देवताभिः
पङ्क्तिर्भवति ॥ २० ॥

तां वा ऽअनुष्टुभा जुहोति । व्याग्वा ऽअनुष्टुब्
व्याग्यज्ञस्तुद्यज्ञं प्रत्यक्ष माप्नोति ॥ २१ ॥

* यज्ञः-इति ग ।

† सत्यम्-इति ग ।

‡ स्वाहेति-इति ग ।

§ पौष्णऽ-इति ग ।

तदाहुः । एता मेवैकां जुहुयाद् युस्मै कामायेतरा
 ह्युन्त एतयैव तं काम मामोतीति तां वै यद्येकां
 जुहुयात् पूर्णां जुहुयात्सुर्व्वं व्यै पूर्णः सुर्व्वं मेवैनयै-
 तदामोत्यथ यत् सुवु मभिपूरयति सुचं तदभिपूरयति
 तां पूर्णां जुहोत्यन्वेतदुच्यते सुर्व्वास्त्वेव ह्यन्ते ॥ २२ ॥

तां वाऽअनुष्टुभा जुहोति* । सैपानुष्टुप्सत्येकचिःश-
 दक्षरा भवति दुश् पाण्या अङ्गुल्यो दुश् पाद्या दुश्
 प्राणा आत्मैकचिःशो युस्मिन्नेते प्राणाः प्रतिष्ठिता एता-
 वान्वै पुरुषः पुरुषो यज्ञः पुरुषसम्मितो यज्ञः स युवा-
 नेव यज्ञो यावत्स्य माघा तावन्त मेवैनयैतदामोति
 युदनुष्टुभैकचिःशदक्षरया जुहोति ॥ २३ ॥ ४ ॥

*॥ इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [१०. ४.] ॥

.अथ दीक्षाकृतीर्विधातु माह— “सर्वाणि च वा इति । यजु-
 स्सम्बन्धात् दीक्षामम्बन्धिनी ‘यजूंषि औद्भरणानि’ । तदुद्भरणत्वं
 मेव कृत इति तद् दर्शयति— “उद्भृषीते वा इति । ‘तत्’
 तदा ‘एतैः’ दीक्षाद्भृतेः सर्वैः ‘यजूंषि’ एव , अतो ‘दीक्षायाः’
 प्रकरणानि ‘सर्वाणि’ अपि ‘यजूंषि’ ‘औद्भरणानि’ औद्भरणानीति ।

• ‘जुहोति’—इति ग ।

. ९— “औद्भरणानि जुहोति”—इति का० श्रौ० सू० ७. ३. १४ ।

“इष्टहोमः”-इति^१ भव्यम् । ‘ततः’ तेषु यजुष्यु मध्ये ‘एतानि’ एव दीक्षाकृतिमाधनानि आकृत्यादीनि ‘श्रौद्धमणानि’ सङ्ग्रहणेऽत्यन्तं सन्निहितानीत्यर्थः । तत् कथं मिति, उच्यते— “आकृतयो हीति । तावता श्रेष्ठ्यै किं मायात मिति, तच्चाह— ‘आकृतिर्हीति । जप्यानां होम्यानां च तारतम्यं माह— “परोक्षं वा इति ॥ १ ॥

एतासां मण्डपद्वयमाधनतां विभज्य दर्शयन् प्रशंसति— “ततो घानीति । ‘यानि’ आदितः ‘घोणि’ यजुषि ‘सुवेण जुहोति’, ‘तानि’ ‘आधीतयजुषि’ आधानलिङ्गकानि; तन्मन्त्रेष्वधाधनव्यापार-
लिङ्गदर्शनात् । ‘सम्पदे कामाय’ । सम्पद्यत इति ‘सम्पत्’, काम्यत इति ‘कामः’, सम्पादाय स्वर्गफलाय (चेत्यर्थः) । अयं मभिप्रायः—^२) यथा लोके किञ्चित् फलं सिद्धाय यिषुः आदौ तत् ज्ञात्वा, पश्चात् कामयित्वा, तत्साधनं मनुष्यायान्ते तत्तमते, एवं विभिः स्वर्गफलमाधाय, चतुर्थेन तत्साधनं मनुष्याय, पञ्चमेन तदुद्गृहीतवान् भवतीति । अथ चतुर्थस्य होमसाधनानभिधानेनापि पञ्चमस्य विशेषितत्वात् चतुर्थं मपि सुवेणैवेति वेदितव्यम् । पञ्चमस्य साक्षादुद्गृहणसाधनत्वं तन्मन्त्रस्यानुष्टुप्ते निह्न मित्याह— “अनुष्टुभा हीति । ‘अनुष्टुभा’ वाचा, मन्त्रेण साध्यत्वात् ‘वाग् यज्ञ’ । “अनुष्टुप् चतुर्वृत्तराणि कृन्दांसुदपादयत्”— इति सामब्राह्मणे-
ऽभिधानाद् वाचोऽनुष्टुप्त्वम् ॥ २ ॥

१— पा० ८. २ ३२ सू० वा० १ ।

२— ष-पुस्तके नास्त्येयं पाठः ।

। तृतीयस्य मन्त्रस्यापि होमसाधनत्वप्रसक्तौ जप्यता माह—
 “दोषाया इति । ‘अनु उच्यते एव’—इति, एवकारतात्पर्यं
 माह’— “नेत्विति । अत एव कात्यायनः— “तृतीयं जपति”—
 इत्युक्तवान्^१ ॥ ८ ॥

होमे तृतीयं मन्त्रं व्याचष्टे— “वरस्वत्या इति । “पद्मवो वा
 इति । पद्मनां पूषत्वम्, पूषगतपुष्टिधर्ममङ्गावात्; पूष्णोऽपि पोषक-
 त्वम्, “पोषां अपुष्यत्”—इत्यादिश्रुतेः^२ सिद्धम् । पद्मगतचौरादि-
 साध्यत्वात् ‘पद्मवो यज्ञः’ ॥ ९ ॥

उक्तमन्त्रवच्येऽपि ‘अग्नये’ यदस्ति, तच्चाग्नेः कः प्रसङ्ग इति तद्
 दर्शयितुं माह— “तदाहु रिति । ‘अनङ्गेव’ अप्रत्यक्षं भिव ‘एताः’
 तिष्ठः ‘आहुतयः’ ‘ह्वयन्ते’ । अनु को दोष इति तच्चाह—
 “अप्रतिष्ठिता इति । किमर्थं अप्रतिष्ठिततेति, तच्चाह— “अदेवका
 इति । यद्यपि सन्याकृत्याद्याः, तच्चापि तासां देवतात्वेन प्रसिद्धा-
 भावात् इन्द्रादिना भवितव्य मिति प्रदर्शयति— “तत्र नेन्द्र
 इत्यादि ॥ १० ॥

। तत्र प्रसिद्धदेवतानां सभावं दर्शयितुं मनुवदति— “आकूत्या

१— ‘एवकारस्याप्यस्य माह’—इति च ।

२— “तृतीयं जपत्येव”—इति का० श्रौ० सू० ७. ३. १० ।

३— तै० सं० ७. १. ६. १ । “पूषेयं श्रोतं सर्वं पुष्यति यद्विदं
 किञ्च”—इति चैहैवोपरिष्ठात् (१४. ४. ७. २४.) । “यद्गग्निपोषं
 पुष्यति तत् पूषा भवति”—इति पूष्णो, जिह्वंजलम्, जिह्वं, १२. २. ५१,
 “पौष्ठा यद्भव”—इति चोपरिष्ठादिचैव (५. २. ५. ७) ।

इति । “मात एकश्चनेति । ‘अतः’ अस्मात् आकृत्या इत्येव-
मादिकान् वाक्यान् एक मपि इन्द्रादिकं देवं नोपलभामहे । इति
वदतोऽय मभिप्रायः— तेषु मन्त्रेषु आकृतिमेधादेः प्रशंसितत्वेनाग्नि
मतिविहायाय मात्त्रेप इति । अनङ्गात्वपरिहार माह— “अग्निर्वा
इति । ‘मः’ यजमानः ‘यत्’ यस्मात् ‘अग्नौ’ प्रत्यक्षेण ‘जुहोति’, अत
एव ‘अग्निः’ ‘अङ्गा इव’ प्रत्यक्ष मिव, अत एव ‘प्रतिष्ठितः’ च ; ‘तेन’
खलु ‘एताः’ स्त्रियोऽपि ‘अङ्गेव’, ‘प्रतिष्ठिताः’ च । “तत एता-
नीति । यत उक्तरीत्याग्यादिप्राधान्यम्, तत इत्यर्थः । इत्य मग्निं
प्रशस्यावशिष्टाकृतिप्रयुगाग्निदेवताचय साध्यामसम्बन्धेन प्रशंसति—
“तत एतान्याधीतयजुषीति”—इति ॥ ११ ॥

“आकृत्यै प्रयुज इति । ‘अये’ प्रथमम् ‘आत्मना’ बुद्धौव ‘यजे-
येति’ ‘आ जुवते’ सङ्कल्पयति । ‘तम्’ तत् सङ्कल्पितम् ‘आत्मनः’
एव विलीयं ‘प्रयुङ्क्ते’ भवतः । प्रयुज्यत इति ‘प्रयुक्’ । उभयोरपि
बुद्धिविषयभावात् उभे अपि ‘देवते’ आकृतिप्रयुजौ, ‘अस्य’ यज-
मानस्य ‘आत्मन्’ आत्मनि ‘आधीते’ आध्यानेन विषयीकृते भवतः ।
आधीतप्रतिपादकत्वात् ‘आधीतयजुषि’—इत्युच्यते ॥

एव सुत्तरवाक्यान्यपि^१ धोऽग्यानि ॥ ११ ॥ १२ ॥

“सरस्वत्यै पूषा इति । अत्र ‘पूषन्’-शब्दवाच्यानां पशूनां वङ्गत्वात्
पृथङ्निर्दिश्यते—“पशवो वा इत्यादि । प्राग् व्याख्यातम्” ॥ १४ ॥

इत्य साधीतत्वसमानधर्मसम्भवात् आकृतिचयं पृथक् विधाय,

१— “मेधासै मन्त्रेऽप्ये साहेत्यादीनीनि (१९ अ०) पारत् ।

२— ५२ अ० ५ पं० दृष्टव्यम् ।

प्रशस्य च चतुर्थी माहुतिं तन्मन्त्रं च विधत्ते— “अथ चतुर्थी
मित्यादि । मन्त्रवाक्यानि क्रमेणोदाहृत्य ध्याचष्टे— “एषा हेति ।
‘एषा’ अगित्यर्थः । ‘यज्ञस्य’ ‘नेदीयः’ अत्यन्तं सन्निहितम् ।
कथम् ? यस्मात् ‘एषा अपो कीर्त्तयति’, तस्माच्चेदीयः । तत्कीर्त्तनेन
यज्ञं प्रति कथं नेदीयस्त्व मिति तच्चाह— “आपो हीति ।
अभिषवसंयवनादिबाधनत्वात् अपां यज्ञतम् । सष्ट मन्त्रम् ॥

उक्ताहुतिचतुष्टयस्याज्यस्याख्याः सुवेण होमः । तथाच सूत्रम्—
“औद्वभणानि जुहोति स्याख्याः सुवेणाहुत्ये प्रतिमन्त्रम्”—
इति^१ ॥ १५ ॥

“अथ थां पञ्चमी मिति । सष्टम् ॥ १६ ॥

पञ्चमस्य इत्थ माह— “अथ यद् भुवाया माज्यं परिशिष्ट
मित्यादिना । अथ मर्त्यः । दौक्षणीयेष्टेः सम्बन्धि ‘यदाज्यं’ ‘भुवायाम्’
अवशिष्टम्, ‘तत्’ पञ्चमाहुत्यर्थं ‘जुह्वाम्’ अवनयेत् । एतदेक
मवन्तम् । अयाज्यस्याख्याः सकाशात् ‘सुवेण’ जुह्वा उपरि ‘त्रिः’
निगयति^२ । एवं चतुरवन्तं भवति । तत्र ‘यत्’ ‘द्वतीयम्’, ‘तत्’
‘आज्यविलापन्या अधि’ जुह्वा उपरि उत्तानं सुवं निधाय यथा
पूर्वं भवति तथा सुवस्थाभित आज्येन पूरयेत् । तथाच सूत्रम्—
“जुह्वां ध्रौव माषिष्य दिश स्याख्याः सुवेण द्वतीयं सुव मभि
पूरयति”—इति^३ ॥ १७ ॥

१— का० श्रौ० सू० ० १. १६ ।

२— ‘द्विरागयति’—इति च ।

३— का० श्रौ० सू० ० २. १८ ।

पञ्चमस्य मन्त्र माह— “स जुहोति विश्वो देवस्येति” ॥ १८ ॥
 तं प्रशंसति— “सैषा देवताभिरिति । “पञ्चाचरा पङ्क्तिः”—
 इति^१—श्रुतेः पञ्चमस्यासम्बन्धात् ‘एषा’ ‘पङ्क्तिर्भवति’ । तद्योजयति—
 “विश्वो देवस्य”—इति विश्वदेवशब्दश्रवणात् ‘इदं’ मन्त्रवाक्यं
 ‘वैश्वदेवम्’ । नयनस्य सविद्वथापारत्वात् ‘नेदं’-शब्दश्रवणात्
 ‘सावित्रम्’ । “मर्तो वुरीत”—इत्येतेन मनुष्यैर्वरणीयत्वाभिधानात्
 ‘मैत्रम्’ ; मित्रस्य हि वरणीयत्वं प्रसिद्धम् । वार्षस्यत्यमन्त्रेषु “द्रविणं
 धेहि चित्रम्”—इति द्रुमसमानार्थस्य द्रविणस्य दाने दृढस्यति-
 सम्बन्धश्रवणात् “द्रुमं दृणीत”—इत्यनेन वार्षस्यत्यम् । “पुव्यसे”—
 इति पोषणधर्मश्रवणात् ‘पौष्णम्’ इति ॥ १८ ॥

“सैवेति । ‘देवताभिः’ पङ्क्तिर्त्वं भवति । ततः किं मित्यत
 आह— “पाङ्क्तो यज्ञ इत्यादिना ॥ १० ॥

“अथ हृन्दोदारा प्रशंसति— “तां वा अनुष्टुभेति ॥ ११ ॥

इत्थं पञ्चाना माङ्गतौनां समुच्चयपक्ष मुक्त्वा पञ्चमी मेवैकां
 जुञ्जयादिति केषाञ्चित् पक्ष माह— “तदाङ्गरिति” । इतराभ्यो
 यत् फलं तस्यैकमेव सिद्धेरकामे ‘एता मेव’ ‘जुञ्जयात्’ । तथापि
 ‘पूर्णा’ क्त्वा ‘जुञ्जयात्’, पूर्णाङ्गति कुर्यादित्यर्थः । यत् ‘पूर्वं’

१— वा० सं० १. ८ १. का० श्रौ० सू० ७. १. १८ ।

२— तै० ब्रा० २. ७. १०. २ ।

३— पूर्वस्यां कण्डिकाया (४८ पृ० ७ पं०) द्रष्टव्यम् (वा० सं० ४. ८. १.) ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ३. १८ सूत्रस्य याज्ञिकदेवकता इतिदृष्ट्या ।

तदन्यूनत्वेन 'सर्वम्', अतस्तेन सर्वफलमाप्नोति । 'यत्' यदा पूर्णाङ्कतिसमये 'सुवम्' अभि पूरयेत्, 'तत्' तदा, सुवेणैव होममकृत्वा आज्येन 'सूचम्' अभिपूरयेत् । तथा कृत्वा 'ताम्' आङ्कति पूर्णाङ्कतिं कृत्वा जुहुयात् । तथा च सूचम्—“एता मेव वा पूर्णां जुहुयात्”—इति^१ ॥ ११ ॥

अक्षरसङ्ख्यादारा तं मन्त्रं प्रशंसति—“तं वा अनुष्ठुमेति । “दश प्राणाः”—इति । शीर्षगतसप्तच्छिद्रस्याः सप्त प्राणाः, अवाक्षौ द्वौ, इत्यभाधारणा नवः ; मुख्यप्राणस्त्वेकः ; इति प्राणानां दशत्वम् । ‘आत्मा’ देहः । ‘एकचिंशः’ मुखः । ‘एतावान्’ एकचिंशात्मकः । ‘पुरुषो यज्ञः’—इत्यस्योपपादनम्—“पुरुषसंक्षितो यज्ञ इति । यज्ञस्य पुरुषसंक्षितत्वं सुपरिष्ठाद् वक्ष्यते^२ । ‘यावानेव यज्ञः’—इत्यस्य विवरणम्—“यावत्तस्य माचेति । ‘अस्य’ यज्ञस्य ‘माचा’ । मौचत इति माचा, अवयवसमष्टिः, एकचिंशदात्मिका, ‘अनया’ “विद्यो देवस्य”—इत्यनया^३ ‘तावन्त मेव’ यज्ञम् ‘आप्नोति’ ॥ ११ ॥ ४ [१. ४] ॥

इति श्रीषायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माथ्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे प्रथमाध्याये चतुर्थ ब्राह्मणम् ॥

१— का० श्रौ० सू० ७ ३. १६ ।

२— अस्मिन्नेव काण्डे षष्ठमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणं दृश्यम् ।

३— अष्टादशी कण्ठो दृष्ट्वा (३८ ए० ७ पं०) ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमयांस्यतुरो देवाद् विद्यातीर्थमहेयरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोमहसं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन्^१ पञ्चसीरीं^२स्त्रिदशतद्वलताधेनुमौवर्णभूमीः ।
रत्नोत्तां रुक्मशाजिदिपमह्नितरयौ सायणिः सिङ्गणार्थौ,
धन्वाणीद्विचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुखाः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मज्जो^३ राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा^४ खण्डज मनुषः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि भक्त मुदा पाषसास्त्रिङ्गणार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

१— 'पञ्चाब्धीन्'-इति ठ ।

२— 'सप्तसीरीं'-इति ठ ।

३— 'मज्जो'-इति ठ ।

४— 'प्राज्यबुद्धिम्'-इति ठ ।

[अथ द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

दक्षिणेनाहवनीयं प्राचीनग्रीवे कृष्णाजिने उपस्तृ-
णाति । तयोरेन मुधि दीक्षयति यदि द्वे भवतस्तुदनु-
योर्लोकयो रूपं तुदेन मनुयोर्लोकयोरुधि दीक्षयति ॥ १ ॥

सुम्बद्धान्ते भवतः । सुम्बद्धान्ताविवु हौमौ लोकौ
तर्द्गसमुत्ते पश्चाद्भवतस्तुदिमावेव लोकौ मिथुनौकृत्य
तयोरेन मुधि दीक्षयति ॥ २ ॥

युद्यु ऽएकं भवति । तुद्देपां लोकानां रूपं तुदेन मेपु
लोकेषुधि दीक्षयति यानि शुक्लानि तानि दिवो रूपं
यानि कृष्णानि तान्यस्यै यदि वेतरुथा यान्येषु कृष्णानि
तानि दिवो रूपं यानि शुक्लानि तान्यस्यै यान्येषु बद्धू-
णीव हुरीणि तान्यन्तुरिक्षस्य रूपं तुदेन मेपु लोकेषुधि
दीक्षयति ॥ ३ ॥

अन्तकु मु तर्हि पश्चात् प्रुत्यस्येत् । तुदिमानेव लोकान्
मिथुनौकृत्य तेषेन मुधि दीक्षयति ॥ ४ ॥

अथ जघुनेन कृष्णाजिने पश्चात् प्राङ् जान्वाक्क
उपविशति । स युत्र शुक्लानां च कृष्णानां च सन्धिर्भवति
तुदेव मभिमृश्य जपत्यूक्सामयोः शिल्पे स्थ ऽडुति 'यद्वै

प्रतिरूपं तच्छिल्पं मृचां च सामां च प्रतिरूपे स्थ इत्येवै-
तदाह ॥ ५ ॥

ते वा मारभ इति । गुर्भो वा एषु भवति यो दीक्षते
स छन्दांसि प्रविशति तस्माच्चक्राङ्गुलिरिव भवति
न्यक्राङ्गुलय इव हि गुर्भाः ॥ ६ ॥

स यदाह । ते वा मारभ इति ते वां प्रविशामीत्येवै-
तदाह ते मा पातु मास्य यज्ञस्योदच इति ते मा गोपा-
यतु मास्य यज्ञस्य सस्याया इत्येवैतदाह ॥ ७ ॥

अथ दक्षिणेन* जानुनारोहति । शुर्मासि शुर्मं मे
यच्छेति चूर्मं वा एतत् कृष्णस्य तुदस्य तुम्भानुपः शुर्मं
देवचा तुस्मादाह शुर्मासि शुर्मं मे यच्छेति नुमस्ते अस्तु
मा मा हिःसीरिति श्रेयांसं वा एषु उपाधिरोहति
यो यज्ञं यज्ञो हि कृष्णाजिनं तुस्मा एवैतद्यज्ञाय निहृते
तयो हिन मेयु यज्ञो नु हिनस्ति तुस्मादाह नुमस्ते अस्तु
मा मा हिःसीरिति ॥ ८ ॥

स वै जघनार्हुं इवैवाग्र आसीत् । अथ यदग्र एष
मुध्य उपविशेद्य एनं तुचानुष्ठा हुरेद् द्रप्स्यति वा मु वा
पतिष्यतीति तथा हिव स्यात् तुस्माज्जघनार्हुं इवैवाग्र
आसीत् ॥ ९ ॥

ह्वयिष्यते वै त्वेति स्वयं वा ह्वैवैक्षत योषा वा इदं वा-
गुपमन्त्रयै ह्वयिष्यते वै मेति ता मुपामन्त्रयत सा हास्मा
ऽआरकादिवैवाग्र ऽआस्तयत् तस्मादु स्त्री पुंस्तोपम-
न्वितारकादिवैवाग्रे ऽह्वयति सु होवाचारकादिव वै म
ऽआह्वयीदिति ॥ १९ ॥

ते होचुः । उपैव भगवो मन्त्रयस्व ह्वयिष्यते वै त्वेति
ता मुपामन्त्रयत सा हास्मै निपलाश मिवावाद् तस्मादु
स्त्री पुंस्तोपमन्विता निपलाश मिवैव वदति सु
होवाच निपलाश मिव वै मेऽवादीदिति ॥ २० ॥

ते होचुः । उपैव भगवो मन्त्रयस्व ह्वयिष्यते वै त्वेति
ता मुपामन्त्रयत सा हैनं जुहुवे तस्मादु स्त्री पुमांसः
ह्वयत* ऽएवोत्तमः सु होवाचाह्वत वै मेति† ॥ २१ ॥

ते देवा ईक्षुष्वकिरे । योषा वा इदं वाग्यदेनं नु
युवितुहैव मा तिष्ठन्त मभ्येहीति ब्रूहि तां तु न आगतां
प्रतिप्रब्रूतादिति सा हैनं तुदेव तिष्ठन्त मभ्येयाय
तस्मादु स्त्री पुमांसः सःस्कृते‡ तिष्ठन्त मभ्येति तां
हैभ्य आगतां प्रतिप्रोवाचेयं वा ऽआगादिति ॥ २२ ॥

* 'ह्वयन्त'—इति घ ।

† 'मेति'—इति ग, घ ।

‡ 'संस्कृते'—इति क, ख, येवरदृष्टम् ।

तां देवाः* । असुरेभ्योऽन्तरायंस्तुः खीकृत्यामावेव
परिगृह्य सर्व्वहूत मजुहवुराहुतिर्हि देवानाः स या
मेवाम् मनुपुभाजुहवुस्तुदेवैनां तुदेवाः स्व्यकुर्व्वत ते-
ऽसुरा आत्तवचसो ह्येखुवो ह्येखुव इति वृदन्तः पुरा-
वभूवुः ॥ २३ ॥

तुचैता मुयि वाच मूदुः । उपजिज्ञास्याः स खेच्छ-
स्तुस्मान् ब्राह्मणो खेच्छेदसुर्या द्वैपा व्यागेव मेवैपु
द्विपताः सपुत्राना मादत्ते व्याचुं तेऽस्यात्तवचसः पुरा-
भवन्ति यु एव मेतद्देदा ॥ २४ ॥

सोऽयं यज्ञो व्याच मभिदध्यौ । मिथुन्येनया स्या
मिति ताः सुम्बभूव ॥ २५ ॥

इन्द्रो ह वा ईक्ष्वाश्वके । महद्वा इदतोऽभुं जनियते
यज्ञस्य च मिथुनादाचुथ युन्मा तुन्नाभिभुवेदिति स
इन्द्र एव गुर्भो भूत्वैतन्मिथुनं प्रविवेश ॥ २६ ॥

सु ह संवत्सरे जायमान ईक्ष्वाश्वके । महावीर्या वा
इदं योनिर्या मा मुदीधरत यद्वै मेतो महद्देवाभुं
नानुप्रजायेत युन्मा तुन्नाभिभुवेदिति ॥ २७ ॥

तां प्रतिपरामृश्यावेष्ट्याच्छिनत् । तां यज्ञस्य शीर्षन्
प्रत्यदधाद्यज्ञो हि कृष्णः स यः सु यज्ञस्तत् कृष्णाजिनं

वा ऽएतस्य स्वा योनिर्भवति युत् कृष्णविपाणा तुथो हैन
मेपा नु दिनस्ति तुस्माद्वीक्षितुः कृष्णविपाण्यैव कण्डू-
येतु नान्येन कृष्णविपाणायाः ॥ ३१ ॥

अथास्मै दण्डं प्रयच्छति । वृज्जो वै दण्डो व्विरक्षु-
स्तायै ॥ ३२ ॥

श्रौदुम्बरो भवति । श्रुन्नं वा ऽजुर्गुदुम्बुर कुज्जोऽन्ना-
द्यस्यावरुद्धौ तुस्माद्वीदुम्बरो भवति ॥ ३३ ॥

मुखसम्मितो भवति । एतावद् वै व्वीर्यं स यावदेव
व्वीर्यं तावांस्तुद्भवति यन्मुखसम्मितः ॥ ३४ ॥

त मुच्छयति । उच्छयस्व व्वनस्पत ऽज्जुर्मा पाच्छु-
हसु आस्य यत्तस्योदुच इत्यूज्जुर्मा गोपायास्य यत्तस्य
सःस्याया इत्येवैतदाह ॥ ३५ ॥

अुच हुके । अङ्गुलीश्च न्युचन्ति व्वाचं यच्छन्त्यतो हि
किञ्च नु जपिष्यन् भुवतूति व्वदन्तस्तदु तथा नु
कुर्याद्यथा पुराञ्च धावन्त मनुलिप्सेत तुन्नानुलभेतैवुह
ह सु यञ्च नानुलभते तुस्मादमुचैवाङ्गुलीन्युचेदमुच
व्वाचं यच्छेत् ॥ ३६ ॥

अथ युद्वीक्षितः* । कृचं वा युजुर्वा साम वाभिव्या-
हुरत्यभिस्थिरु मंभिस्थिर मेवैतद्यज्ञ मारुभते तुस्मादमु-
चैवाङ्गुलीन्युचेदमुच व्वाचं यच्छेत् ॥ ३७ ॥

अथ यद्वाचं युच्छति । व्वाग् वै यज्ञो यज्ञं मुवैतुदा-
त्मन् धत्तेऽथ युद्वाचंयमो व्याहुरति तुस्मादु हैप व्विस्तृष्टो
यज्ञः पुराडावर्त्तते तुत्रो व्वैष्णवौ मृचं वा युजुर्वा जपेद्
यज्ञो वै व्विष्णुस्तुयज्ञं पुनरारभते तुस्यो हैपा प्राय-
श्चित्तिः ॥ ३८ ॥

अथैक उद्वदति । दौष्टितोऽयं ब्राह्मणो दौष्टितोऽयं
ब्राह्मण इति निवेदित मुवैन मेतत्सुतं देवेभ्यो निवे-
दयत्ययं महावीर्यो यो यज्ञं प्रापदित्ययं युष्माकैको-
ऽभूत् तुं गोपायतेत्येवैतुदाह चिच्छ्रुत्व आह चिद्वहि
यज्ञः* ॥ ३९ ॥

अथ युद् ब्राह्मण इत्याहु । अनन्वेव वाऽअस्यातः पुरा
जानं भवतीदुः ह्याह रुक्षाऽसि योपित मुनुसचन्ते
तुदुत रुक्षाऽस्येव रुत आदधतीत्यथाचाहु जायते यो
ब्रह्मणो यो यज्ञाज्जायते तुस्मादपि राजुन्यं वा व्वैश्यं
वा ब्राह्मण इत्येव ब्रूयाद् ब्रह्मणो हि जायते यो यज्ञा-
ज्जायते तुस्मादाहुर्नु सवनं कृतं हन्यादेनस्वी हैव
सवनकृतेति ॥ ४० ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [२. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, तं महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

दीक्षाज्जतीविंधायाय कृष्णाजिनदीक्षा माह— “दक्षिणेनाहवनीय मिति । आहवनीयस्य दक्षिणे देशे द्वे कृष्णाजिने आसीत् ‘तयोरधि’ ‘एन’ यजमान ‘दीक्षयति’ । तद्वत् द्वित्वं प्रशंसति— ‘यदि द्वे भवत इति ॥ १ ॥

“सम्ब्रूयन्ते भवत इति । ते च परस्परं सम्ब्रूयन्तप्रदेशे भवत, आसुरणे । प्रकाशं कात्यायन आह— “आहवनीयं दक्षिणेन कृष्णाजिने मासवहिते सूतान्ते तर्घंश्च पश्चादासन्नवतीं निदधाति”—इति^१ । “तर्घंश्चसुते”—इति । यद्योभयोर्मासप्रदेशयोः सम्बन्धो भवति, यथा च तर्दनप्रदेशेषु पश्चाद्भागे ‘उते’ ‘परस्परं’ सूते भवत, तथैकस्योपर्यपरं मास्तृणुयात् । तथापि सम्बोऽपि— “अन्तर्मासाभ्याम्वहिलोमभ्याम्”—इति^२ ॥ १ ॥

एककृष्णाजिनपक्षं मुक्ता प्रशंसति— “यद्यु एक मिति । ‘तत्’ ‘एकम्’ एव कृष्णाजिनं लोकत्रयात्मकम्, अत एकेनापि दीक्षयेत् । ‘दिव’ द्योतमानत्वेन शुक्लरोमाश्लक्ष्णं भवति । इतिथ्या श्यामत्वात् कृष्णानां तद्रूपत्वम् । “यदि वेतरयेति । भूलोकस्वलोकयोर्मनुष्ये परिदृश्यमानापरिदृश्यमानत्वं मपेक्ष्य वैपरीत्योपन्यासः । “यान्वेवेति । ‘यान्वेव’ स्तोमानि ‘बभ्रूणि’ बभ्रुवर्णानि, ‘हरौष्ठितानि’ हरित-

१— का० श्रौ० सू० ७ २ २० ।

२— आप० श्रौ० सू० १० ८ १२ ।

वर्णानि च दृग्गन्ते, 'तानि अन्तरिक्षस्य रूपम्'; "नीलं नभः"-इति
लोकप्रसिद्धेः ॥ ३ ॥

"अन्नकं सु तर्हीति । 'तर्हि' तस्मिन्नेककृष्णाजिनपत्रे 'अन्नकं
सु' अन्नप्रदेशे मेव 'पथात्' भागे 'प्रत्यस्येत्' सङ्कोचयेत्, मन्धि-
प्रदेशेन द्विगुणीकुर्यादित्यर्थः । तथा च सूचम्— "एकं चेत् पथात्
पादद्विगुणम्"—इति^१ ॥ ४ ॥

कृष्णाजिनदोधार्यं सुपवेशनप्रकारं माह— "अथ जघनेनेति ।
कृष्णाजिनयोः पथाद्भागेन स्वयं मपि पथात् प्राङ्मुखो दक्षिण-
जान्वाक्तः उपविशेत् । 'जान्वाक्तः' बहुचित्तजातुकः, आरुह्योपविशे-
दित्यर्थः । "दक्षिणं जान्वाच्यास्ते पथादेनयोः"—इति^२ सूचम् ।
आसीनः तत्सन्धिस्थानं मित्यर्थः । "एव मभिमृग्य जपतीति । एव
मित्यभिमर्शनप्रकारस्याभिनयः"^३ ॥

मन्त्रार्थः शिष्यपदं व्याचष्टे— "यदा इति । 'प्रतिरूपं' प्रति-
रूपः । 'वै'-शब्देन लोकप्रसिद्धिरुच्यते । लौकिका हि हरितुरगादि-
प्रतिरूपं शिष्यं मित्याहुः । शृङ्गकृष्णयोरेवर्क्षामप्रतिरूपत्वं तैत्ति-
रीयके उक्तम्— "एष वा स्रवो वर्णो यच्छृङ्गं कृष्णाजिनस्यैव साधो
यत् कृष्णम्"—इति^४ ॥ ५ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. ३. २१ ।

२— का० श्रौ० सू० ३. ३. २२ । 'जान्वाक्त' नीलं भूमिस्पृष्टं कृतेति दे० ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ३. २३ ।

४— वा० सं० ४. ८. १ दृष्टव्यम् ।

५— ते० स० ६. १. ३ ।

द्वितीयं भागं व्याचष्टे— “ते वा मिति । “गर्भो वा एष भवति”—इति^१ । ‘वै’-शब्दोऽत्र श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिरुच्यते । तथा चैत-
रेषकम्— “पुनर्वा एत मृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति यं दौघयन्ति”—
इति^२ । ‘हन्दांसि’ गायत्र्यादीनि । ‘व्याकाङ्गुलिः’ मुष्टीकरणेन
सङ्कुचिताङ्गुलिः^३ । उक्तस्य चण उपवेग्नन प्रसिद्धगर्भसामान्येन दृढयति—
“व्याकाङ्गुलय इव हीति ॥ ६ ॥

“स यदाहेति । उदृक्-शब्दार्थं भाव— “आस्य यज्ञस्येति ।
मंस्याथा इत्यर्थः । उक्तमा षट्क् ‘उदृक्’, तेन समाप्तिर्लक्ष्यत इति
झसदुक्तम् ॥ ७ ॥

अनन्तरं जघ्णाजिनारोहणं विधत्ते— “अथ दक्षिणेनेति ।
“वर्म वा इत्यादि । मनुष्येषु यत् ‘वर्म’-इति प्रसिद्धम्, ‘एतद्’
‘देवचा’ देवेषु सुखहेतुत्वात् ‘गर्भ’-शब्दाभिधेयम् ; अतो दैविकेन
स्वरूपेण गर्भांसीति^४ जघ्णाजिनस्य स्तुतिः । हिंसापरिहारप्रवृत्तिं
दर्शयति— “येषां च मित्यादिना । यज्ञाख्येयोऽतिरिक्तकमेष्वा-
पराङ्मुखं प्रार्थनं युक्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥

१— “शुकप्रोक्षितं गर्भांश्च यस्या मातृप्रवृत्तिविकारसम्भूतं गर्भं
इत्युच्यते”—इति शुक्ल० १ ११६. २० ।

२— ऐ० भा० १. १. १ । “गर्भो वा एष यदोचित उष्णं वायुः प्रोद्युते
तस्माद् गर्भां प्रावृता आयन्ते”—इति च तं० खं० ६. १. १. २ ।

३— “मुष्टी कृत्वा गर्भोऽन्ता येते, मुष्टी कृत्वा कुमारो आयते”—इति
च ऐ० भा० १ १. १ ।

४— पुराणाद् (१२ ए० २ पं०, ३२ ए० १ पं०) प्रत्यक्षम् ।

५— वा० श० ३ ८. २ प्रत्यक्षम् ।

“स जघनार्द्धे इति । ‘सः’ आरूढः ‘जघनार्द्धे’ कृष्णाजिनस्य पश्चाद्भागे एव ‘अग्ने’ प्रथमम् ‘आसीत्’ । विपचे बाध माह— “अथ यदग्र इति । ‘यः’ ‘एन’ मध्यप्रदेशं आरूढं ब्रूयात्, अन्यः ‘द्रुष्यति’ दृष्टः कुम्भितगतिर्भविष्यति, ततः ‘पतियति’ चेति ॥ ८ ॥

अथ मेखलादीक्षा माह— “अथ मेखला मिति । ‘परिहरति’ मध्ये परितो वेष्टयेदित्यर्थः । पुरोवृत्तान्ताभिधानेन तां मेखलां प्रशंसति— “अद्विरस इति । ‘बल्य’ बलाहं बलकरं वस्तु ‘नाविन्दन्’ । दौर्बल्ये कारणं माह— ‘मतात्’ तत्साधनात् पयसः ‘अन्यत्’ अग्रनं ‘नाविकल्पयन्’ यतः, अत इत्यर्थः । ‘ते’ ‘एताम्’ ‘ऊर्जम्’ । ‘ऊर्जं’ बलं, तत्साधनत्वात् मेखला ऊर्जित्युच्यते । ऊर्जिति विशि-
नष्टि— “समाप्ति मिति । सम्यगाप्यायते बलं मनयेति ‘समाप्तिः’ मेखला ॥ १० ॥

तस्या उपादानद्रव्यं माह— “सा वै शाणीति । ‘सा’ समाप्तिः ‘शाणी’ शणमयी भवेत् । ‘मृदौ’ सुखसंस्पर्शा ‘अमत्’ भवेत् । ‘इति चैव’ अनेन खल्वभिप्रायेण, गर्भाणां मार्दवलोपेक्षितत्वादित्यर्थः । शण्वाममोदुत्पत्ति माह— “यथ वा इति । ‘यव’ यस्मिन् काले ‘प्रजापतिः’ यज्ञमकाशादुत्पद्यः, ‘तस्य’ प्रजापतेर्गर्भभृतस्य ‘नेदि-
‘ठम्’ अत्यन्तमघ्नितं ‘यदुष्व मासीत्’, ‘ते’ ‘शणाः’ अभवन् । ‘तस्मात्’ गर्भमालिन्धमग्नत्वात् ‘ते’ शणाः ‘पूतयो वान्ति’ दुर्गन्धा

भवन्ति । उल्लं नाम पटसदृशं गर्भस्थान्तर्वेष्टनम्^१ । “स उल्लाहृतो गर्भा भवति”—इत्येतदारण्यकम्^२ । प्रतिनिर्द्देशे बद्धवचनं श्रणापेक्षम् । अरायुर्वेष्टिवेष्टनम्^३ । प्रजापतेः सम्बन्धि तत् दौचितेन धार्यं वस्तु मभूत् । उभेऽपि गर्भरूपप्रजापतिवदौचितस्थापि गर्भत्वात् धार्यं अभूताम् । मेखलाया वसनान्तरत्वं विधत्ते— “अन्तरं वेति । “स यथैवेत्यादि । स्पष्टम् ॥ ११ ॥

“सा वा इत्यादि । अजाद्यादिरूप मर्षं पिबमादपुत्रात्मना ‘चिष्टद् भवति’ यतः, अतस्तदात्मकत्वात् मेखलापि विगुणा कर्त्तव्या ॥ १२ ॥

तस्या मुञ्जशाखामिश्रितत्वं विधत्ते— “मुञ्जवल्गुनाम्यस्ता इति । शरस्य वज्रावपवत्वात् रघोविवामकत्वम् । तथा च तैत्तिरीयकम्— “इन्द्रो वृषाय वज्रं प्राहरत् स चेधा व्यभवत्”—इत्युपक्रम्य “येऽन्तः शरा अग्नौ र्यन्त ताः शर्करा अभवन् तच्छर्कराणां शर्करत्वं वज्रो वै शर्कराः”—इति^४ । मेखलायाः केशवेणौवस्त्रिमांशं विधत्ते— “स्तुकामगं सृष्टा भवतीति । ‘स्तुका’ केशवेणौ, सा यथा सृज्यते, तथा सृष्टा निर्मिता भवेत् । उक्तप्रकारं प्रशंसितुं प्रकारान्तरयोर्दोषं माह— “सा प्रमलवतीति । ‘सा’ मेखला, ‘यत्’ यदि ‘प्रमलवि सृष्टा’

१, ३— “गर्भा अरायुःकृत उल्लं अहति अग्न्या”—इति वा० सं०

१८. ०६. १ स्पष्टम् ।

२— छान्दो० ब्रा० उप० ५. ८. १ । ऐ० ब्रा० १. १. २ । निब० ६. ६. ७ ।

३— तै० सं० ५. १. ६. ४ । “इन्द्रो— व्यभवत् । रघुस्तृतीयं, रघुस्तृतीयं, यूपस्तृतीयम् । — येऽन्तः शरा इत्यादि ।

दक्षिणपाणेर्यापारेण निर्मिता स्यात्, तदा 'यथा' येन प्रकारेण
 'अन्याः' लौकिकाः, शवादिबन्धनरज्ज्वो मानुष्या भवन्ति, एव
 मिय मपि मानुष्येव भवेत् । 'यत्' यदि 'अपसलवि सृष्टा' सद्य-
 पाणिनोपरि स्थाप्यतेन निर्मिता स्यात्, तदा 'पिष्टदेवत्या स्यात्' ।
 तस्मात् "शुक्लावर्गं सृष्टेति उपसंहारः ॥ १३ ॥

बन्धनमन्त्रं विधाय व्याचष्टे— "तां परिहरतीति । "अग्निरसो
 ह्येता मूर्जं मिति । अथ 'हि'-शब्देन श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धिराविष्कि-
 यते । तथा च तैत्तिरीयकम्— "अग्निरसः सुवर्गं लोकं यन्त ऊर्जं
 धमजन्त"-इत्यादि^१ । अथ कात्यायनः— "मेखलां यज्जीते वेणीं
 , चिह्नं शण्मुञ्चमिशा मन्तरां वासम ऊर्गंसीति"-इति ॥ १४ ॥

• वस्तान्तस्य समन्त्रक सुद्रुहण माह— "अथ नीवि मिति^२ । 'अये'
 'सोमयागात् पूर्वम् । 'दोषितस्य' 'सोमस्य' सोमयागकर्तृत्वाद्
 दोषितो ह्युपचारेण सोम इत्याचक्षते ॥ १५ ॥

वाससा आच्छादनं विधत्ते— "अथ प्रोणुत इति । 'ऊर्णुते'
 आच्छादयति ॥ १६ ॥

"स प्रोणुत इति । आच्छाद्यप्रदेशविशेषः सूचे^३ स्पष्ट उक्तः—
 "गिर. प्रोणुते विष्णोः शर्मासीति"-इति^४ । विष्णुशब्दः पुरुषो-

१— अग्निरसः—• धमजन्त । ततो यदाश्रित्यन्ते ते शरा धमवद्भूतं वि
 शरा मन्त्ररमयो मेखला भवत्यूर्जं मेवावहन्ते"-इति तै० सं०
 ५. ४. २. ८ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ३. २६ । मन्त्रपाठस्तु वा० सं० ४. १०. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ३. २७ ।

४— मन्त्र एव — वा० सं० ४. १०. २ ।

तमे प्रविष्टः; अत्राभिमत मयं माह— “उभयं वा एष इति ।
दीचणीयेष्टौ आग्रावैष्णवे इविधि विष्णुर्देवतेति तत्संस्कारसंस्कृतो
यजमानोऽपि विष्णुरित्यभिप्रायः ॥ १० ॥

यस्मात्ते ह्यविषाणवन्धन माह— “अथ ह्यविषाण मिति^१ ।
‘मिचि’ मिम् यस्मात्तः^२, तच्च यज्जीयात् । ह्यविषाणोत्पत्त्यर्थं
माख्यायिका माह— “देवाय वा असुरायेत्यादिना । ‘प्राजापत्याः’
प्रजापतेः पुत्राः ‘वितुर्दायं’ पैत्यकं धनम् । इन्द्रियेषु मध्ये ‘मन
एव देवाः’ प्राज्ञाः, ‘वाचं’ वागिन्द्रियम् ‘असुराः’ । तथा यज्ञं मेव
‘देवाः’ उपगताः, ‘वाचम्’ इन्द्रियम् ‘असुराः’ । ‘अम्’ दिव मेव
‘देवाः’, ‘इगाम्’ पृथिवीम् ‘असुराः’ ॥ १८ ॥

“ते देवा इति । एवं सति देवा वाचोऽपि स्त्राधीनत्वकरणाय
‘यज्ञम्’ एवम् ‘अब्रुवन्’— यज्ञ । ‘इयं वाक्’ ‘योषा’, तं तु पुमान्;
तस्मात् ताम् ‘उपमन्त्रयस्व’ मन्त्रोपायं ब्रूतेतिमाह्वय, सापि ‘मा’
सां ‘श्रियिष्यते’ आकारयिष्यति ‘इति’ अब्रुवन् । तत्तद्-वृत्तान्तं
जागती श्रुतिर्ब्रूते— न केवलं तेषां वचनं मेव, किन्तु ‘मन्त्रं वा
च एव’ यज्ञः स्वयं अपि ‘ऐषत्’ विचारितवान् । ईषणप्रकार
मभुवदिति— “योषेति । ‘मा’ मां अपि ‘श्रियिष्यते’ अतः ‘उपमन्त्रये’
अह मिति । उपमन्त्रिता ‘मा’ ‘अये’ प्रथमवारम् ‘आरकान्’ आर

१— का० श्रौ० सू० ०. ३. २८ । मन्त्रमन्त्रम् — वा० मं० ३. १०. ३ ।

२— वचनम् इति इति वाचम् ; अनेकवाच एवम्— का० श्रौ० ०. ३.

२८ सूत्रे ‘इगाम्’—इति । आप्तवन्ता मुनरीये वन्धन माह्वयम् ।

मेव आरकम्,^१ तस्मादेव । लोकदृष्टान्तकथनं स्पष्टम् । जातं
वृत्तान्तं देवेभ्यो निवेदयति— “स होवाचेति ॥ १८ ॥

“ते होचुरिति । अथ पुनर्देवीर्वाच्यमानो यज्ञः ‘ता सुपा-
मन्त्रयत’ । ‘सा’ अपि ‘निपलाश मिव’ निपतितपर्णं वृक्षादिक
मिव, तद्यथा केवलं कम्पते, एवं गिर्यालनेन ‘उवाच’ इत्यर्थः ।
अथवा पलाशनिपतम मिव ओष्ठचालनेनेत्यर्थः । “तस्मादित्यादि
पूर्ववत् ॥ १० ॥ ११ ॥

“ते देवा इति । तृतीयवारे त्वाङ्गतवती आकामं वृत्तान्तं
ज्ञातवन्तो ‘देवाः हि ईवाञ्चक्रिरे’ । कथम् ? ‘इयं वाक् योषा’
खलु अस्तु नामेत्यत आह ‘यत्’ यस्मात् ‘एनं’ यज्ञं ‘न युविता’
न मिलितवती, अतो न विश्वसितव्येत्यर्थः । एव मौचिवा, हे
यज्ञ ! तवाम्निके कथं गच्छामि, किन्तु हे वाक् । त्वम् ‘इष्ट’
स्थाने ‘एव’ ‘तिष्ठन्त’ ‘मा’ माम् अभिगच्छ ‘इति ब्रूहि’ इत्य-
ब्रुवन् । तथा ‘ता मागता’ वाचं ‘नः’ अस्माकं ‘प्रतिप्रब्रूतात्’
निवेदयतु ‘इति’ च अब्रुवन् । वाण्याकारिता ‘तदेव’ तच्च सङ्केत-
प्रदेशे तिष्ठन्त मेव यज्ञ अभिगता । अथ स यज्ञो वागागतेति
देवेभ्यः प्रोवाच ॥ ११ ॥

“तां देवा इति । ‘तां’ वाचं ‘देवाः’ ‘असुरेभ्यः’ ‘अन्तरायन्’
तथा वर्जितानकुर्वन् । ‘स्त्रील्लय’ चाग्निमुख मन्त्रेण स्वभोगायोगात्
‘अग्नावेव’ ‘तां’ वाचम् ‘अनुष्टुभा’ “विश्वो देवस्य नेतुः”—इत्येतथा
यथा पुनरसुराणां निराशा भवति तथा सर्वतः ‘अजुहवुः’ । केवशा

किं न स्वीकृतवत्त आह— “आहुतिर्हीति । आहुतिरूपेणामौ
दत्त मेव देवाना मिथ मित्यर्थ । अथ ‘ते असुरा’ ‘आत्तवचस’
देवै स्वीकृतवचस “हे अरय हे अरय’ इत्युच्चारयितु मगक्षा
‘हेऽलव हेऽलव’—‘इति वदन्त’ पराभूता’ ॥ ११ ॥

प्रसङ्गात् कश्चिद् वाग्विषय नियम आह— ‘तचेति । ‘उप
जिज्ञासा’ ज्ञातव्या, सन्दिग्धा वाचम्, ‘ऊचु’ उक्तवन्तोऽसुरा । ‘स
चेच्छ’ सन्दिग्धार्थस्यापभ्रंशरूपस्य वचसो भाषणं यत्, तत् सचेच्छ
मित्यर्थ । यदा य ईदृशी वाच वदति, स सचेच्छ । ‘तस्मात्’ ‘न
चेच्छेत्’ चेच्छो न भवेत्, तदीया मपार्थिव्या भाषां न ब्रूयादि
त्यर्थ । ‘असुर्यां’ असुरेस्वाहिता । उक्तार्थपरिज्ञानं प्रशंसति—
“एव सेवैष इति । ‘अस्य सपत्न्या अनेन ज्ञाया अपहतवचस
सन्त ‘पराभवन्ति’ ॥ १४ ॥

यदर्थं माख्यायिका प्रपञ्चिता, त मर्थं विधातु आह— “सोऽय
यज्ञ इति । अभिधानप्रकारं प्रदर्शयते— ‘मिथुनीति । ‘सत्त्वभूव’
सङ्गतोऽभूत् ॥ (१५ ॥

“इन्द्रो ह वा इति ।) ‘इत’ अस्मात् ‘मिथुनात्’ ‘अभ्वम्’
अपत्यं यज्ञवाचोर्मिथुनात् ‘यत्’ ‘जनिष्यते’, ‘तत्’ तस्मात् ‘मा’
मा ‘माभिभवेत्’ ‘इति’ । एव मीचिला अन्योत्पत्तिभयात् ‘स
इन्द्र एव वाग्योन्या स्वयं ‘गभो भूत्वा प्रविष्ट ॥ (१६ ॥

- १— याकटकाध्ययनप्रयोगनक्षत्रपरवाचिकस्याख्यानावसरे पातङ्गने महा
भाष्ये पश्यन्त्यायां चैषा श्रुतिवद्भूता पर तत्र ॥ ‘हेऽलवो
• ‘हेऽलव’—इति पाठः ।

“स ह संवत्सर इति ।) तच्च संवत्सर मुपित्वा अजायत । “मा
मदौधरतेति । स्वसामर्थ्याविष्करणम्, तच्च योनेर्वज्रवीर्यत्वप्रशं-
नाद्योपयुज्यते । एतस्मात् मिथुनात् मा मनु अन्यत् महत् ‘अभवम्’
अपत्यं नोत्पाद्येत, ‘यन्मा मभिभवेदिति’ ॥ (१७ ॥

“तां प्रतिपरामृश्येति ।) ‘प्रतिपरामृश्य’ योनिदेजे कि
मुत्पादक मिति विचार्य, ‘ताम्’ ‘आवेष्टा’ हस्तेनावेष्टनं कृत्वा
‘अदधात्’ यज्ञगिरिषि स्थापितवान् । “यज्ञो हि कृष्ण इति ।
‘हि’-शब्देन “यज्ञो देवेभ्यो निजायत कृष्णो रूपं कृत्वा”—
इत्यादिभुतिप्रमिद्धिरभिधीयते । अतः प्रसिद्धो ‘यः’ ‘कृष्णः’
मृगोऽस्ति, ‘सः’ एव निदानेन ‘यज्ञः’, ‘तत्’ एव यजमानेन धार्यं
‘कृष्णाग्निम्’ तस्या वाचो ‘योनिः’ । ‘मा कृष्णविषाणा’ यान्या ।
कृष्णविषाणधारणे लिङ्गं दर्शयति—“यदेना मिति । उक्तार्थं
प्रशंसति— “स यथैवात इति ॥ १८ ॥

तस्या बन्धने ऊर्द्धमुखत्वं विधत्ते—“तां वा इति । योनिर्यद्यधो-
मुखं गमं विभ्रयात्, तदा पतेदेव, अत उत्तानभरणं सिद्धम्;
तत्साधर्म्यात् ‘ताम्’ ‘उत्तानाम्’ यधीयात् । बन्धनप्रकार माह—
‘दक्षिणां भुवम्’ आरभ्य ललाटस्थेदुपरिमदेन स्पृशेत् । अत्र
सूत्रम्—“कृष्णविषाणां चिवसिं पञ्चवसिं वोत्तानां दशायां
यधीते तथा कण्डूयमम् उपस्पृशत्येनया दक्षिणस्या भुव उपरोन्द्रस्य
योनिरिति”—इति । मन्त्रं व्याचष्टे—“इन्द्रस्येति । ‘अतः हि’

१—१ का० १. ४. १, तै० सं० ६. १. १, वा० सं० १. १. १ ।

२—का० श्रौ० सू० ७. १. ४८, १०, ११ । वा० सं० ४. १०. ४ ।

अस्या योने सकाशात् खलु 'प्रविशति' गर्भरूपेणेन्द्र । गर्भप्रवेश-
निर्गमयो साधनत्वादिन्द्रस्य योनित्व सिद्धम् ॥ १८ ॥

तथा भूमेरुपरि समन्त्रक सुक्षेखन विधत्ते—“अयोक्षिखतीति” ।
‘रूपी’ हृष्टस्यली समृद्धशस्या ‘रुधीति’ मन्त्रार्थः^१ । ‘रुधीरुधि’
—इत्यच कस्कादित्वात् सत्वम्^२ । ‘एतत्’ एतेनोक्षेखनेन । स्पष्ट मन्यत् ।
“यदा वा इति । ‘यदा’ खलु ‘सुषम’ कथादिसम्पत्त्या ‘सुषम’
सुखप्रद स्वत्सरो ‘भवति’, तदैव यज्ञोऽनुष्ठानाय प्रभवति यदा
उक्तवैपरीत्येन ‘दुषम’ दुःखहेतु स्वत्सरो भवति, तदा ‘आत्मने’
स्वप्नरीररचणायपि न प्रभवति का कथा यज्ञस्येति ॥ १० ॥

कृष्णविषाणया कण्डूयनप्रशमनायै साधमान्तर निन्दति—‘अथ
न दीक्षित इति । ‘य’ कश्चिद् ‘गर्भस्य’ इति वर्मणि षष्ठी, गर्भ
काष्ठादिना विकर्षित्, तदा च ‘गर्भ’ अपगच्छन् मृति प्राप्नुयान् ।
ततोऽन्यस्य साधनस्य दुष्टत्वात् तेन विकर्षमाण ‘दीक्षित पामनो
भवितो’ । ‘पामा’ विचर्चिका, मत्वर्चियो न^३, तद्वान् भवितु समर्थो
भवतीत्यर्थः । न केवल दीक्षित स्वयं सेव पामनो भवति किन्तु
तदुत्पत्त्या पुत्रा अपि तादृश भवन्तीत्याह—“दीक्षित वा अन्विति ।
विपक्षे दोष मुक्ता स्वपक्षे तदभाव दर्शयितु माह—‘स्त्रा वा
इति । कृष्णविषाणया योनित्वात्, दीक्षितस्य गर्भत्वात्, हिमा-
भावाय ‘कृष्णविषाणयैव कण्डूयेत इति विधि’ ॥ २१ ॥

१— का० श्रौ० सू० ० १ ३२ । २— मन्त्रस्य वा० सू० ४ १० ५ ।

३— पा० सू० ८ १ ४८ । ४— या० सू० ५ २ १०० ।

५— का० श्रौ० सू० ० १ १० ।

अथ दण्डेन दीक्षां विधत्ते— “अथाध्या इति । प्रहारसाधन-
त्वाद् दण्डस्य वज्रत्वम् ॥ ३९ ॥

“औदुम्बरो भवतीति । ‘ऊर्क्’ वस्त्रकररसरूपम् ‘अन्नम्’ ।
उदुम्बरस्योक्तत्वं तैत्तिरीयके आघातम्— “देवा वा ऊर्म्मं
व्यभजन्त त उदुम्बर उदतिष्ठत्”—इति^१ ॥ ३९ ॥

“सुखसम्मित इत्यादि^२ । स्पष्टम् । सुखपर्यन्तम् । प्रत्यङ्गे वीर्य-
सम्भवात् ततोऽधः कण्ठादिसम्मितं न क्षुर्यादित्यर्थः ॥ ३९ ॥

दण्डस्योच्छ्रयणं समन्तकं विधत्ते— “त मुच्छ्रयतीति^३ । उदृक्-
शब्दस्य समाप्तिवाचकप्रकारोऽसङ्गतं प्रदर्शितः^४ ॥ ३९ ॥

दर्भैः पावनानन्तरं मुष्टीकरणवाग्यमावुक्तौ । स एव स्वाभिमतः
कालः । स्वाभिमतत्वज्ञानं ‘वाचं च यच्छन्ति’—इति चकारेणावगम्यते
दण्डदीक्षानन्तरं तयोः काल इतीमं केषाञ्चित् पक्षे सुपन्थस्य तेषां
मभिप्राय माविष्कृत्य स्वपक्षं सुपसंहरति— “अथ चैक इत्यादिना ।
‘अतो द्वि’ अस्माद् दण्डप्रहरणकालादूर्ध्वकाले किञ्चिदपि ‘न जपि-
ष्यन् भवति’, जप्यस्य च सर्वस्य पूर्वं सेव निष्पन्नत्वादिति भावः ।
“यथा पराञ्च मिति । तेषां पक्षे दोषप्रदर्शनं परावृत्तस्य पुनर्यथार्थं
दुर्घट मिति ‘अमुचैव’ प्रागुक्ते^५ काले, दर्भपावनानन्तरं सेव कर्तव्य
मित्यर्थः ॥ ३९ ॥

१— “ऊर्म्मं वाज्राय मुदुम्बर.”—इति ऐ० ब्रा० ८. २. ४ ।

२— का० औ० सू० ७. ४. १ ।

३— का० औ० सू० ७. ४. २ । मन्त्र — वा० सं० ४. १०. ६ ।

४— १२ ए० २ पं०, ४२ ए० १ पं०, ६६ ए० ६ पं० द्रष्टव्यम् ।

५— १. १. २५, २० कण्डिके (४२, ४१ ए०) द्रष्टव्ये ।

स्वपक्षे गुणान्तर माह— “अथ यद् दौचित इति । चाक्षय्य-
कारणस्य व्यर्थवचसो नियमितत्वेन ऋगादिमन्त्राभिव्याहरणसमयस्यैव
स्यैर्योपादानान्मन्त्रोच्चारणकृतो न वाङ्मयमस्य भङ्ग इति प्रागेव
कर्त्तव्यम् । कात्यायनमु दण्डधारणानन्तरं वाग्यमन मपि विकल्पे-
नोक्तवान्— “अथ वा सुष्टिकरणवाग्यमने”-इति^१ ॥ ३७ ॥

— गृहीतवचसः पुनर्वाग्यवहारे प्रायश्चित्त मभिधातुं वाग्यमनस्य
प्रयोजन माह— “अथ यदिति । ‘वेष्णवी मृचं’ “इदं विष्णु-
विंशकसे”-इत्येवमादिकाम्^२ ॥ ३८ ॥

अध्वर्युकर्तृकं दौचितावेदनं विधत्ते— “अथैक उद्दत्तौति ।
‘एक’ अध्वर्युः ‘उद्दत्त’ उच्चैरावेदयति । ‘अयं ब्राह्मणः दौचितः’
दौचणीषेष्टिकृष्णाजिनादिदौशासंस्कारेण संस्मृतः ‘इति’ । ‘अयं
महावीर्य’ इत्येतत् पूर्वं व्याख्यातम् । सूत्रे तु अध्वर्युव्यतिरिक्तेन
कर्त्ता आवेदनं मुक्तम् । “अन्यो दौचितोऽयं ब्राह्मण इत्याह
चिराच्चैः”—इति^३ । अन्यशब्दोऽध्वर्युमन्निकर्षादाध्वर्यवसमाख्यानवशात्
प्रतिप्रस्थाद्वपरः, उच्चैरित्यनेन चानुपांशुपक्षः सूचितः—इति कर्कोपा-
ध्यायेन व्याख्यातम् । तस्य आवेदनवाक्यस्य चिराद्वृत्तिं विधत्ते—
“चिः कृत इति ॥ ३९ ॥

आवेदनवाक्यगतस्य ब्राह्मणपदस्य प्रयोजन माह— “अथ यद्

१— का० श्रौ० सू० ७. ४. ४ । “व्यास्तमवाद् वाचं यच्छति”—इति
वाग्यमनकाणसीमा च तत्रैव (११ सू०), इष्टाण्यस्तुत्तरत्र (८१ पृ०) ।

२— ऋ० सं० १. २२. १७ । वा० सं० ५. १५. १० ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ४. ११ ।

ब्राह्मण इति । 'अतः' 'अस्याः' दीक्षायाः 'पुरा' 'जानं' जन्म 'अन-
 द्वेव' अविनिश्चित मिव 'भवति' । अनद्वाले कारण माह— "इदं
 द्वाङ्गरिति" । 'इदं' वक्ष्यमाणम् 'आहुः' अभिज्ञाः । यतो राज्ञाः
 स्त्रियम् 'अनुषचन्ते' अनुसंश्रययन्ति, गर्भाधानममये 'रेतः' च
 'आदधति', अतो योनितो जन्मते । ब्राह्मण इत्यस्य व्याख्यानम्—
 "यज्ञादिति । यज्ञशब्दाभिधेयात् ब्राह्मणो जातत्वाद् 'ब्राह्मण'-
 शब्दव्यवहारः । अत एव राजन्यवैश्यायोरपि दीक्षितयोः "दीक्षितोऽयं
 ब्राह्मणः"—इत्येवं ब्रूयात्^१ । यज्ञजन्मप्रसंगार्थं कश्चिन्नियम माह—
 "न सवनकृत मिति । 'सवनकृतं' अभिषेककारं यष्टारं चैवर्षिके
 खन्यतम मपीत्यर्थः । 'सवनकृता' सवनकृतनिमित्तेन, तद्वधेनेत्यर्थः ॥
 ४० ॥ ५ [९. १.] ॥

इति श्रीमाधवपाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे द्वितीयाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥

१— "ब्राह्मण इत्येव वैश्याराजन्ययोरपि, श्रुते"—इति का० ७ ४. १२ ।

२— "कण्डिकासङ्ख्या १२४"—इति अ । तत्र १ ब्रा० १२ क०, २ ब्रा०
 २१ क०, ३ ब्रा० २८ क०, ४ ब्रा० २३ क०, ५ ब्रा० ४ क०,
 सङ्ख्येयव्या १२४ इति सिद्धम् ।

अथ

द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

व्वाचं यच्छति । सु व्वाचंयम् आस्तु ऽआस्तमयात्
तद्यद्वाचं युच्छति ॥ १ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्येषा मियं जिति-
स्ते होचुः कथुन्न इदुं मनुष्यैरनभ्यारोह्यः स्यादिति ते
यज्ञस्य रुसं धीत्वा युथा मधु मधुकृतो निर्हुयेयुर्विदुह्य
यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नुय युदेनेनायोपयं-
स्तुस्माद्यूपो नाम ॥ २ ॥

तदा ऽऋषीणा मनुश्रुत मास । ते* यज्ञः सुमभरन्त्यु-
थायं यज्ञः सुभृत एवं वा ऽऋषु यज्ञः सुमभरति यो
दीक्षते व्वाग् वै यज्ञः† ॥ ३ ॥

ता मुस्तमिते व्याचं व्विस्तृजते । संवत्सरो वै प्रजा-
पतिः प्रजापतिर्युञ्जो ऽहोरात्रे वै संवत्सरु एते ह्येनं परि-
श्रुवमाने कुरुतः सोऽहं न दौक्षिष्ट स रुचिं प्रापत्स
यावानेव यज्ञो यावत्त्यस्य माचा तावन्त मेवैतुदाम्ना
व्याचं व्विस्तृजते ॥ ४ ॥

तद्वैके । नुक्षचं दृष्ट्वा व्याचं व्विसर्जयन्त्युचानुद्यास्त-
मितो भवतीति व्वदन्तस्तदु तथा नु कुर्यात् क ते
स्युर्यन्मेघः स्यात्तस्माद्युचैवानुद्यास्तमितं मुन्येत तुदेव
व्याचं व्विसर्जयेत् ॥ ५ ॥

अनेनो द्वैके व्याचं व्विसर्जयन्ति । भूर्भुवः स्वरिति
यज्ञ माप्याययामो यज्ञः सुन्दध्वा इति व्वदन्तस्तदु तथा
नु कुर्यान् नु ह सु यज्ञ माप्याययति न सुन्दधाति यु
एतेन व्याचं व्विसर्जयति ॥ ६ ॥

अनेनैव व्याचं व्विसर्जयेत् । व्रतं कृणुत व्रतं कृणु-
तामिर्ब्रह्माभिर्यज्ञो व्वनस्पतिर्यज्ञिय इत्येषु ह्यस्याच
यज्ञो भवत्येतद्विर्यथा पुरामिहोत्रं तुद्यज्ञेनैवैतुद्यज्ञः
सम्भृत्य यज्ञे यज्ञं प्रतिष्ठापयति यज्ञेन यज्ञः सुन्तनीति
सुन्ततु ह्येवास्यैतद् व्रतं भवत्या सुत्यायै विष्कृत्व आह
चिद्विदु यज्ञः ॥ ७ ॥

अथाग्नि मभ्यावृत्य व्याचं व्विस्तृजते । नु ह सु यज्ञ

माप्याययति न सुन्दधाति योऽतोऽन्येन व्याचं व्विस्तृजु-
ते सु प्रथमं व्याहुरन्सत्यं व्याचोऽभिव्याहरति ॥ ८ ॥

अग्निर्वह्मेति । अग्निर्होव ब्रह्माग्निर्यज्ञ इत्यग्निर्होव
यज्ञो व्वनस्पतिर्यज्ञिय इति व्वनस्पतयो हि यज्ञिया
न हि मनुष्या युजेरन् यद् व्वनस्पतयो न स्युस्तस्मादाह
व्वनस्पतिर्यज्ञिय इति* ॥ ९ ॥

अथास्मै व्रतुः अपयन्ति । देवान्वा ऽएषु उपावर्तते
यो दौक्षते सु देवताना मेको भवति श्रुतं वै देवानाः
हविर्नाश्रुतं तस्माच्छपयन्ति तु देषु एव व्रतयति नाम्नौ
जुहोति तद्यु देषु एव व्रतयति नाम्नौ† जुहोति ॥ १० ॥

यज्ञेन वै देवा । इमां जितिं जिग्युर्येषा मियं जिति-
स्ते होचुः कथन्न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यः स्यादिति ते
यज्ञस्य रुसं धीत्वा युथा मधु मधुकृतो निर्हुयेयुर्विदुह्य
यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नुष्य युदेनेनायोपयं-
स्तुस्माद्यूपो नाम ॥ ११ ॥

तद्वा ऽष्टुषीणा मुनुश्रुत मास । ते यज्ञः सुमभरन्
युथायुं यज्ञः सुभृत एष वा ऽश्रुच यज्ञो भवति यो दौक्षत
ऽएषु ह्येनं तनुतु ऽएषु एनं जनयति तद्यु देवाच यज्ञस्य
निर्द्वातं यद्विदुग्धं तुदेवैतत्पुनराप्याययति युदेषु एव

व्रतयति नाम्नौ जुहोति न ह्याप्याययेद्यदमौ जुहुयाज्जु-
ह्वदु द्वैव मन्येत नाजुह्वत् ॥ १२ ॥

इमे वै प्राणाः* । मनोजाता मनोयुजो दुष्प्रकृतवो
व्यागेवाम्निः प्राणोदानौ मिचावुरूणौ चुष्टुरादित्यः श्रीवं
व्विश्वे देवा एतासु ह्येवास्यैतद्देवतासु हुतं भवति ॥ १३ ॥

तद्वैके । प्रथमे व्रते ऽऽमौ ग्रीह्यवावावपन्त्युभा-
भ्यां रुसाभ्यां युदेवाच यज्ञस्य निर्वृतिं यद्विदुग्धं
तत्पुनराप्याययाम इति व्यदन्तो युद्यु व्रतदुघा नु दुह्वीत
यस्यैवातः कामयेत तस्य व्रतं कुर्यादेतदु ह्येवास्यैता
ऽऽमौ ग्रीह्यवावन्वारब्धौ भवत इति तुदु तथा न
कुर्यान्नु ह सु यज्ञ माप्याययति न सुन्दधाति यु ऽमौ
ग्रीह्यवावावपति तस्मादन्यतरु मेवावपेहविर्वा ऽश्व-
स्यैता ऽऽमौ ग्रीह्यवौ भवतः स युदेवास्यैतौ हविर्भु-
वतस्तुदेवास्यैतावन्वारब्धौ भवतो युद्यु व्रतदुघा नु
दुह्वीत यस्यैवातः कामयेत तस्य व्रतं कुर्यात् ॥ १४ ॥

तद्वैके । प्रथमे व्रते सर्व्वीपधुः सर्व्वसुरभ्यावपन्ति यदि
दक्षित मूर्तिर्व्विन्देद्येनैवातः कामयेत तेन भिषज्येद्
यथा व्रतेन भिषज्येदिति तुदु तथा न कुर्यान्मानुषः
ह ते यज्ञे कुर्व्वन्ति व्यृहं वै तद्यज्ञस्य युन्मानुषं नेद्

वृद्धं यज्ञे करवाणीति यदि दीक्षित भार्तिर्विन्देद्येनैवातः
कामयेत तेन भिषज्येत् सुमाप्तिर्ह्येव पुण्या* ॥ १५ ॥

• अथास्मै व्रतं प्रयच्छति । अतिनीय मानुषं कालुः
सायन्दुग्धं मपररात्रे प्रातर्दुग्धं मपराह्णे व्याहृत्या ऽएव
दैवञ्चैवैतन्मानुषं च व्याकरोति ॥ १६ ॥

• अथास्मै व्रतं प्रदास्यन्नप उपस्पर्शयति । दैवीन्धियं
मनामहे सुमृडीका मभिष्टये वर्धोधां यज्ञुवाहसः
सुतीर्था नो ऽअसदृश इति मानुषाय वा ऽएष पुरा-
शनायावनेनित्तेऽथाच दैव्यै धिये तुस्मादाह दैवीं धियं
मनामहे सुमृडीका मभिष्टये वर्धोधां यज्ञुवाहसः
सुतीर्था नो ऽअसदृश इति स यावत् कियच्च व्रतं
व्रतयिष्यन्नप उपस्पृशेदेतेनैवोपस्पृशेत् ॥ १७ ॥

• अथ व्रतं व्रतयति । ये देवा मनोजाता मनोयुजो
दक्षकृतवस्ते नो ऽवन्तु ते नः पान्तु तेभ्यः स्वाहेति
तद्यथा व्युपदक्षतः हुतु मेव मस्यैतद्भवति ॥ १८ ॥

अथ व्रतं व्रतयित्वा नाभिं मुपस्पृशते । श्वात्राः पीता
भवत यूय मापो ऽअस्माक मन्तुरुदरे सुशेवाः । ता अस्मभ्य
मयक्षा अनमोवा अनागसः स्वदन्त देवीरमृता षट्ता-
वृध इति देवान् वा ऽएष उपावर्त्तते यो दीक्षते सु देव-

तानामेको भवत्यनुत्सिक्तं वै देवानां हविरुयैतद् व्रत-
 प्रदो मिथ्याकरोति व्रतं मुपोत्सिञ्चन् व्रतं प्रमोणाति
 तस्यो ह्येषा प्रायश्चित्तिस्तुथो हास्यैतन् मिथ्याकृतं
 भवति न व्रतं प्रमोणाति तुस्मादाह श्वान्नाः पीता भवत
 यूय मापो ऽअस्माक मन्तुरुदरे सुशेषा । ता अस्मभ्य
 मयस्मा अनमीवा अनागसः स्वदन्तु देवीरमृता ऋता-
 वृध इति स यावत्क्रियच्च व्रतं व्रतयित्वा नाभि मुपस्पृशे-
 दैतेनैवोपस्पृशेत् कस्तुवेद युद् व्रतप्रदो व्रतं मुपोत्सि-
 ष्वेत्* ॥ १९ ॥

अथ युव मेक्ष्यन् भवति । तत् कृष्णविषाणुया लोष्टुं
 वा किञ्चिद्वोपहन्तीयं ते यज्ञिया तनूरितीयं वै पृथिवी
 देवी देवयजनी सा दीक्षितेन नाभिमुद्ध्या तस्या एत-
 दुद्धौ यज्ञियां तनू मयायज्ञियः शरीर मभिमेहत्यपो
 मुञ्चामि न प्रजा मित्युभयं वा ऽच्युत एत्यापश्च रेतश्च सु
 एतदपु एव मुञ्चति न प्रजा मः होमुचः स्वाहाकृता
 इत्युहस इव ह्येता मुञ्चन्ति युदुदरे गुदितं भवति
 तुस्मादाहाः होमुच इति स्वाहाकृताः पृथिवी मावि-
 शतेत्याहुतयो भूत्वा शान्ताः पृथिवी माविशतेत्ये-
 वैतुदाह ॥ २० ॥

अथ पुनर्लोष्टं न्यस्यति । पृथिव्या सुम्भवेतीयं वै
 पृथिवी देवी देवयजनी सा दीक्षितेन नाभिमिक्षा
 तस्या एतदुद्गृह्यैव यज्ञियां तनू मुयायज्ञियः शरीर
 मभ्यमिक्षता मेवास्या मेतत् पुनर्यज्ञियां तनू दधाति
 तुस्मादाह पृथिव्या सुम्भवेति* ॥ २१ ॥

अथामुये परिदाय स्वपिति । देवान् वा एष उपाव-
 र्त्तते यो दीक्षते सु देवताना मेको भवति न वै देवाः
 स्वपन्त्युनवरुद्धो वा एतस्यास्वप्नो भवत्यग्निर्वै देवानां
 व्रतुपतिस्तुस्मा एवैतत् परिदाय स्वपित्यग्ने त्वः सु
 जाग्रहि व्ययः सु मन्दिपीमहीत्यग्ने त्वं जाग्रहि व्ययः
 स्वप्स्याम इत्येवैतदाह रुक्षा णोऽश्वग्रयच्छन्निति गोपाय
 नोऽप्रमत्त इत्येवैतदाह प्रबुधे नः पुनस्कृधीति युयेतुः
 सुप्ता स्वस्ति प्रबुध्यामहा एव नः कुर्वित्येवै-
 तदाहुः ॥ २२ ॥

अथ युच सुप्ता पुनर्नावद्रास्यन् भवति । तदाचयति
 पुनर्मनः पुनरायुर्म आगन् पुनः प्राणः पुनरात्मा म
 आगन् पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म आगन्निति सुर्वे ह वा
 एते स्वपतोऽपकामन्ति प्राण एव न तैरेवैतत् सुप्ता
 पुनः सुङ्गच्छते तुस्मादाह पुनर्मनः पुनरायुर्म आगन्

पुनः प्राणः पुनरात्मा म ऽग्नान् पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं
म ऽग्नान् । वैश्वानरो ऽदधस्तनूपा अग्निर्नः पातु
दुरितादवद्यादिति तद्यदेवात्र स्वप्नेन वा येन वा
मिथ्याकर्म्म तुस्मान्नः सर्वस्मादग्निर्गोपायत्वित्येवैतदाह
तस्मादाह वैश्वानरो ऽदधस्तनूपा अग्निर्नः पातु
दुरितादवद्यादिति* ॥ २३ ॥

अथ युद्दीक्षितः । अव्रत्यं वा व्याहुरति क्रुध्यति वा
तुन्मिथ्याकरोति व्रतं प्रमोणात्युकोधो ह्येव दीक्षित-
स्याग्निर्वै देवानां व्रतपतिस्तु मेवैतदुपधावति त्व मग्ने
व्रतपा असि देव ऽआ मुर्त्येष्वा† । त्वं यज्ञेष्ठीय ऽहुति
तस्यो हैपा प्रायश्चित्तिस्तुथो हास्यैतन्न मिथ्याकृतं
भुवति नु व्रतं प्रमोणाति तस्मादाह त्व मग्ने व्रतपा
असि देव ऽआमुर्त्येष्वा† । त्वं यज्ञेष्ठीय इति‡ ॥ २४ ॥

अथ युद्दीक्षितायाभिहुरन्ति । तुस्मिन् वाचयति
रास्वे यत्सोमा भूयो भरेति सोमो ह ऽवा अस्मा ऽएत-
द्युते युद्दीक्षितायाभिहुरन्ति स यदाह रास्वे यत्सोमेति
रास्व न द्रुयत्सोमेत्येवैतदाहा भूयो भरेत्या नो भूयो
हरेत्येवैतदाह देवो नः सविता व्वसोर्धाता व्वस्वदा-

* 'दिति'— ग, घ ।

† 'मुर्त्येष्वा'—इति ग, घ ।

‡ 'मुर्त्येष्वा'—इति ग, घ ।

§ 'इति'—इति ग, घ ।

दिति तयो द्वास्मा ऽएतत्सवितृप्रसूत मेव दानाय
भवति ॥ २५ ॥

— पुरास्तमयादाह । दीक्षित व्याचं यच्छेति ता मुस्त-
मिते व्याचं विसृजते पुरोदयादाह दीक्षित व्याचं
यच्छेति ता मुदिते व्याचं विसृजते सुन्तत्या ऽएवाह-
रेवैतद्वाद्या सन्तनोत्यह्ना रुचिम्* ॥ २६ ॥

, नैन मन्युव चुरन्त मभ्युस्तमियात् । न स्वपन्त मभ्यु-
दियात्स युदेन मन्युव चुरन्त मभ्युस्तमियाद्वाचेरेनं तुद-
न्तुरियाद्यत् स्वपन्त मभ्युदियादुह्म एनं तुदन्तुरियान्नाथ
प्रायश्चित्तिरस्ति प्रतिगुप्या मेवैतस्मान् पुरावभ्युदपो
ऽभ्यवेयान्नैन मभिवर्षेदुनवकृत् ह तद्यत् पुरावभ्युद-
पोऽभ्यवेयाद्युदैन मभिवर्षेदथ परिह्वालं व्याचं व्यदति
नु मानुषीं प्रसृतां तद्यत्परिह्वालं व्याचं व्यदति नु
मानुषीं प्रसृताम् ॥ २७ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्येषा मियं
जितिस्तु होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्य
स्यादिति ते यज्ञस्य रुसं धीत्वा युधा मुधु मधुहृतो
निर्हुयेयुर्विदुः यज्ञं यूपेन योषयित्वा तिरोऽभवन्त्य
युदेनेनायोपयंस्तुस्माद्यूपो नाम ॥ २८ ॥

* 'रुचिम्'—इति ऋ, घ ।

† 'प्रतिगुप्या'—इति ऋ०—सम्मत इति डा० वेबरः ।

तद्वा ऽऋषीणा मुनुश्रूत मास । ते यज्ञः सुमभरन्
यथायं यज्ञः सुमभूत एवं वा ऽण्पुयज्ञः सुमभरति* यो
द्वीक्षते व्याग् वै यज्ञस्तद्युदेवाच यज्ञस्य निर्द्दीतं यद्वि-
दुग्धं तद्वैतत् पुनराध्याययति युत् परिह्वालं व्याचं
व्वदति नु मानुषीं प्रसृतां न ह्याध्याययेद्यत् प्रसृतां
मानुषीं व्याचं व्वदेत्तस्मात् परिह्वालं व्याचं व्वदति
नु मानुषीं प्रसृताम् ॥ २८ ॥

स वै धीक्षते । व्याचे हि धीक्षते यज्ञाय हि
धीक्षते यज्ञो हि व्याग् धीक्षितो ह वै नामैतद्युद्दीक्षित
इति ॥ ३० ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [२० २०] ॥

गृहीतस्य वषसो विमर्गकालविधानाथ पुनरनुवदति— “वाचं
पच्छतीति” ॥ १ ॥

वाग्यमर्गं प्रशंसितु माय्यायिका माह— “यज्ञेन वै देवा
इत्यादिना । एतत् प्राग् व्याख्यातम्” ॥ २ ॥ ३ ॥

* ‘सुमभरति’—इति च पाठो दृष्टो हा०—देवरेण ।

† ‘प्रसृता’—इति ख, ‘प्रसृताः’—इति ग, घ ।

१—वा० यौ० सू० ७. ३. ११ ।

२—१. ५. १. १. (१ भा० ३०४ ए०) ।

वाग्विमोक्तं विधत्ते— “ता मस्तमिते वाच मिति^१ । अस्तम-
यानन्तरभावित्वं वाग्विमोक्तस्य प्रशंसति— “मंवत्सरो वा इति ।
‘एते’ एव ‘अहोरात्रे’ ‘परिग्रहमाने’ पुनः पुनरावर्त्तमाने ‘एनं’
मंवत्सरं ‘कुरुतः’ निष्पादयतः । ‘मः’ उक्लृप्तः ‘प्रज्ञापतिः’
पुरा स्वयंज्ञममये ‘अहम्’ अहनि ‘अदौचिष्ठ’ लुङ्, दौक्षितवान् ।
कृतदौक्षः ‘वः’ प्रज्ञापतिः, ‘रात्रिम्’ ‘प्रापत्’ प्राप्तवान् । दौक्षितो-
पनक्षितां वाचं रात्रिपर्यन्तं मन्त्रवर्त्तयदित्यर्थः । अतस्तावापर्यन्तं
वाग्यमनं कुर्वन् दौक्षितो ‘यावान्’ ‘यज्ञः’ मंवत्सर-प्रज्ञापत्यात्मको-
ऽस्ति, ‘अस्य’ च ‘यावत्तौ’ ‘मात्रा’ परिमितिरस्ति, ‘तावन्त’ सकल
मपि ‘एतत्’ एतेन नियमेन ‘आम्ना’ ‘वाचं’ विस्मृतवान् भवति ॥४॥

वाग्विमोक्ते केषाञ्चित् पक्ष माह— “तद्वैक इति^१ । ‘अथ’
नक्षत्रदर्शनकाले । ‘अनुष्ठ्या’ सम्यगित्यर्थः । सर्वैः प्रज्ञातत्वेन सूर्यं
‘अस्तमितो भवतीति’ ‘वदन्तः’ । तं मिमं पक्षं दूषयति— “तदु
तथेति । ‘ते’ तथानुष्ठानतारो यदि ‘मेषः’ नक्षत्राश्चादकः ‘स्नात्’,
तर्हि ‘कः’ क्युः’ कुत्र वाग्विमर्गकर्त्तारो भवेयुः । ‘तस्माद्’ ‘यत्र’
काले ‘अस्तमितम्’ ‘अनुष्ठ्या’ सम्यक् प्रज्ञातं, ‘मन्येत’ तदैव परि-
त्यजेत् ; न नक्षत्रोदये वाग्विमर्गः ॥ ५ ॥

मन्त्रविषये केषाञ्चित् पक्षं मनूय निराचष्टे— “अनेनो द्वैक

१— वा० श्रौ० सू० ०. ४. १४ ।

२— वा० सू० १. २. ११० ।

३— “न पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं विस्मरेत्”—इति वाय० श्रौ० सू० १०. १६. १ ।

इति^१ । यज्ञाण्यायनसम्भानयोस्तन्मन्त्रे स्फुटमप्रतिभानात् 'न
ह'—इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

“अनेनैवेति । “अग्निर्वह्नेत्यादिः पृथग् मन्त्रो वाग्विमर्जनार्थः^२ ।
तथा च सूचम्— “व्रतं क्षणुतेति वाग्विमर्जनं चिरुक्काग्निर्वह्नेति
ब्रह्मदिति”—इति^३ । व्रतकरणं प्रशंसति— “एष हीति । ‘एषः’
व्रताख्यः पदार्थः ‘अव’ दीक्षाकाले ‘यज्ञः भवति’ । तथा ‘एतत्’
एव व्रतं ‘हविः’ अपि भवति । ‘यया’ ‘पुरा’ दीक्षादिव्रतात्
पूर्वम् ‘अग्निहोत्रम्’, एव मिदम् । यथा ज्ञापस्तम्बः— “न त्वेवं न
व्रतयेद्दग्निहोत्रस्याविच्छेदाय”—इति^४ । अत एतद्व्रताख्येन ‘यज्ञेन’
प्रवर्त्तमानेन विकीर्षितं ज्योतिष्टोमं ‘यज्ञं’ व्रताख्यं ‘सम्भृत्य’ एकी-
कृत्य, तथैव प्रतिष्ठाप्य च तं ज्योतिष्टोमं सेतेन विस्तारितवान्
भवति । अत एतन्मन्त्रेऽभिगतयज्ञसम्भानसम्भवादर्थं पक्ष एव श्रेया-
नित्यर्थः । विहितव्रतं सुत्यादिवसपर्यन्तं कर्त्तव्यं मित्याह— “सन्तत
मिति ॥ ७ ॥

वाग्विमर्जोऽग्न्यभिमुखं कर्त्तव्यं इत्याह— “अथाग्नि मिति^५ ।

१— का० श्रौ० सू० ७. ४. १६ ।

२— तन्मन्त्रस्य भूर्भुवोरिति— वा० सं० ३. ४. १; ३७. १; ३६. ३. १ ।

३— व्रतं क्षणुतेत्येको मन्त्रः, अग्निर्वह्नेत्यपर इति भावः । सम्भावितौ—
वा० सं० ४. ११. १, २ प्रत्ययौ ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ४. १३ ख, ग ।

५— आप० श्रौ० सू० १०. १६. ११ ।

६— का० श्रौ० सू० ७. ४. १५ क ।

सक्त मयं व्यतिरेकेण प्रशंसति— “न हेति । ‘अतोऽन्येन’ भुभुवः-
स्वरित्यनेन’ । मन्त्रपदानि व्याचष्टे— “स प्रथम मिति । वाग्व्यव-
हारस्यादावग्निरङ्गोति’ ब्रुवन् मय मेवोक्तवान् भवति; “मयं
मय”-इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

“अग्निरिति । वनस्पतेर्यज्ञार्हत्वं श्रुतिरेवोपपादयति— “न हि
मनुष्या इति ॥ ९ ॥

“अथाग्ना इति । “ऋतं वा इत्यादि । ‘ऋतं’ एकम् । ‘वै’-
श्वदेन श्रुत्यन्तरमग्निरभिधीयते । तथा च तैत्तिरीयकम्—
“यः ऋतः स मदैवताग्नादविदहता ऋतद्रुतः मदैवताय”-इति ।
‘तत्’ ऋतं क्षीरम् ‘एष एव’ पिबत’ । एवकारमुदमगौष माह—
“नाग्नाविति ॥ १० ॥

आत्मन्येव होमं पुरातनवृत्तान्ताभिधानेन प्रशंसति— “यज्ञेन
वा इति । मतम् । देवैराग्नादितस्यापि पयोव्रतस्य तदवगच्छद्भिः
पूर्वोक्तयिभिः सम्भूतत्वाद्देनापि मन्त्रसंख्यं मित्यर्थः ॥ ११ ॥

“तदा अघोषा मिति । मनु षर्ष मपि हविरग्नावेव ह्रपते,

किं मिदं पीयत इत्याशङ्क्य दौर्धितस्थाप्यग्निरु सुपपादयति— “एष वा अवेति । ‘यज्ञ’-शब्देनावग्निरभिधीयते, यज्ञोत्पादकत्वाभिधानात् । अतः स्वात्माग्नौ होमेन ‘यज्ञस्व’ ज्योतिष्टोमस्य ‘यत्’ ‘निर्द्दीप्तं’ निष्पीतम् अनुष्ठानेन विफलम्, ‘यत्’ च ‘विदुग्धं’ विपरीतानुष्ठानेन विपरीतफलम् अङ्गम्, ‘तत्’ ‘मुनः’ आप्यायितवान् भवति । अतिरेके दोष माह— “न हेति । “जुहुदु हेव मन्येतेति । उक्तम् ॥ १५ ॥

देवताप्रौढनाभावात् कथं तादृशी मतिरुत्पद्यत इत्यत आह— “इमे वा इति । वागादीनां मुख्यप्राणप्रवेशेन प्राणशब्दव्यवहारस्य ‘इमे प्राणाः’ वागादयः (‘मनोजाताः’) मनस उत्पन्नाः, मनोव्यतिरेकेण स्वतः प्रवृत्त्यभावात् । ‘मनोयुजः’ च स्वस्वव्यापारेषु मनसः कर्तृत्वात् । न एवं ‘दक्षकतवः’ दक्षाः प्रवृद्धाः स्वस्वीचिताः कतवः कर्माणि येषां ते तथोक्ताः । तेषां देवता विभक्त्य योजयति— “वागेवाग्निरित्यादिना । “अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशत्”—इति श्रुतेः । इन्द्रिय-तदभिमानिदेवतयोरभेदव्यवहारः । यस्मात् ‘एतासु’ ‘देवतासु’ प्रौढयति, तस्मादेतासु निमित्तभूतासु स्वात्मनि ‘ऊतं भवति’ । यदा अग्नौ चेदेव कस्मिन्नेव ऊतं भवेत्, आत्मनि न तत्तदिन्द्रियदेवतासु सर्वास्वपि ऊतं भवतीति व्याख्येयम् । तस्मात्पुण्ड्रयान्मन्यत इत्यर्थः ॥ १६ ॥

प्रथमव्रतविषयकर्तुं नेकेषाञ्चित् पच माह— “तद्वैक इति । ‘प्रथमे व्रते’ प्रथमव्रतार्हं चोरे निर्द्दीप्तविदुग्धयोरप्यङ्गयोरप्यायनायोभयोरपि समाधानायोभयावापे सति सभे अपि इविधौ अन्धा-

रश्मे भवत इति तेषा मभिप्रायः^१ । तच्चिषेधति— “तदिति ।
 उभयावापस्याप्रयोजकता भाव— “न हेति । तर्हि किं कुर्यादिति,
 तच्चाह— “तस्मादन्यतर मिति । अन्यतरावापपक्षे उभयान्वारम्भः
 कथं सिद्ध्यतीति, तच्चाह— “हविर्वा अस्थेति । दर्शपूर्णमासयोर्ग्रीहि-
 पवयोहभयोरपि हविष्करणत् तच्चैवान्वारम्भौ भवतो न नूतने ।
 अतोऽप्रयोजकत्वादुभयोरेवापोऽनपेक्षित इत्यर्थः^२ । प्रतधुग्दुग्धाभावे
 किं कुर्यादित्यत आह— “यद्यु इति । यतो ग्रीहियवाग्वावन्वारम्भौ,
 ‘अतः’ अनयोर्ग्रीहियवयोर्मध्ये ‘यस्यैव’ व्रतं ‘कामयेत’, ‘तस्य’ एतद्
 ‘व्रतं’ कुर्यात्^३ ॥ १४ ॥

प्रथमव्रतविषय एवेतरेषां पक्ष भाव— “तद्वेक इति । क्वचित्तु
 प्रथमव्रत एव यत् (“सर्वोपधम्”) ग्रीहियवमिषजुगोधूमादिकं, यच्च
 (“सुरभि”) सुगन्धि पिप्पलादि, तत् सर्वम् ‘आवपन्ति’ । तथा
 सति उत्तरपक्ष दीक्षितस्नानौ सत्यां यादृगाया आर्त्तैर्यदौपध मिति
 तत् कामयेत, तत् क्षीरे प्रक्षिप्य पाकं कृत्वा प्रयच्छेत् । तथा मति
 प्रथमव्रते सर्वोपधस्यान्वारम्भत्वात् व्रताविरोधेनेव चिकित्सा कृता
 भवतीति तेषा मभिप्रायः^४ । तच्चिराचष्टे— “तदिति । तथा मति
 यथा मनुष्या औपधं क्षीरे प्रक्षिप्य प्रयच्छन्ति, तददेतत् स्यात् ।

१— का० श्रौ० ०. ४. २२ सू० दृश्यम् ।

०— का० श्रौ० ०. ४. २१ सू० दृश्यम् ।

२— का० श्रौ० ०. ४. १८, २२ सू० दृश्ये ।

३— का० श्रौ० ०. ४. २४ सू० दृश्यम् ।

तच्च यज्ञविरुद्धम् । अतो यद्यस्य प्रतिक्रियां कामयेत, केवलं तदेव
 प्रयच्छेत् । यस्मात् 'समाप्तिः' यागसम्पत्तिः 'पुण्या' इष्टा, तस्माद-
 न्वारब्धेनाप्यौषधेन भिषज्येदित्यर्थः । अनेनैवार्त्तिभावेऽपि सर्वौषध-
 पक्षो निरस्तः आर्त्तरेवोपेक्षितत्वात्, सर्वप्रक्षेपाभावेऽपि तत्सम्भवात् ।
 अथ सूत्रम्— "प्रथमे व्रते ग्रीह्यध्वोरन्यतर मावपत्युभावेके
 एकतरव्रत मदोहे^१ सर्वौषधं सर्वसुरभि चैके"-इति^२ । आवपेदिति
 शेषः ॥ १५ ॥

"अथास्मा इत्यादि । मानुषकास्त्रातिक्रान्तौ कौ कालाविति,
 तौ दर्शयति— "सायन्मुग्ध मित्यादिना^३ । "व्याकृत्या एवेति ।
 'व्याकृतिः' व्याकरणम्, देवमानुषयोर्विभाग इति यावत् ॥ १६ ॥

अध्वर्युकारयित्वं यजमानकर्तृक मुदकोपस्पर्शं विधत्ते—
 "अथास्मै व्रत मिति" । लौकिकाश्रयाय हस्तावनेजन्यावृतये मन्त्रे-
 णावनेजनं युक्तम्, तथापि पयोव्रतस्य दीक्षितविषयत्वेन देवाश्रय-
 त्वात् "दैवी धिय मिति" मन्त्रो युज्यत इत्यर्थः । प्रकरणात्
 पयोव्रत एव हस्तप्रचालनेऽयं मन्त्र इति प्राप्तौ सर्वव्रतावनेजन-
 साधारणता माह— "स यावदिति ॥ १७ ॥

समन्त्रकं व्रतपानं विधत्ते— "अथ व्रतं व्रतयतीति^४ । मनो-

१— "तद्व्रत मदोहे"—इति मुद्रित-का-श्री-सू-पाठ ।

२— का० श्री० सू० ७. ४. २१-२४ ।

३— का० श्री० सू० ७. ४. २०, २१ ।

४— का० श्री० सू० ७. ४. २२ ।

५— वा० सं० ४. ११. २ ।

६— का० श्री० सू० ७. ४. २२ ।

जातादयो व्याख्याताः^१ । यथा अन्यत्र यागे वषट्कारेण दत्तं हवि-
र्जतं भवति, एव मस्य समन्तकं व्रतं स्नाहकृतत्वात् ऊत मेव
भवतीत्यर्थः^२ ॥ १८ ॥

“अथ व्रतं व्रतयित्वेति^३ । समन्तकनाभ्युपसर्गनस्य प्रयोजन
माह— “देवान् वा इत्यादिना । देवार्थस्य हविषः स्कन्दनायो-
ग्यत्वाद् दीक्षितस्यापि देवत्वाद् व्रतप्रदानेऽप्यध्वर्योः प्रमादात् स्कन्द-
नादेः सम्भवात् यज्ञदोषः सम्भाव्येत, तस्यार्थं मन्त्रः, प्रायश्चित्त
मित्यर्थः । अस्मिन् मन्त्रे पयसा मितस्ततः पतनराहित्येन शीघ्र-
पीतलस्योदरान्तःप्रवेशस्य च प्रार्थनात् उदकोपसर्गनमन्त्रवत्
नाभ्युपसर्गनमन्त्रस्यापि सर्वव्रतसाधारण्य माह— “स यावत् किञ्चि-
दिति । नाभ्युपसर्गनात्मकप्रायश्चित्तस्य सर्वत्र कर्तव्यत्वे कारण
माह— “कस्तदिति । ‘उपोमिञ्चेत्’ सर्वतो विकिरेत् ॥ १८ ॥

दीक्षितस्य भूचोत्सर्गे विशेष माह— “अथ यथेति । ‘यच’
यस्मिन् प्रदेशे ‘मेत्स्यन्’ भूचक्षेकं करिष्यन् भवति । ‘किञ्चिद्वा’
सोऽङ्गाभावे तत्सम्बन्धि मृदादिकं वा ‘क्षणाविषाणया’ ‘उपहन्ति’
उपाददीतेत्यर्थः ; “सोऽङ्गं वा किञ्चिद् वा”—इति^४—सूत्रात् । तत्र
मन्त्र माह— “इयं त इति^५ । याचष्टे— “इयं वा इति ।
प्रथित्या देवयजनार्हत्वं कृतवान् भवतीत्यर्थः । मेहनमन्त्र माह—

१— पुरस्तात् (८३ ४०) १३—कण्ठीभाष्ये द्रष्टव्याः ।

२— वा० सं० ४. ११. ४ ।

३— का० श्रौ० सू० ०. ४. १५ ।

४— वा० सं० ४. १९. १ ।

५— का० श्रौ० सू० ०. ४. २६ ।

६— वा० सं० ४. १३. १ ।

“अपो मुञ्चामीति” । ‘अतः’ अस्मान्मूत्रद्वारात्, अत्रेतसोरुभयोरपि निर्गमसम्भवादप एव मुञ्चामि, न प्रजोत्पादकं रेत इति मन्त्रेणो-
 च्यत इत्यर्थः । अतोऽनेन मूत्रं कुर्वादिति विधिरुन्नेयः । तथा च
 कात्यायनः— “अपो मुञ्चामीति मेहतीति” । द्वितीयभागं
 ध्याचष्टे— “अहोमुच इति । देहान्तर्गतेन पापेन सहैवेता मूत्ररूपा
 अपो मुञ्चन्ति खलु मूत्रचितारः ; तस्मादहोमुच इति पठेत् ।
 “स्वाहाकृताः”—इत्यस्य तात्पर्याभिधानं सप्तम् ॥ २० ॥

“अथ पुनरिति । स्त्रीकृतस्य स्तोत्रस्य पुनःप्रत्येपगन्त्रप्राद्वर्णं
 पूर्ववद् ध्यायेयम् । हे स्त्रीकृतस्तोत्र । त्वं ‘श्रियया’ ‘सम्भव’ सङ्गतो
 भवेत्यर्थः । एतन्मन्त्रपाठेन या पूर्वे यशिया तनूः स्त्रीकृता, सा
 पुनः-स्थापिता भवति” ॥ २१ ॥

दौक्षितस्य स्थापकाले अग्नये परिदानं माह— “अथाग्नये इति ।
 ‘परिदानं’ रक्षणार्थं दानम् । परिदाने प्रभक्तिं दर्शयति— “देवान्
 वा इत्यादिना । अथ “अग्ने त्वम्”—इति, एतन्मन्त्रपाठ एव
 परिदानम् । पूर्वार्द्धस्य तात्पर्यं माह— “अग्ने त्व मिति । हे ‘अग्ने ।’
 ‘त्व’ ‘सुजागृहि’ मम भयपरिहाराय सुष्ठु विनिद्रो भवेत्यर्थः ।
 “मन्दिषीमहि”—इत्यस्य तात्पर्याभिधानं ‘स्वस्थामः’—इति ।
 स्थापविधाते सति मोदस्त्वैवाभावादेवं प्रार्थ्यते । “अप्रयुच्छन्”—

१— वा० सं० ३. १४. ० ।

२— का० श्रौ० सू० ०. ४. २० ।

३— वा० सं० ३. १४. २ ।

४— का० श्रौ० सू० ०. ४. २८ ।

५— वा० सं० ३. १४. १ ।

इत्यस्य तात्पर्याभिधानम् 'अप्रमत्तः'—इति । "युष्मद् प्रमादे" ।
 "यथेत इति । 'इतः' अस्मात् स्थानात् स्थापनान्तरं 'स्वप्ति' चेमेण,
 प्वरशिरोव्यथादिरादित्येन यथा 'प्रबुद्ध्यामहे', तथा 'कुर्विति'
 मन्त्रभागः 'आह' इत्यर्थः ॥ ११ ॥

द्वौचित्यस्य स्थापनान्तरं प्रबोधे सति पुनर्निद्राया अप्राप्तौ तदा
 समन्तकं जपं विधत्ते— "अथ यथेति । 'यथ' यस्मिन् काले 'तत्'
 तदा मनश्चादेः पुनःप्राप्तिसमर्थनाय । तदपगमनप्रसक्तिं दर्शयति—
 "सर्वं ह वा इति । 'प्राण एव' 'न', अपक्रामतीति शेषः । प्राण-
 स्थाप्यपगमे, सर्वात्मना मृतिप्रसङ्गात् प्राणस्थानपगमाभिधानम् ।
 'प्राणः' प्राणेश्चिन्म । 'आत्मा' बुद्धिः । द्वितीयभागस्य तात्पर्यं
 माह— "वैश्वानर इति" । 'स्वप्नेन वा' साधनेन 'येन वा' अन्ये-
 श्चिन्मद्वारा मलनिर्गमनादिनिमित्तेन 'मिथ्या' अप्राप्तीयम्, 'अकर्म'
 कृतवन्तः स्म । स्पष्टं मन्यत् ॥ १२ ॥

"अथ यदित्यादि । 'अव्रत्यं' व्रतं दीक्षा, व्रतविरोधि व्यर्थं
 वचनं भविष्येत्, क्रोधं करोति 'वा', 'तत्' तेनोभयेन 'मिथ्या-
 करोति' । तावता को दोष इत्यत आह— 'व्रतं प्रमीणाति'
 हिनस्ति । क्रोधस्य द्वौचित्येन वर्ज्यता माह— "अक्रोधो हीति ।
 "अग्निर्वा इत्यादि । व्रतहिंसासमाधानाय 'एतत्' एतेन, "न मग्ने

व्रतपाः"—इत्यनेन^१ साक्षाद् व्रतपतिम् ('त मेव') अग्नि मेव ('उपधावति') रक्षाय प्राप्तवान् भवति । अत्र सूत्रम्— "त मग्ना इत्याह क्रुद्धा, अमृत्यं वा व्याहृत्य"—इति^२ ॥ १४ ॥

दीक्षितस्य यज्ञार्थमवादिधनस्त्राभे वाच्यं मन्त्रं विधत्ते— "अथ यद् दीक्षितायेति"^३ । 'अभिहरन्ति' धनं प्रयच्छन्ति । 'वाचयति' अध्वर्युः^४ । दाने सोमधन्वस्य कः प्रसङ्ग इति, तत्राह— "सोमो ह वा इति । 'असौ दीक्षिताय' 'एतत्' धनं खलु 'युते' मित्रयति, 'इयत् तदिति' प्रदेयं धनं हस्तेनापि जीयते^५ । द्वितीय-भागस्य तात्पर्यं माह— "आ नो भूय इति । न केवलं मियात्परिमित मेव, किन्तु ततो 'भूयः' अन्यदपि 'आहर' इति, मन्त्रः 'आह' इत्यर्थः । 'देवो न इत्यादि । एतन्मन्त्रभागपाठेन सवित्रा-भ्यनुज्ञातत्वात् छत्रं धनं दक्षिणार्हं भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

"पुराक्षमयादित्यादि । अक्षमयोदयकालयोः प्रतिदिवसं सन्ध्यामापततः प्रागेव "दीक्षित । वाचं यच्छ"—इति सन्धेय मन्त्रयुक्त्यात् । अक्षमिते उदिते च तस्या वाचो विषर्जन मिति स्नातव्यप्रदर्शनम्— "अहरेवैतदिति"^६ ॥ १६ ॥

अक्षमयोदयकाले दीक्षितस्य स्नानादन्यत्र सञ्चारं स्नापं ॥

१— वा० सं० ४. १६ १.।

२— का० श्रौ० सू० ० ५. १, २।

३— का० श्रौ० सू० ०. ५. १, ४।

४— तन्मन्त्रपाठस्तु—वा० सं० ४. १६. २।

५— विष्टेयस्य तै० सं० १. २. ३. २ वा० भा० प्रवक्ष्यम् ।

६— का० श्रौ० सू० ०. ४. १०।

निषेधति— “नैन मिति । विपक्षे बाध माह— “स यदिति ।
 राघेरेकस्य सायम्प्रातःकाष्ठयोद्धभयोरुपक्रमरूपत्वात् अन्यत्र सञ्चार-
 स्थापयोः करणे कृच्छ्रयोरपि तयोः सकाशादय मन्तरितो भवती-
 त्यर्थः । “न प्रायश्चित्तिरस्तीति”^१ । प्रायश्चित्तस्य निषेधेन सञ्चारस्थाप-
 योर्निषेधस्यावश्यकत्वं युक्तं भवति । यस्मादेवं तस्मात्, ‘एतस्मात्’
 सञ्चारस्थापत् ‘प्रतियुष्य मेव’ रक्षणं कर्तव्यं मेवेत्यर्थः । दीक्षितस्याव-
 श्यपर्यन्तं जप्तावगाहनं मभिवर्षणं च वर्जनीयं मित्याह— “न
 पुरायमभ्यादिति । यागान्तोऽनुष्ठेयस्य अवध्याभिवेकस्य दीक्षितता-
 विमोचनार्थत्वात् ततः प्रागेव जप्तावशेषनस्य दीक्षाविघातकत्वात्
 तत् ‘अनवकृत्तम्’ अविहितं मित्यर्थः^२ । अभिवदन्प्रसृते सत्यपि
 दैवी^३ मेव वाचं वदेन्न मानुषं मित्याह— “अथ परिक्लृप्तं मिति ।
 ‘परिक्लृप्तम्’ परिणीतां संकृता मित्यर्थः । “क्लृप्तं क्लृप्तं चक्षणे”^४ ।
 ‘प्रसृतां’ सर्वत्र व्याप्तान्, ‘मानुषीं’ केवलसर्वमनुष्यसाधारणीम्, न
 वदेत् । तथा आपस्तम्बः— “परिणयेन मानुषीं वाचं वदति”—
 इति^५ ॥ २७ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. ५. १० । ‘यत्र श्वात्र कर्तव्यो यथापराधो न
 भवति, नात्र प्रायश्चित्तिरस्ति’—इति यात्र वक्तो या० दे० ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ५. ५ ।

३— ‘दैवी मेव वाचं वदेत् अथपरिक्लृप्तपरिणीतां संकृता मित्यर्थः’—
 इति ह-पाठः ।

४— भा० पृ० ८०७, ८०८ पा० ।

५— आप० श्रौ० सू० १०. १२. ८ ।

एतदेव प्रशंसितु सुपोद्वात माह— “यज्ञेन वा इत्यादिना ।
एतदसहद् गतम्^१ ॥ १८ ॥

“तदा इति । औपोद्वातिक माह— “एव वा इति ।
यज्ञायायनरूपत्वेन प्रशस्तत्वात् परिकल्पवाग्व्यवहारः कर्तव्य
इत्यर्थः^१ ॥ १८ ॥

वार्चं यज्ञसाधनत्वेन प्रशंसति— “स वै धीक्षित इति^१ । प्रसङ्गाद्
दीक्षितशब्दं निर्वक्ति— “धीक्षितो^२ इ वा इति । ‘यत्’ यस्मात्
‘दीक्षित इति नाम’, तादृशी दीक्षा वाक्याच्चेति वाक्यमिति ॥
१० ॥ १ [१. १.] ॥

इति औसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— १. १ १ १ (१ भा० ३०३ पृ०) :

२— या० औ० सू० ० ५ ६ । ‘परिष्ठापं ऋमनम्, मृदु वचनम्’—इति

३— ‘दीक्षित इति’—इति छ, य ।

[तत्र या० ३० ।

४— ‘दीक्षितो’—इति छ, य ।

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्) ॥

आदित्यं चहुं प्रायणीयं निर्व्वपति । देवा ह वा
अस्यां यज्ञं तन्वाना इमां यज्ञादन्तुरीयुः सा हैपा
मियुं यज्ञं मोहयाञ्चकार कथन्तु मयि यज्ञं तन्वाना
मां यज्ञादन्तुरीयुरिति तुः ह यज्ञं न प्रजज्ञुः ॥ १ ॥

ते होचुः । युन्वस्या मेव यज्ञं मृतश्मद्दि कथं नु
नोऽमुहत् कथं न प्रजानीम इति ॥ २ ॥

ते होचुः । अस्या मेव यज्ञं तन्वाना इमां यज्ञादन्त-
रगाम सा न इयु मेव यज्ञं ममूमुहदिमा मेवोपधावा-
मेति ॥ ३ ॥

ते होचुः । यन्तु त्वय्येव यज्ञं मृतश्मद्दि कथं नु
नोऽमुहत् कथं न प्रजानीम इति ॥ ४ ॥

सा होवाच । मय्येव यज्ञं तन्वाना मां यज्ञादन्त-
रगत सा वोऽह मेव यज्ञं ममूमुहं भागन्तु मे कल्पयताय
यज्ञं द्रक्ष्यथाथ प्रज्ञांस्यथेति ॥ ५ ॥

तथेति देवा अत्रवन् । तंवैषु प्रायणीयस्तुवोदयनीय
इति तुस्मादेषु आदित्य एव प्रायणीयो भवत्यादित्य
उदयनीय इयुः होवादितिस्तुतो यज्ञं मपश्यंस्तु मत-
न्वत ॥ ६ ॥

स युदादित्यं चहुं प्रायणीयं निर्व्वपति । यज्ञस्यैव

दृष्ट्यै यज्ञं दृष्ट्वा क्रीणानि तुं तनवाऽडुति तुस्मादादित्यं
चरुं प्रायणीयं निर्व्वपति तद्वै निरुतः५ हविरासीद-
निष्टा देवता* ॥ ७ ॥

अथैभ्यः पुथ्या स्वस्तिः प्रारोचत । तु मयजन् वाग्
वै पुथ्या स्वस्तिर्व्व्याग्यस्तुद्यज्ञं मपश्यंस्तु मतन्वत ॥ ८ ॥

अथैभ्योऽग्निः प्रारोचत । तु मयजन्तस् युदाग्नेयं
यज्ञस्यासीत्तुदपश्यन्वद्वै शुष्कं यज्ञस्य तुदाग्नेयं तुदपश्यं-
स्तुदतन्वत ॥ ९ ॥

अथैभ्यः सोमः प्रारोचत । तु मयजन्तस् युत्सौम्यं
यज्ञस्यासीत्तुदपश्यन्वद्वाऽश्वाद्द्वै यज्ञस्य तुत्सौम्यं तुद-
पश्यंस्तुदतन्वत ॥ १० ॥

अथैभ्यः सविता प्रारोचत । तु मयजन् पशुवो वै
सविता पशुवो यज्ञस्तुद्यज्ञं मपश्यंस्तु मतन्वताथ युस्यै
देवतायै हविर्निरुत मासीत्ता मयजन् ॥ ११ ॥

ता वा ऽयताः† । पुञ्च देवता यजति यो वै सु यज्ञो
मुग्ध आसौत् पाङ्क्तो वै सु आसीत्तु मेताभिः पञ्चभि-
र्देवताभिः प्राजानन् ॥ १२ ॥

अतुवो मुग्धा आसन् पुञ्च । तानेताभिरेव पञ्चभि-
र्देवताभिः प्राजानन् ॥ १३ ॥

दिशो सुगन्धा आसन् पुञ्च । ता ऽस्तुभिरेव पञ्चभि-
र्देवताभिः प्राजानन् ॥ १४ ॥

उदीची मेव दिशम् । पृथ्व्या स्वस्था प्राजानंस्तुस्मा-
दुचोत्तरा हि व्याग्* वंदति कुरुपञ्चालवा व्याग्येषा
निदानेनोदीचीः५ चेतुया दिशं प्राजानन्नुदीची चेतुस्यै
दिक् ॥ १५ ॥

प्राची मेव दिशम् । अग्निना प्राजानंस्तुस्मादग्निं
पश्चात् प्राञ्च सुहृत्योपासते प्राचीः५ चेतुन दिशं प्राजा-
नन् प्राची चेतुस्य दिक् ॥ १६ ॥

दक्षिणा मेव दिशः । सोमेन प्राजानंस्तुस्मात् सोमं
‘मौतुं’ दक्षिणा परिवहन्ति तुस्मादाहुः पितृदेवतयः सोम
इति दक्षिणाः५ चेतुन दिशं प्राजानन् दक्षिणा चेतुस्य
दिक् ॥ १७ ॥

प्रतीची मेव दिशः । सविषा प्राजानन्नेष व्यै
सविता यु एष तुपति तुस्मादेषु प्रत्युड्वेति प्रतीचीः५
चेतुन दिशं प्राजानन् प्रतीची चेतुस्य दिक् ॥ १८ ॥

ऊर्द्धा मेव दिशम् । अदित्या प्राजानन्नियं वा
ऽअदितिस्तुस्मादस्या मूर्द्धा ओपधयो जायन्तः ऽऊर्द्धा

* ‘उचोत्तरा व्याग्’-इति सा०-सम्मत इति डा० वेबरः ।

† ‘दिक्’-इति ग, घ ।

‡ ‘दिक्’-इति ग, घ ।

व्वनस्पतय ऊर्द्धाः चेतुया दिशं प्राजाननूर्द्धा चेतुस्यै
दिक्* ॥ १९ ॥

शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यम् । बाहू प्रायणीयोदयनीया-
वभितो वै शिरो बाहू भवतस्तस्मादभित आतिथ्य मेते
हविषी भवतः प्रायणीयश्चोदयनीयश्च ॥ २० ॥

तुदाहुः । युदेव प्रायणीये क्रियेत तुदुदयनीये
क्रियेत युदेव प्रायणीयस्य बर्हिर्भवेति तुदुदयनीयस्य
बर्हिर्भवतीति तुदपोद्धृत्य निदधाति† ताः स्थालीः
सुक्षामकर्पां प्रमृज्य मेक्षणं निदधाति‡ यु ऽएव प्राय-
णीयस्यर्त्विजो भवन्ति तु ऽउदयनीयस्यर्त्विजो भवन्ति
तद्युदेतुस्तमानुं यज्ञे क्रियते तेन बाहू सदृशौ तेन
सुरूपौ ॥ २१ ॥

तुदु तुया न कुर्यात् । काम मेवैतद्वर्हिरनुप्रहुरेदेवं
मेक्षणं निर्णिज्य स्थालीं निदध्याद्यु ऽएव प्रायणीयस्य-
र्त्विजो भवन्ति तु ऽउदयनीयस्यर्त्विजो भवन्ति युद्यु ते
व्विप्रेताः स्युरुष्यन्धु ऽएव 'स्युः' स्र यद्वै समानीर्देवता
युजति समानानि हवीरुपि भवन्ति तेनैव बाहू सदृशौ
तेन सुरूपौ ॥ २२ ॥

* 'दिक्'—इति ग, घ ।

†, ‡ 'निदधाति'—इति क, हा० वेबर दृष्टव्य ।

‘‘ स वै पुञ्च प्रायणीये देवता* युजति । पुञ्चोदयनीये
तुस्मात् पुञ्चेत्यादङ्गुल्यः पुञ्चेत्यात्तुच्छुंखन्तं भवति न
पुत्नीः संयाजयन्ति पूर्वार्द्धं वा ऽश्रुन्वात्मानो बाहू पूर्वार्द्धं
मेवैतुद् यन्नुस्याभिसंस्करोति तुस्माच्छुंखन्तं भवति न
पुत्नीः संयाजन्ति ॥ २३ ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [२. ३.] ॥

एवं वाग्यमनादयो दीक्षितधर्मा उक्ताः, अवशिष्टासु दीक्ष-
णीयसु अनुष्ठेयां प्रायणीयेष्टिं^१ संविधत्ते—“आदित्यं चतुं प्रायणीय
मिति । अदितिर्देवता अथेति आदित्यः; न त्वादित्यो देवता
अथेति; उत्तरआदितेः संख्यमानत्वात् । मास्य देवतेत्यर्थं प्राग्दी-
क्षणीयो ष्टः^२ । प्रारभतेऽनेन सौमिकं कर्मेति प्रायणीयः । तथाच
तैत्तिरीयकम्^३—“स्वर्गं वा एतेन लोकं मुपगच्छन्ति यत् प्रायणी-
यस्तत् प्रायणीयस्य प्रायणीयत्वम्”— इति^४ । अथ तद्धितश्रुत्यव-
गतद्रव्यदेवतानुयन्मान्ययानुपपत्त्या धामे परिकल्प्ये सति इतराङ्ग-

* ‘देवता’—इति ग, घ ।

†, ‡ ‘श्रुमूष्यन्तं’—इति ग, । ‘श्रुमूष्यन्तं’—इति घ ।

१—“दीक्षान्ते प्रायणीयम्”—इति का० श्रौ० सू० ७. ५. १३ ।

२— पा० सू० ७. २. २३, ७. १. ८३, ५ ।

३— स्यादथ “एतदेयकम्”—इति पाठः ।

४— ऐ० ब्रा० १. २. १ दृष्टव्यम् ।

त्वाद्योदकप्राप्तस्य निर्वापस्य निर्वपतिरनुवादः, “सौम्यं च हं निर्वपेत्”
—इतिवत् । न च द्रव्यदेवतयोर्मयोरपि विधाने विधेयद्विविध्यात्
वाक्यभेद इति वाच्यम्, कर्मणोऽप्राप्तत्वेन तदुभयविशिष्टस्य तस्यैव
विधेयत्वात् । अयामेवाष्टाकपाक्षोपोद्घातत्वेन तथाकृतं मोहं सुपन्य-
स्यति— “देवा इ वा इत्यादिना । “यज्ञं तत्त्वाना इत्यादि ।
अचेदमा सर्वदा सर्वजनसन्निहिता पृथिवी परामृश्यते । ‘अस्या’
पृथिव्यां ‘यज्ञं’ विस्तारयन्तो ‘देवाः’, ‘इमां’ पृथिवीं ‘यज्ञात्’
‘अन्तरौघुः’ अन्तरितां भागरहिता मकुर्वन् । ‘सा’ ‘इयं’ पृथिवी
‘एषां’ देवानां ‘यज्ञं मोहयाञ्चकार’ यज्ञविषयं मोहं जनयामास,
यज्ञो यथा देवैर्न ज्ञायते तथा कृतवतीत्यर्थः । “कथञ्च मपीत्यादि ।
तस्या अभिप्रायवर्णनम् । एवं मोहने सति ते च देवा यज्ञं न
प्रज्ञातवन्तः ॥ १ ॥

तदनन्तरं देवैर्विचारपुरस्सरं तदप्रज्ञानकारणं निर्णीतम्,
तद्दर्शयति— “ते होचुरिति । “अतंसङ्गीति । अतमिप्रहे, तन्न
मकार्षेत्यर्थः । “तनु विस्तारे” —इत्यस्मात्पुडि छान्दस इवभावः ।
‘कथं तु’ केन खलु कारणेन ‘नः’ अस्माकं यज्ञः, ‘अमुदत्’ मुग्धः,
अदृष्टोऽभूदित्यर्थः । पुडि युवादित्वादङ् ॥ १ ॥

“ते होचुरिति । “अन्तरंगमेति । अन्तरिता महप्रदि । “इषो
गा पुडि”—इति मादेशः । “गातिष्ठा”—इति मिथो लुक् । “मा
न इति । ‘मा’ ‘इयम्’ पृथिवी ‘एव’ कृतापराधानां ‘मः’ अस्माकं

‘यज्ञम् अमृमुहत्’ यज्ञविषयं मोह मज्जानं प्रापयदित्यर्थः । मोह-
यतेर्लुङि “णिश्चिद्रुमुभ्यः”-इति श्रुत्युदादेशः । ‘इमा मेव’ इति-
वौम् ‘वयधावाम’ कृतेन च विभागेनोपगच्छामेत्यर्थः ॥ ३ ॥

“ते होषुरिति । ‘यत्’ यस्मात् हे अदिते ! ‘त्वमेव यज्ञम्
अतंमहि’ । ‘कथं नु’ कस्मात् कारणात् ‘नः’ अस्माकं यज्ञः ‘अमु-
हत्’ मोहविषयोऽभूत्, वयं च किङ्कारणं ‘न प्रजानीमः’ । ‘इति’-
शब्दः प्रश्नप्रमाप्नौ ॥ ४ ॥

“मा होवाचेति । हे देवाः ! पूर्वं ‘मां’ ‘यज्ञात्’ ‘मा अन्त-
रगात्’ अन्तरितां भागवहितां मा कणुध्वम् । यत एवम्, अतः
कारणात् ‘अह मेव’ ‘वः’ युष्माकं ‘यज्ञम्’ ‘अमृमुहम्’ मोहं
प्रापितम् । येन भागेन ‘यज्ञं’ ‘द्रष्टव्यं’, तं ‘भागं’ मदपि कल्पयत ।
‘अथ’ अगन्तरम् । एवं मोहापहरणाद् यदा चैवं दर्शनविषयो
यज्ञो जातः, अगन्तरं तं प्रकर्षेण ज्ञास्येति समन्वयः ॥ ५ ॥

एव मदितिदेवतायोक्तैर्देवैः कृतां भागकृप्तिं दर्शयति—
“तयेति । “देवा इत्यादि । प्रायणीयोदयनीयास्थौ सोमयागस्य
सुरंसादुपरिष्ठाचानुष्ठेयौ यागौ तत्र भागत्वेनाद्याभिर्देवतावित्यर्थः ।
उपपादितं मयं मुपसंहरति—“तस्मादेव इति । अयोदयनीययाग-
स्यादितिदेवताकल्पप्रतिपादनं प्रायश्चित्तिकम् । ननु “देवा च वा
अद्या मित्यादौ” ‘इदं’-शब्देन इतिवौ निर्दिष्टा, तत् कथं मदिते-
र्देवतात्ववर्णनं मित्यत आह—“इयं होवादितिरिति । दितिः
व्यञ्जनं न विद्यतेऽद्या मिति ध्रुवपत्तेः ‘इय मेव’ इतिवौ ‘अदिति’-

ते च देवाः 'ताम्' 'पथ्यां स्वस्तिम्' 'अजनयन्' । मन्त्ररूपा 'वाक्' एव 'पथ्या स्वस्तिः'— इत्युच्यते । पयोऽनपेता 'पथ्या' । "धर्मपथ्यर्ष-
न्यायादनपेते"—इति^१ यत् । 'स्वस्तिः' शोभनरूपेति । 'पथ्या-स्वस्तिः'-
शब्दनिर्वचनस्य वाचि सम्भवात्^२ । सा च वाक् यज्ञात्मिका । अत-
स्तस्या दर्शनेन 'यज्ञम्' एव 'अपयज्ञम्' । एवं पुराष्टतप्रतिपादनेन
पथ्या स्वस्तिः प्रथमं यदुच्येति प्रतिपादितं भवति ॥ ८ ॥

अथाग्नेयस्य द्वितीययागस्य विधिं सुब्रूयति— "अथैभ्योऽग्नि-
रिति । 'आग्नेयम्'—इति सामान्योक्तस्य विवरणं "यदै शुष्कं मिति ।
यत् खलु यज्ञसमन्धि 'शुष्कं' नीरसं समिदादि द्रव्यम्, 'तत् आग्ने-
यम्' । अन्यत् समानं पूर्वेण ॥ ९ ॥

अथ सौम्यस्य द्वितीययागस्य विधिं सुब्रूयति— "अथैभ्यः सोम
इति । "म यदिति । सर्वं च तच्छब्दः प्रसिद्धिद्योतकः । 'सौम्यं'
सोमदेवत्यम् । "सोमाद्भरणं"^३ । 'यत्' खलु यज्ञसमन्धि 'आर्द्रं'
रसयुक्तं सोमादि द्रव्यम्, 'तत् सौम्यम्' । शुष्कार्द्रयोर्द्वौ सोमा-
भिमानिदेवते । एतच्च प्रागण्याघातम्— "इयं वा ऽऋदं न द्वितीय
मस्यार्द्रस्यैव शुष्कञ्च"—इत्यादिना^४ ॥ १० ॥

१— पा० सू० ३. ३. ८२ ।

२— "पथ्या स्वस्तिः, पथ्या अन्तरिक्षं तन्निवासात्"—इति, "स्वस्त्यो-
विनाग्निवामास्तिरभिपूजितः स अस्तीति"—इति च शास्त्रीयं
निर्वचनम् (११. ३. ११, २. ३. ३.) ।

३— पा० सू० ३. २. ३० ।

४— १का० २५० २३० २३० (१ भा० ३१८८०) ।

अथ सावित्रस्य चतुर्थयागस्य विधिमुच्यति— “अथैशः सवि-
तेति । सवितुः प्रेरकत्वात्, पशूनां च तत्प्रेरकत्वात् प्रेर्यप्रेरकयो-
रभेदं विवक्षित्वा ‘सविता पशवः’-इति तादात्म्यव्यपदेशः । सवितुश्च
पशूप्रेरकत्वं “देवो वा सविता प्रार्थयतु”-इति-मन्त्रवर्णादव-
गम्यते । ते च पशवो हृदयाद्यवदानद्वारेण पयःप्रसूतिद्वया-
पादानत्वेन च यज्ञात्मका । यस्मादेव चतसृभिर्देवताभिर्देवाः कृत्स्नं
यज्ञं संपश्यन्, इष्ट्वा चाकुर्वन्, तस्मादिमाश्चतस्रो देवतास्तिकौर्षित-
यज्ञस्य प्रथमत आर्घ्येन यष्टव्या इति समुदायार्थः । एव मान्य-
हविष्कांश्चतुरः प्रधानयागान् कृत्वा प्रथमनिर्घ्नेन हविषा अदिति-
यंष्टव्येत्याह— “अथ यस्यै देवताया इति । यस्मादेवं देवाः पञ्चमी
मदिति मयजन्, तस्मादिदानीन्तनोऽपि यजमानो यागसमये
अदितियागं पञ्चमं कुर्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

पञ्चमश्रद्धा मनूय प्रशंसति— “ता वा इति । ‘एताः’ पद्या-
स्त्रक्ष्याद्याः । ‘मुग्ध आसीत्’ मोहविषयो भवेदित्यर्थः । अस्तेर्हि
लिङि “अस्तिषिचोऽष्टके”-इतीद् । “पाङ्क्तो वा इति । पञ्चपदा
पङ्क्तिः ; तद्वाचिना पङ्क्तिशब्देन पञ्चमश्रद्धा लक्ष्यते ; तद्योगाद् ‘यज्ञः
पाङ्क्तः’ । तद्योगश्च तैत्तिरीयके स्पष्टमात्रातः— “धानाः करम्भः
परिवापः पुरोडाशः पयस्या, तेन पङ्क्तिराप्यते, तद् यज्ञस्य पाङ्क्त-
त्वम्”-इति१ । ऐतरेयके तु तत् पाङ्क्तत्वं “यो वै यज्ञं हविष्यङ्क्तिं
वेद”-इत्यादिना वङ्ग्य आघातम्२ ॥ ११ ॥

१— वा० सं० १. १. ४ ।

२— पा० सू० ७. २. ८६ ।

३— तै० सं० ६. ४. ११. ४, ५ ।

४— ऐ० ब्रा० २. ३. ६ द्रष्टव्यम् ।

शब्दवाच्या । अत एव पृथिवीनामसु चास्केन परिपठितम्—
 “अदितिः, इजा, निर्वृतिरिति१ । अत एव तैत्तिरीयके— “इयं
 वा अदितिः”—इति२ । यत्तूपरिष्ठात् ‘अदिति’-शब्दस्य निर्वचन
 माप्तास्यते— “स यद्यदेवासृजत तत्तदसु मभियत, सर्वं वा अक्षीति
 तददितेरदितित्वम्”—इति३, तत् सृष्ट्यादिकारणेन ब्रह्मविषयम् ।
 स्वात्मनि जात मोषधिवनसत्यादिकं पार्थिवं सर्वं मक्षीत्यदितिरिति
 योजनीयम् । एव मदितियागे सति देवानां यज्ञप्राप्तिर्जातेत्याह—
 “ततो यज्ञ मपश्यंश्च मतन्वतेति । ‘ततः’ तस्मात्, अदितेर्हविर्भाक्क-
 कल्पनात् । सष्ट मन्यत् ॥ ६ ॥

आख्यायिकया प्रायणीयस्य चरोर्यज्ञदर्शनहेतुत्वं सुपपाद्य प्रकृते
 योजयति— “स यदिति । यदेतत् प्रायणीययागस्यातुष्टामम्, तद्
 व्यामोक्षविषयता मापन्नस्य कृत्स्नस्य ‘यज्ञस्यैव’ दर्शनाय सम्पद्यते ।
 तद्दर्शनं नपि किमर्थं नित्यत आह— “यज्ञं दृष्टेति । सोमसार्थं ‘यज्ञं’
 प्रथमं ‘दृष्ट्वा’, पश्चात् तत्साधनं सोमं ‘क्रीणाति’ सोमविक्रयिणः सका-
 शात्,— “तं वै ते क्रीणानीत्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेण” स्वीकरवाणि ।
 तेन च क्रीतेन सोमेन ‘तं’ सोमसार्थं यज्ञं ‘तमवै’ विस्तारयाणि ।
 ‘इति’-शब्दो वाक्यसमाप्तौ । एवं यज्ञदर्शनस्य प्रयोजनतां प्रतिपाद्य

१— वस्तुतो न तु चास्केन; अपि तु निघण्टुसमासायकृतेति बोध्यम् ।

२— निघ० १. १. १७, १५, १६ ।

३— ऐ० मा० ६. २. ० ।

४— १० का० ६ अ० ५ मा० ५ क० (= ८० व्या० ३० १. २. ४,) ।

५— अस्मिमेव काण्डे ३ अ० १ मा० १ क० दृष्टव्यम् ।

तद्धेतुभूतं प्रायणीययागं निगमयति— “तस्मादादित्य मिति । एवं प्रायणीयेष्टौ चरुमाष्य मादित्ययागं विधायान्याद्यतुरो यागान् विधित्सुस्तेषां कालमाह— “तदा इत्यादि । “निरुप्त मिति, हविः-संस्कारोपसृचणम् । आदित्यस्य हविषो निर्वापप्रोक्षणाद्यासादनान्ताः संस्काराः कृता भवेयुः । प्रधानदेवता च ‘अनिष्टा’ अकृत-यागा भवति, तस्मिन् काले वक्ष्यमाणायतनो देवता घट्ट्या इत्यर्थः^१ ॥ ७ ॥

अथ तान् यागान् पूर्ववदाख्यायिकया विधित्सुस्तत्र प्रथम-यागस्य विधि मर्षवादेनोच्यति— “अथैभ्य इति । अथेत्याज्यभाग-नन्तर्ये । ननु प्रायणीयाया माज्यभागौ न स्तः, अत एवाश्वत्थानो-ऽप्यसूचयत्— “ग्रन्थन्तेय भनाज्यभागेति^२ । अस्य वानाज्यभागपक्षस्य लिङ्ग मापस्तम्बेनापि दर्शितम्— “स्त्रिष्टुतं षष्ठ मिति^३ । यदि द्या-ज्यभागौ स्यातां, तदा पथ्यास्रस्त्यादयः पथेति स्त्रिष्टुतदष्टमः स्यात् । नैष दोषः ; वाजसनेयिशाखान्तराभिप्रायेणाज्यभागसङ्ख्यात्वात् । अत एव कात्यायनेन सूचितम्— “आज्यभागाविद्वाज्येन देवतास्तस्यो यजति, पथ्यां स्वस्ति, मग्निं योमं भवितारश्च”—इति^४ । “पथ्या स्वस्तिरिति । ‘एभ्यः’—इति “वक्ष्यमानां प्रीयमाणः”—इति^५ इत्युच्यते ।

१— से० त्रा० १. २. १ द्रष्टव्यम् ।

२— आश्व० श्रौ० सू० ४. २. २, ३ ।

३— आश्व० श्रौ० सू० १०. २१. १२ ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ५. १५ ।

५— पा० सू० १. ४. ३३ ।

अतुपरिज्ञानहेतुत्वादपि तां पञ्चमह्यां प्रशंसति— “कृतयो
मुग्धा इति । हेमन्तशिगिरावेकीकृत्य अतृणां पञ्चत्वम् । तथा
चेतरेयकं प्रागुदाहृतम्— “हेमन्तशिगिरयोः समामेनेति^१ । अतु-
परिज्ञानभावे हि वसन्तादिकालमाधो यज्ञो विकलः स्यात्,
अतमात्परिहारायेतद्यागपञ्चकानुष्ठान मिति स्मृतिः ॥ १३ ॥

दिक्षोऽग्निवृत्तिहेतुत्वेनापि पञ्चमह्यां प्रशंसति— “दिक्षो मुग्धा
इति । यज्ञानुष्ठानाय वसन्तादिकाला एव तदुपयुक्ताः । प्राच्याद्याः
‘पञ्च दिशः’ ‘मुग्धा आसन्’ यामुढा अभवन् । गतं मन्यत् ॥ १४ ॥

तत्र कीदृश्या देवतया कतमा दिक् प्रज्ञातेत्याशङ्क्य प्रथमदेवता-
ज्ञातां दिशं प्रदर्शयिष्यादयति— “उदीची मेवेति । यस्मादेवं
पथ्या-स्वस्त्याख्यया प्रथमदेवतया उदीची दिक् देवैः प्रज्ञाता,
‘तस्मात्’ ‘अथ’ अस्मिन् लोके कुरुपञ्चालाख्येषु जनपदेषु ‘उत्तरा’
उच्चतरा ‘वाग्’ ‘वदति’ भृशं शब्दायते; अत्युन्नतमभाषणस्य तच्चो-
पलम्भात् । “देवमनुष्येत्यादी^२ परिगणनाभावेऽपि बहुलपक्षणात्
कुरुपञ्चालशब्दादपि आ-प्रत्ययः । ननु वाच उत्तरदिक्सम्बन्धोऽस्ति,
कुतः पथ्या-स्वस्त्या दिशः सम्बन्धः ? इति, तत्राह— “वाग्धौति ।
‘एषा’ पथ्या स्वस्तिः, यस्मात् ‘निदानेन’ कारणेन निरूप्यमाणा सती
‘वाक्’ एव; “वाग्वै पथ्या स्वस्तिः”—इति श्रुतम्^३; अत उत्तरम्यां

१— ऐ० ब्रा० १०. १. १० ।

२— मा० सू० ५. ४. ५६ ।

३— “वाग्वै पथ्या स्वस्तिस्तस्मादुदीच्या दिशि पञ्चाततरा वागुद्यत उदस्य
उ एव सन्ति वाचं शिञ्जितुं यो वा तत्र आगच्छति तस्य वा शुश्रूषन्त
इति ह स्माहैषा वाचो दिक् प्रज्ञाता”—इति कौ० ब्रा० ७. ६ ।

दिग्नि वाचः प्रसिद्धिर्युक्तेति भावः । 'हि' यस्माच्चैवम् 'एतया'
'उदीचीं दिग्' देवाः 'प्राजानन्', तस्मात् । 'एतस्यै' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी,
एतस्याः पय्यायाः स्वप्तेः 'उदीची दिक्' स्वभूता ॥ १५ ॥

अथ द्वितीयदेवतया प्रज्ञातां दिग् सुपन्यस्योपपादयति—
“प्राची मेवेति । यस्मादग्निः प्राच्या दिग्ो ज्ञानहेतुः, तस्मात्
‘पश्चाद्’ अवस्थितम् ‘अग्निम्’ आहवनीयरूपेण ‘प्राञ्च मुद्गत्योपासते’
अग्निहोत्रहोमादिरूप सुपासनं कुर्वन्ति । यस्मात् देवाः ‘प्राचीं
दिग्मम्’ ‘एतेन’ अग्निना ‘प्राजानन्’, तस्मात् ‘एतस्य’ अग्नेः ‘प्राची
दिक्’ स्वभूतेत्यर्थः । अत एवान्यवाचायते— “प्राची दिग्निर्देव-
तेति” ॥ १६ ॥

अथ द्वितीयदेवतया प्रज्ञातां दिग् सुपन्यस्योपपादयति—
“दक्षिणा मेवेति । यस्मात् दक्षिणा दिक् ‘सोमेन’ परिज्ञाता,
‘तस्मात्’ उपरवदेगे ‘क्रीतं सोमं’ महावेदेर्दक्षिणतोऽनसा ‘परि-
वहन्ति’ । “दक्षिणादाच्”—इत्याच् प्रत्ययः । ‘तस्मात्’ दक्षिणदिक्-
प्रवर्त्तनाद्धेतोः बलीरूपः ‘सोमः’ ‘पिबदेवत्यः’ । पिबदेवताकदक्षिण-
दिक्प्राप्तेः सोमस्य पिबदेवत्यत्वं युक्तम् ॥ १७ ॥

अथ चतुर्थदेवतया प्रज्ञातां दिग् सुपन्यस्यति— “प्रतीची
मेवेति । ‘एषः’ सूर्यः ‘प्रत्यङ्गेति’ प्रत्यङ्मुखो गच्छति । स्पष्ट
मन्यत् ॥ १८ ॥

१— पा० २. ३. ६२ सू० वा० १ ।

२— कौ० प्रा० ७ ६ ।

३— पा० सू० ५. ६. ३६ ।

अथ पञ्चमदेवतया प्रज्ञातां दिश मुपन्यसति— “ऊर्द्धां मेवेति । यस्माद् भूम्या मुपगताः ओषधिवनस्पतय ऊर्द्धमुखा एव वर्द्धन्ते, तस्मात् अदित्यभिधानाया भूम्याः सकाशादूर्द्धदिक्परिज्ञानं युक्त मित्यर्थः । इत्थं पञ्चदिग्भ्यामोहपरिहारोपन्यासमुखेन प्रायणीयेष्टौ पञ्चदेवता यष्टव्या इत्युक्तम् ॥ १८ ॥

अथातिथ्यायाः प्राक् प्रायणीयो कर्त्तव्य इत्यभिधातुं प्रायणीयोदयनीययोर्बाहुदयरूपता मातिथ्यायाः शिरोरूपताच्चाह— “शिरो वै यज्ञस्येति । आतिथ्यमध्येऽनुष्ठेयत्वेन प्राधान्याच्छिरस्सं व्यवहारः । ‘एते हविषी’ एतौ यागावित्यर्थः ; यागस्य हविः-प्रधानत्वात् । लोके शिरस उभयतो बाहोर्दर्शनत्वात्, आतिथ्यस्य शिरस्सामिधानाद्, बाहुस्थानीययोरनुष्ठानं युक्तम्^१ ॥ २० ॥

उक्तं बाहुत्वं मुपजीव्य प्रायणीयोदयनीययोरेकरूपता माह— “तदाहुरिति । सङ्गृहेणोक्तं यच्छब्दार्थं विग्रहयति— “यदेवेति । मध्ये कर्मान्तरव्यवधानात् कथं तस्य बहिषोऽवस्थान मित्याशङ्क्य तदुपायं दर्शयति— “तदपोहृत्येति । प्रहरणं महता बहिर्दृष्ट्योपरि प्रज्ञातं मिदद्यात् । बहिर्बन्तुं स्वास्मीमेतत्पथोरण्युदयनीयार्थं मवस्थान माह— “तां स्वास्मी मिति । या प्रायणीयवत्स्वास्मी, ‘ता’ ‘सचाम-कर्षाम्’ ; अग्निषंयोमेनान्तरीषदुदग्घट्टः ‘चामः’ , तस्य ‘कर्षो’ लोपः, तत्सहिता मित्यर्थः । “चायो मः”—इति^२ निष्ठातकारस्य

१— यज्ञस्य पुरुषसम्मितत्वं वक्ष्यतीतिवानुपदम् (चा० ५, ब्रा० ३.) ।

२— या० सू० ८. २. ५३ ।

मत्वम् । 'मेच्छणं' चरुनिष्पादनसाधनं काष्ठम्^१ । तत् 'प्रमृज्य'
चरुणा लेपयित्वा स्यात्त्या सह निदध्यादित्यर्थः । अतिगैक्यं च
विधत्ते— "य एव प्रायणीयस्येति । इदानीन्तनानां अपि बाहोः
स्वरूपत्वं प्रायणीयोदयनीययोरैकरूप्यनिबन्धन मित्याह— "तद्यदे-
तदिति । भादृश्य मेकदेगेनापि भवतीति तद् विग्रेष्यते— "स्वरू-
पाविति ॥ ११ ॥

उक्तो बहिर्गच्छैकरूप्यपक्षो न नियत इत्याह— "तद् तथेति ।
"एवं मेच्छण मिति । बहिर्वदग्नौ प्रहरेदित्यर्थः । 'स्यात्तो' 'मिर्षिज्य'
सामकर्षं अपि प्रगमस्य अतिजा मेव च नियम मङ्गीकृत्य । तेषां
मपि केनचिन्निमित्तेन विगमे सति तदेकत्वं अपि नियमेन भवि-
तव्य मित्याह— "य एव प्रायणीयस्येति । 'विग्रेताः स्युः' विविधदेशं
प्राप्ता भवेयुः । तर्ह्यैकरूपत्वं किञ्चिन्निबन्धन मित्याह— "य यदिति ।
'यदै' यदेव बहिर्गच्छ स्वरूपम्, अतस्तयोरैकरूप्य मेव नियमेन
भवितव्य मित्यर्थः । 'तेनैव'-इति एवकारेण पूर्वोक्तं बहिर्ग-
च्छैकरूप्यं यावर्त्तते । तेनैव द्रव्यदेवतैक्येन कारणेनैवेदानीं अपि

१— "बघ्नौ मेच्छणं मध्यादधाति इतीहं व मत् पुरस्तात् (१. ४. १.
१३.) । सामिधेनौकाष्ठानि पञ्चदश, हे व्याघारसमिधौ चतुर्ष्वपञ्चमिदं केति
त्रयः परिधयः, उपवेधो मेच्छणं दृष्टिरिति तिस्रः समिध इत्येकविंशतिः ।
तत्र प्रादेशमात्रं हविस्त्वदानसाधनं चरीरपधानसाधनं च काष्ठखण्ड'
मेच्छणं मुच्यते । तदेतत् सर्वं व्याख्यातं तै० ब्रा० (१. २ १०. ४, २. ७. ४.
६.) सा० भा० । "इष्टजातीय मिध्माह्वप्रमाणं मेच्छणं भवेत् । दत्तं
चाकुष्ठपृथ्वयः सवदानक्रियाक्षमम्"—इतिकर्म-प्र० २. ५. १४ । "मेच्छणेन
जुहोति"—इत्यस्य (का० श्रौ० ४. १. ७.) सूत्रस्य व्याख्याने 'मेच्छणं
य होमसाधनत्वाद् वैकृतं प्राजाप्य मपि भवतीति च याज्ञिकदेव ।

मनुष्याणां 'बाह् स्रूपौ' भवत इत्यर्थः । तथाच कात्यायनोऽपि—
 "स्रुमेसणवर्हिर्निदधात्युदघनीयायै, मलेपं चरुं प्रमृष्टं मेचणं,
 प्रक्षालयति वा चरुम्, अनुप्रहरतोतरे, त एवर्त्तिजो, विप्रेतेष्व-
 न्योऽपि"-इति । 'इतरे' चर्हिर्मैचणे ॥ ११ ॥

देवतेत्याभिधानप्रसङ्गेन पञ्चमट्ठां प्रशंसति— "स वा इति ।
 'सः' अध्वर्युः । 'तस्मात्' देवतानां पञ्चत्वाहेतोः 'इत्या' इत्यम्,
 अनेन इदानीं परिदृश्यमानेन प्रकारेण 'पञ्चाङ्गुल्यः' लभ्यन्ते ।
 हस्तद्वय मभिनोय प्रदर्शयितुं दिरभिधानम् । प्रकृतिभूतदर्शपूर्ण-
 मावेष्टिवत् साकल्येनानुष्ठानप्रसङ्गौ तत् प्रतिषेधति— "तच्छब्दं
 भवतीति । अन्तर्गच्छेन सिद्धौ उपरितनाङ्गनिषेधो नित्यानुवाद-
 तथा पुनर्निषिध्यते— 'न पञ्चीः सयाजयन्तीति । प्रायणीयोदघ-
 नीययोर्माङ्गलनिरूपणादणुत्तराङ्गजातं न कर्त्तव्यं मित्याह— "पूर्वाह्ने
 वा अन्वात्मनो बाह् इति । 'आत्मनः' शरीरस्य 'पूर्वाह्ने स्रु' 'बाह्'
 वर्त्तते, न सर्वाङ्गे ; अतः 'एतत्' एतेन तदुभयत्र शब्दनामुष्ठानेन,
 यजन् 'पूर्वाह्ने मेव' संकृतवान् भवति ॥ १२ ॥ २ [१. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— का० धौ० सू० ७. ५. १६-२१ ।

२— "शब्दं भवति"—इति च का० धौ० सू० ७. ५. २२ । एतदुत्तरं
 त्विह बहुविचाराः कृता दृश्यन्ते ।

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्)

दिवि वै सोम आसौत् । अयेहु देवास्ते देवा
अकामयन्ता नः सोमो गच्छेत् तेनागतेन यजेमहीति
तु ऽएते माये ऽअस्तजन्त सुपर्णीं च कद्रूं च तद्भिरण्यानां
ब्राह्मणे व्याख्यायते सौपर्णीकाद्रवं युया तदास ॥ १ ॥

तेभ्यो गायत्री सोम मुच्छापतत् । तस्या ऽआहुरन्त्यै
गन्धर्वी विश्वावसुः पुर्यमुष्णात्ते देवा अविदुः प्रुच्यतो
वै परस्तात् सोमोऽथ नो नागच्छति गन्धर्वा वै पुर्य-
मोषियुरिति ॥ २ ॥

ते होचुः । योषित्कामा वै गन्धर्वा व्याच मेवैभ्यः
प्रुहिणवाम सा नः सुह सोमेनागमिष्यतौति तेभ्यो
व्याचं प्राहिण्वन्तसैनान्सह सोमेनागच्छत् ॥ ३ ॥

ते गन्धर्वा* अन्वागुत्याब्रुवन् । सोमो युष्माकं व्या-
गेवास्माक मिति तयेति देवा अब्रुवन्निहो वेदागान्मैना
भभीपुहेव नैष्ट विद्वथामहा ऽइति तां व्यद्वयन्त ॥ ४ ॥

तस्यै गन्धर्वाः । वेदानेव प्रोचिर ऽइति वै व्ययं
विद्वेति व्ययं विद्वेति† ॥ ५ ॥

* 'गन्धर्वा'—इति ग, घ ।

† 'विद्वेति'—इति ख, 'विद्वेति'—इति ग, घ ।

अथ देवाः* । ज्वीणा मेव सृष्ट्वा व्यादयन्तो निगायन्तो
निपेदुरिति वै ते व्युं गास्यामां इति त्वा प्रमोदयि-
ष्यामह इति सा देवानुपाववर्त्त सा वै सा तन्मोघ
मुपाववर्त्त या स्तुवद्वाः शुःसद्गो नृत्तुं गीतु मुपाववर्त्त
तस्मादुप्येतर्हि मोघसश्चिता एव योषा एव॥ हि
व्यागुपावर्त्तत ता मु च्छन्या अनु योपास्तस्माद्यु एव
नृत्यति यो गायति तुस्मिन्नेवैता निमिस्ततमा इव ॥ ६ ॥

तद्वा ऽएतदुभयं देवेष्वासीत् । सोमश्च व्याक् च स
यत् सोमं क्रीणात्यागत्या ऽएवागतेन यजा ऽइत्युनागतेन
इ वै स सोमेन यजते यो ऽक्रीतेन यजते ॥ ७ ॥

अथ यद् भुवाया माज्यं पुरिशिष्टं भवति । तुज्जुह्वां
चतुष्कृत्वो विगृह्णाति बर्हिषा हिरण्यं प्रवध्यावधाय
जुहोति छत्स्नेन पुयसा जुह्वानीति समानुजन्म वै पुयश्च
हिरण्यञ्चोभयुः ह्यग्निरेतसम्† ॥ ८ ॥

स हिरण्य मुवदधाति । एषा ते शुक्र तनूरेतदुर्ध्व इति
व्वर्धो वा ऽएतच्चहिरण्यं तुया सुम्भव भ्राजं गच्छेति स
यदाह तुया सुम्भवेति तुया सम्पृच्यस्वेत्येवैतुदाह भ्राजं
गच्छेति सोमो वै आद् सोमं गच्छेत्येवैतुदाह ॥ ९ ॥

* 'देवा'—इति ग, घ ।

† 'गमिष्ठायम्'—इति क ।

‡ 'ह्यग्निरेतसं'—इति ख, 'ह्यग्निरेतसः'—इति ग, घ ।

तां यथैवादोदेवाः* । प्राहिण्वन्सोम मुच्छैवु मेवैना
नेपु एतत् प्रहिणोति सोम मुच्छ व्याग् वै सोमक्रयणी
निदुनेन ता मेतयाहुत्या प्रीणाति प्रीतुया सोमं
क्रौणानूति ॥ १० ॥

सु जुहोति । जूरसूत्येतद् वा अस्या एकं नाम यञ्जूर
रसूति धृता मुनसेति मुनसा वा इदं व्याग् धृता मुनो
वा इदं पुरस्तादाहु इत्थं व्वद् मैतुदादौरित्यलुग्ल
मिवा ह वै व्याग्वदेद्यन्मुनो न स्यात्तस्मादाह धृता
मुनसेति ॥ ११† ॥

जुष्टा विष्णव इति । जुष्टा सोमायेत्येवैतुदाह य
मच्छेम इति तुस्यास्ते सत्युसवसः प्रसव इति सत्युप्रसवा
न एधि सोमन्तोऽच्छेहीत्येवैतुदाह तुन्वो यन्तु मशीय
स्वाहेति सु ह वै तुन्वो यन्तु मञ्जुते यो यज्ञस्योहुचं
गुच्छंति यज्ञस्योहुचं गच्छानूत्येवैतुदाह ॥ १२ ॥

अथ हिरण्य मपोद्धरति । तुन्मनुष्येषु हिरण्यं करोति

* 'देवा'—इति म, घ ।

† 'लुप्र मिवा'—इति सा०—सम्मत इति डा० वेबर ।

‡ एतदगन्तरम् "अङ्गप्रपा० ६४"—इति अ ख पुस्तकयो ।

§ 'दाह'—इति ख ।

स यत् सुहिरण्यं जुह्यात्, पुरागु द्वैवैतन्मनुष्येभ्यो
हिरण्यं प्रवृज्यात्तन्नु मनुष्येषु हिरण्यं मभिगम्येत* ॥ १३ ॥

सोऽपोद्धरति । शुक्रं मसि चन्द्रं मस्यमृतं मसि वैश्वदेव
मसीति कृत्स्नेन पुयसा हुत्वा युदेवैतत्तदाह शुक्रं
मसीति शुक्रः ह्येतच्चन्द्रमसीति चन्द्रः ह्येतदमृतं मसीत्य-
मृतः ह्येतद्वैश्वदेव मसीति वैश्वदेवः ह्येतत् प्रमुच्य-
तृणं बर्हिष्युपिस्तृजति सूचेण हिरण्यं प्रवभीते ॥ १४ ॥

अथापरं चतुर्दशीतं माज्यं गृहीत्वा । अन्वारभस्वा
यजमानेत्याहुषोर्णुवन्ति शालायै द्वारे दक्षिणतः
सोमक्रयण्युपतिष्ठते तन्मृहिता मेवैना मेतुत्सतीं
प्राहैषीद्वाग् वै सोमक्रयणी निदानेन ता मेतयाहुत्या-
प्रैषीत् प्रीतुया सोमं क्रीणानीति† ॥ १५ ॥

अथोपनिष्कुम्याभिमन्त्रयते । चिदसि मुनासीति
चित्तं वा ऽददं मुनो व्यागुनुवदति धीरसि दुक्षिणेति
धिया धिया ह्येतया मनुष्या जुज्युपन्त्युः नूक्तेनेव प्रका-
मोद्येनेव गाथाभिरिव तुस्मादाह धीरसीति दुक्षिणेति

* 'मभिगम्येत'—इति ख, 'मभिगम्येत'—इति ग, 'मसिगम्येत'—इति घ ।

† 'गृहीत्वा । न्वारभस्व'—इति ख ।

‡ 'क्रीणानीति'—इति ख, 'क्रीणानीति'—इति ग, घ ।

§ 'जुज्युपन्त्युः'—इति सा०—सम्मतो गम्यते ।

दक्षिणा ह्येषा क्षत्रियासि यज्ञियासीति क्षत्रिया ह्येषा
यज्ञिया ह्येषादितिरस्युभयतःशीर्ष्णीति स युदेनया
समानः सुद्विपर्यासं वृद्धति यदुपरं तत् पूर्वं कुरीति
यत् पूर्वं तदुपरं तेनोभयतःशीर्ष्णीं तुस्मादाहुदिति-
रस्युभयतःशीर्ष्णीति ॥ १६ ॥

सु नः सुप्राची सुप्रतीचेधीति । सुप्राची न एधि
सोमं नोऽच्छेद्द्वीत्येवैतुदाह सुप्रतीची त एधि सोमेन नः
सह पुनरेद्द्वीत्येवैतुदाह तुस्मादाह सु नः सुप्राची
सुप्रतीचेधीति ॥ १७ ॥

मित्रुत्वा यदि बध्नीता मिति । व्वरुण्या वा ऽण्या
यदुज्जुः सा यदुज्ज्वाभिहिता स्याद्वरुण्या स्याद्यहुनभि-
हिता स्यादुयतेव स्यादेतद्वा ऽश्ववरुणं युन्मैत्रं सा
यथा रुज्ज्वाभिहिता युतैव मस्यैतद्भवति यदाह मित्रुत्वा
पदि बध्नीता मिति ॥ १८ ॥

पूषाध्वनस्प्रात्विति । इयं वै पृथिवी पूषा यस्य वा
ऽइय मुध्वन् गोप्त्री भवति तस्य न का चनु ह्यल्ला भवति
तुस्मादाह पूषाध्वनस्प्रात्विति* ॥ १९ ॥

इन्द्रायाध्यक्षायेति । स्वध्यक्षासदित्येवैतुदाह यदा-
हेन्द्रायाध्यक्षायेत्यनु त्वा माता मन्यता मुनु पितानु

मयोः सुपर्णीकद्रोहत्पत्तिः, तयोर्मिथः कलहः, परस्परजयपराजय-
निमित्तकः समयबन्धः, ततः कद्रूजयः, पराजितायाः सुपर्णाः
स्वात्मनिष्क्रयाय सोमोपहरणार्थं कन्दर्वा सुपर्णाः सकाशादुत्पत्ति-
र्गायत्र्या च सोमाहरणम्,— इत्येवमादयोऽर्था अस्मिन्नेव काण्डे
पञ्चमप्रपाठकादौ “विजामानो देवास्त धिष्ण्याः”—इत्याद्युपक्रम्य,
“दिवि वै सोम आसीदपेह देवास्त देवा अकामयन्त”—
इत्यादिना^१ आवाहयन्ते ॥ १ ॥

“तेभ्यो गायत्रीति । ‘तेभ्यः’ देवेभ्योऽर्थाय सुपर्णा निर्मिता
‘गायत्री’ कन्दोदेवता पचिहूपेण दिवि स्थितं ‘सोमम्’ ‘अच्छ’
अभिमुख मगमत् । ‘आहरन्त्यै’ आहरन्त्यास्तास्याः स्मभूतं सोमम्,
पथ्यर्षे चतुर्थी^२, ‘विद्यावसुः’ नाम ‘गन्धर्वः’ ‘पर्यमुष्णात्’ अप-
जहार । ततः ‘ते देवाः’ ‘अविदुः’ । किमिति ‘परस्तात्’ युलोकात्
‘सोमः प्रच्युतः’, ‘अथ’ ‘नः’ अस्मान् ‘मागच्छति’ ; ‘गन्धर्वाः’
विद्यावसोभृत्याः ‘वै’ नूनं ‘पर्यमोषियुः’ स्तेय मकार्षुः ‘इति’ ॥ १ ॥

“ते सोचुरिति । द्योषितः कामयन्त इति ‘द्योषित्कामाः’ ।
‘एभ्यः’ गन्धर्वेभ्यो ध्यामोहाय ‘वाचं’ ‘प्रहिण्वाम’ प्रेषयाम । वाचं
प्रेष्यता मभिप्राय,— “आ नः सह सोमेनागमिष्यतीति ॥ ३ ॥

“ते गन्धर्वा इति । सोम मुपायेनानयन्ती स्वयं मपि प्रति-
निवर्त्तयिष्यत इति ‘सोमो युष्माकं वागेवास्माकम्’ अस्त्विति ।
अथ गन्धर्वाविरोधेनैव देवैर्दृष्टं वाग्वाभोपायं दर्शयति— “इहो
चेदागादित्यादि । प्रेषयामो वयं वाचं सोमैरिह ‘आगात्’

आगच्छेत् । 'उ' शब्दोऽनर्थकः । हे गन्धर्वा ! 'एनाम्' 'इह'
आगताम् 'अभीषहे' । 'व'-इति वाक्याल्लङ्कारे । अभिषहन मभी-
षट्, अभिभव । तेन वल्गात्कारेण 'मा नैष्ट' मा प्राहार्यत । "न
माहुर्योगे" -इत्यङ्भाव । 'विष्टयामहै' ध्रुव वय च वाच विविध
माकारयाम ॥ ४ ॥

एव मिथ समये कृते गन्धर्वाणां माङ्गानप्रकार माह— "तच्छै
गन्धर्वा वेदानेवेति । 'प्रोचिरे' प्रवचन मकुर्वन् । तस्या वाचो
वशीकरणायेति शेष । एव मिदं ब्रुवता तेषां मभिप्राय— "इति
वै वयं विद्येति । एव खलु वाच स्वाधीनत्वकरणोपाय जानीम
इति, अयं सुपाय सर्वेषां स्त्रीकृत्यानां मभिमत इति प्रदर्शयितु
वीक्ष्याभिधानम् ॥ ५ ॥

देवै कृत वाच स्त्रीकरणोपाय माह— "अयं देवा वीणा
मेवेति । 'वीणां वादयन्त' निषादादिस्वरानुकुल्येन ध्वनि मुत्पाद-
यन्त, तदनु स्वयं 'गायन्त' 'मिषेदु' उपसन्ना । "इति वा
इति । एव खलु ते' स्वर्ग्ये 'गायाम' । त केवल मौदुग्ध गान
मस्माकं किन्तु हे वाग्देवते । 'ता' त्वाम् 'इति' एवमकारेण खलु
तोषयाम । 'इति' शब्दो वाक्यसमाप्ति । 'सा देवान् उपवर्त्तते'
उपवर्त्तते, प्रत्यावृत्ता । 'या' वाक् 'सुगन्ध' शमद्वा' स्तोत्रशस्त्र-
रूप वेदानुवचन कुर्वद्वा गन्धर्वेभ्यः सकाशात् देवै कृत 'नृत्त'
'गीतम्' चोपावृत्ता, 'सा वै' सा खलु । 'सा' पूर्वे सोमाहरणाय

प्रेषिता वाक् 'तत्' तदानीं 'मोघं' ध्येयं मेघोपावृत्ता । श्रुत-
शस्त्ररूपपरित्यागस्थानौचित्यादिति भावः । इदानीन्तनस्त्रीणां
मोघस्त्वभावनं वाग्देवतोपक्रम मित्याह— "तस्मादिति । 'ता'
वाचम् 'अनु' 'अन्याः' अपि योषितः । अप्रवृत्त मपि नर्त्तनं
गानवत् स्त्रीव्यामोहमाधन मिति गानेन सहोपन्यस्तम् । 'एताः'
योषितः 'निमिषतमा इव' विशेषणैकौभूताः, अत्यन्त मनुरक्ता
भवन्तीति श्रेयः । अयं मर्त्यः सर्वोऽप्येतरेयप्राज्ञाणे "सोमो वै राजा
गन्धर्वेष्विति खण्डे प्रपद्यितः ॥ ६ ॥

इदानीं गानमिद्वार्यं मनूय सोमकथं विदधाति— "तदा
एतदुभय मिति । यस्मात् सोमो देवानां स्व भामीत्, तस्मात्
'आगत्या एव' सोमप्राप्त्या एव 'सोमं' 'क्रीणाति' क्रीणीयात् ।
अपूर्वार्थत्वाद् यच्छब्द मनादृत्य विधिः कल्पयितव्यः । आगत्या अपि
प्रयोजनं भाह— "आगतेन यजा इति । अक्रीतस्य यागानहेता
भाह— "अनागतेनेति । आगतोऽपि सोमः क्रयसंस्कारेणानागतत्वात्
अनागत इत्युच्यते ॥ ७ ॥

सोमक्रयात् प्राक् कर्त्तव्यं च कश्चिद्भोमं विदधाति— "अथेति ।
'भुवायाम्' आज्यं परिशिष्टं प्रादक्षीयार्थं मुपयुज्य यद् एतं भुवाया
मवशिष्टम्, 'तत्' 'जुह्वा' 'चतुष्कृत्वः' चतुर्वारं गृहीत्वा, 'वर्हिषा'
दर्भेण 'हिरण्यं' 'प्रवक्ष्य' जुह्वाम् 'अवधाय' आधाय जुहुयात् । तथा
च कात्यायनः— "ग्रास्ताद्वाराण्यपिधाय प्रौवं जुह्वां चतुर्विगृह्णाति,

वर्हिस्तृणेन हिरण्यं वध्वावदधात्येषा त इतीति^१ । हिरण्यावधान-
प्रयोजनम्—“कृत्स्नेन पयसेति । पयःप्रकृतिकत्वाद् आज्यं पयः ।
मति हिरण्यस्य पयस्त्वे भवत्येव कार्त्स्न्यम् । तदेव कुत इत्यतः
आह—“समानजन्म वा इति । ‘पयस्य हिरण्यञ्च’ इति वस्तुद्वयं
‘समानजन्म’ समानोत्पत्तिकम्, एकचोत्पन्न मित्यर्थः । कथं समानत्वं
जन्मनः ? ‘हि’ यस्मात् ‘उभयम्’ अपि ‘अग्निरेतसम्’ अग्नेः रेतो
वीर्यं यस्योभयस्य तत् तथोक्तम् । यस्मादेवं तस्मादित्यर्थः । “अन-
सन्ताम्रपुंसकाच्छन्दसि”—इति^२ अष् प्रत्ययः समासान्तः । पयसो-
ऽग्निरेतस्त्वं द्वितीयकाण्डे उक्तम् । तथाहि गोदत्पत्तिं प्रकृत्य—
“ता सु हाग्निरभिदध्यौ । मिथुन्येनया स्या मिति तां सम्भूय तस्यां
रेतः प्राविशत् तत् पयोऽभवत्”—इति^३ । हिरण्यस्याप्यग्निरेतस्त्वं
तैत्तिरीये—“आपो वह्णस्य पञ्चय आसन्, ता अग्निरभ्यधायन्, ताः
समभवन्, तस्य रेतः परापतत्, तद्विरण्य मभवत्”—इति^४ ॥ ८ ॥

मन्त्र मभिधाय पुनरनुवदति—“स हिरण्य मिति । ‘सः’
अध्वर्युः । हिरण्यानिधानमन्त्र चेधा विभज्य व्याचष्टे—“एषा त
इत्यादिना^५ । हे ‘शुक्रा’ ‘एषा’ एतद्विरण्यं ‘ते’ ‘तनू’ ग्ररौरम् ।
तन्वपेक्षया स्त्रीलिङ्गता, अथवा ‘एषा’ जुहुरिति व्याख्येयम् ।
‘एतत्’ एव आद्यं तव ‘वर्च’ तेजः । शिष्टं ब्राह्मणेनैव व्याख्यातम् ।
व्याख्येयभागद्वयं सुपादाय प्रथमभागस्य ‘सम्भव’-शब्दस्यार्थं माह—

१—का० यौ० सू० ० ६ ०, ८ ।

२—पा० सू० ४. ३. १०२ ।

३—२ षष्ठा० ४ प्रा० १५ क० ।

४—तै० प्रा० १. १ २. ८ ।

५—“एषा ते”—इति मन्त्रस्य वा० सं० ४. ११. १ ।

“यदाह तथा सम्भवेत्यादि । ‘यदाह’ मन्त्रः, ‘एतत्’ एतेन ‘तथा सम्भूच्यस्व’— ‘इत्येवाह’ । अत्र सम्पर्क एकीभावः । ‘भाट्’-शब्दार्थं माह— “सोमो वै भाडिति । भाजमानत्वात् ‘भाट्’ सोमः ; अतः “आज्यं भाजं गच्छतीति ब्रुवती श्रुतिः, सोमं गच्छेत्युक्त्वतीत्यर्थः । सोमप्राप्तिप्रकारस्त्वित्यं वेदितव्यः— हिरण्यसंस्कृतान्यहोमः सोम-क्रयणार्थः, स च क्रेतव्यसोमार्थ इति विहिता माड्डतिं सोमक्रयणी-प्रौतिहेतुत्वेन प्रशंसयंस्तदर्थः ॥ ८ ॥

सोमक्रयणानयनप्रयोजनं माह— “तां यथैवेति । ‘अदः’ व्यवहितकाले ‘तां’ वाचं ‘प्राहिष्यन्’ गन्धर्वापद्यतां प्रति प्रागमयन् । ‘एव सेव’ अध्वर्युः एतेन सोमक्रयणीप्रेरणेन प्रेरितवान् भवति । तयोः कः सम्बन्ध इति तत्राह— “वाग्वै सोमक्रयणीति । ‘निदानं’ प्राप्तवं स्वरूपम् ॥ १० ॥

सोममन्त्रं पञ्चधा विभज्य व्याचष्टे— “स जुहोतीति” । “जूर-सौत्यादिना मन्त्रस्य” ब्राह्मणेनैव साकल्येन व्याख्यातत्वात् नास्मान्नि-व्याख्यातः । ‘जू’-इति सौचो धातुर्गत्यर्थः । जवति सोमं प्रति गच्छतीति ‘जू’ । ‘अस्याः’ वायुपायाः सोमक्रयणा प्रतिज्ञातम् । मनसो वागाधारत्वं सुपपत्त्वा साधयति— “मनो वा इदं पुरस्ताद् वाच इति । मनः पूर्वरूपम्, वागुत्तररूपम् । मनो वा इति ‘वै’-शब्देन “यदै मनसा ध्यायति तदाचा वदति”— इत्यादि-श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्घोष्यते । “इत्थं वदेति । यद्यपि हितोपदेष्टृवन्नमो

॥ वाग्व्यापारं करोति, तथापीदं वक्तव्यमिदं नेति गुणदोषविकल्पनस्य मनोव्यापारत्वाद् वाग्विधिनिषेधकर्तृव्यवहारः । अतिरेकदोषोप-
न्यासेन मनोवाचोरेकत्वं दृढयति— “अलग्नमिवेति । ‘अलग्नमिव’
वक्तव्यपदार्थेन सहाभेदस्य मिव ; हृदयपूर्वकत्वाभावात् ॥ ११ ॥

“जुष्टा विष्णुव इतीति । विष्णुशब्दस्याभिमतं मयं माह—
“जुष्टा सोमाद्येत्येवैतदाहेति । भुवमचय्यापकत्वात् सोमो विष्णुः ।
“इत्यथानां प्रीयमाणः”—इति जुपतियोगे चतुर्थी । ‘यं’ सोमम्
‘अच्छ’ अभिमुखम् ‘इमः’ गच्छेमो वयम् ‘इति’ अनेनाभिप्रायेण
सोमाद्येत्याहेत्यर्थः । ‘सत्यमवमः’ सत्यानुज्ञायाः ‘तम्याः’ देवैः
प्रेरिताया वाचः ‘प्रमवे’ अनुज्ञायां सत्या मिति सन्तभागस्यार्थः ।
अस्य भागस्य तात्पर्यं माह— “सत्यमवमं न एधीति । चरम-
भागस्य तात्पर्यं माह— “तन्वो यन्म मिति । ‘उदृक्’ उत्तमा
श्चक्षुः, उदृक्कया यज्ञसमाप्तिर्लक्ष्यते ; अतो ‘यः’ यज्ञममाप्तिं
‘गच्छति’, ‘सः’ एव ‘तन्वो यन्म अश्नुते’ ॥ १२ ॥

‘हिरण्यस्यापोद्धारं’ विधाय प्रशंसति— “अथ हिरण्यमिति ।
प्राप्युपभोगस्य धनमूलत्वात् हिरण्यपोद्धारणेन मनुष्येषु हिरण्य-
स्यापनं च कृतं भवति । विपक्षे बाधदशनेन विहितं मयं प्रशंसति—
“मयत् स हिरण्यमिति । ‘स हिरण्यं’ हिरण्येन सहितं माष्यम् ।
‘पराक् प्रवृज्यात्’ अपुनरागमनं ‘मनुष्येभ्यः’ सकाशाद् वज्रयेत् ।
अस्तु, किं तत इत्याह— “तमेति । ‘तत्’ तर्हि ‘मनुष्येषु’ ‘हिरण्यं’
‘न’ अनुवर्तते ॥ १३ ॥

अपोद्धार मनुष्य मन्त्र माह— “मोऽपोद्धारति शुक्र मभीति” ।
 हे हिरण्य । ॥ ‘शुक्रं’ दीप्तम् ‘अभि’, ‘चन्द्र’ सर्वाङ्गादकम् ‘अभि’,
 ‘अमृतम्’ अमरणधर्मकम् ‘अभि’; अत्यन्ताग्निमंयोगेऽपि विनाशा-
 दर्शनाद् । वैश्वदेव्याः सर्वदेवताप्रीतिकरत्वात् तदीय मय अपोद्धारो
 होमानन्तरं कार्यं मित्याह— “हस्त्रेनेति । प्रागेव यद्यपोद्धारेत्
 तदा हिरण्यात्मकस्य पयसोऽभावात् आण्यं रूपं पयसोऽहस्त्रं स्यात्,
 तस्मादुच्यते— “हस्त्रेनेति । मन्त्रगतं हिरण्यस्य शुक्राद्यात्मकत्वं न
 स्तुत्यर्थं मित्याह— “यदेवैतत्तदाहेति । ‘यदेव’ ‘एतत्’ हिरण्यस्य
 स्वाभाविकं रूपम्, ‘तत्’ एष मन्त्रः ‘आह’ । यद्यपि हिरण्य
 भाग्येयं तथापि सर्वप्रियत्वाद् वैश्वदेव मुच्यते । “प्रमुच्य द्रव्यं मिति ।
 हिरण्ये षड्रं द्रव्यं विमुच्य, ‘बहिषि’ अपिसृज्य, पुनः ‘सूत्रेण’
 मभीयात् । तथाच सूत्रम्— “हिरण्यं मुद्रुत्य वेद्यां द्रव्यं विदधाति
 सूत्र-षड्रं हिरण्यं कुरुते”—इति ॥ १४ ॥

“अथापर मिति । पूर्वोक्तप्रायणीयगोपादेवान्यतः ‘चतुर्गृहीत
 माण्यं गृहीत्वा’ ‘यजमान अश्वारभस्व’—‘इति’ ब्रूयात् १ । अध्वर्यो-
 रनुसर्गोऽश्वारभः । ‘शालायाँ’ शालायाः ‘अपोर्णुवन्ति’, द्वाराणीति
 गोपः । सूत्रकारेण “शालाया दाराण्यपिधाय”—इत्युक्तत्वात् २ । पूर्वं
 विहितानि दाराणि सर्वाण्यपवृत्तानि कुर्युः ३ । ‘दारे’ आहवनीयात्
 प्राप्तने, सोमक्रयार्थं ‘दक्षिणतः’ दक्षिणदेशे ‘सोमक्रयणी’ गौः

१— वा० स० ४. १० १ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६. ११ ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ६. १२ । ४— का० श्रौ० सू० ७. ६. ७ ।

५— का० श्रौ० सू० ७. ६. १३ ।

‘उपतिष्ठते’^१ । सोमक्रयश्चवस्थापनं प्रशंसति— “तत्प्रहिता मिति ।
 ‘एतत्’ एतेनावस्थापनेन ‘एनां’ सोमक्रयणीं ‘तत्प्रहिता मेव सती’
 तथा देवैः प्रेषितया वाचा प्रेरितां सतीम् । अथवा ‘तत्’ तथा सती
 ‘प्रहिता मेव’ इमां सोमक्रयार्थं गमयेति स्प्रप्रेरितां सती मेवेताम्
 ‘एतत्’ एतेनावस्थापनेन ‘प्राह्वीत्’ प्रेरितवान् भवति । तस्या
 इतरगोसाधारण्यं वारयति— “वाग्वै सोमक्रयणीति । “ता मेत-
 येति । ‘तां’ वायूपां सोमक्रयणीं यस्मात् ‘एतया’ पूर्वविहितया
 “धूरिषि”-इत्यादिमन्त्रदेवतया ‘अप्राह्वीत्’ अध्वर्युः प्रेरितवान् ।
 कया बुद्ध्या ? ‘प्रीतया’ इत्यथा ‘सोमं क्रीणातीति’ ॥ १५ ॥

तस्या अभिमन्त्रणं विधत्ते— “अयोपमिश्रस्याभिमन्त्रयत इति” ।
 ‘उपनिष्कन्य’ शालातो निर्गम्य । अभिमन्त्रणमन्त्रं विभज्य व्याचष्टे—
 “चिदसि मनाषीत्यादिना^२ । मन्त्रवाक्यानि तु ब्राह्मणेनैव साकल्येन
 व्याख्यातानीत्यतो नास्माभिर्वक्तव्यं भस्ति । ‘इदम्’ इदानीं सर्व-
 विदितप्रकारेण ‘चित्तं’ ‘मनः’; मनसा ‘वागनुवदति’, चित्तेन
 ज्ञानम् । मनसा मतं मेवार्थं वाक् प्रकाशयतीत्यर्थः । अतो हे
 सोमक्रयणि ! त्वं चेतनावस्थापना सती ‘चिदसि’, तथा मनसेन
 ‘मना’ अपि ‘असि’ । धीरूपत्वसमर्थनम्— “धिधा-धियेति ।
 ‘धिधा’ इत्थं वदिष्यामीति बुद्ध्या, चित्तवदभिवदनरूपेण कर्मणा
 वा । धीरिति कर्मनाम” । ‘जिह्वूषन्ति’ जीवितुं मिच्छन्ति मनुष्याः ।

१— “दक्षिणेन द्वारं सोमक्रयणीं तिष्ठति”—इति का० श्रौ० ७. ६. १४ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६. १५ ।

३— वा० सं० ४. १८. २० ।

४— निघ० २. १. २१ ।

“जीव प्राणधारणे”-इत्यस्मात् मनन्तादुठि छते रूपम् । तथा जीवनप्रकारं स्वयं मेव दर्शयति— “अनूक्तेनेवेत्यादिना । ‘अनूक्तेन’ अनुवचनेन, वेदाध्ययनेनेत्यर्थः । ‘प्रकामोद्यम्’ इच्छया लौकिक-भाषणम् । ‘गाथा’ गद्यपद्यगौत्यात्मिका । सर्वत्र ‘इव’-शब्दो वाक्यालङ्कारार्थः । एवंविधैर्वाग्निशेषैर्यतो जीवितुं मिच्छन्ति, अतो धीरसीत्युक्तम् । सोमविज्रयिण आनत्यर्थं दीयमानत्वात् माघात् दक्षिणापि खल्वेषा वस्तुतो भवति । चत्रं वसं तदर्हतीति ‘चक्षिया’ गौः । पयश्चादिमाधनत्वेन तस्या वलकरत्वं सिद्धम् । अथवा चत्रं सोमः; “सोमो वै राजा”-इति^१ सर्वत्र राजशब्देन व्यवहारात् । न यज्ञयोगाद्राजत्वं किन्तु राजत्वं नाम, चक्षियत्वं मित्युक्तम् । श्रूयते च— “यान्येतामि देवतया चक्षियाष्णीश्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यः”-इत्यादि^२ । अतस्तत्सम्भवात् चक्षियेवेषा । यज्ञियत्वं तु सिद्धं मेव । “अदितिरसीति । हे सोमक्रयणि । वस्तुतो वायूपात्मम् ‘उभयतः-शीर्ष्णी’ अदितिरसि’ प्रदेशद्वयशिरोयुक्ता अखण्डनीया गौरमि । स्तुत एतदित्यत आह— “स यदिति । ‘सः’ वक्ता ‘यत्’ यस्मात् ‘एनया’ अदित्या उभयतः-शिरस्कया” निमित्तभूतया ‘समा-नम्’ एकं मेव ‘सद्’ वाक्यं ‘विपर्यासं’ व्यत्यासेन ‘वदति’ । तथाहि— “भुङ्क्ष्व देवदत्त ! तिष्ठ विष्णुमित्र ।”—इत्यादौ ‘यदेवापरं’

१— भा० प० ३६२ धा० ।

२— ऐ० ब्रा० १. ३. १०, ३. ३. १ । अत्रापि ३. ३. ३. १ ।

३— उपरिष्ठात् १४. ४. २, २३—२४ ।

४— ‘उभयशिरस्कया’-इति च ।

वचनं देवदत्तत्वेवमादि^१, 'तदेव पूर्वं करोति' उक्तवैपरीत्येन;
 'यत् पूर्वं' शुद्ध-त्वादिकम्, 'तद्' 'अपरम्' 'देवदत्त ! शुद्धं'—
 इत्यादिरूपेणापरं च 'करोति'। तस्मादाद्युपां सौमक्यणीम् 'उभयतः-
 ग्रीष्णीं अदितिरसि'—'इत्याह' मन्त्रः। तैत्तिरीयके तु सोम-
 यागस्याद्यन्तभूतयोः प्रायणीयोदयनीययोः शिरोवत्प्रधानभूतयो-
 र्वर्त्तमानयोरदितिर्देवतास्ति, सामौत्थयः^२। तथा च तैत्तिरीयकम्—
 "अदितिरस्युभयतः-ग्रीष्णीत्याह यदेवादित्यः प्रायणीयो यज्ञाना
 मादित्य उदयनीयः"—इति^३ ॥ १६ ॥

"सा नः"—इति^४ मन्त्रभागे न इत्यस्य 'नः सोमम्'—इत्यर्थं इति
 व्याचष्टे— "सा नः सुप्राचीति। सोमक्यणावसरे 'सुप्राची' भव,
 पुनर्धनमानगृहप्राप्त्यवसरे क्रीतेन सोमेन सह 'सुप्राची' भव। यथा
 देवप्रेरिता वाक् सोमेन सह पुनरागता, तदात्मकत्वात् त्व मपि
 सोमक्यं साधयित्वा क्रीतेन सोमेन सह पुनरावर्त्तस्वेत्यर्थः ॥ १७ ॥

"मिषस्त्वेत्यादि। मिषदेवतायाः पादवन्धनोपयोगं दर्शयति—
 "वरुणा वा इति। याशस्य वरुणस्यामिकत्वात्^५ वरुणदेवताका
 'रज्जुः'। 'यत्' यदि तथा 'अभिहिता' बद्धा स्यात्। तद्विषपरि-
 हाराय मन्त्रे मिषकर्तृकपादवन्धेन मित्याह— "एतदा अवरुण

१— 'देवदत्त [विष्णुमित्रेणादिकम्, तत् पूर्वं देवदत्त शुद्धं] इत्येवं-
 रूपेण'—इति ग।

२— "हे ग्रीष्णे प्रायणीयोदयनीये"—इति यास्क (निरु० प० १६. ०.)।

३— तै० सं० ६. १. ०. ८।

४— वा० सं० ४. १८. १।

५— "उदुत्तमं वरुणं याश मस्मादवाधर्मं वि मध्यमं अयाय (ऋ० सं०
 १. २. १५.)"—इत्यादिश्रुतेः।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनग्रतपयवाङ्मयभाष्ये

द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादे निवारयन् ।

पुमयांस्यतुरो देवाद् विद्यातोषमहेश्वरः ॥ ९ ॥

ब्रह्माण्डं गोमहसं कमकद्वयतुष्टापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्तार्धोन् पञ्चमीरींस्त्रिदशतद्वलताधेनुसौवर्णभृमीः ।
रत्नोन्नां रुक्मवाजिद्विपमद्वितरपौ सायणिः^१ सिद्धनार्यो,^२
अश्विणीद्विद्यचक्रं प्रचितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजग्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कापांसौचं कृपावान् शुद्धकृत मज्जो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजग्मा लवणज मनूजः शार्करं शार्कतेजाः,
रत्नाब्जो रत्नरूपं गिरि मल्लत मुदा पाचसात्सिद्धनार्यः^३ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसायान्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनग्रतपयवाङ्मयभाष्ये

द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥ ९ ॥

१— 'सायणः'—इति स्यात् ?

२— 'सिद्धनार्य' स्यात् ? सिद्धदेवस्य, गजस्य, नरस्य, मत्स्यस्य, ।

३— एतच्छ्लोकद्वयपाठभेदास्तु पूर्वत्रैव द्रष्टव्या इतीतो न लेख्या ।

[अथ तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

सप्त पदान्यनुनिक्रामति । बृहन् ऽणुवैना मेतत् तस्मात्
सप्त पदान्यनुनिक्रामति युञ्ज वै व्याचः प्रजातानि
छुन्दासि सप्तपदा वै तेषां पराद्यां शुक्री तु
मेवैतत्परुस्तादव्याचीं दृक्ते तुस्मात् सप्त पदान्यनुनि-
क्रामति ॥ १ ॥

स वै व्याचु एव रूपेणानुनिक्रामति । ब्रुव्यस्यदिति-
रस्यादित्यासि रुद्रासि चन्द्रासौति ब्रुखी ह्येषादिति-
ह्येषादित्या ह्येषा रुद्रा ह्येषा चन्द्रा ह्येषा बृहस्पतिश्चा
सुक्ते रम्यात्विति ब्रुह्म वै बृहस्पतिर्बृहस्पतिश्चा साधु-
नावर्त्तयत्वित्येवैतदाह रुद्रो ब्रुसुभिरुचक ऽदित्यप्र-
णाशायैतदाह रुद्रः हि नाति पशुवः* ॥ २ ॥

अथ सप्तमं पदं पर्युपविशन्ति । स हिरण्यं पदे
निधाय जुहोति न वा ऽन्नं ग्रावाहुतिर्ह्ययतेऽग्निरेतसं वै
हिरण्यं तुयो हास्यैषाग्निमुत्वेवाहुतिर्हुता भवति ब्रुजो
वा ऽब्राज्यं ब्रुजैरेवैतदाज्येन स्पृणुते ताः स्पृत्वा
स्वीकुरुते ॥ ३ ॥

सु जुहोति । अदित्यास्त्वा मूर्ध्वन्नाजिघर्षीतीयं वै
 पृथिव्यदितिरस्यै हि मूर्ध्वन्* जुहोति देवयुजने पृथिव्या
 ऽइति देवयुजने हि पृथिव्यै जुहोतौडायास्पदु मसि
 घृतवत् स्वाहेति गौर्व्वा ऽइडा गोर्हि पदे जुहोति घृत-
 वत्स्वाहेति घृतवुद्धोतुदभिहुतं भवति ॥ ४ ॥

अथ स्फ्य मादाय पुरिलिखति । व्युजो वै स्फ्यो
 व्युज्येणैवैतत्पुरिलिखति चिष्कृत्वः पुरिलिखति चिवृतैवै-
 तद्वुज्येण समन्तं पुरिगृह्णात्युनतिक्रमाय ॥ ५ ॥

स पुरिलिखति । अस्मे रमस्वेति युजमाने रमस्वेत्यैवै-
 तुदाहाय समुल्लिख्य पदुः स्थाल्याः सुंव्वपत्यस्मे ते बुन्धु-
 रिति युजमाने ते बुन्धुरित्यैवैतुदाह ॥ ६ ॥

अथापु उपनिनयति । युव वा ऽअस्यै खनन्तः क्रूरी-
 कुर्वन्त्यपघ्नन्ति शान्तिरापस्तुदग्निः शान्त्या शमयति
 तुदग्निः सुन्दधाति तुस्मादपु उपनिनयति ॥ ७ ॥

अथ युजमानाय पदं प्रयच्छति । त्वे राय इति
 पशुवो वै रायस्त्वयि पशुव इत्येवैतुदाह तद्युजमानः
 प्रतिगृह्णाति मे राय इति पशुवो वै रायो मुयि पशुव
 इत्येवैतुदाह ॥ ८ ॥

अथाध्वर्युरात्मानमुपस्पृशति । मा व्युहः राय-
स्पोषेण वियौषेति तथो हाध्वर्युः पशुभ्य आत्मानु-
नान्तरेति ॥ ९ ॥

अथ पुत्न्यै पदं प्रतिपुराहरन्ति । गृहा वै पुत्न्यै प्रतिष्ठां
तद् गृहेष्वेवैना मेतुत् प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति तुस्मात्
पुत्न्यै पदं प्रतिपुराहरन्ति ॥ १० ॥

तां नेष्टा व्याचयति । तुतो राय इत्यथैनाः सोम-
क्रयण्या सुह्यापयति व्युषा वै सोमो योषा पुत्न्येव वा
ऽअत्र सोमो भवति युत् सोमक्रयणी मिथुनु मेवैतुत्
प्रजुननं क्रियते तुस्मादेनाः सोमक्रयण्या सुह्या-
पयति ॥ ११ ॥

स सुह्यापयति । सुमत्वे देव्या धिया सन्दृक्षिण्यो-
रुचक्षसा । मा म आयुः प्रमोषीर्मा अहं तुव व्वीरुं
व्विदेय तुव देवि सन्दृशीत्याशिष मेवैतदाशास्ते पुत्रो
वै व्वीरुः पुत्रं व्विदेय तुव सन्दृशीत्येवैतदाह ॥ १२ ॥

सा या बभ्रुः पिङ्गाक्षी* । सा सोमक्रयणी युत्रा वा
ऽइन्द्राविष्णू चेषा सहस्रं व्युरयेतां तदेकात्यरिच्यत

* 'पिङ्गाक्षी'-इति ग, घ ।

† 'सा या०—० क्रयणी । यत्र'-इति क ।

तुं वेधा प्राजनयतां तुस्माद्योऽप्येतर्हि वेधा सहस्रं
व्याकुर्यादेकैवातिरिच्येत ॥ १३ ॥

सा या बभ्रुः पिङ्गाक्षी* । सा सोमक्रयण्यथा† या
रोहिणी सा च्वाचघ्नौ या मिद‡ राजा रुक्मामुं जित्वो-
दाकुरुते ऽथ या रोहिणी श्येताक्षी सा पितृदेवत्या या
मिदुं पितृभ्यो घृन्ति ॥ १४† ॥

सा या बभ्रुः पिङ्गाक्षी‡ । सा सोमक्रयणी स्याद्
यदि॥ बभ्रुं पिङ्गाक्षीं नु विन्देदरुणा स्याद्युद्यरुणां नु
विन्देद्रोहिणी च्वाचघ्नौ स्याद्रोहिण्यै हु त्वेषु श्येताक्ष्या
ऽआशान्नेयात्॥ ॥ १५ ॥

सा स्यादुप्रवीता । व्याग्वा ऽएषा निदुनेन युत्सोम-
क्रयण्ययातयाम्नी वा ऽइयं वागुयातयाम्न्युप्रवीता तुस्मादु-
प्रवीता स्यात् सा स्यादुवण्डाकूटाकाणुकर्णालक्षिता-
सप्तशफा सा ह्येकरूपैकरूपा ह्येयं व्याक् ॥ १६ ॥ ४ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [३. १०.] ॥

* 'पिङ्गाक्षी'—इति ग, घ । † 'सा या ०—० क्रयणी । अथ'—इति क ।

‡ इतोऽनन्तरम् "कविक्यायह्या १६००"—इति सर्व-पुस्तकेषु ।

§ 'पिङ्गाक्षी'—इति ग, घ । ¶ 'सा या ०—० स्यात् । यदि'—इति क ।

॥ 'ऽआशान्नेयात्'—इति वेबर-दृष्टोऽपि, 'आशां नेयात्'—इति ग, घ ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रुतं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, ॥ महं वन्दे विद्यातीर्थमद्वैतरम् ॥ १ ॥

अथ तृतीयाध्याये सोमक्रयणचतुर्गमाद्युपसदन्ताः प्रयोगा निरूप्यन्ते । तत्र, सोमक्रयण्या अनुक्रमणं विधत्ते— “सप्त पदानीति । “अनुनिष्क्रामतीति” । सा यदा प्रथमं पदं निष्क्रामति, तदा तदनु अर्धयुः स्वयं मपि प्रथमं पदं निष्क्रामेत् ; द्वितीयं मनु द्वितीयम् । तत्र ‘वृक्ते’ केवलोऽपि वृजिराङ्पूर्वो द्रष्टव्यः, आवर्जितवान् भवति । सप्तपदं प्रशंसति— “यत्र वा इति” । “यत्र” कन्दसा सुत्पत्तिकाले ‘वाचः’ सुपर्णातुरूपेणावस्थितायाः सकाशात् ‘प्रजातानि’ घानि कन्दांसि । वाचः सकाशात् कन्दसा सुत्पत्तिरुत्तरत्र “वागेव सुपर्णा” इत्यभिधायः “तयेति सा कन्दांसि ससृजे”—इत्याद्याता । तेषां कन्दसां ‘पराद्यां शक्नोती’ । पराङ्मुखा उपरि भागे भवा पराद्यां, “परावराधमोक्तमपूर्वाच्च”—इति” यत् । शक्त्याः सप्तपदत्वं प्रसिद्धम् । “परस्ताद्वर्ची” वृक्ते—इति । पदादिक्रमेण ‘परस्तात्’

१— अनुनिष्क्रामणं पदोपरि पदनिधायम् । यत्र सोमक्रयणी पदं निदधाति, तत्र द्वयोः पदयोर्निधानं मिति शास्त्रदोषिकाव्याख्याने सोमनाथ-दीक्षित (४. १.) ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६. १० प्रथमम् ।

३— इत्य० २३०. १—८ कण्डिकासु द्रष्टव्या ।

४— पा० सू० ४. १. ५ ।

५— “सप्तपदा शक्नोती”—इति श्रुतिश्च वै० सं० ६. १. ८ २ ।

‘अवस्थितां गायत्र्याद्यन्तर्भावेन सर्वच्छन्दोरूपां शक्नोम’ ‘अवाचीं
वृद्धे’ आचक्षते, स्वाभिमुख मावर्जितवान् भवतोत्यर्थः ॥ १ ॥

अनुक्रमण समन्तकं कर्त्तव्यं मित्याह— “म वै वाच इति ।
अनुक्रमणमन्त्रे भोमकयणवत्यादिरूपत्वाभिधानं न स्तुत्यर्थं
मित्याह— “वस्त्री क्षेपेत्यादिना^१ । वसुरुद्रादित्याः सवनवधदेवताः ।
‘अदिति.’ प्रायणीयोदयनीयदेवता । ‘वसु’-शब्देनाह्लादकत्वादिव
सुवर्णम् । हे भोमकयणि ! त्वं वस्त्रादीनां स्वरूप ममि । तदपेक्षित
भोमसाधनत्वात् ‘वस्त्री क्षेपा’-इत्यभिधानम् । ‘रम्णातु’ रमयतु^२ ।
“रसु क्रीडायाम्^३”, व्यत्ययेन आ^४ । वृहस्पतिस्तेत्यस्यार्थं माह—
“ब्रह्म वै वृहस्पतिरिति । ‘वृहस्पतिः’ वृहतो मन्त्रस्य पालयिता,
तदभिमनी देवता, गच्छतीं त्वां ‘सुखे’ सुखकरे । यत् सुखकरं
तत् साधु, अतः “सुखे रम्णातु”—इति यदाह, तेन ‘साधुना’
मार्गेण ‘आवर्त्तयत्वित्येवाह’ । “रुद्रो देवो वसुभिरिति । हे
भोमकयणि ! तव सुखं ‘वसुभिः’ सहितो ‘रुद्र.’ ‘आचके’ काम-
यते । इति मन्त्रभागस्यार्थः । रुद्रौत्सुक्यप्रार्थनाया उपयोगं
दर्शयति— “अप्रणाशयेति । शिष्टं गतम्^५ ॥ १ ॥

“अथ सप्तमं पदं मिति^६ । यजमान मितरांश्चर्त्विजोऽपेक्ष्य
‘पर्युपविशन्ति’-इति वज्रवचनम्, ‘परि’ परितः । ‘सः’ अध्वर्युः ।

१— वा० सं० ४. २१ प्रत्यय ।

२— “रम्णाति संयमनकर्मा विसर्जनकर्मा वा”—इति निरु० १० १. ८ ।

३— भा० धा० ८५६ धा० ।

४— पा० सू० ३ १. ८५ ।

५— १३० ए० ५ पं० ।

६— का० थौ० सू० ७. ६. १८ क प्रत्ययम् ।

शोमाय हिरण्यनिधानं प्रशंसति— “न वा अनग्नाविति । हिरण्य-
स्याग्निरेतस्त्वं प्रागुक्तम् । शोमसाधनं माज्यं प्रशंसति— वज्रो वा
इति । “एतं वै देवा वज्रं कृत्वा शोमं मघन्न”-इत्यादि श्रुत्यन्तर-
प्रसिद्धिर्वज्रो वा इति ‘वै’ शब्देन द्योत्यते । ‘सृणुते’ द्विनस्ति,
‘ता’ पदप्रदेशस्या मृदं मित्यर्थः ॥ २ ॥

पदे समन्वयकं शोमं विधत्ते— “म जुहोत्यदित्या इति” ।
अयं मर्थः । हे आज्य । ‘त्वा’ त्वाम् ‘अदित्या’ इच्छित्या ‘मूर्द्धन्’
मूर्द्धनि ‘आजिधर्मि’ सर्वतः चारयामि, जुहोमि । “इ चरण-
दीप्तो”^१, अथ चरणं मर्थः । कौदुगे^२ ‘इच्छित्या’ अवयवभूते
‘देवयजमे’ देवा इच्छन्ते अनेति देवयजनम् । ‘एतवत्’ एतोपेतम् ।
‘इडाया’ गो । इडेति गोनानाम्^३ । तस्या शोमकयस्या ‘पद’
पादनिधानं मस्ति । अत इदं ‘स्नाहा’ स्नाकृतं मन्त्र^४ । इडापदस्य
एतोपेतत्वं तैत्तिरीयके श्रुतम्— “यदेवास्मै पदात् एतं मपौद्यत
तस्मादेव माह” इति^५ । मन्त्रं व्याचष्टे— ‘इयं वै इच्छित्यादिति-
रित्यादिना । ‘एतवत्स्नाहा’-इत्यस्य तात्पर्यं माह— ‘एतवद्येत-
दिति । ‘एतत्’ एतेन मन्त्रभागपाठेन एतयुक्तं मेव मत् पुनराज्येन
चापि संयुक्तं स्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥

१— तै० स० ६ २ १ ७ । इडाप्युत्तरं “वज्रो वा आज्यं मेतेन वै देवा
वज्रोवाज्येन पुरा प्राभिन्दन् -इति ३ ३ ६ ।

२— का० श्रौ० सू० ७ ६ १० ख । ३— जु० प० १४ धा० ।

४— निघ० २ ११ ७ । ५— मन्त्र एव वा० स० ३ २९ १ ।

६— तै० स० ६ १ ० ५ ।

पादस्य परिलेखनं सार्यवादं विधत्ते— “अथ स्फ्य मादायेति^१ । स्फ्यस्य वज्रत्वं तैत्तिरीयैः स्पष्टं भाषातम्— “इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत्, स चेधा ध्यभवत्; स्फ्यस्तृतीयं, रघमृतीयं, यूपस्तृतीयम्”—इति^२ । परिलेखनस्य चिरादृत्तिं विधत्ते— “त्रिः ह्रस्व इति ॥ ५ ॥

परिलेखनमन्त्रं विधत्ते— “स परिलिखतीति^३ । ‘अस्मे’-इत्यस्य तात्पर्यं माह— ‘यजमाने’-इति । ‘अस्मे’ अस्मदीये ‘यजमाने’ । सप्तमपदपांशोः स्थास्यां स्थापनं समन्त्रकं विधत्ते— “अथ समुल्लिख्येति^४ । हे पदपांशो ! ‘ते’ तव ‘बन्धु’ स्नेहपन्थः ‘अस्मे’ अस्मदीये ‘यजमाने’ अस्त्विति मन्त्रार्थः^५ । “सुपां सुलुक्”-इत्युभयव सप्तम्याः प्रे-भावः^६ ॥ ६ ॥

“अथाप इति^७ । परिलिखितप्रदेशे अपां निनयनं विधाय, प्रग्रंसति— “यन्नेत्यादिना । खननं हिंसात्माकत्वात् क्रूरीकरणम्, अपान्त्वौष्णनिवारकत्वाच्छान्तिरूपत्वं प्रसिद्धम् । अतः ‘शान्त्या अद्भिः’ शान्तिरूपाभिरद्भिः तत् क्रौर्यं शमितवान् भवति । निनयनस्य प्रयोजनान्तरम्— “तदद्भिरिति ॥ ७ ॥

“अथ यजमानायेति । “पदं प्रयच्छतीति^८ । ‘पद’ स्थालीयं

१— का० श्रौ० सू० ७. ६. १६ दृश्यम् ।

२— तै० सं० ६. १. ३. ११ ।

३— वा० सं० ४. २२. २ ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ६. २० दृश्यम् । ५— वा० सं० ४. २०. ३ ।

६— या० सू० ७. १. ३६ ।

७— का० श्रौ० सू० ७. ६. २१ क ।

८— का० श्रौ० सू० ७. ६. २१ ख ।

पदपाठम् । 'रै'-शब्दार्थं माह— "पञ्चवो वै राय इति । 'ले'-
इत्येतत्^१ सप्रत्यन्त मिति व्याचष्टे— "त्वयि पञ्चव इत्येवैतदाहेति ।
अध्वर्युदत्तस्य पाशोः समन्तक पतिपहं विधत्ते— "तद्यजमान
इति^२ । 'मे रायः' इति^३ पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ८ ॥

"अथाध्वर्युरात्मान मिति^४ । 'वयं वियौघ' इति^५ पूजार्थं
वज्रवचनम् । वियुक्ता मा भूत्वा यौघेति । "यु मिश्रणमिश्रणयोः"^६—
इत्यस्य क्षुडि मायोगादङ्गभावः^७ ॥ ८ ॥

"अथ पश्या इति । 'प्रतिपराहरन्ति' प्रयच्छेयुरित्यर्थः । तथा
च कात्यायनः— "इत्वा पश्यै पटं प्रयच्छति"—इति^८ । पशौ खलु
प्रतिष्ठानिलयनरूपा । गृह्णाणां वज्रत्वेऽपि प्रतिष्ठाया एकत्वादेक-
वचनम् । गृहं यथा धान्यादिनिषेपस्यान मेवं पश्यपीत्यर्थः ।
स्यष्ट मन्यत् ॥ १० ॥

"तां नेष्टेति । 'तां' गृहीतपाशपतनीम् । 'तोतः'—इति तोक-
समामार्थः । 'रायः' धमानि, 'तोतः' पुचः, स्त्रीकरोन्वित्यर्थः । यदा
'तोतः' त्वत्तः, त्वयि रायः सन्त्विति शेषः^९ । "अथैर्ना भोमकयष्टेति ।
'एनां' पशूनां 'भोमकयष्टा' 'बद्धापयति' 'नेष्टा' । भोमकयष्टौ
सेयम्, तथा पशौ गनेन मन्त्रेण दम्येत् । गतिबुद्ध्याद्यथाभावात्^{१०}
भोमकयष्टाः कर्मत्वाभावः । बद्धापनं प्रशंसति— "इषा वा इति ।

१— वा० सं० ४. २७. ४ ।

६— अदा० य० २३ धा० ।

२— का० श्रौ० सू० ०. ६. ०२ ।

७— या० सू० ६. ४. ०४ ।

३— वा० सं० ४. ०२. ५ ।

८— का० श्रौ० सू० ०. ६. २४ ।

४— का० श्रौ० सू० ०. ६. २३ ।

९— वा० सं० ४. २२. ० ।

५— वा० सं० ४. २२. ६ ।

१०— या० सू० १. ४. ५२ ।

“दृषा वै सोमः”—इति सोमो निर्दिष्टः । कस्तस्य प्रसङ्ग इति तच्चाह— “एष वा अवेति । ‘अव’ सोमकयप्रस्ताये सोमकयस्थाः सोमसम्पत्त्यर्थत्वात् । सैव ‘एषः सोम’ । सोम इति विधेयस्य पुद्गिङ्गत्व मपेक्ष्यैष इति पुद्गिङ्गत्वम् । अतः ‘एतत्’ एतेन उभयोः सम्बन्धेन उत्पादनसमर्थं ‘मिथुन सैव’ सम्पादितं भवति ॥ ११ ॥

“स सङ्गापयतीति । सङ्गापनमन्त्रं पठति— “समख्ये देवेत्यादिना^१ । अथ कात्यायनः— “एनां वाचयति सोमकयस्था च समौक्ष्यमाणां समख्य इतीति^२ । मन्त्रस्थाय मर्थः । अहं ‘धिया देव्या’ धीर्देवी हि सोमकयणी प्रागुक्ता^३ । अतो वायूपया सोमकयस्था समख्ये दृष्टा भवामीत्यर्थः । “स्या प्रकथने” इत्यस्य^४ लङुत्तमैकवचने “अप्यतिवक्ति”—इत्यादिना^५ अहं, कर्मणि द्रष्टव्यः ; अत एवात्मनेपदम् । “दक्षिणासि यज्ञियासि”—इति प्रागुक्तत्वात्^६ दक्षिणापि सोमकयणी । अतः ‘उरुचक्षमा’ प्रभूतदर्शनया तया समख्ये । अथ प्रत्यक्षवादः । हे सोमकयणि । ‘मे आयुः मा प्रमोषीः’ । ‘मा उ अहं’ अह मपि ‘तव’ आयुः मा प्रमोषिषम् । हे ‘देवि!’ ‘तव’ ‘सन्दृशि’ मन्दर्शने सति ‘वीरं’ पुत्रं ‘विदेय’ लभेय । अयं मन्त्र आशी.पर इत्याह— “आग्निष मेवैतदिति । ‘वीर’-शब्दार्थं माह— “पुत्रो वै वीरः”—इति ॥ १२ ॥

१— वा० सं० ४. २३ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६. ९६ ।

३— पुरस्तात् २. ४. १६ (१३३ पृ०) ।

४— अदा० ष० १० ५० धा० ।

५— पा० सू० ४. १. ५२ ।

६— वा० सं० ४. १६ मन्त्रस्थाख्याने पुरस्तात् २. ४. १६ (१२२ पृ०) ।

सोमकयण्या लक्षण भविधातु माह— “सा या बभ्रुः पिङ्गा-
चीत्यादिना । बभ्रुः पिङ्गाची सोमकयणी श्रेष्ठ्यभिधातु माख्या-
यिका माह— “यत्र वेति । गोमहसदक्षिणाविभागसमये ‘सहस्रं’
वेधा ‘घैरयेता’ विभज्य प्रेरितवन्तौ । ‘ताम्’ अतिरिक्तां ‘वेधा’
बभ्रुहणरोहिणीरूपेण चिविधां ‘प्राजनयताम्’ उदपादयताम् ।
उत्पादमप्रकारसौत्तिरीयकेऽपि स्पष्ट मात्रातः— “ता मसु प्रावे-
शयन्सोमाथो देहीति सा रोहिणी पिङ्गलैकहायनी रूपं लब्ध्वा
अपस्त्रिंशता च विभज्य शतैः सहोदैत्”—इत्यादिना^१ । अतः
‘एतर्हि’ इदानीं मपि ॥ १२ ॥

चिविधायास्तस्या गोः मुख्यानुकल्पभेदेन सोमकयणीत्वं
प्रदर्शयितुं तदिभाग माह— “सा येति । ‘बभ्रुः’ चतुर्वर्णा, पिङ्गले
अक्षिणी यस्याः सा ‘पिङ्गाची’, ‘सा’ सोमकयणार्हत्वात् ‘सोम-
कयणी’ । ‘रोहिणी’ रोहितवर्णा, सा ‘वार्चनी’ वृषहा इन्द्रः,
तदेवत्या । इदानीं ततो ‘राजा सङ्ग्रामं जित्वा’ परकीयाद् राजात्
‘या’ रोहिणीम् ‘उदाकुर्वते’ स्त्रीकरोति^२, सा वार्चनीत्यर्थः ।
‘शेताची’ छण्यलोचना, ‘सा पित्रदेवत्या’ । ‘इदं’ इदानीं ‘पित्रभ्यः’
अर्थाय ‘प्रन्ति’ ॥ १४ ॥

इत्थं विधानस्वरूप भविधाय विनियोगप्रकार माह— “सा
येति । बभ्रु-पिङ्गाची सोमकये मुख्या । तदभावे ‘अरुणा’ अव्यकरागा ।
तदभावे ‘रोहिणी’ । सा यदि शेताची स्यात्, तादृश्याः ‘श्राग्राम्’
अपि ‘नेयात्’ न कुर्यात् । तत्र कात्यायनः— “सोमकयणी तिष्ठ-

त्यलचिताव्यङ्गाप्रवीतारज्जुवद्धा वधुः पिङ्गला, पिङ्गलाभावेऽरुणा,
अरुणाभावे रोहिण्यग्नेताक्षी"-इति^१ ॥ १५ ॥

सोमक्रयणा गर्भात् प्राक् अवस्थानं सार्ववादं विधत्ते—“मा
स्यादप्रवीतेति । “वी गतिप्रजननकान्यग्रनखाटनेपु^२”, अथ प्रजननं
मर्थः । ‘अप्रवीता’ अष्टहीतगर्भेत्यर्थः । ‘अयातयाक्षी’ अगतरसा ।
वज्रभिरसहदुच्यमानाया अपि वाचो गतरसत्वं प्रमिद्वम् । अतः
सोमक्रयणा वायूपत्वादयातयाग्न्या भवितव्यम्^३ । अत एकहायनी-
परिग्रहे गर्भरूपरसनिर्गमाभावात् वागानुगुण्यं भवति । तस्माद्
अप्रवीता भवेत् । इत्थं वर्षवद्योविशेष मभिधाय अङ्गवैकल्याभाव
माह—“अवण्डाकूटेति । ‘वण्डा’ वर्द्धिष्णुः, ‘अवण्डा’ तद्विपरीता
भवेत् । एव सुप्तरथापि । ‘कूटा’ एकशृङ्गी, ‘काणा’ एकाक्षी,
‘कर्णा’ द्विभ्रकर्णा, ‘लचिता’ तप्रायःप्रलाकया विहिता, ‘सप्त
शष्पा’ एकस्मिन् पादे एकेन शष्पेन हीनाः । उक्तदोषवर्जिता ।
‘एकरूपा’ उक्तदोषवर्जितत्वं सेवैकरूप्यम्, सम्पूर्णावयवेत्यर्थः” ॥ १६ ॥
४ [३. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

१—का० श्री० सू० ७. ६. १४ दृश्यम् । २—अदा० प० १८ धा० ।

३—“वाग वा एषा सोमक्रयणी”—इति तै० सं० ६. १. ७. ८ ।

४—तैत्तिरीयेऽप्येव मेव ६. १. ७. १६—१८ दृश्यम् ।

(अथ द्वितीय ब्राह्मणम्)

पदुः समुप्य पाणी ऽश्वनेनित्ते । तद्यत्पाणी ऽश्वने-
नित्ते वृजो वा ऽश्राज्यः रेतः सोमो नेदुज्जेषाज्येन
रेतः सोमः हिनुसानुीति तुस्मात् पाणी ऽश्वने-
नित्ते ॥ १ ॥

अथास्याः हिरण्यं वधीते । इयं वा ऽइदं नु तृतीय
मस्ति सत्युश्चैवानृतं च सत्यु मेव देवा अनृतं मनृप्या
अग्निरेतसं वै हिरण्यः सत्येनाः शूनुपस्पृशानि सत्येन
सोमं पुराहणानुीति तुस्माद्वा ऽअस्याः हिरण्यं
वधीते ॥ २ ॥

अथ सम्प्रेष्यति । सोमोपनुहन माहर सोमपर्याणुहन
माहरोष्णीय माहरेति स युदेव शोभनं तुत्सोमोपनु-
हनः स्याद्वासो ह्यस्यैतद् भुवति शोभनुः ह्येतस्य*
व्वासः स यो हिनः शोभनेनोपचरति शोभते हाथ य
आह युदेव किञ्चेति युदैव किञ्च भुवति तुस्माद्युदेव
शोभनं तुत्सोमोपनुहनः स्याद्युदेव किञ्च सोमपर्या-
णुहनम् ॥ ३ ॥

युद्युष्णीयं विन्देत् । उष्णीयः स्याद् युद्युष्णीयं नु†

विन्देत्सोमपर्याणुहनस्यैव ह्यङ्गुलं वा* व्यङ्गुलं वावहन्ते-
दुष्णीपभाजनं मध्वर्युर्वा युजमानो वा सोमोपनुहन्
मादत्ते यु एव कुश्च सोमपर्याणुहनम् ॥ ४ ॥

अथाग्रेण राजानं विचिन्वन्ति । तदुदकुम्भ उपनि-
हितो भवति तद् ब्राह्मण उपास्ते तदभ्यायन्ति
प्राञ्चः ॥ ५ ॥

तदायत्सु व्याचयति । एष ते गायत्री भाग इति मे
सोमाय ब्रूतादेषु ते तैष्टुभो भाग इति मे सोमाय ब्रूतादेषु
ते जागती भाग इति मे सोमाय ब्रूताच्छन्दोनामानाः
साम्राज्यं गच्छेति मे सोमाय ब्रूतादित्येकं वा ऽएषु
क्रीयमाणोऽभिक्रीयते छन्दसा मेव राज्याय छन्दसाः
साम्राज्याय घ्नन्ति वा ऽएन मेतद् युदभिपुण्वन्ति तु
मेतुदाह छन्दसा मेव त्वा राज्याय क्रीणामि छन्दसाः
साम्राज्याय नु वधायेत्यथेत्य प्राङ्मुपविशति ॥ ६ ॥

सोऽभिमृशति । आस्माकोऽसौति स्व इव ह्यस्यैतद्
भवति यदागतस्तस्मादाहस्माकोऽसौति शुक्रस्ते युध्य ॥
इति शुक्रः ह्यस्माद् ग्रहं ग्रहीष्यन् भवति विचितस्त्वा
विचिन्वन्तिवति सर्व्वत्वायैतुदाह ॥ ७ ॥

* 'वा'—इति वेबर-दृष्ट ।

† 'सोमोपनुह'—इति म., घ ।

‡ 'ब्रूताच्छन्दोनामानाः'—इति सा०—सम्मत इति टा० वेबरः ।

§ 'प्राङ्मुपविशति'—इति म., घ ।

॥ 'मुध्य'—इति क., सा०—सम्मतय ।

अथ हैके । तृणं वा काष्ठं वा वित्त्वा^१पास्यन्ति तदु
तथा न कुर्यात् क्षवं वै सोमो विडन्या ओपधयोऽन्नं वै
क्षत्रियस्य विद स युथा असितु मनुहायाच्छिद्य परास्ये-
देवं तत् तुस्मादुभ्येव मृशेद्विचितस्त्वा विचिन्वन्विति
तद्य ऽएवास्य विचेतारस्तु ऽएनं विचिन्वन्ति ॥ ८ ॥

अथ व्यासः । द्विगुणं वा चतुर्गुणं वा प्राग्दशं
वोद्गदशं वोपस्तृणाति तद्वाजानं मिमीते स यद्वाजानं
मिमौते तुस्मान्मावा मनुष्येषु माचो^२ यो चाप्यन्या-
मावा ॥ ९ ॥

सावित्र्या मिमीते । सविता वै देवानां प्रसविता
तुयो हास्मा ऽएषु सवितृप्रसूत एव क्रयाय भवति ॥ १० ॥

अतिच्छन्दसा मिमीते । एषा वै सुर्वाणि छन्दाः^३सि
यदुतिच्छन्दास्तुयो हास्यैष सर्वैरेव छन्दोभिर्मितो भवति
तुस्मादुतिच्छन्दसा मिमीते ॥ ११ ॥

सु मिमीते । अभि त्वं देवः^४ सवितार मोण्योः कवि-
क्रतु मुर्धामि सत्यसर्वः रत्नधा मभि प्रियु मतिं कविम्^५ ।

• 'भित्त्वा'—इति सा०—सम्मतः ।

। 'माचो'—इति क, ख, सायणासम्मतोऽय पाठ इति डा० वेबरस्य ।

। 'कवि'—इत्यनुसारान्त पाठः क-ख-प्रस्तकयो, डा०—वेबर्-दृष्टय ।

ऊर्द्धा यस्यामुतिर्भा ऽश्रुदिद्युतत्सुवीमनि हिरण्यपाणि-
रमिमौत सुक्रतुः क्षपा स्वरिति ॥ १२ ॥

एतुया सुर्वाभिः । एतुया चतसृभिरेतुया तिसृभि-
रेतुया द्वाभ्या मेतयैकयैतुयैकयैतुया द्वाभ्या मेतुया
तिसृभिरेतुया चतसृभिरेतुया सुर्वाभिः समुस्याञ्जलि-
नाध्यावपति ॥ १३ ॥

स वा ऽउद्वाचं न्याचं मिमीते । स युदुद्वाचं न्याचं
मिमौत ऽइमा एवैतुदङ्गुलीर्नानाजानाः करोति तुस्मा-
दिमा नाना जायन्तेऽथ युत्सह सुर्वाभिर्मिमौते*
सुक्ष्मिष्टा इव ह्वैवेमा जायेरंस्तुस्माद्वा ऽउद्वाचं न्याचं
मिमौते ॥ १४ ॥

युद्देवोद्वाचं न्याचं मिमीते । इमा एवैतन्नानावीर्याः
करोति तुस्मादिमा नानावीर्यास्तुस्माद्वा ऽउद्वाचं न्याचं
मिमौते ॥ १५ ॥

युद्देवोद्वाचं न्याचं मिमीते । विरुज मेवैतुदर्व्याचीञ्च
पुराचीञ्च युनक्ति पुराच्यह देवेभ्यो यज्ञं व्यहृत्यर्व्याची
मनुष्यानवति तुस्माद्वा ऽउद्वाचं न्याचं मिमीते ॥ १६ ॥

अथ युदशकृत्वो मिमीते । दशाक्षरा वै विरुद
वैराजः सोमस्तुस्मादशकृत्वो मिमीते ॥ १७ ॥

* 'मिमौते'—इति च डा०—वेवह—दृष्ट पाठ ।

अथ सोमोपनुहनस्य । समुत्पार्यान्तानुष्णीषेण
व्विग्रथनाति प्रजाभ्यस्त्वेति प्रजाभ्यो ह्येनं क्रीणाति स
युदेवेदः शिरश्याऽसौ चान्तरुपेनित मिव तुदेवास्यैतत्
करोति ॥ १८ ॥

अथ मध्येऽङ्गुल्याकाशुं करोति । प्रजास्त्वानुप्राण-
न्विति त मयतीव वा ऽएन मेतुत् समायच्छन्नप्राण
मिव करोति तुस्यैतदुत एव मध्यतुः प्राण मुत्सृजति तं
तुतः प्राणन्तं प्रजा अनुप्राणन्ति तुस्मादाह प्रजास्त्वानु-
प्राणन्विन्ति तुः सोमविक्रयिणे प्रयच्छत्ययुतः पुणन-
स्यैव* ॥ १९ ॥ ५ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [३. २.] ॥

प्रासङ्गिक मभिधायेदानीं मध्वयोः पात्रे पांसुप्रक्षेपानन्तरं
क्षुप्तप्रक्षालनं विधत्ते— “पदं समुष्येति” । अयनेजनं मुदकेन शोध-
नम् । उक्तावनेजनं सोमहननपरिहारत्वेन प्रशंसति— “तद्यत् पाणी
इति । “यत् वै देवा वक्षं हत्वा सोम मघ्नन्”—इति श्रुतेः*
आज्यस्य वञ्चनम् । सोमस्य यागसाधनदारेण सर्वोपधीयत्वेनाप्रा-

* ‘पुणनस्यैव’—इति ग, घ ।

१— का० यौ० सू० ७. ६. २० क ।

२— तै० सं० ६. २. २. ७ । इहाप्युत्तरत्र ४. ३. ६ दृश्यम् ।

सद्य 'क्रीयते' विक्रीयते, अभिषवादिना रसात्मना संस्क्रियते । किं तदेकमिति, तदुच्यते— 'छन्दसां राज्याय' तन्माप्तये । न केवलाय राज्याय, किन्तु 'साक्षाज्याय' । प्रोक्षाह्नस्यार्थवत्तायै साधप्रमर्शि दर्शयति— "प्रन्ति वेति । वस्तुत एव मय्यपि सोम-भीत्यपगमाय 'तं' सोमं प्रति 'एतत्' छन्दसां साक्षाज्यमिति वाक्यम् 'आह' । किमिति 'छन्दसा मेव राज्याय त्वा क्रीणामि' इत्याह, 'न वधायेति' । "अथेत्यादि । 'अथ' सोमम् 'एत्य' 'प्राङ्' प्राङ्मुखः 'उपविशति' ॥ ६ ॥

"सोऽभिमृशतीति" । "आष्माकोऽमि" —इत्यादिना^१ सोममभिमृशेत् । हे सोम । त्वम् 'आष्माकोऽमि' अस्माकं समन्ध्यमि । "तस्मिन्नपि च युष्माकाश्माकौ"—इत्यण्^२, तत्सन्धियोगेनास्माका-देग्रथ । 'एतत्' एतेन पाठेन 'स इव' य एव 'भवति', 'शुक्रः' शुक्राख्यः, 'ते' 'गृह्यः' पक्षीतथः । "प्रत्यपिभ्यां पक्षेः"—इति^३ अनुपसृष्टादपि पक्षेऽन्धसः कषप्, प्राज्ञ इत्यर्थः । "अमात्योऽमि शुक्रस्ते पक्षः"—इति तैत्तिरीयकम्^४ । 'विचितः' विचयनश्च मोध-मक्षं कर्त्तारः 'ते' त्वां 'विचिन्वन्तु' मोधयन्तु^५ । विचिन्वद्भिरेव विवेके मति वैगृह्यासम्भवात् सर्वतं कात्स्न्यं भवति ॥ ७ ॥

विवेचने विषये पक्षान्तरं सुपन्यस्य निराचष्टे— "अथ हेक

१— का० श्रौ० सू० ७. ७. ८ क । २— का० श्रौ० सू० ७. ७. ८ ख ।

३— वा० सं० ४. २४. ० ।

४— य० सू० ४. ४. २ ।

५— पा० सू० १. १. ११८ ।

६— ते० म० १. ७. ६. १ ।

७— का० श्रौ० सू० ७. ७. १० ।

द्यात्मकतया च सर्वजगदुत्पादकत्वात् रेतस्त्वम् । एतस्य हिंसनर्ह-
त्वाद्, यज्ञनीयाज्यस्य सोमघातकत्वात्, सोमहतिपरिहारायावनेजनं
कर्त्तव्य मिति स्तुतिः ॥ १ ॥

अध्वर्योः स्वाहुत्यां हिरण्यबन्धनं विधाय प्रग्रंसति— “अथास्या
मिति” । ‘अस्याम्’-इत्यनामिकाहुत्या मभिनयेन प्रदर्शनम् ।
हिरण्यस्य देवमन्मन्धद्वारा सत्यत्वाभिधानाय सत्यानृतद्वैविध्याभिधा-
नम् । उक्तं हिरण्यस्याग्निरेतस्त्वम् । उक्तप्रकारेण हिरण्यस्य सत्यत्वात्
तेन ‘अंशूनुपसृशामि’ अभिषवाप्यायनादिषु । तेन ‘सोमं’ ‘पराह-
णामि’ व्यापारयाणि । उपसृशानुपयोगाय हिरण्यं धारयेदित्यर्थः ।
पाणेर्हिरण्यबन्धनस्य काकविकल्पं कात्यायनो दर्शयति— “हिरण्यं
यद्भीतिनामिकाया माप्यायनाभिषवाऽश्वदाभ्येषु वा”-इति ॥ १ ॥

सोमार्घं मध्वर्योः सम्रेषं दर्शयति— “अथ सम्रेष्यतीति” ।
सोम उपनह्यते येन तत् ‘सोमोपनहनं’ सोमबन्धनवस्त्वम् । ‘सोम-
पयाणहनम्’ शकटेन सह सोमस्य परितो बन्धनवासः । ‘उष्णीषं’
सोमोपनहने स्थापितस्य सोमस्य बन्धनार्घं वासः । ‘यद्’ वस्त्रं
‘सोमनं’ यज्जमुख्यम्, तत् ‘एव’ सोमोपनहनं कर्त्तव्यम् । तथा च
कात्यायनः— “सोमनं सोमोपनहन मिति” । आपस्तम्बस्तु सोमं
कर्त्तव्य मित्याह— “सोमं वासो द्विगुणं त्रिगुणं वा”-इत्यादिना ।

१— का० श्रौ० सू० ०. ६. २० छ । २— छरस्तात् १२० पृ० १३ पं० ।

३— ‘व’-इति जमंन्-मुद्रितपाठ । ४— का० श्रौ० सू० ०. ६. २० ।

५— का० श्रौ० सू० ०. ०. १ । ६— का० श्रौ० सू० ०. ०. १ ।

७— व्यास० श्रौ० सू० १०. १३. ० ।

शोभनत्वे उपपत्ति माह—“वासो ह्यस्यैतद् भवतीति । सोमस्याश्वा-
दनार्थत्वाच्छोभनेन भवितव्यम् । अतस्तेनोपहरन्नपि शोभनवस्त्रा-
दिना स्त्रयं शोभते । विपर्यये चेप माह—“अथ य आहेति ।
यत् किञ्चिद् वासोऽपि सोमाय नयेति^१ ब्रुवन्, स्त्रयं यत् किञ्चिद्
भवति, लोकैरविदिताभासो^२ भवतीत्यर्थः । सोमपर्याणहने भाष्यं
नियम इत्याह—“यदेव किञ्चेति ॥ ६ ॥

उष्णीषस्थाने विकल्प माह—“यद्युष्णीषं विन्देदिति^३ । उष्णी-
षस्य स्त्रीकारः कर्त्तव्य इति शेषः । कर्त्तितवस्त्रांगः ‘उष्णीषभाज-
नम्’ उष्णीषस्थाने भवतीत्यर्थः । आनीतानां मध्ये सोमक्रयस्थानं प्रति
सोमोपनहनस्यादानं मध्ययुजमानयोरन्यतरेण कर्त्तव्यं मित्याह—
“अध्ययुर्वेति” । सोमपर्याणहनस्यादाने तु न नियमः^४ ॥ ७ ॥

“अथाग्नेयेति । ‘अग्नेण’ प्राचीनवंशस्य पुरोदेये, उपरवप्रदेशे
इत्यर्थः । ‘विचिष्वन्ति’ साधयन्ति, अनुपादेयांगं मपनयन्ति ।
‘तत्’ तत्र क्रयप्रदेशे निहितोदककुम्भस्य समीपे ‘वाह्यः’ सोम-
विकयी निवसेत्, ‘तत्’ स्थानं प्रत्यभिगच्छन्ति^५ । ‘प्राह्यः’ सोम-
क्रयप्रदेशाभिमुखाः ॥ ८ ॥

१—‘वासोमात्रं मानयेति’—इति छ ।

२—‘रविदितप्रभासो’—इति, ‘रविदित आभासो’—इति च, छ ।

३—का० श्रौ० सू० ७. ७. ४ ।

४—का० श्रौ० सू० ७. ७. ५ ।

५—यत एव सूचितं कात्यायनेन ‘अन्य इतरे’—इति (७. ७. ६.) ।

६—का० श्रौ० सू० ७. ७. ७ ।

इति' । 'अथ' सोमविवेचनविषये सोममध्यगतं 'दृणं वा काष्ठं वा'
 'भित्वा' सोममकाशाद् भेदं कृत्वा वह्निः प्रक्षिपन्ति । अत्र चैकं दोष
 माह— "क्षवं वै सोमः इति । सोमस्य क्षवलं श्रूयते— "यान्येतानि
 देवचा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः"—इत्यादिना^१ । इयं प्रसिद्धिः
 "क्षवं वै"—इति 'वै'-शब्देन द्योत्यते । 'प्रक्षितं' यस्तम्, भुञ्जितम्'
 'अनुहाय' गृहीत्वा, 'आच्छिद्य' पृथक्-कृत्य 'पराक्षेत्' वह्निः
 प्रक्षिपेत् । यस्मात् सोमान्तर्गतं दृणादिकं सोमस्यास्तम्, 'तस्मात्' स्वयं
 मविवेचयन् यजमानोऽभ्यवमर्गं सेव कुर्यात्; शोधनार्थं तु 'विचिन्त-
 न्विति' पठेत् । अथ सूत्रम्— "प्रादुपविष्टास्माकोऽसौति सोम
 मास्तभते न विचिन्तोत्यतस्तृणकाष्ठापासनं मेके"—इति^२ ॥ ८ ॥

"अथ वाच इत्यादि । 'वाचः' सोमोपहमनार्थं दग्धावस्त्रायम् ।
 'प्राग्दग्धं वा, उद्गद्गं वा' प्रागप्यमुद्गधं वेत्यर्थः^३ । आस्तृते वाचसि
 सोमोन्मानं विधत्ते— "तद्वाजानं मिमीते"—इति^४ । 'तत्' तत्र
 वाचसि । 'तस्मात्' सोमोन्मानात् हेतोः 'मनुष्येषु' 'माचा'
 पक्षयत्यङ्गुआदिरूपा, इदानीं वर्त्तत इत्यर्थः । माचा यैवाच सोमे,
 सा मनुष्येषु; सोमस्याखिलजगत्कारणत्वात् । न केवलं मनुष्यगतैव;
 अपि तु 'यो चापि' यैव खलु 'अन्या' पक्षिभृगवृक्षादिगता, सापि
 सोममापात्मिकैव ॥ ८ ॥

१— का० श्रौ० सू० ०. ०. ११ ।

२— उपरिष्ठाद् (१७. ७. २. ११.) श्रूयम् ।

३— 'भुञ्जितम्'—इति ह ।

४— का० श्रौ० सू० ०. ०. ८-११ ।

५— का० श्रौ० सू० ०. ०. १२ ।

६— का० श्रौ० सू० ०. ०. १३ ।

विधीयमानोन्मानमन्त्र देवतादारा प्रशंसति— “सवित्र्या
मिमौत इति । ‘देवानां’ मध्ये ‘सविता’ सर्वकर्मविपद्यातुञ्जा-
प्रद ॥ १० ॥

मन्त्रगत छन्द प्रशंसति— “अतिच्छन्दसेति । अष्टिरतिशङ्करी
वाच्य छन्द, अतोऽतिच्छन्दस्त्वम् । एतस्मिन् छन्दसि चतुर्णां चतुर्णां
मन्त्राणां परित्यागेनाधस्तमानां छन्दसा सुत्पन्ते सर्वच्छन्द-
स्त्वम् ॥ ११ ॥

इदानीं मन्त्र विधत्ते— “स मिमौतेऽभित्य देव मिति^१ ।
मन्त्रस्याय मर्थ^२ । ‘त्य’ न ‘सवितार’ ‘देवम्’ ‘अभ्यर्चामि’ इति
सम्बन्ध । कौटुम्भम्^३ ‘ओष्ठो’ अविश्यो, द्यावापृथिव्योर्मध्ये
वर्त्तमान मित्यर्थ । ‘कविकृतु’ कान्तकर्माणम्, ‘सत्यसव’ सत्यानु-
ज्ञम्, ‘रत्नधा’ रमणीयानां फलानां धारकम्, ‘अभि’ अभित
‘प्रियम्’, ‘मति’ मननवन्तम्, ‘कवि’ कान्तप्रज्ञम् । ‘यस्य’ सवितु
‘अमति’ अन्येषां मविषया मति, ‘भा’ च, अथवा अमतिविशे-
षणम्, भासमाना सा ‘ऊर्द्धा’ ‘अदिद्युतत्’ द्योतते । किमर्थम् ?
‘सर्वौमनि’ प्रसवे निमित्तभूते सति, अनुज्ञार्थ मित्यर्थ । स
तादृश ‘स्वरण’ शोभनगमन आदित्य ‘हृषा’ हृषया ‘हिरण्य-
पाणि’ धम् ‘अमिमौत’ मिमौते, शोभोन्मान करोति, करोति-
त्यर्थः^१ ॥ १२ ॥

दशहस्त उन्मानेऽप्यय मेव मन्त्र इत्यादिशङ्कान्नप्रकार दर्शयति—

‘अयतीव’ ग्लापयतीव ‘अप्राणं’ सोमं प्राणरहितम् ‘इव’ करोति^१,
 अतएव उपद्रवसम्भवाद्भेतोः तत्परिहाराय देहमध्ये उच्छ्वामरूपं
 ‘प्राणम्’ उद्गमयति । ‘तस्मात्’ प्रजास्वेति^२ मन्त्रं पठेत् । ‘तं’ सोमो-
 पनहनवस्त्रे बद्धं सोमं ‘सोमविक्रयिणे’ प्रयच्छति^३ । अथातः पणन-
 स्त्रैव, विधिरुध्यत इति शेषः ॥ १८ ॥ ५ [६. २०.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्)

स वै राजानं पणते । स यद्राजानं पणते तस्मादिदुः
 सहस्रसुर्वं पुण्यः सु आह सोमविक्रयिन् क्रुय्यस्ते सोमो
 राजाऽऽहुतिं क्रुय्य इत्याह सोमविक्रयी तं वै ते क्रीणा-
 नूति क्रीणीहूत्याह सोमविक्रयी कस्युया ते क्रीणा-
 नूति भूयो वा ऽऽतः सोमो राजार्हतुत्याह सोम-

१— का० श्री० सु० ०. ०. २१ ।

२— का० सं० ४. २५. १ ।

३— का० श्री० सु० ०. ०. २१ ।

विक्रयी भूय एवातः सोमो राजार्हति महांस्त्वेव
गोर्महिमेत्यध्वर्युः* ॥ १ ॥

गोर्वे† प्रतिधुक्‡ । तस्यै शृतं तस्यै शुरस्तस्यै दधि
तस्यै मुस्तु तस्याऽऽतुञ्चनं तस्यै नुवनीतं तस्यै एतं
तस्याऽऽमिक्षा तस्यै व्याजिनम्§ ॥ २ ॥

शफेन ते क्रीणानीति । भूयो वा श्रुतः सोमो
राजार्हतीत्याह सोमविक्रयी भूय एवातः सोमो
राजार्हति महांस्त्वेव गोर्महिमेत्यध्वर्युरेतान्येव दुश
व्वीर्य्याण्युदाख्यायाह पढा तेऽर्हेन ते गुवा ते क्रीणा-
मीति क्रीतः सोमो राजेत्याह सोमविक्रयी व्याश्रसि
मुब्रूहीति ॥ ३ ॥

सु आह । चन्द्रं ते वृस्त्रं ते छागा ते धेनुस्ते
मिथुनौ ते गावौ तिस्रस्तेऽन्या इति स युदर्वाक् पुणन्ते
परुः सम्पादयन्ति तुस्मादिदुः सकृत्सुर्वं पुण्य मर्वाक्
पुणन्ते परः सम्पादयन्त्युच युदध्वर्युरेव गोर्व्वीर्य्याण्युदा-
चुष्टे न सोमस्य सोमविक्रयी महितो वै सोमो देवो हि
सोमो ऽथैतुदध्वर्युर्गां महयति तस्यै पुशन्वीर्य्याणि

* 'ध्वर्युः'—इति ग, घ ।

† 'प्रतिधक्'—इति ग, घ ।

‡ 'व्याजिन'—इति क, 'व्याजिनः'—इति ग, घ ।

“एतया सर्वाभिरिति” । ‘एतया’ “अभि त्वं देवम्”— इत्यनयैव
 ‘सर्वाभिः’ अहुलीभिः पञ्चभिः मिमीते । ‘एतया’ एव ‘चतसृभिः’
 अण्यहुलीभिः मिमीते । एव मवररोक्षकमेष्टैकैकाहुल्युत्सर्गेण पञ्चवारं
 मीत्वा पुनरारोक्षकमेष्टैकैकाहुल्युत्सर्गेण पुनरेतयैवर्चा पञ्चवारं
 मिमीते । एवं दशवारं शुन्नाय, अनन्तरं पाण्डित्यं ‘समस्त’
 अञ्जलिं कृत्वा, तेनैकवारं अभिमितस्य सोमस्योपरि ‘आवपति’ ।
 शिष्टं सर्वं प्रक्षिपेत् । अथ सूचम्— “सर्वाभिः प्रथमं बहुवृत्तमिति
 चैकोत्सर्गं द्विः कनिष्ठिकयैकोपचयश्चाञ्जलिना दशमं मन्यदाथा-
 वपश्रुतेः”—इति । मानस्य दशसङ्ख्यायाः सूच्यमानत्वादाधिक्ये सति
 दशसङ्ख्याविरोधात् सूचकारेणाञ्जलिना दशमं मन्यदेति विकल्पि-
 तम् ॥ १९ ॥

अहुलीनां क्रमेणोत्सर्गं संयोजने च कृते योऽर्थमिद्धो मान-
 विषयः समञ्जनप्रसारणभावः, तं मनूय वज्रधा प्रशंसति— “स वा
 उदाचं न्याच मित्यादिना । ‘उदाचं न्याचम्’ अहुलीः समस्य प्रसार्य
 चेत्यर्थः । ‘तत्’ तेनोक्तप्रकारमानेन ‘अहुलीः’ ‘नानाजानाः’
 पृथक्-पृथक्-जन्मवत्यः ‘करोति’; कर्मफलभोगार्थत्वात् सूष्टेः ।
 व्यतिरेके दोष माह— “अथ यत् सूष्टेति । ‘सर्वाभिः’ संवृताभि-
 रहुलीभिः दशवारं अपि मानं यदि कुर्यात्, तथा सति ‘संक्षिप्ताः’
 परस्परसंवृता एवाहुलयो ‘जायेरन्’ ॥ २४ ॥

“यदेवोदाच मिति । उक्तरीत्या मानेन तु ‘नानावीर्याः’
 पृथक्-पृथक्-कार्यसमर्थाः ‘करोति’ ॥ १५ ॥

“यदेवेति । “विराज मेवैतद्वर्वाचीं च पराचीं च युन-
 क्षीति । ‘एतत्’ एतेन अर्वाक्-पराग्-गतेन विराट्कन्दोदेवता मेव
 सङ्ख्यादारा अर्वाक् च पराक् च सोमे योजितवान् भवत्यध्वर्युः ।
 सा सोमयुक्ता विराट् । “पराच्यहेति । ‘अह’-इति विनिष्पद्यार्था
 निपातः^१ । ‘पराची’ पराग्नूता ऊर्द्धमुखी सती, उद्घ्ननसामर्थ्येन
 ‘यज’ सोमरसं ‘देवेभ्यः’ ‘बहति’; तथैव ‘अर्वाची’ अवाहमुखी
 सती, समघ्ननसामर्थ्येन ‘मनुय्यान्’ अस्त्रिगादीन् ‘अवति’ ॥ १६ ॥

मानगतसङ्ख्यां प्रशंसति— “अथ यद् दशकृत इति । विराजो
 दशाक्षरत्वं प्रसिद्धम् । सोमोऽपि दशसङ्ख्याकैर्द्रव्यैः क्रीयमाणत्वेन
 सङ्ख्यादारा विराट्सम्बन्धाद् ‘वैराजः’ ॥ १७ ॥

“अथ सोमोपनहनस्येत्यादि । ‘अन्तान् समुत्पार्य’ अधःप्रसा-
 रितस्य वस्त्रस्य पर्यन्तप्रदेशान् एकत्र (उच्च^२) सङ्गृह्य ‘उष्णीषेण’
 पन्थिं कुर्यात्^३ । तत्र मन्त्रः— “प्रजाभ्यस्त्वेति” । ‘प्रजाभ्यः’ सद-
 स्येभ्य ऋत्विग्भ्यः । उष्णीषेण पथनं प्रशंसति— “य यदेवेद
 मिति । शिरस्य अंशयोद्यान्तराक्षप्रदेशो यथा विलम्ब इव वर्षते,
 एवं पन्थिकरणेन^४ कृतवान् भवति ॥ १८ ॥

पन्थिमध्ये सुषिरं समन्वकं विधत्ते— “अथ मध्येऽङ्गुल्येति ।
 ‘मध्ये’ सोमपन्थिमध्ये । सुषिरप्रदानेन ‘प्राणन्तं’ ‘तं’ त्वां सर्वाः ‘प्रजाः’
 अपि ‘अनु प्राणन्तु’ ‘इति’ । ‘ममायच्छन्’ अन्तान् सङ्गृह्यन् ‘तम्’

१— निरु० १. २. ४ इत्यर्थम् । २— एषोऽधिकपाठः क-पुस्तकमात्रे ।

३— का० यो० सू० ७. ७. २० ।

४— वा० सर्व० ४. २५. २ ।

५— ‘पन्थिकरणेन’-इति घ, च ।

क्रीणादिति तुस्मादध्वर्युरेव गोर्वीर्याण्युदाचुष्टे न
सोमस्य सोमविक्रयौ* ॥ ४ ॥

अथ यत्पुञ्चकृत्वः पुण्यते । संवत्सरुसम्मितो वै यज्ञः
पुञ्च वा ऽष्टतुवः संवत्सरस्य तुं पञ्चुभिराप्नोति तुस्मात्
पुञ्चकृत्वः पुण्यते ॥ ५ ॥

अथ हिरण्ये वाचयति । शुक्रं त्वा शुक्रेण क्रीणा-
मौति शुक्रः छेतुच्छुक्रेण क्रीणाति यत् सोमः हिर-
ण्येन चन्द्रं चन्द्रेणेति चन्द्रः छेतुश्चन्द्रेण क्रीणाति यत्
सोमः हिरण्येनामृतं ममृतेनेत्यमृतः छेतुदमृतेन
क्रीणाति यत्सोमः हिरण्येन ॥ ६ ॥

अथ सोमविक्रयिणं मभिप्रकम्पयति । सगमे ते
गौरिति युजमाने ते गौरित्येवैतदाह तद्युजमान
मभ्याहृत्य न्यस्यत्यस्मे ते चन्द्राण्यौति सु आत्मन्नेव व्वीर्यं
धत्ते शरीरं मेव सोमविक्रयौ हरते तत् ततः सोम-
विक्रय्यादत्ते ॥ ७ ॥

अथाजुषां प्रतौचीनमुखां वाचयति । तुपसस्तनू-
रसौति तुपसो ह वा ऽष्टपा प्रजापतेः सुभूता युद्जा
तुस्मादाह तुपसस्तनूरसौति प्रजापतेर्व्युष्णं इति सा यत्
षिः संवत्सरस्य व्विजायते तेन प्रजापतेर्व्युष्णः परमेण

पशुना क्रीयस इति सा यत् त्रिः संवत्सरस्य व्विज्रायते
तेन परसुः पशुः सहस्रपोषं पुषेय मित्याशुष मेवैतदा-
शास्ते भूमा वै सहस्रं भूमानं गच्छानौत्येवैतुदाह ॥ ८ ॥

स वा अनेनैवाजां प्रयच्छति । अनेन राजान
मादत्त आज्ञा ह वै नामैषा युदुजैतया ह्येन मन्तत
आजति* ता मेतत् परोक्ष मजेत्याचक्षते ॥ ९ ॥

अथ राजान मादत्ते । मित्रो न शुद्धि सुमित्रध इति
शिवो नः शान्त एहीत्येवैतुदाह तं युजमानस्य दक्षिण
ऽङ्कुरौ प्रत्युह्य वासो निदधातौन्द्रस्योरु माविश दक्षिण
मित्येय वा अचेन्द्रो भवति यद्युजमानस्तुस्मादाहेन्द्र-
स्योरु माविश दक्षिण मित्युशुनुशुन्त मिति प्रियुः प्रिय-
मित्येवैतुदाह स्योनः स्योन मिति शिवुः शिव मित्येवै-
तुदाह ॥ १० ॥

अथ सोमक्रयणानुदिशति । स्वान आज्ञाद्वारे-
वुभारे हुस्त सुष्टुस्त कृशानवेते वः सोमक्रयणा-
स्तान्वक्षच्छं मा वो दमन्ति† धिष्ण्यानां वा ऽएते
भाजनेनैतानि वै धिष्ण्यानां नामानि तान्येवैभ्य एत-
दुन्वदिशत् ॥ ११ ॥

* 'आजति'-इति सा०-सम्मत ।

† 'मा दमन्ति'-इति सा०-सम्मत इति डा० वेबर ।

अथाचापोर्णुते । गुर्भो वा ऽएषु भवति यो दौक्षते
प्रावृता वै गुर्भा उल्बेनेव जरायुषेव त मुवाजीजनत
तुस्मादुपोर्णुत ऽएष वा ऽअुच गुर्भो भवति तुस्मात्
पुरिदृतो भवति पुरिदृता इव हि गुर्भा उल्बेनेव
जरायुषेव ॥ १२ ॥

अथ व्याचयति । पुरि माम्ने दुश्चरिताद्वाधस्वा मा
सुचरिते भजेत्यासीनं वा ऽएन मेय आगच्छति स आगत
ऽउत्तिष्ठति तुन्मिथ्याकरोति व्रतं प्रमौणाति तुस्यो द्वैषा
प्रायश्चित्तिस्तुथो हास्यैतन्नु मिथ्याकृतं भुवति नु व्रतं
प्रमौणाति तुस्मादाह पुरि माम्ने दुश्चरिताद् वाधस्वा मा
सुचरिते भजेति* ॥ १३ ॥

अथ राजान मादायोत्तिष्ठति । उदायुषा स्वायुषो-
दस्था ममृतां२॥† ऽअन्वित्यमृतं वा ऽएषोऽनुत्तिष्ठति यः
सोमं क्रीतं तुस्मादाहोदायुषा स्वायुषोदस्था ममृतां२॥†
ऽअन्विति? ॥ १४ ॥

अथ राजान मादायारोहण मभिप्रैति । प्रति
पुन्या मपद्महि स्वस्ति गा मनेहुसम् । येन विश्वाः पुरि
द्विषो वृणुक्ति विन्दते वस्विति ॥ १५ ॥

* 'भजेति'—इति ग, घ ।

†, ‡ 'ममृतां'—इति क, ख ।

§ 'ऽअन्विति'—इति ग, घ ।

देवा ह वै यजुं तन्वानाः* । तेऽसुररक्षसेभ्य आसद्वाद्
 विभयाच्चक्रुस्त ऽएतद्यजुः स्वस्त्ययनं ददशुस्तु ऽएतेन
 यजुषा नाद्रा रुक्षाऽस्यपहुत्यै तुस्य यजुषोऽभयेऽनाद्रे
 निवाते स्वस्ति सुमाश्रुवत तथो ऽएवैषु एतेन यजुषा
 नाद्रा रुक्षाऽस्यपहुत्यै तुस्य यजुषोऽभयेऽनाद्रे निवाते
 स्वस्ति सुमाश्रुते तुस्मादाह प्रति पुन्या मपद्महि स्वस्ति
 गा मनेहुसम् येन विन्वाः पुरि द्विपो दृणुक्ति विन्दुते
 वस्विति ॥ १६ ॥

तं वा द्रुति हरन्ति । अनसा पुरिवहन्ति महुयन्त्येवैन
 मेतत् तुस्माच्छीर्णा वीजः हरन्त्युनसोदावहन्ति ॥ १७ ॥

अथ युदपा मुन्ते क्रीणाति । रुसो वा ऽश्वापः सुरस
 मेवैतत् क्रीणात्यथ यद्विरण्यं भवति सुशुक्र मेवैतत्
 क्रीणात्यथ यद्वासो भवति सुत्वच समेवैतत् क्रीणात्यथ
 युदजा भवति सुतपस मेवैतत् क्रीणात्यथ युद्धेनुर्भवति
 सुशिर मेवैतत् क्रीणात्यथ युन्मियुनौ भवतः सुमियुन
 मेवैतत् क्रीणाति तं वै दशुभिरेव क्रीणीयान्नादशभि-
 र्दंशाक्षरा वै विराड् वैराजः सोमस्तुस्माद् दशुभिरेव
 क्रीणीयान्नादशभिः ॥ १८ ॥ ६ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [३. ३.] ॥

कारि हिरण्यम् । “चन्द्र ते इति सोम मालभ्य वाचयति”—इति कात्यायन^१ । ‘अन्या तिष्ठ’, गा इति श्रेय ॥

व्यवहारपूर्वक-कथ प्रशंसति— “स यद्वर्गिति । ‘अर्वाक्’ सम्पादनात् प्राक् व्यवहार कृत्वा, ‘पर’ परस्तात् ‘सम्पादयन्ति’ । अथ वा ‘अर्वाक्’ अस्य मेव व्यवहारकाले व्यवहरन्ति, सम्पादन-काले तु ‘पर’ देय मुख्य अधिक कृत्वा । ‘तस्मात्’ ‘इदम्’ इदानीं मपि ‘सर्वं पश्य’ वस्तु ‘सकृत्’ एकवारम् ‘अर्वाक्’ सत् ‘पर’ ‘सम्पादयन्ति’ ॥

गोवीर्याणां मुदाख्यानवत् सोमवीर्याण्यमुदाख्यातव्यानि, तथा-करणे कारण माह— “अथ यदध्वर्युरेव गोवीर्याणीति । ‘महित’ महत्त्वोपेत खलु सोम । तत् कथम् ? वस्तुतो ‘दिव’ खलु, दिवि वर्तमानस्य चन्द्रस्य सोमवल्लीरूपेण परिणामात्, “दिवि वै सोम आसीत्”—इत्युक्तत्वाच्च^२ । अतो हेतो सोमस्थानपेक्षितत्वात् ‘अध्वर्यु’ ‘गा’ ‘महयति’ पूजयति । तां ‘पश्यन्’ ‘तस्यै’ तस्या ‘वीर्याणि’ प्रतिधुगादीनि । केनाभिप्रायेण ? सोम मनसा क्रीण-नीत्यभिप्रायेण । तस्मादित्युपसंहार ॥ ४ ॥

कलाग्रफादिरूप पञ्चवारपक्व प्रशंसति— “अथ यत् पञ्चकलं इति । स्पष्टं मेतत् ॥ ५ ॥

“अथ हिरण्ये इति । एकहायन्या सह देयेषु हिरण्य-वस्त्रादिदगसु द्रव्येषु मध्ये ‘हिरण्ये दीयमाने सति यजमान

१— का० श्रौ० ० ८ १४, १५ सूत्रयोः प्रतितार्थकथनं मिदम् ।

२— पुरस्ताद् दृष्टव्यम् (११८ पृ०) ।

‘वाचयति’ “शुक्रं त्वा”—इति मन्त्रम्^१ । मन्त्रस्थाय मर्यः । ‘शुक्रं’
 ‘दौष्यमानं’ ‘त्वा’ त्वां ‘शुक्ले’ दौष्येन ‘हिरण्येन’ ‘क्रीणामि’ ।
 तथा ‘चन्द्रे’ त्वां ‘चन्द्रेण’ आल्हादकेन ‘हिरण्येन’ । ‘अमृतम्’
 अमरणधर्माणं त्वाम् ‘अमृतेन’ ‘हिरण्येन’ क्रीणामीत्यर्थः । मन्त्र-
 गतानि शुक्रचन्द्रामृतपदानि द्वितीयान्तानि हिरण्यनामानि,
 द्वितीयान्तानि सोमस्येति व्याचष्टे— “शुक्रं त्वा शुक्लेत्यादिना ।
 स्यष्टोऽर्थः । अथ सूचम्— “य आह चन्द्रं ते वस्त्रं ते छागास्ते
 धेनुस्ते मिथुनौ ते गावौ तिस्रोऽन्याः शुक्रन्वेति हिरण्यं मासभ्य
 वाचयति”—इति^२ ॥ ६ ॥

अथ समन्वयकं सोमविक्रयिणो हिरण्येनाभिप्रकम्पनं विधत्ते—
 “अथ सोमविक्रयिण मिति । ‘अभिप्रकम्पयति’ हिरण्येन प्रक्षो-
 भयति । मन्त्रगतं^३ ‘सग्म’-पदं व्याचष्टे— “यजमाने ते गौरिति ।
 अतिग्भिः” सह गच्छन्ति तत्तत्कर्मस्येति ‘सग्मः’ यजमानः,
 तक्षिम् । “सग्मे त इति सोमविक्रयिणं हिरण्येनाभिप्रकम्पयति”—
 इति सूचम्^४ ।

“तद्यजमान मित्यादि”^५ । ‘तत्’ अभिप्रकम्पनसाधनं हिरण्यं
 यजमानं प्रत्यानीय “अस्ते ते”—इति^६ मन्त्रेण स्थापयेत् । ‘अस्ते’
 अस्मदीये यजमान इत्यर्थः । हिरण्यस्य वीर्यरूपत्वात् तत्स्त्रीकारे-

१— वा० सं० ४. २६. १ । २— का० श्रौ० सू० ७. ८. १४, १५ ।

३— वा० सं० ४. २६. २ । ४— का० श्रौ० सू० ७. ८. १६ ।

५— का० श्रौ० सू० ७. ८. १७ । ६— वा० सं० ॥ २६. ३ ।

सोमक्रयार्थं व्यवहारं विधत्ते— स वा इति^१ । 'पणते' व्यव-
हरेत् । 'तस्मात्' सोमस्य व्यवहारभूतत्वात् 'इदं' इदानीं मपि
'मर्गं' दधिमध्वादि वस्तु 'सक्तत्' 'पण्यं' लोके पणितव्यं भवति ।
व्यवहारप्रकारं दर्शयति— "स आद्येत्यादिना^२ । 'सः' ऋध्वयुः
"क्रय्यस्ते सोमो राजा^३" 'इति' वृष्ट्वेत् । 'क्रय्यः' क्रयार्थे प्रसा-
रितः । "क्रय्यस्तदर्थे"—इति^४ 'क्रय्य'-शब्दो निपातितः । प्रश्नार्थं
भुतिः^५ । 'क्रय्यः इति सोमविक्रयी' प्रतिब्रूयात् । 'तत्' तर्हि 'ते'
तव स्वभूतं सोमं 'क्रीणानि' 'इति' अध्वर्युर्ब्रूयात् । अथ तेन
सोमविक्रयिणा 'क्रीणीहि' 'इति' उक्तोऽध्वर्युः 'कस्तथा' गोरेक-
देशेन 'ते' तव सम्बन्धिनं सोमं 'क्रीणानि' 'इति' ब्रूयात् । स
विक्रेता 'अतः' अस्मात् कस्तालक्षणात् 'भूयः' प्रभूतं अधिकं भूष्य
मर्हतीति ब्रूयात् । अथ सोमविक्रयिणोक्तोऽध्वर्युः गोर्महत्वं मावि-
ष्करोति— "महांस्त्वेवेति । यदि सोमो बहुमुख्यं महति, तर्हि
शक्त्वा गौर्दातव्या भवति, तथा सति 'गोर्महिमा महान्' 'इति'
ब्रूयात्^६ ॥ १ ॥

कथं महत्त्वं मिति तद् दर्शयति— "गोर्वा इत्यादिना^७ ।
'गोः प्रतिधुक्'^८ सद्यो दुग्धम्, इदं मेकं वीर्यम् । 'तन्मै' तस्याः
'श्रुतं' पक्षं पथः । 'अरः' पक्षचौरस्योपरि सारभूतम् । घनीभूत-

१— का० श्रौ० सू० ७. ८. १ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ८. २ ।

३— पा० सू० ६. १. ८२ ।

४— पा० सू० ८. १. १०० ।

५— का० श्रौ० सू० ७. ८. ३-७, ८ क । ६— का० श्रौ० सू० ७. ८. ८ ख ।

७— 'प्रतिधुक् धारोष्णं पयः'—इति पा० दे० ।

मक्षास्वादं वस्तु दधि । दधिभवं सारभूतं सुदकं 'मस्तु' ।
 'आतश्चनं' दधिभावकारणम् । तस्मै पयसि दद्यान्मयने सति यद्
 घनीभूतं वस्तु जायते, सा 'आमिचा' । द्रवात्मकं तत् वाजिनम् ।
 एवं दशविधानि^१ गोवीर्याणि प्रख्यापयेत् ॥ २ ॥

“गफेनेति । द्वितीयवारकये 'गफेन ते क्रीणानीति' ब्रूयात्^२ ।
 'गफः' पादापस्त्रार्द्धभागः । 'भूयो वा अतः'—इत्याद्युक्तिप्रत्युक्तिवचनं
 पूर्ववद् व्याख्येयम्^३ । 'अध्वर्युः' 'एतान्येव दश वीर्याणि' इति,
 प्रतिधुगादिक मित्यर्थः । द्वितीयवारे गोः 'पदा ते' इति ब्रूयात् ।
 चतुर्थवारे 'अर्द्धेन ते' इति ब्रूयात् । “भूयो वा इत्यादि पूर्व-
 वत्” । पञ्चमवारे 'गवा ते क्रीणानि' 'इति' ब्रूयात्^४ । एव मुक्ते
 'सोमो राजा' नया 'क्रीतः' 'इत्याह' ; उचितमुख्यस्य दत्तत्वात् ।
 अथ 'वयांसि प्रब्रूहि' 'इति' 'सोमविक्रयी' ब्रूयात्^५ ॥ २ ॥

“स आहेति । 'वयः'—शब्दार्थं स्वयं मेवाह—“चन्द्रं न इत्या-
 दिना । 'हेम चन्द्रम्'—इति हिरण्यनामसु पाठात्^६ 'चन्द्रम्' आस्ताद-

१—छत-नवमीतयोः परिचयी बहुचोक्त इतोह खोक्षिखितः ; ताभ्यां
 सदैव दशविधत्वं गोवीर्यस्येति ज्ञेयम् ।

२—का० श्रौ० सू० ७. ८. १० ।

३—१००८० ११५० । का० श्रौ० सू० ७. ८. ८ ।

४—“प्रत्रान्ते प्रत्रान्ते”—इति का० श्रौ० सू० ७. ८. १२ । अत्र 'भूय
 एवातः सोमो राजाहन्तीत्येष मन्त्र उच्यते'—इति या० २० ।

५—का० श्रौ० सू० ७. ८. ११ ।

६—का० श्रौ० सू० ७. ८. १३ । 'वयांसि चन्द्रान् पशून् कामादीन्'—इति ।

७—निघ० १. २. २ ।

कारि हिरण्यम् । “चन्द्र ते इति सोम मासभ्य वाचयति”—इति कात्यायन^१ । ‘अन्या तिष्ठ’, गा इति शेष ॥

व्यवहारपूर्वक-कथ प्रशंसति— “स यद्वर्वागिति । ‘अर्वाक्’ सम्पादनात् प्राक् व्यवहार कृत्वा, ‘पर’ परस्तात् ‘सम्पादयन्ति’ । अथ वा ‘अर्वाक्’ अस्य मेव व्यवहारकाले व्यवहरन्ति, सम्पादन-काले तु ‘पर’ देय मूल्य अधिक कृत्वा । ‘तस्मात्’ ‘इदम्’ इदानीं मपि ‘सर्वे पश्य’ वस्तु ‘सकृत्’ एकवारम् ‘अर्वाक्’ सत् ‘पर’ ‘सम्पादयन्ति’ ॥

गोवीर्याणां सुदाख्यानवत् सोमवीर्याण्युदाख्यातव्यानि, तथा-करणे कारण माह— “अथ यदध्वर्युरेव गोवीर्याणीति । ‘महित’ महत्त्वोपेत खलु सोम । तत् कथम् ? वस्तुतो ‘देव’ खलु, दिवि वर्तमानस्य चन्द्रस्य सोमवस्त्रोरूपेण परिणामात्, “‘दिवि वै सोम आसीत्’”—इत्युक्तत्वाच्च^१ । अतो हेतो सोमस्थानप्रेक्षितत्वात् ‘अध्वर्यु’ ‘गा’ ‘महयति’ पूजयति । तां ‘पश्यन्’ ‘तस्यै’ तस्या ‘वीर्याणि’ प्रतिधुगादीनि । केनाभिप्रायेण ? सोम मनया क्रीण-नीत्यभिप्रायेण । तस्मादित्युपसहार ॥ ४ ॥

कलाग्रपादिरूप पञ्चवारपणन प्रशंसति— “अथ यत् पञ्चकाल इति । स्पष्ट मेतत् ॥ ५ ॥

“अथ हिरण्ये इति । एकहायन्या सह देवेषु हिरण्य-वस्त्रादिदृश्यसु द्रव्येषु मध्ये ‘हिरण्ये’ दीयमाने सति यजमान

१— का० श्रौ० ७ = १७, १५ सूत्रयोः पणितार्थकथन मिदम् ।

२— परस्ताद् द्रष्टव्यम् (११६ पृ०) ।

‘वाचयति’ “शुक्रं त्वा”—इति मन्त्रम्^१ । मन्त्रस्याय मर्थः । ‘शुक्रं’
 ‘दौष्यमानं’ ‘त्वा’ त्वां ‘शुक्लेण’ दौष्येन ‘हिरण्येन’ ‘क्रीणामि’ ।
 तथा ‘चन्द्रं’ त्वां ‘चन्द्रेण’ आल्हादकेन ‘हिरण्येन’ । ‘अमृतम्’
 अमरणधर्माणं त्वाम् ‘अमृतेन’ ‘हिरण्येन’ क्रीणामीत्यर्थः । मन्त्र-
 गतानि शुक्रचन्द्रामृतपदानि द्वितीयान्तानि हिरण्यनामानि,
 द्वितीयान्तानि सोमस्येति व्याचष्टे— “शुक्रं त्वा शुक्लेषेत्यादिना ।
 स्पष्टोऽर्थः । अत्र सूचम्— “स आह चन्द्रं ते वस्त्रं ते छागास्ते
 धेनुस्ते मिथुनौ ते गावौ तिस्रस्तेऽन्याः शुक्रस्वेति हिरण्यं मासभ्य
 वाचयति”—इति^२ ॥ ६ ॥

अथ समन्त्रकं सोमविक्रयिणो हिरण्येनाभिप्रकल्पनं विधत्ते—
 “अथ सोमविक्रयिण मिति । ‘अभिप्रकल्पयति’ हिरण्येन प्रक्री-
 ष्यति । मन्त्रगतं ‘सग्न’-पदं व्याचष्टे— “यजमाने ते गौरिति ।
 अस्त्रिभिः’ सह गच्छन्ति तत्तत्कर्मस्त्रिति ‘सग्नः’ यजमानः,
 तस्मिन् । “सग्ने त इति सोमविक्रयिणं हिरण्येनाभिप्रकल्पयति”—
 इति सूचम्^३ ।

“तद्यजमान मित्यादि^४ । ‘तत्’ अभिप्रकल्पनसाधनं हिरण्यं
 यजमानं प्रत्यानीय “अस्ते ते”—इति^५ मन्त्रेण स्थापयेत् । ‘अस्ते’
 अस्मदीये यजमान इत्यर्थः । हिरण्यस्य वीर्यरूपत्वात् तत्स्त्रीकारे-

१— वा० सं० ४. २६. १ । २— का० श्रौ० सू० ०. ८. १४, १५ ।

३— वा० सं० ४. २६. २ । ४— का० श्रौ० सू० ०. ८. १६ ।

५— का० श्रौ० सू० ०. ८. १७ । ६— वा० सं० ४. २६. ३ ।

णात्मनि वीर्यधारणं सोमविक्रयो स्वीकुर्यात् । “सोमविक्रये-
तदादत्ते”—इति^१ सूत्रम् ॥ ७ ॥

“अथाजाया मिति । कयाय दत्ता भजां प्रतीचीनमुखीं हत्वा
अध्वर्युस्या मास्रभ्य ग्थितं यजमानं “तपमः सूनुरसी”—इत्यादि^२
मन्त्रं वाचयेत् । तथा च सूत्रम्— “अजां प्रत्यह्मुषी मास्रभ्य
वाचयति तपमस्तनूरसीति”—इति^३ । मन्त्रस्याय मर्थः । हे अजे ।
त्वं ‘प्रजापतेस्तपमः’ ‘तनूः’ शरीर मसिः तत्परिणामरूपत्वात् ।
‘प्रजापतेः वर्णोऽसि’; “संवत्सरो वै प्रजापतिः”—इति श्रुतेः^४ ।
संवत्सरस्य सम्बन्धिनि काले जायमानत्वेन संवत्सरद्वारा संवत्सररूप-
प्रजापतिशरीरमाख्यात् प्रजापतिवर्णात्मकत्वम् । संवत्सरे चिर्जाय-
मागादेवेतरपशोरप्युत्कर्षात् अजा ‘परमः पशुः’, तेन कौथसे ।
हे सोम । अतोऽहं तवानुग्रहात् ‘सहस्रपोषं’ पुषपौषादिरूपेण
वज्रविधपुष्टिं प्राप्नुवानोति ॥

त मिमं मन्त्रं विभज्य व्याचष्टे— “तपमस्तनूरसीति । मन्त्र-
चतुर्थभागस्याग्नीः परता माह— “आशिष मेवैतदिति । आशासन-
प्रकार मेव दर्शयति— “भूमा वै सहस्र मिमि ॥ ८ ॥

वाम-दक्षिण-बाह्व क्रमेण अजाप्रदान-सोमदाने च निर्दिशति—
“स वा अनेनेति । “अनेन राजान मादत्त इति । यद्यप्यत्र विशेषो
न श्रूयते, तथापि सूत्रकारेण विशेषितम्— “सव्येनाजां प्रयच्छन्,

१— का० श्रौ० सू० ७. ८. १८ ।

२— वा० शं० ४. २६. ४ ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ८. १९ ।

४— ऐ० आ० १. २. २, १; ३, ३ इत्यादिषु दृश्यम् ।

‘मित्रो न’—इति दक्षिणेन सोम मादत्ते”—इति^१ । अजाप्रदानेन सोमादानं तच्चिर्वचनद्वारेण प्रशंसति—“आजा ह वा इति । यस्मात् ‘एतया’ अजया ‘एनम्’ सोमम् ‘अन्तः’ ‘अजत्’ अभिमुख्येनागच्छति । आजमसाधनत्वात् ‘आजा’ वस्तुतः; ‘ता’ परोक्षेण ‘अजेत्याचक्षते’ ॥ ८ ॥

“अथ राजान मादत्ते मित्रो न एहीति^२ । हे सोम । त्वं ‘सुमित्रधः’ शोभनयजमानधारकः, त्वं ‘मित्रः’ मित्रभूतः, प्रियभूतः सन् आगच्छेत्यर्थः । अस्मिन् मन्त्रे मित्रशब्दार्थं माह—“शिवो नः शान्त इति । शिवशब्दस्य व्याख्यानं ‘शान्तः’—इति^३ । “तं यजमानस्येति । ‘दक्षिणे’ ‘ऊरौ’ ऊरुप्रदेशे तथानाह्वयिकं ‘वासः’ ‘प्रत्युष्ण’ प्रसार्थं, तच्च सोमं निदध्यात् ॥

निधाने मन्त्रं विधाय प्रशंसति—“इन्द्रस्योह मिति^४ । ‘अच’ अस्मिन् सोमकथकर्मणि यस्मात् ‘यजमानः’ एव ‘इन्द्रो भवति’ स्वतन्त्रत्वात्, ‘तस्मात्’ “इन्द्रस्योह मिति मन्त्रं ब्रूते । द्वितीयभागतात्पर्यं माह—“उग्रक्षुश्रन्त मित्तीति । “वग्र कान्तौ”^५ । कामयमानस्त्वं कामयमान मूढ भाविशेति मन्त्रभागस्यार्थः । यः कामनाविषयः, स मित्रो भवतीति प्रबिद्धम्, अतः ‘उग्रक्षुश्रन्तम्’—इत्यनेन ‘प्रियः प्रियम्’—इति ‘आह’ मन्त्रः । एवं

१— का० श्रौ० सू० ७. ८. २० ।

२— वा सं० ४. २०. १ ।

३— “आदायागते (अन्वर्थौ) उत्तिष्ठति वा (यजमानः)”—इति चेह विहितं कात्यायनेन (श्रौ० सू० ७. ८. २१.) ।

४— वा० सं० ४. २०. १ ।

५— अदा० य० ७० घा० ।

“स्योनः स्योन मिति । स्योन मिति सुखनाम^१ ; सुखस्य शिवा-
त्मकत्वान् ‘शिवः शिवम्’ इति व्याख्यातम् ॥ १० ॥

“अथ सोमकयणाननुदिशतीति^२ । हे खानभाजादयः । ‘वः’
पुष्पाकम् ‘एते’ ‘सोमकयणाः’ । यतः तैर्गवादिभिः सोमः क्रीयते,
अतः ‘तान्’ कयमाधनपदार्थान् ‘रक्षध्वम्’ । रक्षःसम्बन्धिनः तान्
‘मा दभन्’ मा हिंसिष्यः ॥

अनुदेशनं प्रशंसति— “धिष्यन्तानां वा एते भाजनेनेति ।
भाजयतीति भाजनं स्नानम्, तेन तस्मान्नेमोपाधिना ‘एते’
स्नानादयो ‘धिष्यन्तानां’ सम्बन्धिनः खलु । कथं तेषां धिष्यत्सम्बन्ध
इति तत्राह— “एतानि वै धिष्यन्तानां नामान्येति । स्नानादयो
धिष्यन्तानां नामान्येव^३, परं न तदतिरिक्ताः । अथ वा अनुदेशनार्थाः
‘एते’ गवादिपदार्थाः ‘धिष्यन्तानाम्’ एव, न तु स्नानादयः सोम-
रक्षकाः ; अतस्तेषां मेव ‘एते’, न ‘धिष्यन्तानाम्’ इति तत्राह—
“एतानि वा इति । तथा चोत्तरत्र वक्ष्यति— “त सेते गन्धर्वाः

१— निघ० २. ६. १५ ।

२— काः श्रौ० सू० ७. ८. २१ ।

३— अग्नीना भाष्यवभृता नृदा निर्मिताः सप्त खल्यवेदिका धिष्यन्तान्-
थन्ते । तानि चैवं कात्यायनेन विहितानि— “अग्नीध्रियं पूर्वम्,
विकतासोपरि रौद्रेणेति (वा० सं० ४. १४.) सर्वत्र, यद् सदधि,
प्रत्यह्मुखो हार मपरेण होतुः, दक्षिणपूर्वैर्गौदुम्बरी मैत्रावरुणस्य,
होतृधिष्यन् सुत्तरेण चतुरा समान्तरान् ब्राह्मणाच्छंसिपोदने द्रष्ट्वा-
वाकानाम्”-इति ८. ६. १६-२१ । धिष्यन्निर्धननादिकं ॥
निघ० ८. १. ४ द्रष्टव्यम् ।

सोमरक्षा जुगुपुरिमे धिषण्याः—इति^१ । ‘तान्येवं’ दश क्रयद्रव्याणि
 ‘एतत्’ एतेन ‘एते वः सोमक्रयणाः’—इति पाठेन ‘एभ्यः’ धिषण्य-
 भूतेभ्यः स्वानादिभ्यः ‘अन्वदिच्चत्’ अनुदिष्टवान् भवति । दिशतेः^२
 “गल दगुपधाद्”—इति^३ क्वः । अत्र सूत्रम्— “स्यान्भाजेति
 जपति”—इति^४ ॥ ११ ॥

“अथावापोषेत इति^५ । “उल्बेनेव जरायुषेवेति । एतस्य
 शिरःप्रावरणस्यावरणं विधाय प्रशंसति । उभयपेवशब्दो वाक्या-
 लङ्कारार्थः । ‘उल्बं’ गर्भस्थान्तर मावरणम्, ‘जरायु’ बाह्य माव-
 रणम् । तथाच प्रागाद्यातम्— “अन्तरं वा उल्बं जरायुषो
 भवति”—इति^६ । स्याष्ट मन्यत् । ‘तं’ गर्भभूतं यजमानम् ‘अत्र’
 अस्मिन् सोमविक्रयसमनन्तरकाले ‘अजीजनत’ प्रादुरभावयत्
 अध्वर्युः । उत्पन्नस्यावरणयोगात् अपवरणं युक्त मित्यर्थः । पूर्वं सति
 प्रावरणे पश्चादपवरणं युज्यते । तदेव कुत इत्यत आह— “एष वा
 अत्र गर्भं इत्यादिना ॥ १२ ॥

“अथ वाचयतीति^७ । अध्वर्युः “परि माग्ने दुश्चरितात्”—इति
 अमुं मन्त्रं यजमानं वाचयेत् । अथ मर्थः । ‘मा’ मां दुश्चरितात्
 सकाशात् ‘परिबाधस्व’ वाचस्वेत्यर्थः । ‘मा’ मां ‘सुचरिते’ सदा-
 चारे ‘आभज’ आभाजय । अथ वा सुचरिते वर्त्तमानं माम्

१—इद्वैव काण्डे ईप्र० २३०० ८८५० दृष्टव्या ।

२— तु० उभ० २५०० ।

३— पा० सू० १. १. ४५ ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ८. २५ ।

५— का० श्रौ० सू० ७. ८. २४ ।

६— २. १. ११ (६० ८०) दृष्टव्यम् ।

७— का० श्रौ० सू० ७. ८. १ ।

‘आभज’ अनुगृह्णाण^१ । मन्त्रतात्पर्यं माह— “आमीनं वा एनमिति । ‘एन’ यजमानम्, ‘एषः’ सोमो राजा । श्रेष्ठस्त्रागमनात् प्रागेवोत्थानेन भवितव्यम्, अथ तदैपरीत्याग्निव्याकरणम् ; तच्च ‘व्रतं’ कर्म ‘प्रमीणाति’ प्रहिनस्ति ; तदनेन मन्त्रवाचनेन समाधीयत इति ॥ १२ ॥

“अथ राजानमादायेति^२ । उत्थानमन्त्रार्थः^३ । ‘आयुषा स्त्रायुषा’ च सह तन्वाधनेन वा आयुष्करणेन सोमेन सह ‘उदस्याम्’ । ‘आयुषा’ निमित्तेनेति वा । ‘अमृतान्’ अवयवापेक्षया षड्वचनम् । सोमांशून् ‘अनु’-सृत्य ‘उदस्याम्’ । अमृतशब्दस्य तात्पर्यं माह— “अमृतं वा एषोऽनूत्तिष्ठति यः सोमं क्रीतमिति ॥ १४ ॥

“अथ राजानमादायारोहणमभिप्रैतौति^४ । आरोहण्यचेति ‘आरोहणं’ शकटम् । अभिगमनमन्त्रस्याथ मर्त्यः । वधं ‘पन्थां’ पन्थान् ‘प्रत्यपद्यहि’ प्रतिपद्येमहि । कौटुशम् ? ‘स्त्रक्षिगां’ शोभनगमनम्, ‘अनेहसम्’ अपापम्, ‘येन’ यथा गच्छन् पुरुषो ‘विधाः’ ‘द्विषः’ द्वेष्टन् ‘परिदृष्टि’ परिद्वर्जयति, ‘वसु’ धनं च ‘विन्दते’ लभते, तं प्रतिपद्येमहौति^५ ॥ १५ ॥

१— वा० सं० ४. २८. १ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६. १ ।

३— स धैय मन्त्र वा० सं० ४. २८. २ ।

४— “उत्थानमनप्रतिगमनं च गृह्णीतसोम एव यजमानावकरोति”— इति “उत्तरे च (७. ६. २)”—इति सूत्रव्याख्याने वा० ६० ।

५— स धैय मन्त्र वा० सं० ४. २८. १ ।

अमु मन्त्र माख्यायिकया प्रशंसति— ‘देवा ह वा इति । पुरा किल देवा’ देवत्वप्राप्तये ‘यज्ञ तन्वाना’ असुराद्यामङ्गेन भीताः, तत्परिहारोपायत्वेन चेमप्रापकम् ‘एतत्’ ‘यजु’ इम मन्त्र दृष्ट्वा, प्रयुज्य, ‘माष्टा रक्षासि’ नाशकारिणो राक्षसान् घातयित्वा, एतन्मन्त्रसम्बन्धिनि भयरहिते, नाशरहिते, घातरहिते, स्थाने अविनाशस्तत्त्वण चेम प्राप्ता । तस्मात् इदानीन्तनोऽपि तद्यजु-प्रयोगेणोक्तस्तत्त्वण चेम प्राप्नोति । यस्मादस्य मन्त्रस्य सामर्थ्यं नैवविधम्, तस्माच्छकटसमीप गच्छन् “प्रतिपन्थाम्”—इति^१ मन्त्र ब्रूयादित्यर्थः । ब्राह्मणोक्तस्य कृत्स्नसामर्थ्यस्य मन्त्रे दर्शनादित्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

‘त वा इतीति । हरणप्रकारोऽभिधीयते—‘इति’ अनेन प्रकारेण, शिरसा धृत्वेत्यर्थः । ‘हरन्ति’ प्रथम कथात् प्राक् पर्वतात्, पश्चात् ‘अनसा परिवहन्ति’, अनेन सोम ‘महयन्ति’ सत्कुर्वन्ति । यस्मात् पूर्वं नैव कृतम्, ‘तस्मात्’ इदानीं मपि आवापसमये कृष्टचेव प्रति ‘बीजं ग्रीष्मं हरन्ति’, पश्चात् फलिताना मानयनसमये ‘अनसा’ ‘उदावहन्ति’ उदानयन्ति । अथ सूचम्— “ग्रीष्मं सोमं कृत्वा पाणि मन्त्रद्वयं प्रतिपन्था मित्यनोऽभ्येति, दक्षिणतस्तिष्ठच्छ्वश्च समङ्गि धौतम्, प्रउगाद्योद्धते फलके, कृष्णाजिनं मस्त्रिन्नासृणात्यदित्यास्त्वगिति^२, तस्मिन्सोमं निदधात्यदित्यै सद इति^३”—इति^४ ॥ १७ ॥

१— वा० स० ४ २६ १ ।

२— वा० स० ४ १० १ ।

३— वा० स० ४ २० २ ।

४— का० श्रौ० सू० ० ८ ४-७ ।

उदकुम्भममोपे क्रय प्रशंसति— “अथ यदपा मिति । स्पष्टोऽर्थः ।
 हिरण्णादि दशक्रयद्रव्यं क्रमेणानूद्य प्रशंसति— “अथ यद्विरण्यं
 भवतीत्यादिना । क्रयाय ‘हिरण्यं भवति’ इति ‘यत्’, ‘एतत्’
 एतेन सोमं ‘सशुकं’ शुक्रेण दीप्या सहितं सन्तं क्रीतवान् भवति;
 हिरण्यस्य तेजोरूपत्वात् । वासस आच्छादनमाधनत्वात् तेन क्रये
 सति सोमं ‘सत्वचसं’ क्रीतवान् भवति । ब्रह्मणस्तपसा सम्भूतत्वात्
 ‘अजघा’ क्रये सति तपसा सहितः क्रयो भवति । धेन्वा माग्निरस्य
 क्षीरादेः सम्भवात्, तथा क्रये सति सोमः सागिरो भवति ।
 ‘अथ यन्मिषुनौ भवतः’—इति स्पष्टम् । क्रयणद्रव्यगतां दशमह्या
 मनूद्य प्रशंसति— “तं वै दशभिरेव क्रीणीयात्, नादशभिः”—
 इति । स्पष्टोऽर्थः १ ॥ १८ ॥ ६ [१. ६.] ॥

इति श्रीषायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनग्रतपयब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥.

- १— अत्र “हिरण्यं सहसाच्छिद्य एषता वरत्राकाण्डेनाहन्ति वा”—इत्याह
 कात्यायन (०. ८. २०.) । “प्रदक्षिणं सोमकयणी माहृत्यान्वया
 गवा निष्क्रीय यजमानस्य गोष्ठेऽपि सृजति, यदि सोमविक्रयो प्रति-
 विवदेत एषतैर्न वरत्राकाण्डेनावच्छाय नाशयेयुः, लकुटैर्घ्नन्तीत्येके,
 नित्यवदेके वधं समामवन्ति”—इत्याह व्यापकम् (१०. २०. ५-८.) ।
 “सोमविक्रयियो किञ्चिद् दद्यात्”—इत्येवास्ति मानवे सूत्रे ।

अथ

द्वितीयप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम्,

अपि वा

द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

नीडे कृष्णाजिन मास्तृणाति । अदित्यास्त्वगसौति
सोऽस्रावेव बन्धुरुथैन मासादयत्युदित्यै सुद आसीदे-
तीयं वै वृथिव्युदितिः सेयं प्रतिष्ठा तुदस्या मेवैन
मेतुत् प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति तुस्मादाहुदित्यै सुद
आसीदेति* ॥ १ ॥

अथैवामभिपुत्रं व्याचयति । अस्तभाद् द्यां दृपभो
अन्तुरिष्ट मिति देवा ह वै यच्च तन्वानास्ते ऽसुर-
रक्षसेभ्य ऽआसङ्गाद् विभयाच्चकुस्तु ऽएन मेतज्ज्या-

* 'आसीदेति'-इति ग, घ ।

† 'अथैव'-इति लायकसम्मत पाठ ।

याऽस मेव व्यवृणोति दाह्यास्तन्माद् द्यां वृषभो ऽअन्त-
रिष्ट मिति* ॥ २ ॥

अमिमौत व्वरिमाणं पृथिव्या इति । तुदेनेनेमाँ-
लोकाँनास्पृणोति तुस्य छि नु हन्तास्ति नु बधो येनेमे
लोका आस्पृतास्तुस्मादाह्यामिमौत व्वरिमाणं पृथिव्या
इति† ॥ ३ ॥

आसीदद्विश्वा भुवनानि सम्राडिति‡ । तुदेनेनेदः
सुर्व मास्पृणोति तुस्य छि नु हन्तास्ति न बधो
येनेदः सुर्व मास्पृतं तुस्मादाह्यासीदद्विश्वा भुवनानि
सम्राडिति॥ ४ ॥

विश्वेत्तानि व्वरुणस्य व्रतानीति । तुदस्मा ऽइदः
सुर्व मुनुवर्त्म करोति युदिदं किञ्च न कुञ्चनु प्रत्यूद्या-
मिनं तुस्मादाह विश्वेत्तानि व्वरुणस्य व्रतानीति॥ ५ ॥

अथ सोमपर्याणुहनेन पर्याणह्यति । नेदेनं नाप्रा
रुधाऽसि प्रमृशानिति गुर्भो वा ऽएषु भवति तिरु इव

• 'मिति'—इति ग, घ ।

† 'नेमाँलोकाँ'—इति ग, घ ।

‡ 'इति'—इति य, घ ।

§ 'संम्राडिति'—इति क ।

॥ 'संम्राडिति'—इति क, 'सम्राडिति'—इति ग, घ ।

॥ 'व्रतानीति'—इति ग, घ ।

वै गुर्भास्तिरु इवैतद्यत्पर्याण्डं* तिरु इव वै देवा मनु-
प्येभ्यस्तिरु इवैतद्यत्पर्याण्डं तुस्माद्दे पय्याण्ड्यति ॥ ६ ॥

सु पर्याण्ड्यति । व्युनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेति व्युनेषु
हीदु मन्तरिक्षं विततं वृक्षामेषु व्याज मुवंत्सु पय
उत्तियास्तिरि व्यीर्यं वै व्याजाः पुमांसोऽव्वन्तः पुंस्वे-
वैतुहीर्यं दधाति पय उत्तियास्तिरि पयो हीदु मुत्ति-
यासु हितुः हत्सु क्रतुं व्वरुणो व्विष्ममि मिति हत्सु
ह्ययं क्रतुर्मनोजवः प्रविष्टो व्विष्ममि मिति व्विष्म ह्ययं
प्रजास्वमिर्दिवि सूर्यं मदधात्सोम मुद्राविति दिवि
ह्यसौ सूर्यो हितः सोम मुद्राविति गिरिषु द्वि सोम-
स्तुस्मादाह दिवि सूर्यं मदधात् सोम मुद्राविति† ॥ ७ ॥

अथ यदि द्वे कृष्णाजिने भवतः । तयोरन्यतरुत्
प्रत्यानह्यति प्रतीनाहभाजनं‡ युद्ध्य ऽएकं भवति कृष्णा-
जिनप्रौवा सुवावकृत्य प्रत्यानह्यति प्रतीनाहभाजनः§
सूर्यस्य चक्षुरारोहाम्रेष्ठः कनीनकम् । यच्चैतशेभि-
रौयसे भ्राजमानो व्विपथित्वेति सूर्यं मेवैतत् पुरुस्तात्
करोति सूर्यः पुरुस्तात्वाद्वा रुष्टास्यपद्मन्नेत्यथाभयेना-
नाद्रेण पुरिवहन्ति ॥ ८ ॥

* 'इवैतद्यत्पर्याण्डं'-इति ग ।

† 'मुद्राविति'-इति ग, घ ।

‡, § 'प्रतीनाहभाजनं'-इति सायणसम्मान इति डा० वेबर ।

उद्धते प्रऽउग्ये फुलके भवतः । तदन्तरेण तिष्ठन्सु-
ब्रह्मण्यः* प्राजति श्रेयान्वा ऽण्योऽभ्यारोहान्नवति को
ह्येत मुह्यत्यभ्यारोहं तुस्मादन्तरेण तिष्ठन् प्राजति ॥ ६ ॥

पलाशशाखया प्राजति । युच वै गायत्री सोम
मच्छापतत् तुदस्या ऽआहुरन्त्या ऽअपादुस्ताभ्यायुत्य पर्णे
प्रचिच्छेद गायत्र्यै वा सोमस्य वा राक्षस्तुत्यतित्वा पुर्णे
ऽभवत्तुस्मात्पर्णे नाम तद्युदेवाच सोमस्य न्यक्तं तुदि-
हायसदिति तुस्मात् पलाशशाखया प्राजति ॥ १० ॥

श्रुथानद्वाहावाजन्ति । तौ यदि कृष्णौ स्याता
मन्यतरो वा कृष्णस्तुच विद्याद्वर्षिष्युत्यैपुमः पर्जन्यो
वृष्टिमान् भविष्यतीत्येतद् विज्ञानम् ॥ ११ ॥

श्रुथ युनक्ति । उस्तावेतं धूर्पाहावित्युस्तौ हि भुवतो
धूर्पाहाविति धूर्वाहौ हि भुवतो युज्येथा मनश्च ऽडुति
युज्येते ह्यनश्च ऽद्रत्युनार्त्ताविति तदुवीरहणावित्युपाप-
कृताविति तुद् ब्रह्मचोदनाविति ब्रह्मचोदनौ हि भुवतः
स्वस्ति युजमानस्य गृहान् गच्छत मिति युथैनावन्तरा
नाम्ना रुक्षांसि नु हिःस्युरेव मेतुदाह ॥ १२ ॥

* 'ब्रह्मण्य'—इति क, डा०—वेवरेणान्यत्र दृष्टम् ; श्रूयते चोत्तरत्र
(१. १. ४. २२.) 'सब्रह्मण्यायै'—इति ।

अथ पथ्यात्परिक्रम्य । अपासम्बु* मभिपुद्याह
सोमाय क्रीतायानुवूहीति† सोमाय पर्युह्यमाणायेति
वातो यतरुया कामयेत ॥ १३ ॥

अथ व्याचयति । भट्टो मेऽसि मुच्यवस्व भुवस्पत
ऽहुति भट्टो ह्यस्यैव भुवति तुस्मान्नान्य माद्रियतेऽप्यस्य
राजानः सभागा आगच्छन्ति पूर्वा राज्ञो ऽभिवदति
भट्टो हि भुवति तुस्मादाह भट्टो मेऽसूति मुच्यवस्व
भुवस्पत ऽहुति भुवनानां‡ ह्येव पुतिर्विश्वान्यभि-
धामानीत्युक्तानि वै विश्वानि धामान्युक्तान्येवैतदुभ्याह
मा त्वा परिपरिणो विदन्मा त्वा परिपन्थिनो विदन्मा
त्वा वृका अधायुवो विदन्ति युथैन मन्तरा नाप्रा
रुक्षाऽसि नु विन्देयुरेव मेतुदाह ॥ १४ ॥

श्येनो भूत्वा पुरापतेति । व्यय ऽएवैन मेतुद् भूतं
प्रपातयति‡ यद्वा ऽउग्रं तुन्नाप्रा रुक्षाऽसि नान्ववयन्त्ये-
तद्वै व्ययसा मोजिष्ठं बुलिष्ठं युच्छेनस्तु मेवैतद् भूतं
प्रपातयति यद्वाह श्येनो भूत्वा पुरापतेति ॥ १५ ॥

* 'अपासम्बु'-इति पाठोऽपि डा० वेवरेण दृष्ट ।

† 'क्रीतायानुवूहीति'-इति ग ।

‡ 'प्रपादयति'-इति, 'प्रपातयति'-इति च वृष्टौ डा० वेवरेण ।

अथाध्वर्युरारोहणं विमुञ्चति । व्वरुणस्योत्तुम्भन
मसीत्युपस्तुम्भनेनोपस्तभाति व्वरुणस्य स्तम्भसुज्जनी स्थ
इति शम्ये ऽबुहदति स यद्वाह व्वरुणस्य स्तम्भसुज्जनी
स्थ इति व्वरुण्यो ह्येषु एतर्हि भुवति यत् सोमः
क्रीतः* ॥ २५ ॥

अथ चत्वारो राजासन्दौ माददते । द्वौ वा ऽअस्मै
मानुषाय राज्ञ ऽश्वाददते ऽश्वयैतां चत्वारो योऽस्य
सकृत्सुर्वस्येष्टे ॥ २६ ॥

श्रौदुम्बरौ भवति । अन्नं वा ऽजुर्गुदुम्बुर ऽजुर्जोऽन्ना-
द्यस्यावरुह्यै तुस्मादौदुम्बरौ भवति ॥ २७ ॥

नाभिदद्या भवति । अच वा ऽअन्नं प्रुतितिष्ठत्यन्नः
सोमस्तुस्मान्नाभिदद्या भवत्युधो ऽएव रुतस आशयो
रुतः सोमस्तुस्मादचदद्या भवति ॥ २८ ॥

तु मभिमृशति । व्वरुणस्य ऽऋतसुदन्यसीत्युध
कृष्णाजिन मास्तृणाति व्वरुणस्य ऽऋतसुदन मसीत्युधेन
मासादयति व्वरुणस्य ऽऋतसुदन मासीदेति स यद्वाह
व्वरुणस्य ऽऋतसुदन मासीदेति व्वरुण्यो ह्येषु एतर्हि
भुवति ॥ २९ ॥

अथैनः शूलां प्रपादयति । सु प्रपादयन् वाचयति
 या ते धामानि हविषा युजन्ति ता ते ब्रिश्वा परिभूरस्तु
 यज्ञम् । गयस्फानः प्रतरणः सुवीरो ऽवीरहा मुचरा
 सोम दुर्यान्तिष्ठि गृहा वै दुर्या गृहान्नः शिवुः शान्तो
 ऽपापहृत् मुचरेत्येवैतदाह ॥ ३० ॥

अथ हैके । उदपावु मुपनिनयन्ति यथा रात्र
 ऽत्रागतायोदकु माहुरेदेव मेतदिति व्यदन्तस्तुदु तथा
 नु कुर्यान् मानुषः इ ते यज्ञे कुर्वन्ति व्यृहं वै तुद्यज्ञस्य
 युन् मानुषं नेद् व्यृहं यज्ञे करवाण्येति तस्मान्नोप-
 निनयेत् ॥ ३१ ॥ १ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [३० ४०] ॥

शकटमध्ये शोमस्त्रापनाथ कृष्णाजिनास्तरणं समन्तकं विधत्ते—
 “नौडे कृष्णाजिन मिति” । “वद्धते प्रजग्मे फलके भवतः”—इति
 वक्ष्यति” । तदुद्धतप्रयुगफलकद्वयोपेतस्थानसो ‘नौडे’ । परितः
 प्रावृतः शकटमंध्यदेशो नौडम्, “अस्मिन्” ‘कृष्णाजिनम्’ प्रसा-
 रयेत् । हे कृष्णाजिन ! त्वम् ‘अदित्याः’ भूम्याः स्वरूपम् ‘अधि’ ।

१— का० श्रौ० सू० ७. ८. ६ ।

२— भवमकण्डिकायाम् (१८४८०) । कात्यायनोऽप्याहैव मेव (७. ८. ५) ।

३— ‘तस्मिन्’—इति छ ।

४— वा० सू० ४. ३०. १ ।

अथ शरीर मेवान्ववहन्ति । युजमानस्य गृहान् गच्छ
तुन्नौ सःस्कृत* मिति नाच तिरोहित मिवास्ति ॥ १६ ॥

अथ सुब्रह्मण्या माह्वयति । युथा येभ्यः पश्यन्स्यात्
तान् ब्रूयादित्यहे वः पक्तास्मौत्येव मेवैतद् देवेभ्यो यज्ञं
निवेदयति सुब्रह्मण्योश्च सुब्रह्मण्योश्च मिति ब्रुह्म हि
देवान् प्रच्यावयति विष्कृत्व आह चिद्वि यज्ञः† ॥ १७ ॥

इन्द्रागच्छेति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तुष्मा-
दाहेन्द्रागच्छति हरिच आगच्छ मेधातिथेर्मेघ वृषण-
श्वस्य मेने । गौरावस्कन्दिन्नुहस्त्यायै जारुति‡ तद्या-
न्येवास्य चरणानि तैरेवैन मेतत्प्रमुमोदयिषति ॥ १८ ॥

कौशिक ब्राह्मण गौतम ब्रुवाणेति । शुश्रूक्षैतदा-
रुणिनाधुनोपज्ञातं§ यज्ञौतम ब्रुवाणेति स यदि कामु-
येत ब्रूयादेतद्यद्यु कामुयेतापि नाद्रियेतेत्यहे॥ सुत्या
मिति यावदहे सुत्या भवति ॥ १९ ॥

देवा ब्रह्मण आगच्छतेति । तद्देवांश्च ब्राह्मणांश्चा-
हैतैर्ह्युचोभयैरुर्थो भवति युद्देवैश्च ब्राह्मणैश्च॥ ॥ २० ॥

* 'संस्कृत'-इति क, डा०-वेवरेणान्यत्र दृष्टम् ।

† 'यज्ञ'-इति ग, घ ।

§ 'उच्यते'-इति क ।

‡ 'उलोपज्ञात'-इति ग, घ ।

॥ 'ब्राह्मणैश्च'-इति ग, घ ।

अथ प्रतिप्रस्थाता* । अग्रेण शुक्ला मग्नीषोमीयेण
पशुना प्रत्युपतिष्ठते ऽग्नीषोमौ वा ऽएतु मन्तर्ज्जम्भ
ऽश्रादधाते यो दौक्षते ऽआग्नावैष्णवः५ ह्यदो दौक्षणीयः
हविर्भुवति यो वै विष्णुः सोमः सु हविर्वा ऽएषु
देवानां भवति यो दौक्षते तुदेन मन्तर्ज्जम्भ ऽश्रादधाते
तुत्पशुनात्मानं निष्क्रोणीते ॥ २१ ॥

तद्भुके । आहवनीयादुल्लुक साहरन्त्ययु मभिरयः
सोमस्तुभ्याः सह सङ्गां निष्क्रेष्यामह ऽइति वृदन्तस्तुदु
तथा न कुर्याद्युच वा ऽएतौ क च तुत् सुदैव† ॥ २२ ॥

स वै द्विरूपो भवति । द्विदेवत्यो हि भुवति देव-
तयोरुसमदे कृष्णसारङ्गः१ स्यादित्याहुरेतद्धोनयो रूप-
तम मिवेति यदि कृष्णसारङ्गं नु विन्देदुथो ऽश्रुपि
लोहितसारङ्गः॥ स्यात् ॥ २३ ॥

.तस्मिन् वाचयति । नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे
महे देवाय तुहत्तुः सपर्यत । दूरेदुशे देवजाताय
केतुवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शःसतेति नम एवास्मा
ऽएतत् करोति मित्रधेय मेवैनेनैतत्कुरुते ॥ २४ ॥

* 'प्रतिप्रस्थाता'—इति ग, घ ; † नास्त्येनत् षट् ग-घ-पुस्तकयोः ।

‡ 'सुदैव'—इति ग, घ ।

§ 'कृष्णसारङ्ग'—इति ख, ग, घ ।

॥ 'लोहितसारङ्ग'—इति ख, ग, घ ।

यद्यत् भूम्या उपरि स्मृतम्, तत् सर्वं तस्मात्त्वह्मस्याभीष मित्यर्थः ।
 दर्शपूर्णमासगतं कृष्णाजिनास्तरणमन्त्रब्राह्मणम्^१ अवातिदिशति—
 “सोऽमावेव बभ्रुरिति । सोऽसौ अवहननप्रस्तावगतः— “इयं वै
 शृचियदितिस्तस्या ऽश्वस्ये त्वग् यदिद मस्या मधि किञ्च तस्मादाहा-
 दित्यास्त्वगभीति”—इत्युक्तो यो ब्राह्मणभागः^२, ‘मः’ एवास्य ‘बभ्रुः’
 समानार्थकः, ब्राह्मण मित्यर्थः । “अथैन मिति” । ‘एनं’ सोमम्
 ‘आमादयति’— “अदित्यै सद इति” । अनेन मन्त्रेण ‘अदित्यै’
 अदित्याः सम्बन्धि ‘सदः’ सदनं स्नानम् । शृचिय्याः सर्वास्पदत्वेन
 प्रतिष्ठात्वम्, ‘तस्मात्’ प्रतिष्ठात्प्रकत्वात् ; इति भावमया कृष्णाजिने
 आमादितोऽपि सोमोऽदित्यां प्रतिष्ठापितो भवति यतः, अतोऽसुं
 मन्त्रं पठेत् ॥ १ ॥

“अथैन मिति । ‘एनं’ सोमम् ‘अभिपद्य’ आलम्भ्य ‘वाचयति’
 अभ्यर्च्युः । “अन्तर्भाद् वा मिति सोम आलम्भ्य वाचयति”— इति^३
 सूत्रम् । मन्त्रस्थाय मर्त्यः^४ । ‘वृषभः’ अपां वर्धिता सोमः । अथवा
 वृषभशब्दः श्रेष्ठवाची, सर्वदेवश्रेष्ठः सोमः । ‘उपरि’ ‘द्यां’ दिवम्
 ‘अस्तर्भात्’ सर्वप्राणिरचणाय कम्भितवान् । तथा ‘अन्तरिचन’
 अस्तर्भात् । किञ्च ‘शृचिय्याः’ ‘वरिमाणं’ परिमाणमहस्य मपि
 ‘अमिमीत’ दयती शृचिवीति मानं कृतवान् । स तादृशः ‘समाद’

१, २— प्रथमब्राह्मणे १. ३. ५ (७२ ए०) दृश्यम् ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ६. ७ । ४— वा० सं० ३. ३०. २ ।

५— का० श्रौ० सू० ७. ६. ८ ।

६— सोऽयं मन्त्रं वा० सं० ३. ३०. ३ ।

मम्ययाजमानः सोमो 'विश्व' विश्वानि 'भुवनानि' भूतजातानि
 'आसौदद्' अधिपतित्वेनाधिष्ठितवान् । 'तानि' इमानि 'विश्व'
 विश्वानि सर्वाणि 'इत्' अपि 'प्रतानि' आयुस्तमनादिकर्माणि
 'वत्स्य' पापनिवारकस्य सोमदेवस्य सम्बन्धीनि, सर्वे देवादयो-
 ऽनुसरन्तीत्यर्थः ॥

अमुं मन्त्रं चतुर्द्धा विभज्य व्याचष्टे— 'देवा ह वै यज्ञ
 मित्यादिना । पुरा 'देवाः' 'एनम्' 'एव' सोमम् 'एतत्' एतस्मिन्
 प्रस्तुते कर्मणि 'वधात्' असुररक्षःकृतोदेगात्, तत्परिहाराय
 'ज्यायसं' प्रशस्ततरं श्रेष्ठं 'रक्षुः' । 'यदाह' मन्त्रः— 'अस्तध्वाद्
 द्यां वृषभोऽन्तरिक्ष मिति', य पूर्वम् एतद्वाङ्मणोक्तप्रकारेण देवैः
 कृतत्वादाहेत्यर्थः ; तस्मिन् मन्त्रभागे श्रेष्ठवाचकवृषभशब्दस्य
 अवशात् ॥ ९ ॥

"अमिमीतेति । 'तत्' तस्मात्, सोमेन पृथिव्या मितत्वात्,
 'एनेन' वक्षप्रकाशकमन्त्रपाठेन, अथवा 'एनेन' पृथिवीमानकर्त्ता
 सोमेन 'इमान्' चीनपि 'लोकान्' 'आस्पृणोति' सर्वतो बलिनः
 कारयति । सोमस्य बलवत्त्व मर्चापत्त्या दृढयति— "तस्य हीति ।
 हनुर्हननस्य च 'लोकचयान्तःपातित्वात् तस्य चैतदार्थपत्य मित्यर्थः ।
 'आस्पृताः' बलिनः कृताः । यस्मादेवं 'तस्मात्' 'अमिमीत वरि-
 माणं' पृथिव्या इति' मन्त्रभागस्य मर्चम् 'आह' । अथवा 'तस्मात्'
 तं मन्त्रभागं ब्रूयादित्यर्थः ॥ १० ॥

“आसीददिति । द्वितीयपादस्यापि ब्रह्मप्रकाशनरूपार्थत्वात्
द्वितीयपादब्राह्मण मेवात्र पुनः पठितम् ; “तदेनेनेमांजोकाम्”—
इत्यस्य स्थाने “तदेनेनेदः सर्वम्”— इति विशेषः ॥ ४ ॥

“विश्वेत्तानीति । चतुर्थभागपाठस्य तात्पर्यं माह— “तदस्मा
इदं सर्वं मनुवर्तन् करोतीति । ‘इदं सर्वं’ भूतजातम् ‘अनुवर्तन्’
तदधीनस्थितिकं कृतवान् भवति । प्रत्युद्यामः प्रतिकूलोद्योगः,
तत्कर्त्तारं ‘प्रत्युद्यामिनं’ ‘न करोति’ इति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

“अथ सोमपर्याणहनेनेति । शकटेन साह्रं सोमस्य वेष्टन-
साधनं वासः ‘पर्याणहनम्’ । पर्याणहनप्रयोजनकथनम्— “नेदेनं
नाद्या रक्षांसीति । ‘नेत्’—इति परिभये । तथाच यास्कः— “नेत्येष
इदित्येतेन सम्युच्यते परिभये”—इति^१ । यदि पर्याणहनं न
कुर्यात्, तदा ‘नाद्या’ नाशकराणि रक्षांसि ‘एनं’ ‘प्रमृशान्’
प्रमृशेयुः, एतत्तु भयकरम् । तस्मात् तत्परिहाराय पर्याणहनं
मित्यर्थः । पर्याणहनं प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “गर्भा वा एष
भवतीति । ‘तिर इव वै गर्भाः’ अन्तर्हिता वर्त्तन्त इत्यर्थः ।
यस्माद् गर्भाणां तिरोधानं मपेक्षितम्, यस्माच्च मनुष्येभ्यः सकाशात्
देवस्य सोमस्य, तस्मात् पर्याणहनं युक्तं मित्यर्थः ॥ ६ ॥

तत्र मन्त्रं विधाय प्रशंसति— “स पर्याणह्यति^२ वनेषु व्यन्तरिच
मिति^३ । ‘वनेषु’ वृक्षसमूहेषु ‘अन्तरिचं’ ‘विततान’ सोमो
विस्तारितवान् । तद् यद् ‘वाजं’ वेगं बलं वा ‘अवत्सु’ अरण्यवत्सु

पुरुषेषु योग्यम् । 'व्यदधात्'—इति सर्वत्र सम्बध्यते । 'उत्तिया'—
इति गोनाम् । तासु 'पयः' । 'इत्सु'—इति प्राणिवज्रलापेक्षया
वज्रवचनम् । तत्र 'इत्सु' 'क्रतुं' सङ्गम्यम् । 'वितु' प्रजासु 'अग्निम्'
भुक्तस्यान्नपानस्य पाकसाधनं मग्निम् । 'दिवि सूर्यम्' । 'ऋद्वौ'
जातावेकवचनम्^१, पर्वतेषु 'सोमम्' । 'वरुणः' पापनिवारकः,
सोमो देवः 'अदधात्' स्यापितवानिति मन्त्रार्थः ॥

'वन'-शब्दस्यार्थान्तरभ्रमं व्युत्पद्यन् वनेष्वन्तरिक्षविस्मरणं लोक-
सिद्धं मित्याह— "वनेषु ह्रीद वितत मन्तरिक्षं वृक्षापेक्षिति ।
यद्यपि सर्वचान्तरिक्षं विततम्, तथापि यामरदृष्ट्या भान्द्रवृक्षाद्येषु
पटाक्षरणवत् प्रतिभाभादेव सुकम् । सर्वसु पुंस्त्वमभवात् वाजस्य
वीर्यत्वात् 'एतत्' एतेन "वाज सर्वसु"—इतिपाठेन पुंस्त्वेव वीर्यं
स्यापितवान् भवति । उत्तियाहटादिषु पयःकृत्वादिभ्यस्तेर्लोक-
प्रसिद्धिः 'पयो ह्रीदम्'—'इत्सु सूर्यं क्रतु'—इत्यादि 'हि'-कारेण
द्योत्यते ॥ ७ ॥

“अथ यदि दे इति । दौचायां 'यदि' 'दे' कृष्णाग्निने'
स्वीकृते, 'तयोः' एकं- 'कृष्णाग्निनं' 'प्रतिमाहभाजनम्' भ-
नद्वय पुरोदेः प्रसारितो ध्वजः प्रतिमाहः^२; तद्भाजनम्, तत्त्व-
भवतीत्यर्थः । द्वितीयालाभे उपाय माह— "यद्यु एकं"
कृष्णाग्निनीवा एवावहत्येति ॥

१— निघ० २. ११. ३ ।

२— या० सू० १. २. ५८

३— 'युगसमीपे उज्ज्वले दृष्टे च वज्रवति ध्वजस्यानोपम् ।

वाससा वेद्यमिति केचित्—इति या० दे० ।

प्रतिनाहमन्त्रः—“सूर्यस्य चचुरिति^१ । तथाच सूत्रम्—“रुष्णा-
जिनं पुरस्तादासजति सूर्यस्य चचुरित्यासनयोरन्यतरत्, एकश्चेद्
यौवा श्वदक्षत्य”-इति^२ । मन्त्रस्याय मर्थः । हे रुष्णाजिन ! त्वं
'सूर्यस्य' 'चचुः' चचुःस्यानीयम्, प्रकाशनस्यान मित्यर्थः । उपरि
हि सूर्यः प्रकाशते, अतस्त्व मनसि ऊर्द्धं दिशं मारोहेत्यर्थः । तथा
'अग्नेः' देवस्य सम्बन्धि 'कनीनकम्' ; अक्षिमध्यगतः रुष्णाप्रदेशः
कनीनिका, ताम् 'आरोह' । 'अग्नेरुत्थः' कनीनिकास्यान मन्त्र-
रिचम् ; नीलं नभ इति प्रसिद्धेः । अगम उपर्यारोहे सति एतदु-
भयारोहणं मन्त्रघते । 'यय' यस्मिन्नारोहे सति 'एतग्नेभिः' अग्नेः
'ईयसे' गच्छसि 'विपद्यिता' मेधाविना सोमेन सह 'भ्राजमानः'
दीप्यमानः ॥

एतन्मन्त्रपाठं प्राप्नोति—“सूर्यं मेवैतत् पुरस्तादिति । मन्त्रे
'सूर्यस्य चचुः'—इत्यभिधानेन 'सूर्यं मेव' सोमस्य 'पुरस्तात्' क्षत-
वान् भवति । ततश्च किं मित्याह—“सूर्यः पुरस्तादादिति । 'नाष्टा'
नाष्टाणि, यज्ञनाशकानि 'रक्षामि' हिंसन् पुरोगच्छति, तस्मिन्
सति 'अभयेन' नाशकरहितेन मार्गेण सोमं 'परिवहन्ति' ॥ ८ ॥

“उद्धृते प्रवगे फलके भवत इति । 'प्रवगे फलके' प्रयुग-
सम्बन्धिफलके 'उद्धृते' प्रयुगादप्युच्यते, चुबुकप्रमाणे^१ 'भवतः' ।
अतएव सूत्रकारः तस्मिन्नेव प्रदेशे फलकयोरौद्धत्यं सूचयामास—

१— वा० श० ४. ३४. १ । २— का० श्रौ० सू० ०. ८. ८, १० ।

३— यनास्य'व'मध्यपाठश्चपुस्तके । स्यात्, 'चिबुकप्रमाणे'—इत्येव ;
'ययनाचिबुकम्'—इति धर्मः ।

“प्रयुगाच्चोद्धृते फलके भवतः”—इति^१ । “तदन्तरेणेति । ‘तत्’
तयोः फलकयोः ‘अन्तरेण’ मध्ये ‘सुनद्धाण्यः’ (भृयिष्ठ एव सन्^२)
‘प्राजति’ प्रेरयति अनद्धाहौ^३ । अधःस्थितिं प्रशंसति—“श्रेयान्वेति ।
करितुरगाद्याहृदस्य प्रशस्तत्वं लोकमिद्धम्, अतस्तदभ्यारोहात् सोमः
‘श्रेयान् भवति’, अतस्तदधिष्ठितं शकटम् ‘आरोढुं कः अर्हति’ ?
न कोऽपीति ॥ ८ ॥

“पलाशशाखाया प्राजतीति । भृयिष्ठास्त्रेव प्राजनयोग्यासु
सतीष्वप्यन्यशाखासु पलाशशाखायाः कोऽतिग्रथ इति जिज्ञासायां
तस्याः सोमस्य सम्बन्धं दर्शयति—“यच्च वै गायत्रीति । व्याख्यात
मिदम्” । ‘यदेव’ ‘सोमस्य’ अङ्गं ‘न्यक्तम्’ अवाक् निपतित मासीत्,
‘तत्’ अङ्गम् ‘इहापि’ अस्मिन् सोमे एव ‘असद्’ भवेदिति
पलाशशाखाया^४ प्राजनस्याभिप्रायः ॥ १० ॥

अनदुष्टोर्वर्णविशेष मभिधातुं पुनरनुवदति—“अयानद्वाहा-
विति । ‘प्राजति’ युगवहनाय प्रेरयति । उभयोरन्यतरस्य वा यदि
क्षणात्वं लभ्येत, ‘तच्च’ परजन्यवर्णसाम्यात् अनदुत्कृष्टत्वेन निमित्तेन

१— का० श्रौ० सू० ७. ८. ५ । तथापि ‘प्रउगात्’—इति खरसमर्थपाठ
एव, न त्वन्तस्थमध्य ‘प्रयुगात्’—इति ।

२— क-पुस्तकमात्रे एयोऽधिकः पाठः ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ८. १४ ।

४— पुरस्तात् १. ७. १. १ (२ भा० ४६० प०) द्रष्टव्यम् ।

५— प्रतोदस्यागोचयेति भावः । ‘अनद्धाहौ वसोवहौ’—इति या० दे० ।

‘ऐषम्’ अस्मिन् स्वत्सरे ‘पर्जन्य’ ब्रह्मवृष्टिप्रदो भवति । ‘—इति एतत् उ विज्ञानम्’ वृष्टे परिज्ञानम्, तदुपाय इत्यर्थः ॥ ११ ॥

इदानीं समन्तक मन्त्रयोजन विधत्ते— “अथ युनक्तुस्मावेत मिति’ । मन्त्रस्याय मर्थः १ । हे ‘उसो’ अनद्धाहो ! युवा वहनाय ‘एतम्’ प्रत्यागच्छतम् । कौटुम्भी युवाम् ? ‘धूर्वाहो’ धुर मोहु समर्प्य । तादृगो युवा ‘युज्येयाम्’ स्वय मेव युक्तो भवतम् । तौ विप्रिच्छेते— ‘अन्यू’ अयुरहितो, अयथावित्यर्थः, ‘अवीरहणौ’ गृह्णाणेन वीराणां पुत्रादीनां मन्त्रारौ, ‘ब्रह्मचोदनौ’ ब्रह्मणा मन्त्रेण प्रेरितावित्यर्थः । एव मनद्धाहो प्रगच्छेदानीं प्रयोजन माह— ‘स्वस्ति यजमानस्येति । ‘स्वस्ति’ अविनाशेन ‘यजमानस्य गृहान् गच्छतम्’ ॥

अथ मन्त्र विभज्य व्याचष्टे— “उसौ हि भवतावित्यादिना । उत्साविणावनयोभोगावित्युन्मौ । एषा प्रमिद्धि ‘हि’ शब्देन द्योत्यते । धूर्वाहावित्यस्य तात्पर्यं ‘धूर्वाहाविति । आर्त्तव्ययुपातस्य दृष्टत्वात् ‘अन्यू—इत्यस्यानात्ताविति व्याख्यानम् । वीरहत्याया पापमाधनत्वात् ‘अपापकृतो’—इति तात्पर्याभिधानम् । ‘ब्रह्मणा ‘उस्मावेतम्’—इतिमन्त्रेण इदानीं चोद्यमानत्वात् ब्रह्मचोदना-प्रमिद्धिरित्यभिप्रेत्य “ब्रह्मचोदनो हि भवत इत्युक्तम् । ‘स्वस्ति यजमानस्य’—इत्यव स्वस्तिशब्दाभिप्राय माह— “यथेनावन्तरेति । ‘यथा’ ‘एनौ’ अनद्धाहो ‘अन्तरा’ मध्ये मार्गे ‘नाष्टा’ हिन्वा ‘न हिष्यु’, तथा भवेदिति स्वस्तिवाचनमन्त्र कृतवानित्यर्थः ॥ १२ ॥

“अथ पश्चात् परिक्रम्येति । शकटस्य पश्चाद्भागं गत्वा । अपकृत्य
 आलम्ब्यत इति ‘अपालम्ब्यः’ शकटस्य पश्चाद्भागः । तं भालम्ब्य
 ब्रूयात्— “सोमाय क्रीताय”, “सोमाय पर्युक्षमाणाय”—‘इति
 वा’ । अनुवधनविकल्पस्थाय मभिप्रायः— सोमे क्रीते मति अनन्तरं
 यत् कर्त्तव्यम्, तत् परिवहणं मेव ; तच्च कथानन्तरभावौत्थन्यतरो-
 पादानेऽन्यतरस्यार्थात् मिद्धिरिति । ऐतरेयके तु समुच्चयोपदेश
 उक्तः— “सोमाय क्रीताय प्रोक्षमाणायानुब्रूहीत्याहध्वर्युरिति’ ।
 अयं विकल्पो न व्यवस्थितः, किन्तु ऐच्छिक इत्याह— “अतो
 यतरथा कामयेतेति । ‘अतः’ अनयोः पक्षयोर्मध्ये । अथ कात्या-
 यनः— “पश्चात् परीत्यापालम्बं गृहीत्वा सोमाय क्रीतायामुं
 वाचयति, पर्युक्षमाणायेति वा” इति’ ॥ ११ ॥

“अथ वाचयतीति । अध्वर्युर्यजमानम् “भद्रो मेऽसि”—इत्यादिक
 मित्यर्थः^१ । मन्त्रस्याथ मर्थः— हे सोम । त्वं ‘भद्रोऽसि’ कष्याण-
 करोऽसि, मृत्यो वा । हे ‘भुवस्यते’ भुवनानां पालक । त्वं
 ‘प्रद्युवस्व’ प्रगच्छ । ‘विशानि’ ‘अग्नि’ ‘धामानि’ स्यान्नाम्यभिलक्ष्य ।
 ‘त्वा’ त्वां ‘परिपरिणो मा विदन्’ उपर्यवस्थातारो मा विदन् । तथा
 त्वां ‘परिपन्थिनः’ प्रतिकृत्वाः शत्रवः ‘मा विदन्’ । “कन्दमि
 परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि”—इति^२ ‘इनि’-प्रत्ययान्तो
 निपातितः । तथा ‘अघायव’ अघ मिच्छन्तो ‘वृकाः’ विकर्त्तनशीलाः
 ‘मा विदन्’ मा जानन् । किञ्च ‘ग्रेन’ ग्रन्थौयगमनः पक्षौ, न

१— ऐ० ब्रा० १. १. ९ ।

२— का० थौ० सू० ७. ८. १४, १६ ।

३— वा० सं० ४. ३३. १ ।

४— पा० सू० १. २. ८४ ।

‘भूत्वा’ म इव नलिष्ठोत्पतनशीलः सन् ‘परापत’ उद्गच्छत,
यजमानस्य गृहान् गच्छत । ‘तत्’ तच्च ‘नौ’ आवयोः, तव च मम,
च ‘संस्कृतं’ सर्वोपस्करणसंयुक्तं स्थानं विद्यते, तद् गच्छेति ॥

“भद्रो मेऽसि”—इत्यत्र भद्रशब्दस्य तात्पर्यं माह— “भद्रो
ह्यन्यैष भवतीत्यादिना । ‘असि’ यजमानस्य ‘एषः’ सोमः, यस्माद्
‘भद्रो भवति’, तस्माद् मन्त्रभाग एव माह । यतोऽसावेव यजमानस्य
भद्रकारौ, ‘तस्मात्’ ‘अन्यं’ सोमव्यतिरिक्तम् ‘अथ’ यजमानः ‘न
आद्रियते’ आदरं न करोति । अन्यशब्दार्थं विग्निरिति— “अप्यस्य
राजान इति । ‘मभागाः’-इत्यनेन राज्ञा मनतिकमणीयत्वं युक्तं
भवति । अपिः सम्भावनायाम् । “मधुपर्कं माहरेद्वाजे चाचार्यर्त्विक्-
चातकप्रिपातिष्विष्वङ्गरमातुलानाञ्च”—इति^१ सम्भावनीयानां मध्ये
राज्ञां प्रथमतो निर्देशेन श्रेष्ठ्यावगमादितरपूज्योपसक्तकलेन ‘अप्यस्य
राजानः’-इति निर्देश इति मकव्यम् । राज्ञ आगमनात् स्वयं
सप्रह एव सन् ‘पूर्वः’ तेभ्यः प्रागेव ‘अभिवदति’ वाग्व्यवहारं
करोति । किं मिति— “भद्रो हि भवतीति । ‘तस्माद् भद्रो
मेऽमीति’ युक्तम् । भुवस्यत इत्यत्र ‘भू’-शब्देन सर्वाण्यपि भुवना-
न्युपलक्षितानीति व्याचष्टे— “भुवनानां ह्येष पतिरिति । धामशब्द-
तात्पर्यं माह— “अङ्गानि वै विश्वानि धामानीति । अवाङ्गानि
पृथ्वममादीनि; क्रयप्रदेशादागमनस्य तदर्थत्वात् । परिपरि-परि-
पन्थि-वृकशब्दानां भवयवार्थभेदे मय्यपि पर्यवभितार्थ एव एवे-
त्याह— “यथैन मन्तरा नाश्वा रक्षांसि न विन्देयुरिति ॥ १४ ॥

“श्वेनो भूत्वेति । मन्त्रभागपाठस्य तात्पर्यं माह— “वय एवैन
मेतद् भूतं प्रपादयतीति । एतेन पाठेन पक्षिरूप मेव मन्त्रं
प्रापितवान् भवति । ‘रक्षांसि’ ‘नाश्वयन्ति’ इत्तुं नानुगच्छन्ति ।
स्पष्टं मन्यत् ॥ १५ ॥

“अथ ग्ररीर मेवाश्ववहन्तीति । यदि प्रमादात् मोमं रक्ष-
आदिर्हन्त्यात्, तदानीं श्वेनो भूत्वेति मन्त्रसामर्थ्येन श्वेनोभावादुपादे-
यस्य भारोऽश्वस्यावध्यभावात् (हन्ताः) श्वेनग्ररीर मेवानुगत्य हन्ति,
मातामन मित्यर्थः । “यजमानस्य गृहान् गच्छ तस्यै मंछत मिति
मन्त्रभागस्यार्थः स्पष्ट इत्याह— “नाच तिर्रोहित मिवाप्नोति ॥ १६ ॥

“अथ सुम्रह्मण्या मित्यादि” । ‘म्रह्म’ देवाना माज्ञानमाधनो
मन्त्रः ; गोभनं म्रह्म ‘सुम्रह्म’, तदर्हतीति ‘सुम्रह्मण्या’ काचन
देवता ; तां “सुम्रह्मण्योऽम्”-इत्यादिनिगदेनाज्ञयेत् । तत्रकारः
सूत्रे दर्शितः— “सुम्रह्मण्योऽ मिति चिरह्मा मरुन्निगदम्”—
इति । निगदपदानां माह्वेनैव श्वास्यानाम् नाम्नाभिधायिते ॥

आह्वानं प्रशसति— “यथा येभ्य इति । ‘यथा’ लोके ‘येभ्यः’
अथाय ‘पच्यन्’ पाक कर्तुं मिच्छन् भवति, ‘तान्’ भोक्तृन् ‘ब्रूयात्’—
‘इत्यहे वः पक्तासीति’ । इत्यह इति पाकदिवसो निर्दिश्यते ;
इतो द्वितीयेऽहनि तृतीयेऽहनौतिरूपेणेत्यर्थः ॥

अतु मन्त्रेणाह्वानेऽपि कथं मित्र आगच्छतीत्याह— “ब्रह्म हि
देवान् प्रच्यावयतीति । ‘चि’-शब्दो “वायवाहि दग्धत”-इत्येव-
मादिमन्त्रगतां देवताप्रच्यावनप्रसिद्धिं द्योतते । सुब्रह्मण्यपदस्य
पाठसिद्ध्या चिरादसिं प्रशसति— “चि’कृत्व आहेत्यादि । यज्ञस्य
आवृत्तिरूपत्वं सवनवयापेक्षयेति द्रष्टव्यम् ॥ १० ॥

“इन्द्रागच्छेतीति । “इन्द्रो यज्ञस्य देवतेत्यादि । स्पष्टम् । “हरिव
आगच्छ”-इत्यादि- “अहस्यायै जार.”-इत्यन्तानां पञ्चानां
वाक्यानां पृथक्-पृथगर्थे सम्भवत्यपि तात्पर्यस्यैकत्वं अभिप्रेत्य, सङ्गृह्य
तात्पर्यं भाह— “हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मपेत्यादिना । “तद्
यान्येनास्य चरणानि तैरेवैन मेतत् प्रमुदयिपतीति । ‘तत्’ तथा
मति ‘अस्य’ इन्द्रस्य ‘यान्येव’ चरणानि शारिचषि, पूर्वपक्षापरपक्ष-
लक्षणाभ्यां मभिमतस्य वस्तुनो हरणं, मेधातिथेः काण्वायनेर्मपौ
भूत्वा हरणम्, —इत्येवमादीनि, ‘तैरेव’ ‘एन’ प्रमुदयितुं मिच्छति ॥

१— अ० सं० १. २ १ ।

२— अ० ब्रा० ६. १. ५ द्रष्टव्यम् ।

३— मोमासादशर्भे तैत्तिरीयाणां कविकल्पनामुपलभ्य मेव सिद्धान्तितम् ।
तत्रापि तत्त्ववार्तिके विशेष उक्त (जै० सू० ८. १. ४२-४४ ; अथि०
१५.) । “मवितेवाहनि लोपमानतया रात्रेऽहस्याशब्दवाच्याया
क्षयामकनयनेतुत्वात् जोर्यस्यस्मादनेन बोदितेन वेत्यहस्याशब्द-
उच्यते, न परस्त्रीत्यवदागात्”-इत्यादि च द्रष्टव्यम् ।

हरिवश्चादीनि पदानि सामवाङ्मणे व्याख्यातानि^१ ॥ १८, १९ ॥

“देवा ब्रह्माण इति । अनयोस्तात्पर्यं माह— “तद्देवांश्च
ब्रह्माणंश्चाहेति । ‘अत्र’ अस्मिन् यज्ञे ‘उभयैः’ दिविधैः ‘देवैः
ब्रह्माणैश्च’ यष्टव्यत्वेन याजकत्वेन च ‘अर्थ’ प्रयोजनं यज्ञमिद्धिः
यजमानस्य ‘भवति’, तानेवैतान् ‘देवाः ब्रह्मणाः’—इति पदद्वय
माह नेतरामित्यर्थः ॥ १० ॥

“अथ प्रतिप्रस्थातेति^२ । ‘अग्नीषोमीयेण पशुना प्रत्युपतिष्ठते
प्रतिप्रस्थाता’ आस्तायाः पुरोदेशे अग्नीषोमीय पशुं मादाय गच्छतः
घोमस्याभिमुखं स्थापयेदित्यर्थः । अग्नीषोमीयस्यावस्थितिं यजमानस्य
आत्मनिष्कथरूपेण प्रशंसति— “आग्नीषोमौ वा एत मिति । ‘एतं’
दौषितम् ‘अन्तर्जग्मे’ अस्मत्प्रादुर्गम्यमानं जग्माः, दन्तपङ्क्तोरन्तरात्
इत्यर्थः । एतदेवोपपादयति— “आग्नावैष्णव द्वाद इति । पञ्चादस्य
यजमानस्य ‘अदः’ विप्रकृष्टे काले दौषणीयेष्टौ ‘हविः’ अभूत् ।
असु किं तत इत्याह— “यो वै विष्णुरिति । तच्च विष्णुरिति
योऽस्ति, “व घोमः” ; घोमस्य यागनिर्वर्तकत्वेन यज्ञत्वाद्, “यज्ञो

१— तानि हि का० घ० प्रा० १ १ २ दृष्टव्याणि । तत्रैव निगदो समय
प्रतिष्ठतश्च । तथा सामसूत्रे व्याख्यायतेऽपि (१. ३) । यद्य निगदः
सुब्रह्मण्यनामसामवेदोपनिषा मीयतेऽन सुब्रह्मण्यसामेव्यप्युच्यते ।
वस्तुतो निगदो नाम यजुर्विद्येय एवेति सिद्धान्तितो भोसांयापाम् ;
ने० ६० २ १ २—४५ सूत्राणि दृष्टव्यानि । तैत्तिरीयारण्यकैरप्ययं
मन्त्रो ब्रूयात् इत्यन्त आस्तात् (१. १२. १, ४) ;

२— का० धौ० सू० ० ८. ११ ।

वै विष्णुः”—इति श्रुतेः^१ । यज्ञद्वारा विष्णोः सोमत्वम् । ‘दौचा’
मंस्कारः, दौचणीयेष्ट्या सकृत्तत्वादेव दौचणीयेष्टिदेवतयोर्हविश्च
‘एन’ जम्भे स्थितम् । अतो जम्भाद् विमोचाय अग्नीषोमीयं
दत्त्वा आत्मनिश्रायणं कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

“तद्वैक इति^२ । ‘अयम्’ उष्मुकरूपः ‘अग्निः’, ‘अयं सोमः’;
‘ताभ्यां’ सकाशात् आत्मानं ‘निष्क्रेय्यामहे’ इत्युष्मुकस्याहर्तु-
रभिप्रायः । अमुं पक्षं निराकरोति— “तदु तथा नेति । तर्हि
कथं सहभाव उपपद्यत इति, तच्चाह— “यच्च वा एतौ क च तत्
सहैवेति । ‘एतौ’ अग्नीषोमी ‘यच्च क च’ स्थाने ‘सह’ वर्त्तते,
‘तत्’ तादृशूपा स्थितिरेवात्र सहभाव एवेत्यर्थः । एवकारेण संयो-
जनपक्षो व्युद्गम्यते ॥ २२ ॥

“स वै दिव्यो भवतीति । ‘स’ अग्नीषोमीयः पशुः । दिव्ये
कारणाभिधानम्— “दिदेवत्यो हीति । दिव्यमिद्वेद्येऽपेक्षितौ
वर्णावाह— “हृणमारङ्गः स्यादित्याहु रिति । ‘मारङ्गः’ श्वस्तवर्णः^३ ।
‘एतत्’ हृण्यत्वं श्वस्तत्वं च ‘एनयोः’ अग्नीषोमयोः ‘रूपतमं निव’

१— पुरस्तादात्र (१ १. २. १३. १) द्रष्टव्यम् ।

२— का० श्री० सू० ७. ८. २४ ।

३— सारङ्गं कर्बुर, वर्णान्तरानुविद्धं शुक्लं सारङ्गं इत्युच्यते, हृण्येन
वर्णेन सहितं सारङ्गं, अथवा हृण्यस्यासौ सारङ्गयेति हृण्यसारङ्गं ।
एव लोहितसारङ्गं इति ध्यास्यात् याज्ञिकदेवेन । ‘दर्वान्तरायेत
हृण्यवर्णं हृण्यस रङ्गं, एवं लोहितसारङ्गोऽपि’—इत्येव माह पितृ-
भूतिराचार्यं, टोकाद्यत्वं कर्त्तव्यम् ।

अत्यन्त मभिमत रूप मित्यर्थः । “आग्नेय कृष्णयौव”-इत्यादौ^१
अग्ने कार्पासमन्त्रश्रवणान् तदेव तदुचित रूपम्, सारङ्गवर्णस्य
सोमयोग्यत्वमपि आङ्गावल्या द्रष्टव्यम् । तदलाभेऽपि वा ‘लोहित-
सारङ्ग स्यात्’ लोहितस्याग्निवर्णसाम्यं प्रसिद्धम् ॥ २३ ॥

“तस्मिन् वाचयतीति । ‘तस्मिन्’ अग्ने, आगते इति शेषः ।
“नमो मिषस्येतीति” । नमो मिषस्येन मासभ्य वाचयतीति^२
कात्यायनः ॥

मन्त्रस्यायमर्थः । ‘मिषस्य’ मितेस्ताता मिष सूर्यः, वरुणस्यो-
निवारक सूर्यः, तस्य, तस्मै इत्यर्थः । ‘नमः’ नमस्कारः प्रकीर्भाव,
अस्तु । अथवा ‘नैव वा अहर्वाहणी रात्रि’-इति श्रुत्यन्तरादह-
रभिमानिदेवाय, रात्र्यभिमानिदेवाय, सूर्याय नम इत्यर्थः ।
‘सर्वसे’ सर्वस्य द्रष्टे नमः ‘महोदेवाय’ महते देवाय च नमः ।
हे प्राणिनो यूयम् ‘तत्’ प्रसिद्धम् ‘स्यत’ मत्प्रभूतम् आदित्याख्य
वस्तु ‘सपर्यत’ अर्चयत । ‘दूरे दूरे’ दूरे दर्शनीयम् ॥ २४ ॥

“अथाध्वर्युरिति । “उपस्तम्भेनोपस्तम्भातीति” । उपस्तम्भते
प्रतिबध्यते इति ‘उपस्तम्भः’ शकटाग्रधारण काष्ठम्, तेन ‘उपस्त-
म्भाति’ शकटाग्रम् । हे काष्ठ ! त्वं ‘वरुणस्य’ उपनक्षत्रं व्यापितस्य

१— वा० स० २३ १, ४, ६, ८ २४ २८, ५८ । तद्विधायकं ब्राह्मणं
गुप्यष्टादाश्विन्यतेऽनेन— २३ २, २ ३ ।

२— वा० स० ४ ३१ १ । ३— का० श्रौ० सू० ० ८ २४ ५ ।

४— का० श्रौ० सू० ० ८ २३ ५— ‘उपस्तम्भः’-इति ह ।

सोमस्य 'उत्तमन्न ममि'¹। शकटस्योत्तमकलाद्, तद्द्वारा वरुण-
स्याप्युत्तमकलम् । "उदः स्थासुमोः पूर्वस्य"-इति² मकारलोपः ॥

समन्वक सुद्वरणं विधत्ते— "वरुणस्य स्तम्भसर्जनी स इति³ ।
'वरुणस्य' सोमस्य, तदाधारभूतस्थानसोऽङ्गस्य यत् स्तम्भनम्, तस्य
सर्जन्यौ 'स्यः', तादृश्यौ युवा सुदृष्टामौत्यर्थः ॥

अमुं मन्त्रं व्याचष्टे— "वरुणो ह्येष एतर्हीति । 'एतर्हि' एतस्मिन्
क्रौतावसरे सोमो 'वरुणः' भवति । "तयोर्दाहिंस्तौ च छन्दसि"—
इति⁴ एतच्छब्दस्य हिस् ॥ २५ ॥

"अथ चत्वारो राजासन्दी माददत इति⁵ । चत्वारोऽबाध्वर्यु-
प्रतिप्रस्थाचादयोऽबाध्वर्युवर्ग्या एव । तथा चापस्तम्बः— "तां सर्वेऽबाध्वर्य-
वोऽप्रेण प्राग्वंशं राजन्योक्ष्यमानं लङ्घयन्तीति⁶ । अतिरेकप्रदर्शन-
मुखेन अतिकृत्तुं प्रशंसति— "द्वौ वा अस्मै माचुपाय राज्ञे
आददात इति । दोलिका⁷ मित्यर्थः । 'यः' 'अस्य' प्रतीयमानस्य
'सर्वस्य' अपि जगतः 'सकृत्' उपायेनेव 'ईष्टे' ईश्वरो भवति,
'अथ' 'एताम्' एतदीया मासन्दी 'चत्वारः', 'आददते'-इति
पूर्वजान्वयः ॥ २६ ॥

आसन्द्या औदुम्बरीन् विधाय प्रशंसति— "औदुम्बरी भवत्यन्नं

१— वा० सं० ४, २६ १ ।

२— पा० सू० ८ ॥ ६१ ।

३— वा० सं० ४, २६ २ ।

४— पा० सू० ५, २, २० ।

५— का० यौ० सू० ७, ८, २० ।

६— आ० यौ० सू० १०, २८, ७ ।

७— 'धान्दोलिका'-इति घ, च ।

वा जर्गुदुम्बर इति । “देवा इष मूर्जे यमजन्त, तत उदुम्बरः
समभवत्”—इति^१ श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्वैशब्देन द्योत्यते ॥

ननु इदम् “ऊर्जोऽध्राद्यस्यावरुद्धै”—इति उदुम्बरस्य फल-
विधानम्; कुतः? ‘अवरुद्धै’—इति चतुर्थ्यां फलत्वप्रतिभानात् । अत
ऊर्जोऽवरोधलक्षणाया फलाद्यौदुम्बरी, कर्त्तव्येत्यर्थः । नैतदेवम् ।
नाद्यौदुम्बरी भवतीति विधिरूपलभ्यते, वर्त्तमानलक्षपदेशात्;
अथवादेनैव स विधिरुन्नेयः; अतोऽपि तस्यौदुम्बरत्वस्य विधातु
मशक्यत्वात् कस्येदं फलं स्यात् । न तु स्तुतिश्च करोतु, फलं मपि
विदधात्विति मन्तव्यम्; तथा दैविध्ये वाक्यभेदापत्तेः । अत इदं
केवलं स्तावक मिति सिद्धम् ॥ १७ ॥

“नाभिदग्ना भवतीति । नाभिप्रमाणा भवेत् । “प्रमाणे
इषसज्-दग्नज्-माषवः”—इति दग्नच् प्रत्ययः^१ । “अथ वा अस्व
मिति । ‘अथ’—इति नाभिप्रदेशस्याभिनयः । अस्वस्य नाभिप्रति-
ष्ठितत्वे सोमस्य किं मायात मित्यत आह— “अस्वं सोम इति ।
प्रकारान्तरेण नाभिदग्नत्वं प्रशंसति— “अथो एव रेतस आश्रय
इति । ‘अथो एव’ अत्रैव च । ‘अथदग्ना’ नाभिदग्नेत्यर्थः । अथ
कात्यायनः— “औदुम्बरी माषन्दी नाभिदग्ना मरदिमाषाङ्गी
मृता माहरन्ति चत्वार इति^२ ॥ १८ ॥

“ता मभिमृशतीति^३ । ‘ताम्’ आसन्दौ मित्यर्थः । “वरुणस्य

१— ऐ० श्रु० ३. ३. ५ ।

२— या० सू० ५. २. ३० ।

३— का० श्रु० सू० ०. ८. २० ।

४— का० श्रु० सू० ०. ८. २८ ।

‘अतसदन्यधीति’^१ । हे आसन्दि^२ ! त्वं ‘वरुणस्य’ सोमस्य ‘अतमदनम्’ ।
अत मिति यजनाम, “सत्यं वा यज्ञं वा”—इति यास्कः^३ । यज्ञार्हं
स्यान मधीत्यर्थः ॥

आसन्दीवत् कृष्णाजिनस्यापि सोमामादनाहंत्वादासन्दीसर्गन-
मन्त्र एव कृष्णाजिनाक्षरणेषुपि, विनियुक्तः । सोमामादनमन्त्रे
त्वाधीदेति विशेषः^४ । अतो न मन्त्राः पृथग्-व्याख्यानार्हाः । “स
यदाह वरुणस्येत्यादिः । स्पष्टम्^५ ॥ १८ ॥

“अथैनं ग्रास्ता मित्यादि । प्राग्वंशस्य पुरीदेशे आसन्द्या
स्थापित सोम मामन्द्या मह प्राचीनवंशं गमयेदित्यर्थः । प्रपादन-
समये “याते धामानि”—इति^६ मन्त्र यजमानं वाचयेत् । अध्वर्योः
प्राधान्यात् तदपेक्षया ‘प्रपादयति’—इत्येकवचनम् ; वस्तुतस्तु
चत्वारः प्रपादयन्ति । तथाच सूत्रकारः— “ग्रास्तां प्रवेशयन्ति
दक्षितमक्षरेण, यात इति वाचयति, आहवनीयं दक्षिणेन
स्थापयन्ति”—इति^७ ॥

१— वा० सं० ८. ३६. ३ ।

२— उदुम्बरकाष्ठनिर्मिता, भाभिप्रमायपादयुक्ता, चरन्निमात्राणि
चङ्गानि इयोपलक्षणाणि धर्म्याः सा, उता=मुञ्जरज्ज्वा कृता, आसन्दी=
मक्षिका भवति । सौत्रमण्या हि श्रूयते— “मुञ्जविषयता भवति”—इति
(१२. ८. ३. ६.) । तत्र चापार्षेयोक्तम्— “सोमामादोवदिति (१८. ४. ७.) ।

३— निद० ४. ३. ३ ।

४— वा० सं० ८. ३६. ४, ५ ।

५— का० श्रौ० सू० ७. ८. २८, ३० । ६— वा० सं० ४. ३०. १ ।

७— का० श्रौ० सू० ७. ८. ३१, ३२, ३३ ।

मन्त्रस्याय मर्थः । हे 'सोम!' 'ते' 'या' यानि 'धामानि'
स्थानानि नामानि जन्मानि च यौष्मपि 'धाम'-शब्दवाच्यानि'
'हविषा' यजन्ति', 'ते' तव सम्बन्धीनि 'ता' तानि 'विश्वानि'
मर्वाण्यपि । 'यज्ञम्'—इति विभक्तिव्यत्ययः, अयं यज्ञः 'परिभूः'
परितो भावयिता 'अन्तु' । तच्च 'गद्यस्फातम्' पञ्चपुष्पादिना गृह्य
वर्द्धयिता, 'प्रतरणः' आपद्भ्यः प्रकर्षेण तारयिता, 'सुवीरः' शोभन-
वीरोपेतः, तत्पद इत्यर्थः, 'अवीरहा' पुष्पादेरहन्ता च सन्,
'दुर्गम्' गृहान् 'प्रचर' प्रकरोषि । चतुर्थपाद-गत-'दुर्ग'-शब्दायै
ब्रूवन् शक्तमग्नतात्पर्यं माह— "गृहा वै दुर्गा इत्यादिना ॥ १० ॥

"अथ द्वेक उदपाच मुपनिगम्यतीति" । मनुष्योपचारवत्
देवस्य सोमस्योदपाचनियमसंज्ञोपचारे सति तदुपचरणं मानुषं
भवति, एतत् 'यज्ञे बृद्धम्' : अतो मानुषत्वपरिहाराय उदपाचं
नोपनिगयेत् ॥ ११ ॥ १ [१. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनग्रन्थपञ्चाङ्गभाष्ये

द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् ।

पुमर्थादतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्ड गोमहसं कनकहयतुलांपूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
 सप्ताब्धौन् पञ्चशीरोस्तिदशतलताधेनुभौवर्णभूमौ । ।
 रत्नोत्सां रुक्मावजिद्विपमहितरथौ भायणिः भिङ्गनार्यौ,
 व्यथाणौद्विषकं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
 धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मत्स्यः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
 कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मज्जडो राजतं राजपूज्यः ।
 आव्योत्यं प्राण्यजन्मा लवणज मनुष्यः शार्करं चार्कतेजाः,
 रत्नाब्धौ रत्नरूपं गिरि मल्लत मुदा पाचसात्सिद्धनार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाधव्यधुरन्धरेण

सायाणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिमशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

[अथ चतुर्थाध्याये प्रथम ब्राह्मणम्]

शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं बाहू प्रायणीयोदयनीयौ ।
अभितो वै शिरो बाहू भवतस्तुस्मादभित आतिथ्य
मेते* हविषी भवतः प्रायणीयश्चोदयनीयश्च ॥ १ ॥

अथ युस्मादातिथ्यं नाम† । अतिथिर्वा ऽएषु एतस्या-
गच्छति यत् सोमः क्रीतस्तुस्मा ऽएतद्यथा रात्रे वा
ब्राह्मणाय वा महोक्षं वा महार्जुं वा पुषेत्तदुह मानुषु
हविर्देवाना मेव मस्मा ऽएतदातिथ्यं करोति ॥ २ ॥

तुदाहुः । पूर्वोऽतूत्य गृह्णीयादिति युष वा ऽश्रुर्हन्त
मागतुं नापचायन्ति‡ क्रुध्यति वै स तुष तुया द्वाप-
चितो भवति ॥ ३ ॥

तद्वा ऽअन्यतरु एव विमुक्तः स्यात् । अन्यतरोऽविमु-
क्तोऽथ गृह्णीयात् स युदन्यतरो विमुक्तस्तेनागतो युद-
न्यतरोऽविमुक्तस्तेनापचितः ॥ ४ ॥

* 'मेते'-इति ग, घ ।

† 'नाम'-इति ग, ख ।

‡ 'नापचायन्ति'-इति क, ख ।

तदु तथा न कुर्यात् । त्विमुच्यैव प्रपाद्य गृह्णीयाद्
 यथा वै देवानां चरणं तदा ऽश्विनु मनुष्याणां तुस्मान्
 मानुषे यावन् विमुञ्चते नैवास्मै तावदुदकः हरन्ति
 नापचितिं कुर्वन्त्युनागतो हि स तावद्भवत्यथ युदैव
 त्विमुञ्चतेऽथास्मा उदकः हरन्त्यथापचितिं कुर्वन्ति
 तुहिं हि स आगतो भवति तुस्माद्विमुच्यैव प्रपाद्य
 गृह्णीयात् ॥ ५ ॥

स वै सन्वरमाण इव गृह्णीयात् । तथा द्वापचितो
 भवति तत्पुत्र्यन्वारभते पर्युह्यमाणं वै युजमानोऽन्वार-
 भतेऽथाथ पुत्र्यभयत एवैतन्मियुनेनान्वारभते युत्र वा
 ऽश्रुर्दन्नागच्छति सर्व्वगृह्णा इव वै तुत्र चेष्टन्ति तथा
 द्वापचितो भवति ॥ ६ ॥

स वा ऽअन्येनैव तुतो युजुषा गृह्णीयाद् । येनो
 चान्द्रानि हवींश्येकं वा ऽएषु भागं क्रीयमाणोऽभि-
 क्रीयते छन्दसा मेव राज्याय छन्दसाः साम्राज्याय
 तुस्य छन्दाश्स्यभितः साचयानि यथा राज्ञोऽराजानो
 राजकुतः स्तुतग्रामुण्य एव मस्य छन्दाश्स्यभितः
 साचयानि ॥ ७ ॥

न वै तद्वकल्पते । यछन्दोभ्य इति वेवलं गृह्णी-
 याद्यत्र वा ऽश्रुर्दन्ते पुचन्ति तदभितः साचयोऽन्वाभक्ता

भवन्त्युराजानो राजकुतः सूतग्रामुण्यस्तस्माद्युवैतुस्यै
गृह्णीयात्तुदेव छुन्दांस्यन्वाभजेत् ॥ ८ ॥

सु गृह्णाति । अग्नेस्तनूरसि विष्णवे त्वेत्यग्निर्वै
गायत्री तुज्ञायत्री मन्वाभजति ॥ ९ ॥

सोमस्य तनूरसि विष्णवे त्वेति । श्वं वै सोमः
श्वं विष्टुप् तुत् विष्टुभ मन्वाभजति ॥ १० ॥

श्रुतिथेरातिथ्यु मसि विष्णवे त्वेति* । सोऽस्योद्धारो
यथा† श्रेष्ठस्योद्धारु एव मस्येषु ऋते छुन्दोभ्यः ॥ ११ ॥

श्वेनाय त्वा सोमभृते विष्णवे त्वेति । तुज्ञायत्री
मन्वाभजति सा युज्ञायत्री श्वेनो मृत्वा दिवः सोम
माहरत् तेन सा श्वेनः सोमभृत् तेनैवैना मेतुद्धीर्येण
द्वितीय मन्वाभजति ॥ १२ ॥

अमुये त्वा रायस्योपुदे विष्णवे त्वेति । पशुवो वै
रायस्योपः पशवो जुगतौ तज्जुगतौ मन्वाभजति ॥ १३ ॥

* अथ यत्पुञ्च कृत्वो गृह्णाति । संवत्सरुसम्मितो वै
यज्ञः पुञ्च वा ऽऋतुवः संवत्सरस्य तु पञ्चभिरामोति
तस्मात्पुञ्चकृत्वो गृह्णात्यथ यद्विष्णवे त्वा विष्णवे
त्विति गृह्णाति विष्णवे हि गृह्णाति यो यज्ञाय
गृह्णाति ॥ १४ ॥

नवकपालः पुरोडाशो भवति । शिरो वै यज्ञस्या-
तिथ्यं नवाक्षरा वै गायत्र्यष्टौ तानि यान्यन्वाह प्रणवो
नवमुः पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वार्द्धं ऽएषु यज्ञस्य
तुस्मान्नवकपालः पुरोडाशो भवति ॥ १५ ॥

कार्प्यमयाः परिधयः । देवा इ वा ऽएतं वृनस्प-
तिषु राक्षोघ्नं ददशुर्व्यत्कार्प्यम्यः शिरो वै यज्ञ-
स्यातिथ्यं नेच्छुरो यज्ञस्य नाप्रा रुक्षाः सि हिनुसन्निति
तुस्मात् कार्प्यमयाः परिधयो भवन्ति ॥ १६ ॥

आश्ववालः प्रस्तरुः । यज्ञो इ देवेभ्योऽपचक्राम
सोऽश्वो भूत्वा पुराङ्गाववर्त्त तुस्य देवा अनुहाय
व्वालानभिपेदुस्तानालुलुपुस्तानालुप्य सार्धं सुव्यासु-
स्तुत एता ओपधयः सुमभवन् युदश्ववालाः शिरो वै
यज्ञस्यातिथ्यं जघनार्द्धो व्वाला ऽजभयत एवैतद्यज्ञं
पुरिद्यह्णाति यदाश्ववालः प्रस्तरो भवति* ॥ १७ ॥

ऐष्टुव्यौ विधृती । नेर्द्धिद्य प्रस्तरुय संलुभ्यातां
ऽइत्युयोत्पूयाज्यः सुव्याण्येषु चतुर्गृहीतान्याज्यानि
यह्णाति न ह्यवानुयाजा भवन्ति ॥ १८ ॥

* 'भवति'-इति ग, घ ।

† 'संलुभ्यते'-इति ख, डा०-वेबरवृत्त्य । 'संलुभ्यात'-इति सायण-
सम्मत'-इति डा०-वेबरः ।

आसाद्य हवींशुष्यमिं मन्यति । शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं
जनयन्ति वा ऽएन मेतद्यन्मन्यन्ति शीर्यतो वा ऽश्रुये
जायमानो जायते शीर्यतु एवैतद्ग्रे यज्ञं जनयत्यग्निर्वै
सुर्वा देवता अग्नौ हि सुर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वति
शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं शीर्यतु एवैतद्यज्ञः सुर्वाभि-
र्देवताभिः समर्हयति तुस्मादग्निं मन्यति* ॥ १९ ॥

सोऽधिमुन्यनः शुक्ल मुदत्ते । अग्नेर्जनिच मसीत्युच
ह्यग्निर्जायते तुस्मादाह्यग्नेर्जनिच मसीति ॥ २० ॥

अथ दर्भतरुणके निदधाति । व्यूषणौ स्य ऽद्विति
तद्यावेवेमौ स्त्रियौ साकञ्जावेतावेवैतौ ॥ २१ ॥

अथाधरारणिं निदधाति । उर्व्वंश्यसीत्युद्योत्तरा-
रुण्याज्यविल्लापनी मुपस्पृशत्यायुरसीति ता मभिनि-
दधाति पुरुरुवा ऽअसीत्युर्व्वशी वा ऽअसरुः पुरुरुवाः
पुतिरुथ यत्तुस्मान्मिथुनादजायत तदायुरेव मेवैषु
एतस्मान्मिथुनाद् यज्ञं जनयत्यथाह्यग्ने मथ्यमाना-
यानुब्रूहीति ॥ २२ ॥

सु मन्यति । गायत्रेण त्वां छन्दसा मन्यामि त्रैष्टुभेन
त्वा छन्दसा मन्यामि जागतेन त्वा छन्दसा मन्यामीति
तं वै छन्दोभिरेव मन्यति छन्दांसि मथ्यमानायान्वाह

छुन्दाश्स्येवैतद्यज्ञं मन्वायातयति युयामु मादित्यः
रश्मयो जातायानुब्रूहीत्याह यदा जायते प्रहियु-
माणायेत्यनुप्रहुरुन्* ॥ २३ ॥

सोऽनुप्रहरति । भुवतन्नः सुमनसौ सुचेतसावरेपुसौ ।
सा युजः द्विसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ
भवत मद्यु न ऽदुति शान्तिं सेवाभ्या मेतुददति युयु
नान्योऽन्यः द्विस्याताम् ॥ २४ ॥

अथ सुवेणोपहत्याज्यम् । अग्निं मभिजुहोत्यग्ना-
वमिथरति प्रविष्ट ऽवृषोणां पुत्रोऽभिशस्तिपावा । सु
नः स्योनुः सुयजा यजेद्देवेभ्यो हव्यः सुद सुप्रयुच्छ-
नस्वाहेत्याहुत्यै वा ऽणु मजौजनत तु मेतयाहुत्या-
मैपीत्तुस्मादेषु मभि जुहोति ॥ २५ ॥

तद्विद्वान्तं भवति† । नानुयाजान्यजन्ति शिरो यै
यज्ञस्यातिष्ठं पृथ्वीर्हो वै शिरः पृथ्वाद्यं मेवैतद्यज्ञस्या-
भिसुः स्फुरेति‡ स युजानुयाजान्यजेद्यथा गौर्यतुः
पर्याहृत्य पादौ प्रतिदध्यादेवं तत् तुस्माद्विद्वान्तं भवति
नानुयाजान्यजन्ति ॥ २६ ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [४. १.] ॥

* 'प्रहुरुन्'-इति म, घ ।

† 'भवति'-इति म, घ ।

‡ 'भिसुः स्फुरेति'-इति म, घ, या०-वेदामृतम् ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निश्चित वेदा यो वेदेभ्योऽखिष्य जगत् ।

निर्धमे, त मह वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आतिथ्यस्य प्राथमीयानन्तर्यं विधत्ते— “अग्नौ वै यज्ञस्यातिथ्यमिति^१ । व्याख्यातमिदम् ॥ १ ॥

यत्सम्बन्धादिद् हविरातिथ्यम्, तस्य सोमस्य कथमतिथित्वमिति निर्वाचनप्रदर्शनद्वारेण तद्दर्शयति— “अथ यज्ञादातिथ्यं नामेति । यज्ञाद्विमित्तादातिथ्यमिति हविषो नाम, अत उच्यते इति शेषः । ‘एतस्य’ यज्ञमानस्य वसति य ‘अतिथि’ षन् यज्ञात् ‘आगच्छति’, न विद्यते प्रतिनियता तिथिर्यस्य, सोऽतिथिरित्यर्थः । तस्मात् अतिथये सोमाय ‘एतद्’ हवि निरूप्यते इत्यातिथ्यं नाम वक्ष्यम् । अतिथित्वमुपजीव्यातिथ्यं सवग्रकसंख्यमित्याह— “यथा राज्ञ इति । “राज्ञे वा ब्राह्मणाय वेति । राज्ञ “गौर्मधुपर्कं ज्ञात् स्वातकायोपस्थिताय राज्ञे वा”—इति-स्मृते^२ सिद्धः । ब्राह्मण ओचियोऽभिमतः । “महोष वा महाराज वा ओचिधापोपकल्पयेत्”—इति-स्मृते^३ । ‘तदहं मानुषम्’ आतिथ्यमिति शेषः । “हविर्देवानां मिति । देवानां हविरेवातिथ्यमित्यर्थः । “एव सप्ता एतदिति । द्वाष्टान्तिकम् ॥ २ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८ ११ ।

२— व्यास० ध० सू० २ ८ ८ दृष्टव्यम् ।

३— याज्ञ० स० १ १०८४ ।

“तदाहुः पूर्वोऽनीत्य गृहीयादित्यादि । सोमम् ‘अनीत्य’
 पृष्ठतः कृत्वा, स्वयं ततः ‘पूर्वः’ सन् पूर्वं मागत्य हविः ‘गृहीयात्’ ।
 विपक्षबाधपुरस्सरं हविर्गृह्णं प्रशंसति— “यच्च वा अर्हन्त मागतं
 नापचायन्तीति । ‘अर्हन्त’ पूर्व्यं गृहम् ‘आगतम्’ आगतमात्रं
 ‘न अपचायन्ति’ । चायतेर्लेश्यङभावश्चान्दसः^१ । पूजां न कुर्युः,
 ‘मः’ ‘तच्च’ तस्मिन्नपचितिविषये ‘क्रुध्यति’ । ‘तथा ह’ तथा सति
 सोमप्रवेशात् प्रागेव हविर्गृह्णे सति ‘अपचितो भवति’ ॥ ३ ॥

अपचितिश्च द्वेधा सम्भवति,— अन्यतरानडुद्धिमोकानन्तरम्,
 उभयविमोकानन्तरम्; तथान्यतरविमोकानन्तरपक्षे सुपन्यस्यति—
 “तद्वा अन्यतर एवेति^२ । एतदेवोपपादयति— “स यदन्यतरो
 विमुक्तस्तेनागत इति । तथा हि लोके यानाद्यविमोके सति
 आगमनं निश्चयो न भवेत् ; इह त्वन्यतरानडुद्धिमोकेन तस्मि-
 न्न्ययो भवति, अन्यतरस्याविमोके तदागमनात् प्रागेव सा कृता
 स्यात् ॥ ४ ॥

“तदु तथा न कुर्यादिति । इदानीं स्थाभिमतं पक्षमाह—
 विमुच्यैव प्रपाद्य गृहीयादिति । ‘विमुच्यैव’ सभावपीत्यर्थः । एक-
 तरे विमोच्यापि अन्यतरस्याविमोकादनागमनं सम्प्रत्यक्षम् । ‘प्रपाद्य’
 सोमं ग्राह्यां प्रवेश्य । लौकिकातिथ्यदृष्टान्तबलेन श्रौतस्यातिथ्यस्य
 निर्वापकालं प्रतिपिपादयिषुर्भयविमोकपक्षं समर्थयते— “यथा

१— ‘चाय’ भा० उभ० ८८० धा० । पा० ३. ४. ८४ छत्रेण मातोऽट् ।

२— का० श्रौ० सू० ८. १. ३ ।

वै देवानां चरण मिति । 'यावत् न विसृजते' प्रयाणसाधन
यानादिक ॥ परित्यजति । स्पष्ट मन्यत् ॥ ५ ॥

“स वै सन्वरमाण इति” । सन्वराया अभावे अनादर प्रति-
भाति, अतस्त्वरया गृहीयात् । निवपि पथ्यन्वारम्भ विधाय प्रश-
सति— “तत् पथ्यन्वारभते पर्युद्धमाथ वै यजमान इति । ‘तत्’
तेभ आदौ परिवहनकाले यजमानान्वारम्भणेन, ‘अथ’ सोमार्थं
हविर्निर्वापकाले ‘उभयत’ उभयो यार्थयोरपि ‘मिथुनेनान्वार-
भेते’ । जायापतीमिथुनमध्ये एकस्थारम्भे अपरस्य तदविनाभृत-
स्यापि सिद्धत्वादित्यभिप्राय । “यच वा अर्धक्षित्यादि । ‘सर्वगृह्या
इव’ गृहे स्थिता, सर्वे पदार्था अत्यर्धं भगिर्याद्या, ते सर्वगृह्या ,
‘तच’ तस्मिन् आगमने निमित्ते सति, तादृशास्तिष्ठन्ति ॥ ६ ॥

“स वा अन्येनेत्यादि । ‘तत’ तस्मात्, प्राकृतगन्धिर्वापमन्त्रात्
‘अन्येन यजुषा’ “अग्नेस्तनूरमि”—इत्यादिना” । तत इत्यस्यार्थं
माह— “येनो चेति । मन्त्रान्यले कारण माह— “एक वा एष
भाग मिति । ‘एष क्रीयमाण’ आतिथ्येन प्यायमान सोम ‘एक’
समान ‘भागम्’ ‘अभि. लक्ष्य ‘क्रीयते’, ‘हृन्दसा’ राज्य सामाज्य च
प्राप्नोति, तथा ‘सम्पादनायेत्यर्थ’ । ऋच हृन्दस्तुम्बन्व इति, तथाह—
“तस्य हृन्दासीति । ‘अमित साधयानि’ पुर पथाच्च सहागन्तार-
प्रधानपुरुषा इत्यर्थ’ । “यथा राज्ञोऽराजान”—इत्यत्र अराजान

१— का० श्रौ० सू० २१.२ ख ।

२— वा० सू० ५.११ ।

इत्यकारप्रक्षेपः । ते के ? 'राजकृतः' राजत्वसम्पादकाः पट्टाभिषे-
कस्य^१ कर्त्तारः, 'सूतयामण्यः' सूतश्रेष्ठाः ॥ ७ ॥

निर्वापे समप्राधान्यपक्षं दूषयित्वा असमस्यैव निर्वाप माह—
“न वै तदवकल्पत इत्यादिना । अथ गर्भः । यदि प्रधानस्योप-
सर्जनानाञ्च सदृशीं प्रतिपत्तिं कुर्यात्, तदा प्रधानस्य प्रतिपत्तिर्न
हता स्यात्, अतो यथा प्रधानस्यामन्त्रणे सति अप्रधाना अप्यना-
हता एव ॥ मनुगच्छन्ति, एवं सोमार्थनिर्वापेण छन्दसा मपि
प्रसङ्गसिद्धेरन्वाभजनं सिद्ध मिति सोमस्यैव निर्वापं कुर्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥

इविर्षण्णे मन्त्रं विधत्ते— “स गृह्णात्यग्नेस्तनूरसीति^१ । हे
निहृण्यमाणव्रीहिपदार्थ ! त्वम् 'अग्नेः' 'तनूरसि' स्वं शरीरं भवसि ।
शरीरोपचयहेतुत्वाद्वा तनूवदाच्छादकत्वाद्वा तनूत्वम् । “यो
वै विष्णुः सोमः स इति श्रुतेः^२, सवनचयव्यापित्वाद्वा सोमो
विष्णुः^३, अतो 'विष्णवे त्वा' इति सोमस्य विष्णुत्वेन निर्द्देश
उपपद्यते । अथवा “विष्णवे हि गृह्णाति यो यज्ञाय गृह्णाति”—
इति श्रुतेः^४ त्वा यज्ञाय गृह्णामीत्यर्थः । मन्त्रगत मग्निपदं
गायत्र्याभक्तिसाधनत्वेन प्रशंसति— “अग्निर्वै गायत्रीत्यादिना ।
अग्नेर्गायत्रीरूपत्वं प्रजापतिमुखात् सहोत्पन्नत्वात् द्रष्टव्यम् । “त

१— 'पटभिषेकस्य'—इति छ, घ ।

२— ब्रा० सं० ५. १. १ ।

३— इदमेव पुरस्तात् (३ ख० ४ ब्रा० २१ क०) १८७ ए० द्रष्टव्यम् ।

४— “अग्नेमं विष्णुं वेधा व्यभजन्त”—इत्यादि ब्राह्मण उपरिष्ठाद् (शत०
१४. १. १. १५—२०) द्रष्टव्यम् ।

५— इदमेव उपरिष्ठात् (२११ ए० १४ कण्ठी द्रष्टव्या ।

मग्निर्देवतान्वसृज्यत गायत्रीच्छन्दः”—इति^१ हि श्रूयते । एव
मुत्तरमन्त्रवाक्यान्वपि व्याख्येयानि ॥ ८ ॥

“सोमस्य तनूरभीत्यादि^२ । सोमस्याक्षत्वेन साक्षाच्छरीरोपचय-
हेतुत्वात् तनूलम् । सोमस्य राज्ञः सचल मसकदुक्तम् । प्रजापते-
वरसो बाह्मभ्याञ्च राजन्येन सह त्रिष्टुभोऽप्युत्पत्ते^३ सचलम् ॥ १० ॥

“अतिथेरायिथ्य मसीति^४ । अवातिथिग्रन्थस्य तात्पर्यं माह—
“सोऽस्योद्धारो यथा श्रेष्ठस्येति । उद्ध्रियते असाधारण्येन विभज्यत
इत्युद्धारः प्रतिनियतभागः ॥ ११ ॥

पुनरपि गायत्र्या अन्वाभजनरूपतया श्वेनशब्दः प्रशंसति—
“श्वेनाय त्वेति^५ । श्वेनरूपं मान्याय सोमाहरणाद् गायत्री सोम-
भृत् श्वेनः । एतदेव दर्शयति— “वा यद् गायत्री श्वेनो भूत्वेति ।
‘तेनैव वीर्येण’ हेतुना ‘एनां’ गायत्रीं ‘द्वितीय’ भागं प्रति
‘अन्वाभजति’ अध्वर्युः, एतद्भागपाठेनेत्यर्थः ॥ १२ ॥

“अग्रये त्वेति^६ । ‘अग्रये’ अङ्गनादिगुणविशिष्टाय, ‘रायस्योषदे’
धनपोषप्रदाने, ‘विष्णवे’ सोमाय, हे इवि । ‘त्वा’ त्वां गृह्णा-
मीत्यर्थः । जगत्स्यन्वाभजनरूपतया मन्त्रभागः प्रशंसति— “पशवो वै
रायस्योष इति । बद्धमानधनरूपत्वं पशूनां मेवेति ‘पशवो वै
रायस्योषः’ इत्युक्तम् । पशूनां जगतीन् जगत्या सोमाहरणसमये

१— तै० स० ० १. १ ६ ।

२— तै० स० ० १. १ ७ ।

३— वा० स० ४ १ ४ ।

४— वा० स० ४ १. २ ।

५— वा० स० ४ १. २ ।

६— व० स० ४ १ ५ ।

‘ऐच्यौ’ कर्त्तव्ये इत्यर्थः^१ । “अथोत्पूषाज्य मित्यादि । उत्पवन
प्रकृतिवत् कर्त्तव्यम् । - ‘मर्वाण्येव’ जुह्वपमद्भुवाण्येषु पात्रेषु गृह्य-
माणानि ‘आज्यानि’, ‘चतुर्गृहीतानि’ एव कुर्यात् । प्रकृतिवदेवे-
तरयोश्चतुर्गृहीतत्वं सिद्धम् । अत उपपत्तिर्यत्र गृहीतत्वनिवृत्त्यर्थं
मेवाभिधानम् । तच्च चतुर्गृहीतत्वे उपपत्तिरश्रुतिरेवाह— “न
ह्येषामुषाजा भवन्तीति ॥ १८ ॥

“आसाद्य हवींर्यग्निं मन्यतीति^२ । आतिथ्याया मेवाग्निमन्यने
को विशेष इत्यत आह— “अग्नौ वै यज्ञस्येति । “जनयन्ति वा
एन मेतद् यन्मन्यन्तीति । ‘एतत्’ एतेन मन्यनजातेनाग्निना यज्ञ-
निष्पत्तिदर्शनादभ्युत्पादनं मेव यज्ञोत्पादनम् । प्रकारान्तरेणा-
तिथ्याया मग्निमन्यनं प्रपद्यति— “अग्निर्वै सर्वा देवता इति ।
मोमयागस्य अग्नौ भूताया आतिथ्याया सर्वदेवताभयस्याग्नेरुत्पाद-
नेन सर्वासा अपि देवताना मुत्पत्तेर्यज्ञप्रारम्भ एव, सर्वैर्देवैर्यज्ञ
ममृद्ध कारितवान् भवति ॥ १९ ॥

‘सोऽधिमन्यनं शकल मिति^३ । यूपतचणोत्पन्नोऽधरारण्या
अधःस्थाप्यमानं शकलं ‘अधिमन्यनशकलं’, यत्सोपरि मध्यते, त
मादत्ते । तच्च मन्त्र— “अग्नेर्जनिच मसीति^४ । हे शकल ! त्वम्
‘अग्ने’ ‘जनिचम्’ उत्पादकम् ‘अग्नि’ । कथं मस्य जनिचत्वं मिति,

१— तै० स० ६ २ १ अनुवाक सर्वोऽप्यत्र द्रष्टव्यः ।

२— का० श्रौ० सू० ८ १. १७, शततृप्तं मण्येवम ५ १ २७ ।

३— का० श्रौ० सू० ५ १. २८ ।

४— दा० स० ५ ७ १ ।

तत्राह— “अत्र ह्यग्निरिति । ‘अत्र’ अधरारणिव्यवहिते शकले
इत्यर्थः ॥ २० ॥

“अथ दर्भतरुणके इति^१ । ‘दर्भतरुणके’ कोमलौ परस्परमदृशौ
दर्भौ, तौ अधो निदध्यात् । “दृषणौ स्त” —इति^२ तत्र मन्त्रः । हे
दर्भौ ! युवा ‘दृषणौ’ अभिमतफलवर्षकौ भवथ इति तस्यार्थः । तौ
प्रशंसति— “तद्यावेवेमौ स्त्रियै साकञ्चावेतावेवैताविति । ‘स्त्रियै’
स्त्रिया’ सकाशात् ‘साकञ्चौ’ सहोत्पन्नौ ‘याविमौ’ परस्परमदृशौ
पुत्रौ ‘एतौ’ दर्भौ, ‘एतावेव युगलौ पुत्रावेव । रूपकोपन्यासेना-
त्यक्तसादृश्यं मभिमतं मिति द्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥

“अथाधरारणि मिति^३ । तत्राधरारणिमिधाने मन्त्रः — “उर्वशी-
सीति^४ । हे अधरारणे ! त्वम् ‘उर्वशी’ भवसि । आज्यं विलाप्यते
यस्यां सा आज्यविलापनी स्यासी, ताम् उत्तरारण्या मस्यगं क्षुर्यात्
‘आयुरसीति’ मन्त्रेण^५ । ता मुत्तरारणि ‘पुच्छरवा असीति’^६
तस्या उपरि निदध्यात् ॥

अरण्योराज्यविलापन्यायं यदुर्वशाद्यात्मकत्वम्, तत् त्रयं प्रशंसितुं
पुराणं तदुक्तं माह— “उर्वशी वा अक्षरा इत्यादि । ‘उर्वशी’
‘अक्षरा’ पक्षौ अभवत्, ‘पुच्छरवा’ ‘पति’ अभवत्, तस्मात्
मिथुनात् ‘आयु’ नाम पुत्र ‘अजायत’ । एतत् सर्वं मये समा-

१— का० श्रौ० सू० ५ १ २८ ।

२— का० श्रौ० सू० ५ १ २९, ३१ ।

३— वा० सं० ५ २ ३ ।

४— वा० सं० ५ २ २ ।

५— वा० सं० ५ २ २ ।

६— वा० सं० ५ २ ५ ।

आदत्तत्वाद् द्रष्टव्यम् । तथा च तैत्तिरीयकम्— “सा पशुभिर्य
दौक्षया चागच्छदिति” ॥ १२ ॥

प्रकृतो यत्तु कृतो ग्रहणादत्रापि सोदकतस्तत्रापि पञ्चमर्ह्या
विधाय प्रश्नमिति— “अथ यत् पञ्चकृत इति” । यज्ञस्य सवत्सर-
संभितत्वं गवामथगादिमन्त्ररूपस्य यज्ञस्य सवत्सरसाध्यत्वाद्वा,
सवत्सरात्मकप्रजापतिमन्त्रितत्वाद्वा, “दादग्नाग्निष्टोमस्य स्तोत्राणि”—
इति^१ श्रुतेर्माद्वतसंज्ञायां सवत्सरसाम्याद्वा^२ द्रष्टव्यम् । ग्रहणमन्त्रेषु^३
मन्त्रं विष्णुशब्दोपादानं प्रश्नमिति— “अथ यद् विष्णवे त्वा विष्णवे
त्वेति । यच्च यच्च हविर्गच्छते, तच्च तच्च यज्ञार्थत्वनियमात् सोमस्य
हविर्देन यज्ञार्थत्वात् सर्वत्र ‘विष्णवे विष्णवे’ इति ग्रहणं युक्तं
मित्यर्थं ॥ १४ ॥

‘नवकपालं पुरोडाश इति’ । नवसु कपालेषु सङ्कृतो नव-
कपालः । नवकपालस्यातिथ्यार्हत्वं भावः— ‘गिरौ वा इति ।
‘धान्यत्वाहेति । ‘धानि’ अक्षराणि अनुक्रमेण उच्चारणकाले ब्रूते,
तान्यष्टौ भवन्ति, प्रयोगकाले “प्रणयष्टे”—इति^४ प्रयुज्यमानं

१— तै० स० ६ १ ६ ४ । २— का० श्रौ० सू० ८ १ ४ द्रष्टव्यम् ।

३— ऐ० भा० ४ २ २ । तै० स० ० ४ ०, ५, १ । ता० भा० ४ १ ।

४— ऐ० भा० २ ० ० । ५— ऐ० भा० २ ४ १ ।

६— वक्षिष्यवर्माण, माध्यन्दिनपर्वमाण, धार्मवर्णवर्माण, चत्वारि व्याज्य-
स्तोत्राणि, चत्वारि एष्टोत्राणि, एकं यथायथीयं कौत्रं मिति ।

७— वा० स० ५ १ १—५ । ८— का० श्रौ० सू० ८ १ २ ।

९— वा० सू० ८ २ ८८ ।

‘प्रणव’ एव ‘नवम’, “गायत्रि प्रातस्तुवनम्”—इति श्रुते ‘यज्ञस्य
पूर्वाद्धौ गायत्री’, ‘तस्माद्’ गायत्र्यानुगुण्याय ‘नवकपाल’
कर्त्तव्यः ॥ १५ ॥

“कार्त्तव्यमया परिधय इति” । ‘कार्त्तव्य’ भद्रपर्णी, तन्मया
एव ‘परिधय’ कर्त्तव्या । प्रकृतौ पलाशवैकट्यतादीनां मैच्छिक-
त्वाच्च नियमविधिः । “देवा ह वा इत्यादि कार्त्तव्यमयत्वस्योप-
पादनम् ॥ १६ ॥

“आश्ववाला प्रसार इति” । आश्ववालत्वं तस्मान्निर्वचनद्वारेण
प्रशंसति— “यज्ञो ह देवेभ्य इति । ‘तान्’ आश्ववालान् ‘आलु-
लुपु’ “लुप्स्य ह्येदेने”^१ चिच्छिदुः । ‘माद्धं मज्जासु’ एकीकृत्य
सम्यग् भूमौ प्रचिक्षिपु । तेभ्यः ता ‘एता’ आश्ववालाख्या ‘शोध-
धय’ सज्जाता । आश्ववालानां मातियेष्टियोग्यत्वं माह— “गिरो
वै यज्ञस्यातिथ्य जघनाद्धौ वाला इति । आतिथ्यस्य सोमात्
प्रथमं मनुष्ठेयत्वेन गिरस्तात् तस्यादावनुष्ठितत्वात् जघनाद्धौ-
वक्षितवालपरिणामरूपस्याश्ववालस्य तत्र प्रयोगे सति अपगतस्य
यज्ञस्य ‘उभयतः’ परिग्रहः कृतो भवति ॥ १७ ॥

“ऐक्ष्यौ विष्टौ इति” । वर्षिं प्रसारयोरन्तराले तिर्थं प्रसार्य-
माणौ दर्भौ ‘विष्टौ’, ते अत्र ईक्षुपत्ररूपे स्थाताम् । ‘मलुभ्यातै’
पञ्चमलकारः । मलोभनं माकुलीभावो मिश्रणम्, तद्गत्याद्

१— का० श्रौ० सू० ८ १ १० ।

२— का० श्रौ० सू० ८ १ १३ ।

३— तु० उ० १३१ धा० ।

४— का० श्रौ० सू० ८ १ १४ ।

धास्यते— “उर्वशी हाप्सराः पुहुरवस मैलं चक्रम इति^१ । “एव मेवैषः”—इति दार्ष्टान्तिकाभिधानम् । ‘यज्ञं जनयति’ यज्ञसाधनत्वाद् यज्ञ मित्युच्यते । ‘अथ’ अरण्योराभादनानन्तरम् “अग्नये मय्यमानायानुबूहि” ‘इति’ होतारम् ‘आह’ ॥ २२ ॥

समन्तकं मन्यनं विधत्ते— “स मन्यतीति^२ । “गायत्रेण वा छन्दसेत्यादि^३ । “तं वै छन्दोभिरेवेति । यद्यपि अन्यैः साधनैः मन्यति, तथापि “गायत्रेण वा छन्दसा”—इत्यादिमन्त्रसामर्थ्येन छन्दोभिरेव साधनैः मन्यनं कृतवान् भवतीत्यर्थः^४ । अस्त्वेवम्, छन्दसां किम्पक्षं जात मित्यस्या आग्रहायाः फलं वक्ष्यति— “छन्दास्येवैतद्यज्ञ मन्वायातयतीति । छन्दसा मनुप्रवेशनं न केवलं छन्दोसिद्धकैर्मन्त्रैर्मन्यनाद् भवति, अपि तु तस्मिन् काले होत्रा छन्दसा मनुवचनादपि भवतीत्याह— छन्दासि मय्यमानायाम्ना-हेति । होतेति शेषः । नियमेनानुप्रवेशे दृष्टान्तः— “यथासु मादित्य मिति । ‘रम्भयः’ अन्वायन्ता इति शेषः । प्रक्षिप्यमाणायैत्यनु-प्रहरन्निति^५ । ‘प्रक्षिप्यमाणाय’ आहवनीये प्रक्षिप्यमाणाय, अनु-बूहीत्यनुपच्यते ॥ २३ ॥

समन्तक मनुप्रहरणं विधत्ते— “सोऽनुप्रहरतीति^६ । “भवंतं

१— उपरिष्ठात् ११. ५. १. १—१० ।

२— का० श्रौ० सू० ५. २. १ । ३— का० श्रौ० सू० ५. २. २ ।

४— दा० सं० ५. २. ५, ६, ७ ।

५— “जाते जातायेति”—इति का० श्रौ० सू० ५. २. ३ ।

६— का० श्रौ० सू० ५. २. ४ । ७— का० श्रौ० सू० ५. २. ५ ।

नः"—इत्यादिमन्त्रस्थाय मर्थः^१ । हे आहवनीयनिर्मग्न्यौ, उभावग्नौ । 'नः' अस्माकं 'समनसौ' अस्मादभिमतप्रदानविषये समानमनस्कौ 'भवतम्' । अथवा परस्परं कलहं मल्लत्वा समनसौ भवतम् । 'समौकसौ' समानस्थानौ, 'अरेपसौ' अपापौ । एवम्भूतौ युवां 'यज्ञं' मदीयं 'मा हिंसिष्टम्' । तथा 'यज्ञपतिं' यजमानं च 'मा हिंसिष्टम्' । हे 'जातवेदसौ' जातप्रज्ञौ ! युवांम् 'अद्य' 'नः' अस्माकं 'शिवः' सुखकरो 'भवतम्' । मन्त्रस्य तात्पर्यं माह—
 "शान्ति मेवाभ्या मेतद् वदतीति । 'एतत्' मन्त्रवचनम् 'आभ्याम्' अपेक्षितां 'शान्ति मेव' 'वदति', नान्य मर्थ मित्यर्थः । अथ शान्तेः कः प्रसङ्ग इति, तथाह— "यथा नान्योऽन्य मिति ॥ २४ ॥

अनुप्रवृत्तेऽग्नौ समन्त्रकं होमं विधत्ते— "अद्य सुवेणेति"^२ । 'उपहृत्य' अवदाय 'अग्नि मभि' प्रवृत्त्य अग्नोरुपरि जुहुयात् । मन्त्रस्थाय मर्थः^३ । 'अग्नौ' आहवनीये 'अग्निः' निर्मयितः प्रविष्टः सन् 'वरति' इतस्ततो ज्वालाभिः सञ्चरति । कौदृशः ? 'अपौर्ण' पुत्रः मन्त्रेणोत्पद्यमानत्वात् । 'अभिप्रक्षिपावा' अभिप्रक्षेर्भिन्दातः सकांशात् पाता । "आतो मग्निन्"—इति^४ वनिप् । 'सः' तादृशः त्वं 'नः' अस्मादर्थम् इह 'हव्यं' हविः 'सुयज' शोभनेन दामेन यज, सङ्गमयेत्यर्थः । केभ्यः ? 'देवेभ्यः' । कदा ? 'सद' सदा, सर्वदा । 'अप्रयुष्मन्' अप्रमाद्यन्, उद्दिष्टेषु क मण्यपरित्यज्येत्यर्थः । 'स्वाहा'

१— वा० सं० ५. ३. १ ।

२— वा० सं० ५. ४. १ ।

३— का० थौ० सू० ५. २. १ ।

४— पा० सू० १. १. ०४ ।

इदं द्रव्यं स्वाकृतं मनु । “आकृत्यै वा एतं मिति । ‘अजीजनत’
उदपात्, अध्वर्यु, ‘अग्रैषीत्’ तर्पितवान्, भवति ॥ १५ ॥

प्रकृतदर्शपूर्णमासेष्टिवत् समापनप्रसक्तावाह— “तदिदं भव-
तीति^१ । अर्थसिद्धेऽणुत्तराङ्गनिषेधे पुनर्निव्यानुवादतया दाढ्या-
यानुवदति— “गानुयाजानिति । इदं न्तत्वं प्रशंसति— “गिरो वै
यज्ञस्यातिथ्यं मिति । उत्तराङ्गजातस्यानुष्ठानं दोषोपन्यासेन समर्थ-
यते— “स यद्वानुयाजान् यजन्तीति । ‘यथा’ कश्चित् ‘ग्रीर्षत’
ग्रीर्षि, सार्वविभक्तिकस्तसि^२ । ‘पादौ’ पर्यादित्य ‘प्रतिदध्यात्’,
‘एव’ ‘तत्’ अनुयाजाद्यङ्गजातं मनुष्ठितं सद् भवति, आतिथ्यस्य
गिरस्त्वात् । तस्मादित्युपसहार ॥ १६ ॥ २ [४. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयब्राह्मणम्)

आतिथ्येन वै देवा इष्टा* तान्तस्मदविन्दत् ते चतुर्ह्य-
व्यद्रवन्नन्योन्यस्य श्रिया ऽश्रुतिष्ठमाना अग्निर्व्यसुभिः
सोमो रुद्रैर्व्यरुण आदित्यैरिन्द्रो मरुद्भिर्दृष्टस्पतिर्व्यश्वै-

देवैरित्यु द्वैक ऽआहुरेते हु त्वेव ते विश्व देवा ये ते
चतुर्धा व्यद्रवंस्तान्विद्रुतानसुररक्षसान्यनुव्यवेधुः* ॥ १ ॥

तेऽविदुः । पापौथाऽसौ वै भवामोऽसुररक्षसानि वै
नोऽनुव्यवागुर्द्विपुङ्गो वै रध्यामो हुन्त सज्जानामहा
ऽएकस्य श्रिये तिष्ठामहा ऽहुति त ऽइन्द्रस्य श्रिया
ऽअतिष्ठन्त तुस्मादाहुरिन्द्रः सुर्वा देवता इन्द्रश्रेष्ठा देवा
ऽहुति ॥ २ ॥

तस्माद् इ न स्वा ऋतौयेरन् । यु एषां परस्तरु
मिव भुवति सु एनाननुव्यवैति ते प्रियं द्विपतां कुर्वन्ति
द्विपुङ्गो रध्यन्ति तुस्मान्नर्त्तौयेरन्त्स यो द्वैवं विद्वान्न-
र्त्तयितु ऽप्रियं द्विपतां करोति नु द्विपुङ्गो रध्यति
तुस्मान्नर्त्तयित ॥ ३ ॥

ते होचुः । हुन्तेदं तथा करुवामहै युथा न इदु
माप्रदिवु मेवाजर्य मुसदिति ॥ ४ ॥

ते देवाः† । जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्धं
समुवददिरे ते होचुरेतेन नः स नानासदेतेन विषद-
यो न एतदतिक्रामादिति कुस्योपद्रष्टुरिति तनूनृपुरेव

शाक्तरस्येति सो* वा ऽअयं पवत ऽएष तुनूनपाच्छाकरुः सो
यं प्रजानाऽमुपद्रष्टा प्रविष्टस्तुविमौ प्राणोदानौ† ॥ ५ ॥

तुस्मादाहुः । मनो देवा मनुष्यस्याजानन्तूति मनसा
सुक्कल्पयति‡ तत्प्राण मुपिपद्यते प्राणो व्यातं व्यातो
देवेभ्य आचष्टे यथा पुरुषस्य मनः ॥ ६ ॥

तुस्मादेतदुपिणाभ्युनूतम् । मनसा सुक्कल्पयति तद्वा-
तमुपि गच्छति । व्यातो देवेभ्य आचष्टे यथा पुरुष ते
मन इति ॥ ७ ॥

ते देवाः§ । जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्हुः॥
समुवददिरे ते होचुरेतेन नः स नानासदेतेन विवृद्ध-
यो न एतदतिक्रामादिति तुदेवा श्रुप्येतर्हि नाति-
क्रामन्ति के हि स्युर्यदतिक्रामेयुरुन्वतः॥ हि वृदेयु-
रेकः॥ इ वै देवा व्रतं चरन्ति सत्य मेव तुस्मादेपां जितु
मनपजय्यं तुस्माद्युश एवुः॥ इ वा ऽअस्य जितु मनप-
जय्य मेवं युशो भवति यु एवं विद्वान्तसत्यं वृदति
तुदेतत्तानूनपुं निदानेन ॥ ८ ॥

ते देवाः॥ । जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्हुः॥ समु-

* 'सो'-इति ख, सायणसम्मानय ।

† 'प्राणोदानौ'-इति ग, घ ।

‡ 'सुक्कल्पयति'-इति ग, घ ।

§ 'देवा'-इति ग, घ ।

॥ 'देवा'-इति ग, घ ।

वददितुं यैत आञ्जान्येव गृह्णाणा जुष्टास्तनूः प्रियाणि
धामानि सार्द्धं समुवचन्ते तुस्माद् ह न सुर्वेणैव
समभ्यवेयन्नेन्मे जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्द्धं
समभ्यवायानिति येनो ह समभ्यवेयान्नास्मै दृष्टेदिदं
द्याहुर्न सुतानूनन्निरे द्रोग्ध्व्य मिति* ॥ ९ ॥

अथातो गृह्णात्येव । आपतये त्वा पुरिपतये गृह्णा-
मौति यो वा अयं पुवत एष आ च पुतति परि
च पुतत्येतस्मा ऽउ हि गृह्णाति तुस्मादाह आपतये त्वा
पुरिपतये गृह्णामौति ॥ १० ॥

तनूनपचे शाकरायेति । यो वा अयं पुवत एष
तनूनप्ता शाकर एतस्मा ऽउ हि गृह्णाति तुस्मादाह
तनूनपचे शाकरायेति ॥ ११ ॥

शुक्न ओजिष्ठायेति । एष वै शकौजिष्ठ एतस्मा
ऽउ हि गृह्णाति तुस्मादाह शुक्न ओजिष्ठायेति† ॥ १२ ॥

अथातः समुवमृशन्त्येव‡ । एतद् देवा भूयः सुमामिर
ऽइत्थं नुः सोऽमुथासद् यो न एतदतिक्रामादिति तथो
ऽएवैत एतत्सुममन्त ऽइत्थं नुः सोऽमुथा सद्यो न
एतदतिक्रामादिति ॥ १३ ॥

* 'मिति'—इति ग, घ ।

† 'गृह्णात्येव'—इति ग, घ ।

‡ 'ओजिष्ठायेति'—इति ग, घ ।

§ 'मृशन्त्येव'—इति ग, घ ।

ते समुवमृशन्ति । अनाधृष्ट मस्यनाधृष्ट्यं देवाना मोज इत्युनाधृष्टा हि देवा आसन्ननाधृष्ट्याः सह सन्तः समानं वृदन्तः समानं दध्नाणा देवाना मोज इति देवानां वै जुष्टास्तुन्वः प्रियाणि धामान्यनभिश्शस्त्यभिश्शस्तिपा अनभिश्शस्तेन्य मिति सुर्वाः हि देवा अभिश्शस्तिं तीर्णा अज्जसा सत्य मुपगेय मिति सत्यं वृदानि मेद मतिक्ममिष मित्येवैतुदाह स्विते मा धा इति स्विते* हि तुदेवा आत्मान मुदधत युत्समुवदन् युत्सत्य मुकुर्व-स्तुस्मादाह स्विते मा धा इति† ॥ १४ ॥

अथ यास्तुदेवाः‡ । जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्द्धं५ समवददिरे तदिन्द्रे सुन्नगदधतैष वा ऽइन्द्रो यु एष तपति नु ह वा ऽएपोऽग्रे तताप यथा ह्वेवेदु मन्युत् कृणु मेव५ ह्वेवास तेनैवैतुद्वीर्येण तपति तुस्माद् यदि बहुवो द्वीक्षेरन् गृह्यतय एव॥ व्रतु मभ्युत्सिच्य प्रयच्छेयुः स हि तेषा मिन्द्रभाजनं भुवति यद्यु दुक्षिणावता द्वीक्षेत युजमानायैव व्रतु मभ्युत्सिच्य प्रयच्छेयुरिदु५ ह्याहुरिन्द्रो युजमान इति॥ ॥ १५ ॥

* 'स्विते'—इति क ।

† 'मा धा इति'—इति ख, 'मा धा इति'—इति ग, 'मा धा इति'—इति घ ।

‡ 'मास्तुदेवा'—इति अ, घ ।

§ 'युव'—इति क ।

॥ 'इति'—इति ख, 'इति'—इति ग, घ ।

अथ यास्तुद्देवाः* । जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि
साहुँः समवददिरे तत्साहुँः सुञ्जघे तत्सामाभवत्तुस्मा-
दाहुः सत्यः साम देवजः सामेति ॥ १६ ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [४. २.] ॥

अथ तानूनम्^१ विधातु माख्यायिका माह— “आतिथ्येन वै
देवा इहा तावत्समदविन्ददित्यादिना । पुरा किञ्च देवाः ‘आति-
थ्येनेहा व्यद्रवन्’ इति सम्बन्धः । विद्रवणे कः प्रसङ्ग इति तं
दर्शयति— “तावत्समदविन्ददिति । तस्मिन् समये ‘तान्’ देवान्
‘समत्’ कलहः ‘अविन्दत्’ प्राप्तवान् । “सङ्गे समस्तु वृषहा”-
इत्यादौ^२ समश्चब्दः सङ्गामे प्रसिद्धः । ‘ते’ देवाः ‘चतुर्धा’
‘व्यद्रवन्’ पृथग्भूताः । किमर्थम् ? “अन्योऽन्यस्य श्रियै अतिष्ठ-
मानाः” । ‘श्रियै’ ज्योतिष्टोमफलरूपायै^३ आत्मनोऽभिप्राय
मप्रकाशयन्तः, ता मसहमाना इत्यर्थः । “प्रकाशमस्तेषां ह्यथोद्य”-
इति^४ तिष्ठतेरात्मनेपदम् । “आघन्दुड्”—इति^५ श्रिया आपणितु
मिष्टत्वाच्चतुर्थी । विद्रवणप्रकारं विभज्य दर्शयति— “अग्निर्वसुभि-

* ‘यास्तुद्देवा’—इति ग, घ ।

१— ये० ज्ञा० १. ४. ०, ते० स० ६ २ २ १ मध्यम् ।

२— ऋ० सं० १० १३३ १ मध्या ।

३— ‘अन्योऽन्यस्य श्रियै’ ज्योतिष्टोमफलरूपायै, श्रियै वा—इति क ।

४— पा० सू० १ ३ २३ ।

५— पा० सू० १ ३ २४ ।

रित्यादि । शाखान्तर प्रसिद्धं^१ पञ्चमं गण सुदाद्यत्य शोपपन्निकं
पराचष्टे— “एहस्पतिर्विश्वैर्देवैरित्यु हैक आऊरिति । तत्रोप-
पत्त्यभिधानम्— “एते ह त्वेव ते विश्वेदेवा ये ते चतुर्धा व्यद्रव-
न्मिति । ‘तान् विद्रुतान्’ परस्परं विक्षिष्टान्, असुरराक्षसाद्याय
मवसर इति निश्चित्यानुमाप्ताः ॥ १ ॥

“तेऽविदुरिति । स्पष्टम् । ‘असुरराक्षसानि वै’ ‘नः’ ‘अनु-
व्यवागुः’ अनुगताः । एतेर्लुङि गादेशः^२ । ‘दिषज्ञो वै’ ‘रथ्यामः’
रथ्यतिर्विश्वगमनकक्षां,^३ वशं प्राप्ता इत्यर्थः । “हन्त सञ्जानामहा
इति । शत्रुजयोपायपरिज्ञानहर्षद्योतनाचो ‘हन्त’-शब्दः । “अकर्म-
काश्च”—इति^४ सम्पूर्वस्य ज्ञानातेरात्मनेपदम् । सङ्गता भवेन,
ऐकमत्यं प्राप्नुवामेत्यर्थः । तत्प्रकार माह— “एकस्य श्रियै तिष्ठा-
महा इति । “त इन्द्रस्य श्रिया अतिष्ठन्तेत्यादि स्पष्टम् ॥ १ ॥

“तस्मादु ह न स्था अतीयेरमिति । यस्मात् देवानां पर-
विक्षेधात्-शत्रूणां नभिभवः प्राप्त, ‘तस्मादु ह’ तस्मात् खलु
कारणात् ‘स्थाः’ ज्ञातयः परस्परं ‘न अतीयेरन्’ वैमत्येन विक्षेपं
न कुर्युः । “अतेरीयद्”^५ । विक्षेपे को दोष इति तच्चाह—
“य एषां परस्तरा मिव भवतीति । ‘यः’ शत्रुः ‘एषां’ विक्षिष्टानां
‘परस्तरा मिव’ अत्यन्तदूरदेशस्थो ‘भवति’, ‘सः’ ‘एनान्’ शत्रून्
विक्षिष्टान् ‘अनुव्यवैति’ अनुप्रविशति । तस्मात् ‘दिषताम्’ अवकाश-

१— तै० स० ६. २. २. १ इत्ययम् ।

२— पा० सू० २. ४. ४५ ।

३— निरु० ६. ६. ४ ।

४— पा० सू० १. ३. २६ ।

५— पा० सू० १. १. २६ ।

प्रदानेन स्वयं मेव 'प्रियं कुर्वन्ति', स्वयं यद् 'द्विषद्वाः' शत्रुभ्यो
'रन्ध्रन्ति' वशं प्राप्नुवन्ति, 'तस्मात्' 'न चतुर्थेयन्' भेदं न गच्छेयु ।
उक्तार्थस्य कश्चित् पुरुषार्थं नियमं विधत्ते— "स यो ह वै विद्वान्-
निति । यः कस्यिदेव वृत्तान्तं देवेषु मनुष्येषु च दृष्टं जानन्
'न चतुर्थेयते' भेदं न गच्छेत् । अथवा परैरुत्पादितो ज्ञातिभेद
एवंविदि न प्रवर्त्तत इत्यर्थः । अत एव 'द्विषताम्' अपि 'अप्रियं'
करोति' ; तत्प्रवेशावकाशस्यासम्भवात् । 'न द्विषद्वाः' 'रन्ध्रन्ति' वशं
धाति । 'तस्मात्' विद्वान् 'न चतुर्थेयते' ॥ २ ॥

"ते होचुर्हन्तेद तथा करवामहे, यथा न इदं माप्रदिव
मेवाज्यं मसदित्येति । 'यथा' 'न' 'इदम्' ऐकमत्यं कर्म 'आ-
प्रदिवम् एव' शुलोकावस्थित्यवसानम् 'अज्यं' । "अज्यं सङ्गतम्"—
इत्यनेन^१ निपात्यते, अविनाशम्^२ 'असत्' भवेत्, 'तथा करवा-
महे' 'इति' उक्तवन्तः ॥ ३ ॥

अगन्तरम्— "ते देवा इति । 'ते देवाः' 'जुष्टाः' प्रियभृताः
'तनूः' स्वस्वमूर्त्तिः । अस्य व्याख्यानम्— "प्रियाणि धामानीति ।
अभिमतानि भोगायतनानि 'सार्द्धम्' एकत्र, 'समवददिरे' विभज्य
स्थापितवन्तः । तस्मिन् काले एव मनुवन्— 'एतेन' स्थापितेन
शरीरेण 'नः' अस्माकं मध्ये 'सः' समयातिक्रमकारी 'नाना'
'असत्' विना भवेत् । एतदेव व्याचष्टे— "एतेन विध्यद्विति ।
'विध्यद्' सर्वतो भवेत्, विशीर्णं भवन्नित्यर्थः । तच्छब्दार्थं माह—

“यो न एतदतिकामादिति । ‘एतत्’ सङ्केतकर्म ‘अतिकामात्’
अतिकामेत् । “कस्योपद्रष्टुरिति । ‘उपद्रष्टा’ घाची, ‘कस्य’ ? तस्य
पुरस्तादिदं भवेदिति शेषः । एवं प्रश्न सुपगम्य तैरेवेद मुत्तर
मुक्तम्— “तनूनमुरेव शाकरस्येति । तन्वो देहस्य न पातयिता
रक्षको देवः ‘तनूनप्ता’^१ । अथवा सर्वतनूरात्मा प्रजापतिः, तस्या-
काशः पुचः, तत्पुचो वायुरिति सः ‘तनूनप्ता’ । स च ‘शाकरः’ शक्तः
सर्वं कर्तुम् । तस्य पुरस्तादित्यर्थः । सः क इति, तं विग्रिनष्टि—
“यो वा अयं पवत इति । ‘योऽयं’ ‘पवते’ गच्छति, वायुरित्यर्थः^२ ।
वाङ्मस्य वायोः पुरुषचित्तद्रष्टृत्वं कथं घटत इति, तच्चाह— “सोऽयं
प्रजाना उपद्रष्टा प्रविष्ट इति । प्रविष्टस्य कथं नोपलभ्यते इति
तच्चाह— “ताविमौ प्राणोदानाविति । ‘इमौ’ प्रसिद्धौ यौ ‘प्राणो-
दामौ’ ‘तौ’ एव स इत्यर्थः ॥ ५ ॥

उक्तेऽर्थे लौकिकवचनं प्रमाणयति— “तस्मादाज्जर्मनो देवा
मनुष्यस्याजानन्तीति । दूरस्थानां देवानां कथं मनुष्यचित्तपरिज्ञान
मित्याशङ्क्य तद्वारदारिकयेति दर्शयति— “मनसा सङ्कल्पयति,
तत् प्राण मभिपद्यत इत्यादि । प्राणप्रज्ञयोः परस्परविनाभावात्
मनसा सङ्कल्पितं प्राणं प्राप्नोति । वाङ्मवायोरिव शरीरप्रवेशेन
प्राणत्वात् “प्राणो वातम्”—इत्युक्तम्^३ । अभिपद्यते सङ्कल्पितार्थ-
विग्रिष्टः सन्नेवेति भावः । स च ‘वातः’ सर्वधाप्रतिहतगतित्वात्

१— ऐ० ब्रा० १. ४ ७ द्रष्टव्यम् । व्याप० श्रौ० सू० ११. १. १-२. १

२— ऐतरेये त्वन्यथैव वर्णितं तानूनत्वनिर्वचनम् (१. ४. ७.) ।

३— इदमेव मूले (२२८८०) द्रष्टव्यम् ।

‘देवेभ्य आचष्टे, यथा पुरुषस्य मनः’ वर्त्तते । पुण्ये पापे वा वर्त्तते,
त मनतिवृत्त्यैवाचष्ट इत्यर्थः ॥ ६ ॥

उक्तेऽर्थे मन्त्रं प्रमाणयति—“तस्मादेत इति । “मनसा
सङ्कल्पयति, तद्वात मपि गच्छतीत्यादि^१ । स्रष्टोऽर्थः^२ ॥ ७ ॥

विशेषाभिधानाय पूर्वोक्तं तानूनम्र मनुवदति—“ते देवा
जुष्टास्तनूरित्यादिना । ‘तद्देवा इति । ‘तत्’ “एतेन नः स नाना-
सत्”—इत्युक्तं मित्यर्थः^३ । ‘अप्येतर्हि’ इदानीं मपि । अतिक्रमे बाध
माह—“के हि स्युरिति । यद्यतिक्रामेयुः, तर्हि के स्युः । उपपत्ति
माह—“अमृतं हि वदेयुरिति । देवस्य मतिश्चाथ अनृतवदनात्
कुक्षिता मनुष्या भवन्तीत्यर्थः । देवानां सत्यवादित्वनियमे सति^४
अनृतं हीत्ययं दोषः स्यात् । स एव तेषु कुत इत्यत आह—
“एकं ह वै देवा व्रत मिति । सत्यवादफल माह—“तस्मादेषां जित
मनपजय्य मिति । यत् ‘अनपजय्यं’ जेतुं मशक्यम्,^५ तत् ‘जितम्’
भवति । “तस्माद् यश इति । प्राप्नुवन्तीति शेषः । अथवा यशो-
रूपा एव भवन्तीत्यर्थः । “एवं ह”—इत्यादिना उक्तार्थप्रमंसा ।

१— अक्षेपे मन्त्रोऽध्वंसं हितायाम् (१२. ४. ४) बज्रभिन्नपाठाभितः ।

२— अतएवोक्तं पाणिनिमुनिना स्वशिष्यायाम्—“आत्मा बुद्धा समे-
त्यार्थान् मनो युक्ते विवक्षया । मनः कायाग्निं माहर्न्ति स प्रेरयति
माहृतम् । माहृतस्युरसि घरन् मन्त्रं जनयति स्युरम्”—इत्यादि
२. ख. १—५ श्लो० । ३— पञ्चमो कण्ठो (२२७ पृ०) दृष्ट्या ।

४— “सत्यसं हिता वै देवाः”—इति ऐ० ब्रा० १. १. ६ ।

५— “क्षय्य-जय्यौ शक्यार्थे”—इति पा० सू० ६. १. ८९ ।

गृहीतस्याव्यस्य सर्वैरवमर्शनं विधत्ते— “अथातः समवमृशन्त्ये-
वेति^१ । स्पर्शकाले देवैः कृतं मन्यसङ्केतं दर्शयति— “एतद्ध वै
देवा भूयः समामिर इति । ‘एतद्’ वक्ष्यमाणं ‘भूयः समामिरे’
पूर्वोक्तसङ्केतं मन्तरेण पुनस्तद्वृत्ता अभवन् । “अम गत्यादिषु^२ ।
‘यः’ ‘नः’ अस्माकं मध्ये ‘एतत्’ ‘अतिक्रामात्’ अतिक्रामेत्, ‘सः’
‘इत्थं’ देवभूत एव सन् ‘अमुषा’ अन्यथा प्रकारेण ‘असत्’ देव-
भावाद् विनश्येदित्यर्थः । न केवलं देवानां सेवायं सङ्केतः,
किन्निदानौक्तनानुष्ठादृशा मित्याह— “तथो एवैत इति ॥ १३ ॥

“ते समवमृशन्तीति । अवमर्शनमन्त्रस्यायं मर्थः^३ । हे आन्ध !
त्वं पूर्वापरैः ‘अनाष्टृष्टम्’ आधर्षं मप्राप्तं भवसि । तथा अनाधर्ष-
णीयं मयसि । ‘देवानाम्’ ‘ओजः’ वल्लरूपं मसि । ‘अनभिग्रस्ति’
मिन्दकरहितम् । कर्त्तरि क्तिप्^४ । न केवलं तादृगेव, किन्तु
‘अभिग्रस्तिपाः’ । लिङ्गव्यत्ययः^५ । अभिग्रस्तेर्निन्दायाः सकाशात् पाठ-
असि । ‘अनभिग्रस्तेन्यम्’ अहिंसम् । इत्यार्थे केन्-प्रत्ययो नकारोप-
जनो घञ्^६ । अथवा अनभिग्रस्तस्य स्वर्गादेः प्रदादत्वेन सम्बन्ध्यसि ।
यत एवं महातुभावं त्वम्, ‘अञ्जसा’ प्रगुणेन, मुख्यया दृष्ट्या ‘सत्यं’
यथार्थस्वरूपम् ‘उपगोषम्’ उपगच्छेयम् । “गाड् गंतौ”—इत्यस्य^७

१— का० श्रौ० सू० ८. १. २४ ।

२— आ० य० ४६४ धा० ।

३— वा० सं० ५. ५. २ ।

४— पा० सू० २. ३. १७४ ।

५— पा० सू० ३. १. ८५ ।

६— पा० सू० ३. ४. १४ ।

७— आ० आ० ६५० धा० ।

“सिद्धयं लेट्”, “सिद्धलम्”—इति^१ सिप्लं ॥ तेन सत्येन
‘स्त्रिते’ सुष्ठु प्राप्तौ ‘मा’ माम् ‘अधाः’ धारय ॥

मन्त्रं विभज्य व्याचष्टे— “अनाष्टया हि देवा आसन्ननाष्टया
इति^२ । पूर्वं कैरव्यनाष्टया अपि देवाः परस्परपरागेणधर्मविषया
अपि सन्तः, पद्यात् सङ्केतपूर्वकेणान्यग्रहणेन स्वशरीराण्यवमर्शन्तः
पुनः ‘अनाष्टयाः आसन्’, अतस्त्व मनाष्टयानां पुनरनाधर्पहेतुत्वात्
तद्रूप ममि । “सह सन्तः”—इत्यादि पदत्रय मनाष्टयत्वे हेतुत्वेन
निर्दिष्टम् । ‘सह सन्तः’ परस्परैकमत्येन वर्तमानाः; तथा ‘समानं
वदन्तः’ यदेको ब्रूते, तदन्त्येऽप्यनुकुर्वन्तः, ‘समानम्’ एक मेव कार्यं
मममि ‘दध्राणाः’ धारयमाणाः । द्वितीयभागस्य तात्पर्यं माह—
“देवानां भोज इति^३ । ओजोरूपाणां प्रियधानां मान्ये स्थापनात् ।
अनभिगच्छादिपदत्रयसैकतात्पर्यता माह— “सर्वा हि देवा
अभिगच्छिं तीर्णा इति । ‘सत्यं मुपगेवम्’—इत्येतस्य सत्यप्राप्तेः
प्रतिज्ञारूपत्वेन वागात्मकत्वात् ‘सत्यं वदानि’—इत्येवंरूपा सत्य-
प्राप्तिरुक्ता । तदेव सत्यं ‘मेदम्’—इत्यत्र ‘इदं’-शब्देन निर्दिष्टम् ।
‘स्त्रिते मा धाः’—इत्यत्र ‘स्त्रित’-शब्दार्थं माह— “स्त्रिते हि तद्देवा
इति । सुष्ठु प्राप्तव्यं भित्तम्; तदत्र सत्यं मेव वदानीति प्रतिज्ञापूर्वकं
तदनुष्ठानं मेवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

तानूनन्नं माज्यं सर्वैः स्पृष्टं मपि सत् यजमानायैव दातव्यं मिति^४

१— पा० सू० १. ४. ७ ।

२— पा० सू० १. १. १४ ।

३— तैत्तिरीयसंहिताया मध्येव मनो व्याख्यात (६. २. २. ५) ।

४— का० औ० सू० ८. २. १ ।

“तदेतत् तानूनम्र निदानेनेति । स्वस्वशरीरसमवदानपूर्वक शपथ-
कर्म तानूनम्रम्^१ । ‘तत्’ इदानीं मनुष्ठीयमान ‘तानूनम्रम्’ आज्य-
ग्रहणस्पर्शनात्मक कथं मेतद् भवेत् ? तच्चाह— ‘निदानेन’ कारणे-
नेत्यर्थः ॥ ८ ॥

निदानं मेव दर्शयति— ‘ते देवा’ इत्यादिना । ‘देवा’ आज्यानि
गृह्याना एव स्वतनूरपि आज्येन ‘साह्वं’ ‘समवददिरे’, अतः
इदानीं तनूनेरपि तानूनम्रं मेव समवदातव्यं मित्यनुमीयते ॥

प्रसङ्गात् किञ्चित् पुरुषार्थं भाह— “तस्माद् ह ॥ सर्वेष्वेवेति ।
‘सर्वेष्व’ वज्रजनेन सह ‘समवगति’ शपथपूर्वकं समयं ‘न’ कुर्यात् ।
तद्दोषं भाह— “नेन्मे जुष्टास्तव्य इति । ‘ने’ मम ‘जुष्टा’ अत्यन्त
प्रियभूता ‘तव्य’ प्रियधामभूता सर्वे साकं ‘नेत्’ समभवायाम्
नैव चङ्गता भवेयुरिति । ‘नेत्’ परिभवे । अभ्यवपूर्वादिर्लङ्^२ ।
“अथापि नेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभवे”—इति हि
निवृत्तम्^३ । ‘येनो ह’ येनापि खलु सह अशक्यत्वात् ‘अभ्यवेयात्’
तस्मै द्रोहः ॥ कुर्यात् । तथाच लौकिका अपि ‘इदम्’ ‘आह्वं’ ।
किम् ? इति, ‘सतानूनम्रिणे’ सम्भूय शपथकारिणे ‘न द्रोघव्यम्
इति’ द्रोष्टो न कर्त्तव्य इति । “कुधद्रुहेर्येत्यादिना^४ चतुर्थी” ॥ ८ ॥

अथ तानूनम्रार्थं भाव्यग्रहणं समन्तकं विधत्ते— “अथातो
गृह्यात्येवापतये त्वा परिपतय इति^५ । अथ गृह्यामीत्यन्त एको

१— ‘परस्परसंस्थाय शपथरूपं भाज्यस्पर्शनम्’ ऐ० ब्रा० १३ ७ सा० भा० ।

२— पा० सू० ३ ४ ७ ।

३— निह० १ ३ ६ ।

४— पा० सू० १ ४ ३७ ।

५— का० औ० सू० ८ १ १८ ।

मन्त्र^१ । “तनूनग्रे शाकरायेति द्वितीय^२ । शकन ओजिष्ठा-
येति द्वितीय^३ । अस्मिन् पक्षे ‘गृह्णामि’-इत्ययं मुत्तरयोरपि
मन्त्रयोरनुपपद्यते । तच्च सुवेण सर्वस्य भौवाज्यस्यैकवारं ग्रहणम्,
स्याद्या सुवेण द्विर्ग्रहणम् । अथवा “तनूनग्रे शाकराय”-“शकन
ओजिष्ठाय”-इत्येतौ पूर्वमन्त्रगेषौ, तथा मत्थिक एव मन्त्र^४ ॥

अथ ब्राह्मणम्— “अथैत आध्यान्येव गृह्णाना जूष्ठास्तनूरिति ।
प्रत्येकं माज्यपक्षेण्यं श्रुतत्वात् सर्वे गृह्णीयुः । तथा च कात्यायन—
‘भौव व्रतप्रदाने गृह्णात्यापतय इति, द्विष्य स्याद्या सुवेण तनूनग्रे
शाकरायेति शकन ओजिष्ठायेति, गृह्णामीति सर्वेषां माकाङ्क्षत्वात्,
पूर्वगेषौ वक्तृरौ, प्रतिपुष्टय च ग्रहणं माज्यानि गृह्णाना इति
श्रुते”-इति^५ ॥

मन्त्रस्थायं मर्षं— ‘आपतये’ आ अभिमुखं पतत्यागच्छतीति
‘आपति’, परिपततीति ‘परिपति’ वायुः, आज्य^६ । त्वा तस्मै
‘गृह्णामि’ ॥ १० ॥

“तनूनग्र इति । उक्तायै तनूनग्रशाकरग्रस्यौ^७ । शकने सर्वेषां
शकाय, ‘ओजिष्ठाय प्रतिप्रायेण वसवते । ‘यो वा अयं पवते’—
इत्यादि ब्राह्मणं स्पष्टम् ॥ ११, १२ ॥

१— वा० स० ५ ५ १ ।

२— वा० स० ५ ५ २ ।

३— वा० स० ५ ५ ३ ।

४— वा० स० ५ ५ (१-२ ३=) १ ।

५— आ० श्रौ० सू० ८ १ १८-१९ ।

६— एतद्वै आज्यं तानूतनसज्जं भवति (आ० श्रौ० सू० ८ १ २४) ।

७— इतरात् (१ ५० भा०, २१४ ए०) स्पष्टम् ।

विधातु माह—“अथ यास्तद्देवा इति । इन्द्रशब्दस्य विवक्षित
 मर्थं माह—“एष वा इन्द्रो य एष तपतीति । इन्द्रेणै-
 तन्नामौ कोऽतिशयोक्त्य इति तत्राह—“न ह वा एष इति ।
 तापकतया, न ततापेत्यर्थः, ‘यथा ह एव’ ‘इदम्’ इदानीं परि-
 दृश्यमान तपनम् । तर्हि कथं मास ? ‘कृष्णम् एव’ कृष्णरूप मेव
 ‘शाम’ । तस्मात् ‘तेनैव’ तानूनम्राज्यस्वीकारजनितेनैव ‘वीर्येण’
 दुर्द्धर्यः सन् ‘तपति’ इत्यर्थः । “तस्माद् यदि बहव इत्यादि,
 प्रकृतपर्यवसानवाक्यं स्पष्टम् । ‘अभ्युत्थिष्य’ उपरि तदाज्यं माषिष्य ।
 “य हि तेषा मिन्द्रभाजनं भवतीति । ‘इन्द्रभाजनम्’ इन्द्रस्यानीयः ।
 फलस्य साम्येऽपि गृहपतित्वेन वरणेन प्राधान्यादिन्द्रत्वम् । “यद्यु
 दक्षिणावतेति । यदि तु दक्षिणायुक्तेनैकाहादिना सोमयागेन
 दीक्षेतेत्यर्थः । स्पष्टं मन्यत् ॥ १५ ॥

यजमानेन कियमाणस्य सामोपायस्य देवैः कृतं साममूल
 मित्याह—“अथ यास्तद्देवा इति । ‘तत्’ अवत्तं ‘माह्वे’ ‘संभ्रमे’ ।
 तदाज्येन भाकं प्रक्षिप्तं शरीरकदम्बकं संहतं सेकं मृध्ना,
 ‘तत्’ मामाभवत् । देवानां मत्वेनोत्पन्नत्वात् ‘सत्यं देवजं’ च
 ‘शाम’ ॥ १६ ॥ ३ [४. २.] ।

इति धौसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१—तत् तादृशपञ्चम् “पत्यस्य निदधात्यपिधायाग्रज्यदेन”—इति का.
 यो. ५०. ८. २. १। ‘पत्यस्य’ = कस्यपित्वा—इति तद्वत्तौ या. २० ।

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्)

आतिथ्येन वै देवा इष्टा* । तान्समदविन्दते तानू-
नम्रैः सुमशाम्यंस्तु एतस्य प्रार्थयित्ति मैच्छन् युदन्यो-
ऽन्यं पापं मुवदन्नाह पुरावभ्यात् पुनर्दोक्षा मवा-
कल्पयंस्तु एता मवान्तरां दीक्षा मपश्यन् ॥ १ ॥

तेऽग्निनैव त्वचं विपुल्याङ्गयन्त । तपो वा ऽग्नि-
स्तपो दीक्षा तदवान्तरां दीक्षा मुपायंस्तद्यदवान्तरां
दीक्षा मुपायंस्तस्मादवान्तरदीक्षा सन्तरा मङ्गुलीराञ्चन्त
सन्तरां मुखलां पुर्यस्ता मेवैना मेतुत्सतीं पुर्यास्यन्त
तथो ऽयैषु एतद्यदुतः प्राचीनं मवत्यं वा करोत्यवत्यं
वा वुदति तस्यैवैतत्प्रायश्चित्तिं कुरुते ॥ २ ॥

सोऽग्निनैव त्वचं विपुल्याङ्गयते । तपो वा ऽग्नि-
स्तपो दीक्षा तदवान्तरां दीक्षा मुपैति सन्तरा मङ्गुली-
रुचते सन्तरां मुखलां पुर्यस्ता मेवैना मेतुत्सतीं पुर्य-
स्यते प्रजा मु द्वैव तुद्देवा उपायन्ते ॥ ३ ॥

तेऽग्निनैव त्वचं विपुल्याङ्गयन्त । अग्निर्वै मिथुनस्य
कर्त्ता प्रजनयिता तुप्रजा मुपायन्तसन्तरा मङ्गुली-

राज्वन्त सन्तरां मेखलां तुत्प्रजा मात्मन्कुर्वन्त तथो
ऽण्वैषु एतत्प्रजा मेवोपैति* ॥ ४ ॥

सोऽग्निर्नैव त्वचं विपुल्यङ्गयते । अग्निर्वै मिथुनस्य
कर्तुं प्रजनयिता तुत्प्रजा मुपैति सन्तरा मङ्गुलीरुचते
सन्तरां मेखलां तुत्प्रजा मात्मन् कुरुते ॥ ५ ॥

देवाना मु इ स्म दीक्षितानाम् । युः समिहारो वा
स्वाध्यायं वा विसृज्यते† तु इ स्मेतरस्यैवेतरः रूपेणे-
तरस्येतर मसुररक्षसानि जिघाःसन्ति ते इ पापं वृदन्त
उपसमेयुरिति वै मां त्व मुचिकौर्षोरिति माजिघाःसौ-
रित्यग्निर्हैव तय्या नान्य मुवादाग्निं तय्या नान्यः‡ ॥ ६ ॥

ते होचुः । अुपीत्यन्वाः मग्नेस्वादिपूःऽरिति नैवाहु
मन्यं न मा मन्य इति॥ ७ ॥

तेऽविदुः । अयं वै नो विरक्षस्तमोऽस्यैव रूपु मसाम
तेन रुक्षाःस्यतिमोक्ष्यामहे तेन स्वर्गं लोकः सुमश्रु-
विष्यामह इति तेऽग्नेरेव रूपु मभवंस्तेन रुक्षाःस्यत्यु-
मुच्यन्त तेन स्वर्गं लोकः सुमाश्रुवतं तथो ऽण्वैषु

* “मेवोपैति”—इति ग, घ ।

† “विसृज्यते”—इति ग, घ, सायणसम्मतोऽयं पाठ इति चाप्य हा० वेदरः ।

‡ “नान्य”—इति ग, घ ।

§ “अुपीत्यन्वा”—इति क, ख ।

॥ “इति”—इति ग, घ । १ “सुमाश्रुवत”—इति च वृद्धो हा० वेदरः ।

एतदग्नेरेव रूपं भवति तेन रुक्षाऽस्यतिमुच्यते तेन
स्वर्गं लोकः सुमश्रुते स वे समिध मेवाभ्यादधदवान्तर-
दौक्षा मुपैति ॥ ८ ॥

सु समिध मभ्यादधाति । अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा
दुत्यग्निर्हि देवानां व्रतपतिस्तुस्मादाहाम्ने व्रतपास्त्वे
व्रतपा इति या तुव तनूरियः सा मुयि यो मुम तनू-
रेपा सा त्वयि । सह नौ व्रतपते व्रतानूति तुदग्निना
त्वचं त्विपुल्यङ्गयतेऽनु मे दौक्षां दौक्षापतिर्मुन्यता मुनु
तुपस्तुपस्पतिरिति तुदवान्तरां दौक्षा मुपैति सन्तरा
मङ्गुलोरुचते सन्तरां मुखलां पुर्यस्ता मेवैना नेतुत्*
सतीं पुर्यस्यते ॥ ९ ॥

अथैन मुतो मुदन्तीभिरुपचरन्ति । तुपो वा ऽअग्नि-
स्तुपो मुदन्त्यस्तुस्मादेनं मुदन्तीभिरुपचरन्ति ॥ १० ॥

अथ मुदन्तीरुपस्पृश्य† । राजान माध्याययन्ति
तद्यन्मुदन्तीरुपस्पृश्य राजान माध्याययन्ति वृजो वा
आज्यः रेतः सोमो नेदुज्वेणाज्येन रेतः सोमः हिनुसा-
मेति तुस्मान्मुदन्तीरुपस्पृश्य राजान माध्याययन्ति ॥ ११ ॥

तुदाहुः । युस्मा ऽएतदाध्यायनं क्रियुत ऽआतिथ्यः

* “पुर्यस्ता नेतुत्”-इति ग, घ ।

† “मुदन्तीभिरुपस्पृश्य”-इति ग, घ ।

अथ प्रस्तरे निहुवते । उत्तरतु उपचारो वै यज्ञोऽथै-
तद् दक्षिणेना* न्वित्याप्याययन्त्यग्निर्वै यज्ञस्तु यज्ञं पृष्ठतुः
कुर्वते† तन्मिथ्याकुर्वन्ति देवेभ्य आदृश्यन्ते यज्ञो वै
प्रस्तरस्तु यज्ञं पुनरारभन्ते तस्यो हैपा प्रायश्चित्तिस्तथो
हैपा नेतन् मिथ्याकृतं भवति न देवेभ्य आदृश्यन्ते
तस्मात् प्रस्तरे निहुवते ॥ १९ ॥

तुदाहः । अक्ते निहुवीराश्नुनक्ताऽइत्युनक्ते द्वेव
निहुवीन्ननुप्रहुरणुः ह्येवाक्तस्य ॥ २० ॥

ते निहुवते । एष्टा रायुः प्रेये भुगाय ऽष्टतु मृतवा-
दिभ्य इति सत्युः सत्यवादिभ्य इत्येवैतदाह नुमो द्यावा-
पृथिवीभ्या मिति तुदाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां निहुवते
ययोरिदं सुर्वं मुधि‡ ॥ २१ ॥

अथा ह समुज्जुष्य प्रस्तरम्१ । अग्नीन्मुदन्त्यापाः॥
ऽइति मुदन्तीत्यग्नीदाह ताभिरेहीत्युपर्युपर्यग्नि मति-
हुरति स यन्नानुप्रहुरत्येतेन ह्यत ऊर्ध्वान्युहानि
प्रचरिष्यन् भवत्युथ युदुपर्युपर्यग्नि मतिहुरेति तुदेवा-
स्यानुप्रहृतभाजनं भवति तु मग्नीधे प्रयच्छति तु मग्नी-
न्निदधाति ॥ २२ ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [४. ३.] ॥

* "दक्षिणेना"—इति ग, घ ।

† "मुधि"—इति ग, घ ।

‡ "कुर्वन्ति"—इति ग, घ ।

१ "प्रस्तरम्"—इति ग, घ ।

२ "दन्त्यापाः"—इति ग, घ ।

श्रवान्तरदीक्षा विधातु माह—“अतिथ्येन वै देवा दद्या
तानिति । ‘ते’ ‘एतस्य’ तानूनग्रस्य अपचात्मकस्य दोषपरिहाराय ।
तानूनग्रस्य निन्दितत्वं माह—“यदन्योऽन्य पापं भवदन्निति ।
“सत्यं वदानि”, मेदं मतिकमिषम्”—इत्येव रूपं मित्यर्थः । “माह
पुरेत्यनेन दोषपरिहारोपाय उक्तः । स्त्रीकृताया दीक्षाया श्रवण-
पर्यन्तानुवर्तने सति प्रागतस्य पापवदनस्य परिहारो भवति, सा
शान्तुवन्तिर्न तैः कृतेत्यर्थः, मध्ये दीक्षापरित्यागादिति भावः ।
यदा स्त्रीकृताया दीक्षाया ददानीं मध्यपरित्यागात् तन्मध्ये
नूतनां ‘दीक्षां’ ‘पुनः’ ‘न’ ‘श्रवाकल्पयन्’, किन्तु प्रकृतदीक्षाया
अविरोधिनीम् ‘श्रवान्तरदीक्षाम्’ ‘अपमन्’ ॥ १ ॥

श्रवान्तरदीक्षाकल्पनप्रकार उच्यते—“तेऽग्निर्मेव त्वच मिति ।
‘विपत्त्याङ्गयन्त’ विविध ‘परि’ परितः ‘आङ्गयन्त’ अवेष्टयन्,
अग्निं मेव त्वचं मकुर्वन्मित्यर्थः । अग्नेस्त्वग्भावे कः सम्बन्ध इति,
तत्रोच्यते—“तपो वा अग्निरिति । तपनसाधनत्वात् अग्निं ‘तपः’
‘दीक्षा’ तु क्लेशात्मकत्वादेव ‘तपः’ । श्रवान्तरदीक्षा नामनिर्वचनेन
प्रशंसति—“तद्यदवान्तरा मिति । “वन्तरा मित्यादि । ‘वन्तरा
माङ्गयन्त’ अतिशयेन सन्निष्टा शृङ्खलीरकुर्वन् । तथा ‘मेखलाम्’
अपि पूर्वा शिथिलबद्धा पुनः सलग्ना मकुर्वन् । तदेवाह—“पर्यस्ता
मेवेति । ‘पर्यस्ता मेव’ परितः चिन्ता मेव । व्रतं मर्हतीति ‘मत्थम्’,
तद्विरोधि ‘अमत्थम्’ । ‘तस्य’ ‘एतत्’ श्रवान्तरदीक्षास्य कर्म
‘प्राथम्यत्तम’, तस्य पापस्य निर्हरणं मित्यर्थः ॥ १ ॥

यदर्थं माख्यायिकामुखेनावान्तरदीचोक्ता, त मिदानीं विधत्ते—
 “सोऽग्निनैवेति । ‘सः’ यजमानः । शिष्टं पूर्ववत् । अवान्तरदीचां
 प्रजामाधनत्वेन प्रशंसति— “प्रजा सु हैवेत्यादिना ॥ ३ ॥

“तेऽग्निनैव त्वच मिति । “अग्निर्वै मिथुनस्य कर्त्तॆति ।
 चधूवरयोर्युग्मीभावस्याग्निमयमेवत्वान् मिथुनकर्त्ताग्निरुच्यते । मा
 प्रमिद्धिः ‘वै’-शब्देनोक्ता । अग्निप्रीतयोः शुक्रशोणितरूपेण परि-
 णामस्य, पुनश्च देहाकारेण परिणामस्य चान्यधीनत्वात् ‘प्रजनयिता’ ।
 अथवा कथम् ‘अग्निर्मिथुनस्य कर्त्ता’ ? यतोऽसौ ‘मिथुनस्य प्रजन-
 यिता’ इति व्याख्यानव्याख्येयभावो द्रष्टव्यः । देवानां प्रजार्थत्वं
 मुक्ता, इदानीन्तनयजमानस्यापि तदर्थत्वं माह— “तयो एवैष
 एतत् प्रजा मेवोपैतीति । ‘एतत्’ एतया अवान्तरदीचया ॥ ४ ॥ ५ ॥

अवान्तरदीचारूपेण समिदाधानं विधास्यते, तन्मन्त्रे “या
 तनूरियं सा मयि”—इत्यादि वक्ष्यते, तदुपोद्घातत्वेनाव्यायिका
 माह— “देवानां सु ह सा दीक्षिताना मित्यादिना । ‘समिद्धारो
 वा’ समिधं हरतीति ‘समिद्धारः’ । “हरत्तेरनुद्यमने, च”—
 इत्यनुद्यमन इति पर्युदासात् तादृशोद्यमनस्य मन्त्रवात् सोमा-
 न्येन प्राप्त “कर्मण्यण्”—इत्यण् । “स्वाध्यायं वा विस्मृत इति ।
 ‘विस्मृतं’ मोक्षारयति^१ कश्चित् । “तं च” समिदाहर्त्तारं वा
 अतिज्ञं वा मन्त्रोत्सृष्टारम् । उपलक्षणमेतत् । अतिज्ञां मध्ये यं

कश्चिन्न व्याप्तम्, तम् । 'इतरम् इतरस्य रूपेण'—'इतरम् इतरस्य रूपेण'— समिदाहर्त्तरूपेण प्रवचनकर्त्तारम्, प्रवचनकर्त्तृरूपेण समिदाहर्त्तार मित्यर्थः । एवम् 'असुररक्षसानि' असुराश्च रक्षांश्च 'जिघांषन्ति' हन्तुं मिच्छन्ति । तथा सति देवाः 'इति' खलु 'मां त्वम्' 'अचिकीर्षीः' कर्तुं मैच्छः 'इति' । 'मा' मां 'अजिघांसीः' हन्तुं मैच्छः 'इति' । 'पापं वदन्तः' 'उपममेयुः' अन्योऽन्यं प्राप्नुवन्ति । किं मग्निरपि तादृग्विषयापन्नः ? नेत्याह— "अग्निर्देव तथा नान्य मिति । 'उवाद' उदितवान् ॥ ६ ॥

"ते होषुरिति । 'ते' प्रचुरैरभिभूता देवाः । 'अग्ने !' 'ता मपि 'इत्यन्' अनेन प्रकारेण किम् 'अवादिधूः' । प्रश्ने मुक्तिः । तस्योत्तरम्— 'नैवाह लन्यम्, न मा मन्यः' वा अवादीदित्यग्निः प्रत्युवाच ॥ ७ ॥

"तेऽविदुरिति । 'अयम्' अग्नि 'नः' अस्माकं मध्ये 'विरक्ष-स्तमः' विरक्षो यस्मात् स विरक्षाः, अतिशयेन विरक्षाः 'विरक्ष-स्तमः' । "अस्यैवरूप मसाम"—इत्यादि । स्पष्टम् । यद्यपि मेखला-कृष्णाशिन-धारणादिक मपि दीक्षाङ्गम्, तथाप्यवाम्तरदीक्षायां समिदाधानस्य मुख्यत्वात् "समिध जेवाभ्यादधदवान्तरदीक्षा मुपे-तौत्युक्तम् ॥ ८ ॥

"स समिध मभ्यादधातीति" । "अग्ने व्रतपा इत्यादिः" समिदाधानमन्तः । हे 'व्रतपा अग्ने !' 'ने' नयि व्रतस्य पातरि

१— 'जिघांसीः'—इति छ ।

२— पा० सू० ८. २. १०० ।

३— का० श्रौ० सू० ८. २. ॥ क ।

४— वा० सं० ५. ६. १ ।

सति, अहं 'व्रतपाः' व्रतस्य पालयिता, भूयास मित्यर्थः । सप्तम्याः
 शे-आदेशः^१ । अथवा 'व्रतपाः' भवति 'त्वे' लम् । "अग्निर्हि
 देवानां व्रतपतिः"—इत्यत्र 'हि'-शब्देन "त्व मग्ने व्रतपा अग्नि देव
 आ मर्त्येषु"—इत्यादि^२ श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्द्योत्यते । 'या तव' तेजोमयी
 'तनूः' अस्ति, 'घा' 'इयं' ममापि भवतु; तथा 'या मम' इत्येतद्
 व्याख्येयम् । हे 'व्रतपते' अग्ने । 'नौ' आवां 'बह' 'व्रतानि', चरित्याव
 इति शेषः । 'तत्' तेन तनूविनिमयेन मन्त्रगतेन । "अनु मे
 दौचाम्"—इति मन्त्रभागे^३ 'दौचा'-शब्दश्रवणात् तन्मन्त्रभागपाठे-
 नावान्तरदौचां प्राप्तवान् भवति ॥

दौचाङ्गत्वनन्तरं पुनरङ्गुल्यादिसममन्त्रस्याभिधानात् आदौ
 दौचाङ्गतिः कर्त्तव्या, पश्चात् सममन्त्र मिति क्रमोऽवगम्यते ॥ ८ ॥

अथ यद्यद्यजमानस्य तत्तन्मदन्तीभिः कर्त्तव्य मिति विधत्ते—
 "अथैनं मतो मदन्तीभिरिति" । 'एनं' सोमं यजमानं वा ।
 तस्मात् आपो 'मदन्त्यः' । अग्नेर्मदन्तीनाञ्च यन्तापकत्वात् तपोरूप-
 तम् ॥ १० ॥

मदन्त्युपसर्गनपूर्वकं राजाण्ययनं विधत्ते— "अथ मदन्तीभि-
 रुपसृग्य राजान मिति"^४ । "वत्सो वा आज्य मिति । "इतं वै देवा

१— पा० सू० ७. १. ३८ ।

२— वा० सं० ४. १६ ।

३— वा० सं० ५. ६. २ । तैत्तिरीयकन्यमते मन्त्रान्तर एव, यजमान
 मिते वाच्यते । तै० सं० १. २. १० सू० भा० अष्टमम् ।

४— का० श्रौ० सू० ८. २. ४ ख ।

५— का० श्रौ० सू० ८. २. ६ ।

वज्रं कृत्वा सोम मघ्नन्—इति^१ श्रुतेराव्यस्य वज्रत्वम् । सोमस्य
सर्वौषध्यनुप्रवेशात्, रेतसश्चौषधिजन्यत्वात्^२ रेतस्त्वं सोमस्य । अथवा
“पञ्चम्या माऊतावापः पुरुषवचसो भवन्ति”—इति^३ आऊतिरूपस्य
सोमस्य क्रमेण रेतोरूपेण परिणामात् रेतस्त्वम् ॥ ११ ॥

अनुष्ठेयपदार्थक्रमविषये किञ्चिद् गृह्यवादिनश्चोद्य मुद्गाधयन्ति—
तदाङ्घ्र्यक्षा एतदाप्यायनं क्रियत इति । ‘यस्मै सोमाय एतत्
आतिथ्यं क्रियते’, ‘त मेव’ ‘अग्रे’ आप्यायनादिभिः सत्कर्तुं युक्तम् ।
सोमसम्बन्धाभिप्रायेण चोद्य चङ्गावित्ते यागमन्त्रेण परिहरति—
“यज्ञस्य वा एवं कर्मेति । एवमकारक्रमविशिष्ट कर्मजातं यज्ञस्य खलु
क्रियत इत्यर्थः । ‘अथ’ खलु ‘एमान्’ ‘ममत्’ कलहः ‘अविन्दत्’
आप्नोत् । ‘ते’ च देवाः ‘पूर्वं संग्रम मेवोपायन्’ कलहोपग्रमनरूपं
तानूनम्रं ते कृतवन्त इत्यर्थः । “अथावान्तरदीक्षा मिति । प्रपथ-
जमितदोषपरिहाराय अनन्तर मेव अवान्तरदीक्षा कार्या । अतः
परिशेषादाप्यायनस्यान्ते निवेश इति ॥ १२ ॥

“तद्यदाप्याययन्तीति । आप्यायनं प्रशंसति—‘देवो वा इति ।
सोमस्य देवत्वं समर्पयते—“दिवि हीति । अस्त्वेवं सोमस्य,
सोमस्याप्यायने • किं मायात मित्यत आह—“वृषो वा इत्यादि ।
त्वष्ट्रेन्द्रघातकोत्पत्त्यर्थं ऊतस्येन्द्रपीतसोमगोपस्य वृचत्वेनोत्पत्तेः सोमस्य
वृचत्वम् । ‘तस्य’ इन्द्रेण घतम्य वृचम्य ‘ग्ररीरं’ ‘गिरयोऽग्मानः’

१— तै० सू० ६. २. ७ । इहाप्युत्तरच ४ ४. ६ दृश्यम् ।

२— ‘रेतसश्चौषधिरुत्पत्त्यत्वात्’—इति ड ।

३— ऋ० श्र० ७. ८. १ । इहोपगित्याप्येधा कथा १०. ८. १ ।

सोमवन् । सोमाख्यं वस्त्रेव सोमशरीरभूतेषु गिर्यादिषु वर्त्तते,
 'तत् एषः' अग्रनाख्या^१ 'ओषधिः' 'जायते',—'इति' एवं 'श्वेतकेतुः'
 औद्दालकिः 'आह' स्म । अतः 'ता मेव' गिरावुत्पन्ना मेव इदा-
 नीन्तना यजमानाः 'अभिपुष्णन्ति', त आचात् सोमम् । अतः
 'ताम्' ओषधिं दौषादिभिः संस्कारैः आचात् 'सोमं कुर्वन्ति' ।
 "तथो एवैना मेष इत्यादि ॥ १२ ॥

अतिग्नयजमानकर्तृक माध्यायनं सारघमधुकल्पनया^१ प्रशंसति—
 "मधु सारघ मिति^२ वा आञ्जरित्यादिना ॥ १४ ॥

एतदेवाध्यायनं गतभारस्वपरिहारात्मना प्रशंसति— "यज्ञेन वै
 देवा इमां जितिं निग्नुरित्यादिना, "यदेवाच यज्ञस्य निर्व्वीतं
 यदिदुग्धं तदेवैतत् पुनराध्याययन्तीत्यन्तेन । एतदसकृद् व्याख्या-
 तम् ॥ १५, १६ ॥

"ति वै षड् भूताध्याययन्तीति । स्पष्टम् ॥ १७ ॥

"त आध्याययन्तीति । आध्यायनमन्त्रस्य प्रथमभागं व्याचष्टे—
 "अंगुरंशुष्टे देवेत्यादि^३ । यद्यप्याध्यायने सोमस्य सर्वोऽंशुर्नाध्या-
 यते, तथापि मन्त्रे 'अंगुरंशुः'—इति वीष्णाभिधानसामर्थ्येनैव प्रत्यंश
 आध्याययन्तो भवन्तीत्यर्थः । "इन्द्रायैकधनविद्" इति । अचेन्द्र-
 शब्दतात्पर्यं माह— "इन्द्रो वै यज्ञस्येति । "एकधनानाध्यायते दश-

१— 'दूषाणाख्या (! उग्रनाख्या)'—इति ह ।

२, १— ह-पुस्तकीयपाठाविह तत्परममज्जन्यौ ।

३— ते० सं० २. २. ८ दृश्यम् ।

४— वा० सं० ५. ०. १ ।

दश वेति । एक एव सोमादिहोषो हवि षडर्थ एव^१ धन येषा, ते देवा एकधना , तान् विन्दति यज्ञे सोमपानाय लभत इतीन्द्र 'एकधनवित्' । 'तस्मात्' एकैक एवाशु शतशो दशशो वा 'एकधनान्' देवान् 'आप्यायते' वर्द्धयति, शरीरोपचय करोति, अत उक्तप्रकारेण सोमाख्यैकधनेन देवाना मेकधनत्वात् मन्त्र 'इन्द्रायैकधनविदे' 'इति' 'आह' इत्यर्थः । "आ तुभ्य मिन्द्र प्यायता मिति । हे सोम ! 'तुभ्य' त्वदर्थं, ता पातु स इन्द्र समर्थो भवत्विति । यज्ञसाधनभूतस्य सोमस्येन्द्रार्थत्वावगमादिन्द्रस्यैवाप्यायन कृत भवतीत्यर्थः । "आ न मिन्द्राय प्यायस्वेति । अथ सोमाप्यायनस्येन्द्रार्थत्वावगतेस्तस्मिन्नेवाप्यायन दधातीत्युक्तम् । 'आप्याययाज्ञगुणवीगुणन्या मेधयेति । अनेन मन्त्रभागेन धन मेधां दित्वायाप्यायनायासात्सखिभूताना गृत्विजा माग्रासन क्रियते । अथ 'सनि मेधा'-शब्दयो दातव्य धन मनुवचनीय मित्याह— "स यत् सनोति, तत्तदाह यत् सन्देतीति । 'सन्धा'—'इति' एवरूपेण शब्देन यदाहार्थजातम्, 'तद्' 'यत् सनोति' धन यज्ञेन यजमान, 'तदाह' इत्यर्थः । एव सुत्तरवाक्य मपि धोव्यम् । पूर्वापरौभूतस्यानुवचनस्य मेधा मन्तरेणासम्भवात् मेधशब्दस्यानुवचन मर्थ इति व्याख्यातम् । 'सखि ते देव सोमेति । हे 'सोम !' तव 'सखि' विनाशभाव चेम, अस्त्विति ज्ञेय । अहं त्वदनुपह्वात् 'सुत्यां' सोमाभिषवम् 'अग्नीय' प्राप्नुयाम् । सुत्याप्राप्तिप्रार्थनायास्तात्पर्यं माह— "एका वा एतेषा

माश्रीर्भवतीति । “यज्ञस्योदृक् मिति । उपरिभाविनी^१ षट्क्
‘उदृक्’, तथा समाग्निलक्ष्यते ॥ १८ ॥

आध्यायन मभिधाय निऋव माह— “अथ प्रस्तुरे निऋवत
इति^२ । प्रस्तुरस्योपरि पाषी सम्पुटौष्ठ्य “एष्टा राये”-इति^३
मन्त्रजपो निऋव । निऋवशब्दोऽपलापे प्रसिद्धो लोके^४, इह
देवानां नमस्कारादिना साम्बन विहितम् । निऋव सोमाध्यायन-
काले मन्त्रावितम्यातिक्रमस्य परिहाररूपेण प्रथमति— “उत्तरत
उपचारो वै यज्ञ इति । उत्तर उपचार इति ध्यतिरेकप्रदर्शनाय
अभिधानं साध्यमाधनयोरभेदाभिप्रायेण । अग्रेयं जलं मृत्विर्जां
दक्षिणत उपचारेण । पद्याद्भागस्थितस्य गार्हपत्यस्य पृष्ठतः करण
भवति, तेन ‘मिथ्या’ अकृतं ‘कुर्वन्ति’, अग्रे सर्वदेवात्मकत्वात्
सर्वदेवेभ्योऽपि वर्जितो भवति । तर्हि प्रस्तुरनिऋवेन कथं समा-
धानं मिति, तच्चाह— “यज्ञो वै प्रस्तुर इति । हविराधारकत्वेन
यज्ञनिर्वर्तकत्वात् प्रस्तुरस्य यज्ञलोपचारः ॥ १९ ॥

निऋवस्य काष्ठं निह्वारयितुं ब्रह्मवादिनां विचारं दर्शयति—
“तदाङ्गरास्ते निऋवोराक्षननक्ताश्इतीति^५ । किम् ‘अङ्गे’ प्रस्तुरे

१— ‘तदुपरिभाविनी’-इति क् ।

२— का० श्रौ० सू० ८ २ ८ ।

३— या० सू० ५ ७ २० ।

४— तथा चामर— “अपलापस्तु निऋव”-इति (१ ६ १०), पुन
“अपस्तुवेऽपि निऋतावपि निऋव”-इति (३ ३ २००) च ।
अपस्तुवोऽपलापो निऋतिः शाक्य मिति तद्वैक्यायाम् ।

५— का० श्रौ० सू० ८ २ १०, ११ ।

निष्कृतं कर्त्तव्यं, उतानक्ते? इति विचार्यमाणत्वात् नृति^१ । अक्षय्य
अविलम्बेनाग्नौ^२ प्रहरणात् अक्ते एव प्रक्षरे कर्त्तव्यं मित्यर्थं ॥ २० ॥

“ते निष्कृत एष्टा राय प्रेष इति^३ । निष्कृतमन्वस्थाय मर्थं ।
ये ‘एष्ट’ ! वृजन्तस्य मन्वुद्धिः । धनं यजमानार्थं मिच्छन् अग्ने^४ ।
अथ ब्राह्मणे भोमाप्यायननिष्कृतातिक्रमस्योक्तत्वात् स एव प्रसाध्य ।
‘राय’ धनानि, प्रयच्छन्निति शेषः । किमर्थम्? ‘इष्टे’ अक्षाय,
‘भगाय’ भोक्ष्याय च । तथा ‘वृजन्तवादिभ्य’ मन्ववादिभ्योऽस्यभ्यम्
‘वृजन्तं प्रयच्छ’ क्रियमाणं कर्म यथा न वृथा स्यात्, तथा कुर्वि-
त्यर्थं । सर्वदेवायद्याभ्या ‘द्यावापृथिवीभ्या’ ‘नमः’ अस्तु । वृजन्तवृद्ध-
स्योदकघञाद्यर्थेषु^५ अभिमतं मर्थं साह— “मन्ववादिभ्य इतीति ।
द्यावापृथिवीभ्या नमस्कार एव निष्कृत इत्याह— ‘द्यावापृथिवीभ्या
मेव निष्कृत इति । अस्तु नमस्कारेण तयोर्निष्कृतं, इतरेषां
देवानां न कथं कृतं स्यादिति, तथाह— ‘ययोरिदं सर्वं मधीति ।
यक्षात् तयोरन्तः’ इदं परिदृश्यमानं सर्वम् ‘अधि’ स्थितं मिति

१— पा० सू० ८ २ ६० । २— ‘विलम्बेनाग्नौ’—इति इ ।

३— तै० स० ६ २ २ ६ । निष्कृतप्रकारस्त्वापस्तम्बेन स्रुष्टं दर्शितं
(श्री० सू० ११ १ १२) ।

४— ‘यदा एष्टा इति प्रथमान्तम्’—इत्यादि च व्याख्यानम् ऐ० ब्रा० १
४ २ सा० भा० दृष्टव्यम् ।

५— निघ० १ १९ इत् (उदकम्) २ १० २८ (धनम्) ३ ११ ६
(सत्यम्) निघ० ६ ४ ७ (यज्ञः), १०, ४, ४ (वायुः) ।

शेषः; तस्मादित्यर्थः । अथ वा 'अधि'-इति सप्तम्यर्थानुवादौ,
तयोरधीदं सर्वं मिति^१ ॥ ११ ॥

अध्वयुक्कर्तृकं प्रैषं दर्शयति—“अथाह समुज्जुष्य प्रस्तर
अग्नीन्मदन्त्यापाद्दतीति^२ । 'प्रस्तरं' 'समुज्जुष्य' सम्मगादृत्येत्यर्थः । हे
'अग्नीन्।' 'आपः' किं 'मदन्ती' मदन्त्यः तप्ताः, 'ताभिरेहि'
इति, 'आह'-इति शेषः । तन् प्रस्तरम् 'अग्निम् उपर्युपरि'
अप्रेक्ष्योर्द्ध्वभावे 'अतिहरति' अनुप्रहरेत्^३ । अनुप्रहरणस्य प्रयोजनं
माह—“एतेन ज्ञातं कर्ज्जनीति । 'एतेन' आतिथ्यार्थप्रस्तरेण ।
उपर्युपरि प्रहरणस्य प्रयोजनं माह—“तदेवास्यानुप्रहतभाजनं
भवतीति । 'तम्' अध्वर्युणा दत्तं प्रस्तरम्, 'अग्नीत्' अग्नीह्वः
सुरक्षिते देवे 'मिदधाति' स्थापयेत् ॥ ११ ॥ ४ [४. १.] ॥

इति श्रीषायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— वा० सं० ५. ७ २ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. २ ११ ।

३— 'अति हरति, न प्रहरेत्'-इति ह ।

४— का० श्रौ० सू० ८ २ १२ ।

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्) ।

ग्रीवा वै यज्ञस्योपसुदः शिरः प्रवुर्ग्यः । तुस्माद् यदि
प्रवुर्ग्यवान् भवति प्रवुर्ग्येण प्रचर्याथोपसुद्धिः प्रचरन्ति
तद्ग्रीवाः प्रतिदधति ॥ १ ॥

तद्याः पूर्वाह्नेऽनुवाक्या भवन्ति । ता अपराह्णे
याज्या या याज्यास्ता अनुवाक्यास्तद्युतिपजति तुस्मादि-
मानि ग्रीवाणां पूर्वाणि व्युतिपक्तानीमान्यस्योनि ॥ २ ॥

देवाश्च वा ऽश्वसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे
ततोऽसुरा एषु लोकेषु पुरयक्रिरेऽयस्मयी मेवास्मिंस्लोके
रजता मन्तुरिक्षे हरिणीं दिवि* ॥ ३ ॥

तद्वै देवा अस्पृण्वत । तु ऽएताभिरुपसुद्धिरुपासीदं-
स्तद्युदुपासीदंस्तुस्मादुपसुदो नाम ते पुरः प्राभिन्द-
न्निमांस्लोकान् प्राजयंस्तुस्मादाहुरुपसुदा पुरं जयन्तीति
यद्वहोपासते तेनेमां मानुषीं पुरं जयन्ति ॥ ४ ॥

एताभिर्वै देवा उपसुद्धिः । पुरः प्राभिन्दन्निमां-
स्लोकान् प्राजयंस्तथो ऽएवैष एतन्नाहैवास्मा ऽअस्मिं-
स्लोके कुश्वन पुरः कुरुत ऽइमानेवैतुस्लोकान् प्रभि-
नुत्तीमांस्लोकान् प्रजयति तुस्मादुपसुद्धिर्यजते ॥ ५ ॥

* "दिवि"—इति ग, घ ।

† "निमांस्लोकान्"—इति क, ग, घ । एव मिष्टोत्तरचापि सर्वत्र ।

ता वा ऽश्राज्यहविषो भवन्ति । वृजो वा ऽश्राज्य
मेतेन वै देवा वृजेणाज्येन पुरः प्राभिन्दन्निमां-
ल्लोकान् प्राजयंस्तुयो ऽयुवैषु एतेन वृजेणाज्येनेमां-
ल्लोकान् प्रभिनुत्तौमांल्लोकान् प्रजयति तुस्मादाज्य-
हविषो भवन्ति ॥ ६ ॥

स वा ऽश्रष्टौ कृत्वो जुह्वां गृह्णाति । चतुरपमृत्युयो
ऽइतरुयाहुयतुरेष कृत्वो जुह्वां गृह्णीयादष्टौ कृत्व
उपमृत्युति ॥ ७ ॥

स वा अष्टावेव कृत्वो जुह्वां गृह्णाति । चतुरपमृति
तद्वज्रमभिभारं* करोति तेन वृजेणाभिभारेणेमां-
ल्लोकान् प्रभिनुत्तौमांल्लोकान् प्रजयति ॥ ८ ॥

अग्नौषोमौ वै देवानां सयुजौ । ताभ्यां साहुं
गृह्णाति विष्णव ऽएकाकिनेऽन्यतरु मेवाधार माधारयति
युः सुवेण प्रतिक्रामति वा ऽउत्तर माधार माधार्याभि-
जित्या अभिजयानीति तुस्मादन्यतरु मेवाधार माधार-
यति युः सुवेण† ॥ ९ ॥

अथाश्राव्य न होतारं प्रहणीते । सौद होतरित्येवा-

* 'मतिभार'—इति सा०—सम्मत इति सा० वेदः ।

† "सुवेण"—इति म, घ ।

होपविशति होता होतृपुदन ऽपविश्य प्रसूति प्रसूतो
ऽध्वर्युः सुचावादत्ते ॥ १० ॥

सु आहातिक्रामन्नमयेऽनुब्रूहीति । आश्राव्याहामि
यजेति व्यपदकृते जुहोति* ॥ ११ ॥

अथाह सोमायानुब्रूहीति । आश्राव्याह सोमं
यजेति व्यपदकृते जुहोति ॥ १२ ॥

अथ यदुपभृत्याज्यं भवति । तत् समानुयमान आह
विष्णवेऽनुब्रूहीत्याश्राव्याह विष्णुं यजेति व्यपदकृते
जुहोति ॥ १३ ॥

स युत् समानुच तिष्ठन् जुहोति । न युधेदुं
प्रचुरन्त्सञ्चुरत्यभिजित्या ऽभिजयानीत्यथ युदेता
देवता युजति व्यज्ज मेवैतत् सुःस्करोऽत्यग्नि मनीकः
सोमः शल्पं विष्णुं कुल्लमलः ॥ १४ ॥

संवत्सरो हि व्यजः । अग्निर्वा ऽश्रुहः सोमो रावि-
रुथ यदुन्तरेण तद् विष्णुरेतद्द्वै परिस्रवमानः संवत्सरुं
करोति ॥ १५ ॥

संवत्सरो व्यजः । एतेन वै देवाः संवत्सरेण व्यजेण

* 'जुहोति'—इति ख । एवं मुत्तरत्रापि द्वयोः ।

† 'युधेदुं'—इति पाठ सा--सम्मत इति छा० वेबर । 'ययेद'—इति घ ।

‡ 'सःस्करो'—इति क, ख । एवं मिहोत्तरत्रापि सर्वत्र ।

§ 'कुल्लमलम्'—इति ख । अथ मेव पाठ कण्ठोच्छेदाद् परस्य स्यात् साधु ।

पुरः प्राभिन्दन्निमांलोकान् प्राजयंस्तथो ऽष्ट्वैपु एतेन
संवत्सरेण व्यजेणेमांलोकान् प्रभिनुत्तौमांलोकान्
प्रजयति तुस्मादेता देवता यजति ॥ १६ ॥

स वै तिसु उपसुद उपेयात् । चुर्यो वा ऽष्टतुवः
संवत्सरस्य संवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संवत्सर मेवैतत्
सुःस्करोति द्विरेकया प्रचरति द्विरेकया ॥ १७ ॥

ताः षट् सम्पद्यन्ते । षट् वा ऽष्टतुवः संवत्सरस्य
संवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संवत्सर मेवैतत् सुःस्क-
रोति ॥ १८ ॥

युद्यु द्वादशोपसुद उपेयात्* । द्वादश वै मासाः
संवत्सरस्य संवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संवत्सर मेवैतत्
सुःस्करोति । द्विरेकया प्रचरति द्विरेकया ॥ १९ ॥

ताश्चतुर्विंशतिः सम्पद्यन्ते । चतुर्विंशतिर्व्यु संवत्सर-
स्यार्द्धमासाः संवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संवत्सर मेवै-
तत् सुःस्करोति ॥ २० ॥

स युत् सायुम्प्रातः प्रचरति । तया ह्येव सम्पुत्
सम्पद्यते स युत् पूर्वाह्णे प्रचरति तुज्जयत्यथ युदपराह्णे
प्रचरति सुजित मसदित्यथ युज्जुहोतीदं वै पुरं युध्यन्ति
तां जित्वा स्वाः सतीं प्रपद्यन्ते ॥ २१ ॥

* 'उपेयात्'-इति ग, घ ।

† नास्तेतत् पदं ख-पुस्तके

स युत्प्रचुरति । तुद्युध्यत्युथ युत् सन्तिष्ठन्ते तुज्जयत्युथ
युज्जुहोति स्वा मेवैतत् सतीं प्रपद्यते ॥ २२ ॥

स जुहोति । युया द्विरेकस्याहः प्रचरिष्यन् भवति
या ते ऽअग्नेऽयःशया तनूर्वुर्पिष्ठा गह्वरेष्ठा* । उग्रं व्वुचो
अपावधीत्वेयं व्वुचो अपावधीत् स्वाहेत्येवुःरूपा हि
सुसौदयस्सुयी हि सुसौत् ॥ २३ ॥

अथ जुहोति । युया द्विरेकस्याहः प्रचरिष्यन् भवति
या ते ऽअग्ने रजःशया तनूर्वुर्पिष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं
व्वुचो ऽअपावधीत्वेयं व्वुचो ऽअपावधीत् स्वाहेत्येवुः-
रूपा हि सुसौद्रजता हि सुसौत् ॥ २४ ॥

अथ जुहोति । युया द्विरेकस्याहः प्रचरिष्यन् भवति
या ते ऽअग्ने हरिशया तनूर्वुर्पिष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं
व्वुचो ऽअपावधीत्वेयं व्वुचो अपावधीत् स्वाहेत्येवुःरूपा
हि सुसौदुरिणी हि सुसौद् युद्यु द्वादशोपसुद उपे-
याच्चतुरह मेकया प्रचरेच्चतुरह मेकया ॥ २५ ॥

अथातो व्वतोपसुदा मेवम् । पर उर्व्वीर्व्वी ऽअन्या
उपसुदः पुरोऽह्वीरन्याः स यासा मेकं प्रथमाहं दोग्ध्युथ
द्वावुथ चींस्ताः पर उर्व्वीरुथ यासां चीन् प्रथमाहं

दोग्ध्यथ द्वावयैकं ताः पुरोऽह्नौर्या वै पुरोऽह्नीस्ताः पर
उर्व्यौर्याः पर उर्व्यौस्ताः पुरोऽह्नीः ॥ २६ ॥

तुपसा वै लोकं जयन्ति । तुदस्यैतत् परः-पर एव
व्युरीयस्तुपो भवति परः-परः श्रेयाःसंस्तोकं जयति
व्युसीयान् हेवास्त्रिंस्तोके भवति यु एवं ब्विहान्
पुरोऽह्नीरुपसुद उपैति तस्माद् पुरोऽह्नीरेवोपसुद
उपेयाद् युचु द्वादशोपसुद उपेयात् त्रिंशत्तुरहं दोहुयेद्
द्वौ चतुरह मेकं चतुरहम् ॥ २७ ॥ ५ ॥

॥ तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [४. ४.] ॥

इत्थं मातिथ्यमभिधाय अथोपसदस्तत्कालञ्चाह— “यीवा वै
पञ्चशोपसदः, शिरः प्रवर्ग्य^१; तस्माद् यदि प्रवर्ग्यवान् भवति,
प्रवर्ग्येण प्रचर्यांशोपसङ्गिः प्रचरन्तीति^२ । ‘तत्’ तेन प्रवर्ग्यान्तर^३
मुपसदमुष्ठानेन ‘यीवाः’ अवयवापेक्षया बद्धवचनम्, ‘प्रतिदधाति’
शिरसा सह योजितवान् भवति । “न प्रथमयज्ञे प्रदृश्यात्”—इति^४

१— ऐतरेयब्राह्मणे मातिथ्यस्य शिरस्तं मुपसदां यीवात्वम् (१. ५. ८.) ।

२— “प्रवर्ग्योपसदावत्”—इति का० श्रौ० सू० ८. २. १५ ।

३— पञ्चमं मुपसदिष्टाद् वक्ष्यति (२६. २. १.) ।

४— इहैवोपरिष्टादस्याति (२६. ०. ५३.) ।

निषेधसम्भवाद् “यदि प्रवर्गवान्”—इत्युक्तम्^१ । आश्रयान्नोऽपि प्रथमयज्ञेनैके घर्षम्”—इति^२ ॥ १ ॥

“तद्या” पूर्वाह्नेऽनुवाक्या भवन्ति, ता अपराह्णे याव्या इति । “अग्निर्वाणि जघनद्”—“य स्य इव शर्यथा”^३, “त्व सोमामि घत्पति”—“गदस्याजो घर्षीवघा”^४, “इद विष्णुर्विषक्रमे”—“वीणि पदा विपक्रमे”^५,—इति पौमि युगलानि क्रमेणाग्नि-सोमविष्णुना याव्यादुरोरुवाक्या^६ । तेष्वाद्या प्रातःकालोपसदि पुरोरुवाक्या भवन्ति, द्वितीया याव्या, सायंकालोपसदि तु द्वितीया पुरोरुवाक्याः, प्रथमा याव्या इत्यर्थः^७ । घौवाणा मङ्गुशिवत् पश्चिद्धर्षाभावात् ‘अस्योनि’—इत्युक्तम् ॥ १ ॥

उपसदो लोकाजदसाधनत्वेन प्रग्रसति—“देवास्य वा असुराद्ये-त्यादिना । ‘अदस्ययीम्’—इत्यथ “अयस्ययादीनि कन्दसि”—इति^८ भ-सञ्ज्ञाया पद-सञ्ज्ञाया बाधादुत्ताभावः । “हरिणीं दिवोति । चरितवर्णां पुरीम्, सुवर्णमयी सित्यर्थः ॥ ३ ॥

“तद्वै देवा अस्पृण्वतेति । ‘तत्’ पुरचयम् ‘अस्पृण्वत’ “स्पृक्षिष्याम”^९ क्षिपितवन्तः, ते ‘देवा’ । यज्ञात् ‘एताभि’

१— अतएवोक्तं कात्यायनेन ‘उपसदेव वाप्रवर्ग्ये’—इति ८ १ १६ ।

२— आश्र० श्रौ० सू० ४ ८ १६ । ३— ऋ० श्रौ० १६ २४, २८ ।

४— ऋ० श्रौ० १ ६१ ५, १२ । ५— ऋ० श्रौ० १ २३ १०, १८ ।

६— विहितार्थेता ये० ब्रा० १ ४ ८, आश्र० श्रौ० सू० ४ ८ ८ ।

७— ऐतरेयब्राह्मणे मेव किञ्चिद् विशेषोऽस्ति तत्र दृश्यः (१ ४ ८) ।

८— पा० सू० १ ४ २० ।

९— छा० श्रौ० १२ घा० ।

त्रिभिराग्नेयादीष्टिभिः कर्मभिः सामर्थ्येनेत्यर्थः । 'उपासीदन्' असुरनिर्गमनप्रतिबन्धानि त्रौणि पुराश्चाद्यत्य न्यवसन्नित्यर्थः । अतः उपसदमाधनत्वादासा मुपसन्नाम सम्पन्न मित्यर्थः^१ । उक्तं मुपसदा जयसाधनत्वं लोकप्रसिद्धा दृढयति— "तस्मादाहुः उपसदा पुरं जयतीति । 'आहुः' अभिज्ञा कथयन्ति, 'उपसदा' उपसदन-^२ दुर्गवेष्टनेन । अभिज्ञाना मभिधानं न शृण्वेत्याह— "यद्वेति । 'उपासते' उपेत्याह्वयन्ति ॥ ४ ॥

"एताभिर्वै देवा इति । "तथो एवैष एतदिति । एतया उपसदा 'एष' यजमानोऽपि पुरं प्रभिनत्ति, जयति चेति त्रौणः । न केवलं पुरस्य जयः, अपि तु जेतव्यपुरं मेव न भवेदित्याह— "नाह्वैवास्मा अभिज्ञोक्ते कथनं पुरं कुर्वत इति"^३ ॥ ५ ॥

"तथो एवैष एतत्"—इति यत् सङ्गच्छेणोक्तम्, तदेव स्पष्टयति— "ता वा आञ्च्यहविष इत्यादि । स्पष्टम् ॥ ६ ॥

प्रधानधामन्यार्थं भाव्यग्रहणप्रकारं माह— "स वा अष्टौ हन्तो जुहो गृह्णाति चतुरूपभृतीति"^४ । 'अष्टौ हन्त' अष्टवारौ हृत्या ॥ ७ ॥

"स वा अष्टावेव हन्तो जुहो मिति । अत्र 'एव' कारेण "अथो इतरथाहुः"—इति केपाश्विन् पक्षो निरस्यते । "तद्यज्ञं मतिभारं करोतीति । 'तत्' तेन जुहो मष्टौ हन्तो ग्रहणेन, आञ्च्यस्य

१— "प्रयोतामुपसत्"—इति का० श्रौ० सू० ८ २ १० पृथक् ।

२— इतरेषामाह्वयं तैत्तिरीयसंहितयोरप्येवम् (१ ४ ६, ६ ९ ७) ।

३— का० श्रौ० सू० ८ २ २६, २७ ।

वञ्जत्वात्, तस्य च मुखत एवाष्टवारग्रहणात्, वञ्ज मेव मुखप्रदेश-
भारयुक्त कृतवान् भवति ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेण जुद्धा मष्टौकलो ग्रहण प्रशंसति— “अग्नीषोमौ
वै देवानां सयुजौ, ताभ्या साङ्गं गृह्णाति, विष्णव एकाकिन इति ।
गृह्णातीति शेषः । प्रकृतिवदाधारद्वयप्रसक्तौ सुच्या द्वितीय
माधार निषेधति— “अन्यतरं मेवाधार मिति । ‘य श्रुवेणाधार-
यति’ त मन्यतर मित्यर्थः । अभिजयसाधनत्वेनान्यतर माधार
प्रशंसति— “प्रतिक्रामति वेति । उत्तराधारानन्तर प्रतिक्रमण-
मन्त्रात् तस्य चाभिजयरूपत्वात् जेतव्याभिजयाय सौच मेवाधार
माधारयेदिति स्मृति ॥ ९ ॥

“अयाग्राव्य न होतार प्रवृणोत इति” । अध्वर्युराह ‘आग्रा-
वय’ इत्युक्त्वा, “अग्निर्देवो दैव्यो होतेत्यादि “मानुष इत्यन्त न
ब्रूयादित्यर्थः, किन्तु ‘सौद होतः’ इत्येव ब्रूयात् । तथा चाश्व-
क्षायन— “ईक्षित सौद होतरिति वक्तु उपविशेत्”—इति ।
“होता सौदघटन उपविश प्रसौतीति । वेदेक्षतरा ओषिर्होद-
घटनम् । “हतवती मध्वर्यो सुच मास्यस्व”—इत्यनुजानीया-
दित्यर्थः । ‘सुचो’ जुद्धपश्यती ॥ १० ॥

“स आह्वतिक्रामक्षित्यादि” । ‘अतिक्रामन्’ आहवनीयस्य
उत्तिष्ठभाग प्रति गन्तु वेद्यतिक्रम कुर्वन्, “अग्रयेऽनुमूहि”—‘इति’

१— तै० स० ६ २ १ ४ ६ प्रत्यम् ।

२— का० ओ० सू० ८ २ ३० ।

३— का० ओ० सू० ८ २ ३१ ।

“स यत् सायं प्रातरिति^१ । सम्पत्तिमायं विभज्य दर्शयति—
 “स यत् पूर्वाह्ने प्रचरतीति । पूर्वाह्नप्रचारः शत्रुजयमात्ररूपः, अप-
 राह्नप्रचारस्तु साकल्येन जघातक इत्यर्थः । आग्नेयादियामवयवत्
 दर्विहोमरूपं कश्चिदुपमद्भोमं विधत्ते— “अथ यज्जुहोतीति ।
 अत्रापूर्वायत्वाद् यच्छब्दतिरस्कारेण विधिरभ्युपगम्यः । विहित
 मुपमद्भोमं पूर्वयामैर्जितस्य स्वाधीनौकरणात्मना प्रशंसति— “इदं
 वै पुरो युहन्ति, त्वां जित्वा स्वां सतीं प्रपद्यन्त इति । इदं हि
 लोके दृग्गत इति शेषः । जेतारः प्रथमं पुरं युहन्ति, भिन्दन्ति,
 पद्यात् तां जयन्ति, सुविजितास्त पुनः स्वा मात्मीयां प्रपद्यन्त
 इति ॥ ११ ॥

लोकप्रकारं प्रकृतकर्मणि विभज्य दर्शयति— “स यत् प्रचर-
 तीति । ‘प्रचारः’ आनुपूर्व्येण समाप्तिपर्यन्तो यागवधप्रयोगः, स
 एव युद्धस्थानीयः । हतत्वसमापनं, तत् जयस्थानीयम् । उपमद्भोमः,
 स जितस्य स्वाधीनत्वसम्पादनात्मकः ॥ १२ ॥

प्रथमदिनोपमद्भोमे मन्त्रं विधातु माह— “स जुहोति यथा
 द्विरेकग्याहुः प्रचरिष्यन् भवतीति^२ । अत्रानुसद्भोर्त्तनं मुपमद्यागव-
 दुपमद्भोमोऽपि एकस्मिन्नहनि द्विः कर्त्तव्य इति ज्ञापनार्थम् ।
 मन्त्रस्थाय मर्थः^३ । हे अग्ने ! ‘ते’ तव या ‘तनूः’ ‘अयःप्रया’ ‘अयसि
 शेते’ इत्ययःप्रया, अयोरूपेत्यर्थः । ‘वर्षिष्ठा’ उदतरा, ‘गङ्गरेष्ठा’

१— का० श्रौ० सू० ८. २. ३०. । तै० सं० ६. २. १. ०, ८ प्रत्यक्षम् ।

२— का० श्रौ० सू० ८. २. १५ ।

३— वा० सं० ५. ८. १ ।

गङ्गरे परैरनिर्गम्ये स्थाने वर्त्तमाना अस्ति, सा तनू मम 'उप'
'त्वेप' 'वच' 'अपावधीत्' । उपस्त्वेषयोरर्थकैत्तिरीयके स्पष्ट
मात्रात — "अग्रनद्या पिपासे ह वा उप वच, एनश्च वैरहत्यश्च
त्वेप वच"—इति^१ । मन्त्रे यादृग्रूपा तनूनिर्दिष्टा, सा न स्तुत्यर्थ-
त्वाद्— "एवरूपा हि सायौदिति ॥ २३ ॥

एव द्वितीयद्वितीयोपमन्त्रान्नावपि व्याख्येयौ^२ ॥ २४ ॥

एव सुपमन्त्रयस्य मन्त्रान् निर्दिश्य, दादगोपमन्त्रस्ये न्यायमिदं
मर्थं ब्राह्मण स्वयमेव विस्पष्टं दर्शयति— "यद्यु दादगोपमन्त्र
उपेयाश्चतुरह मेकया प्रचरेश्चतुरह मेकयेति । अयं प्रयेत्येतन्मन्त्र-
साध्या एकोपमन्त्र, तादृशीं चतुर्विंशस्तु आवर्त्तयेत् । पुनश्च द्वितीय
मन्त्रसाध्यापि चतुर्विंशं आवर्त्तयेत् । द्वितीययाप्येवम् । एव दादग
सम्पाद्या । कोऽयं उक्तो भवति ? अयं प्रयादीनां चयाणां मन्त्राणां
मध्ये एकैकस्य मन्त्रस्यैकैकोपमन्त्रं गत्वा चतुर्षु दिनेषु प्रथमं "या ते
अग्नेऽयं प्रया"—इति मन्त्रं आवर्त्तयेत्, पुनः पञ्चमादिषु चतुर्षु
दिनेषु रजं प्रयेति मन्त्रं आवर्त्तयेत्, ततो नवमादिषु चतुर्षु दिनेषु
हरं प्रयेति मन्त्रं आवर्त्तयेदित्यर्थः^३ ॥ २५ ॥

"अथातो व्रतोपमन्त्रा मेवेत्यादि । यासूपमन्त्रस्य यजमानो व्रतयति
पयः, तां 'व्रतोपमन्त्र', तासां भीमासा क्रियत इत्यर्थः । 'पर-
उर्वी' उपर्युपरि एकद्व्यादिस्तनवद्व्या व्रतवृद्धिर्यास्वस्ति, ता 'पर-

१— तै० स० १ २ ११ सा० भा० दृष्टव्यम् ।

२— वा० स० ५ ८ २, ३ ।

३— का० श्रौ० सू० ८ २ ३५, ३८ ।

उच्यते' उपसदः । 'ताः' केचनानुष्ठातारोऽनुतिष्ठन्तीति शेषः । उक्त-
वैपरीत्ययुक्ताः 'परोऽङ्घ्रः' उपर्युपरि हृषीयस्य इत्यर्थः^१ । 'ताः' केच-
नानुष्ठातारोऽनुतिष्ठन्तीति । तद्द्विविधाना मय्युपसदां स्वरूपतो
विचार्यमाणे पर्यवसानस्यैकरूप्यास्य वस्तुतो भेदोऽस्ति ॥ २६ ॥

अद्यापि परोऽङ्घ्रीरेवोपेयात्; कस्माद्धेतोरिति तच्चाह—“तपसा
वै लोकं जयन्तीति । परोऽङ्घ्रीषु उपर्युपरि स्तनद्व्यासेन पयोद्वासात्
तयोर्दृष्टिरुपर्युपरि भवति, तथा लोक मय्युपर्युपरि जयति । तथा
परज्वो-पक्षे क्षान्वाङ्गन्यसम्भवेन शरीरस्यभावात् चिरकालं
भूजोके 'वमीयानेव' वसुमन्तर एव 'भवति'^२ । द्वादशोपसत्पक्षो
प्रतप्रकारः कथं गिति, तच्चाह—“यद्यु द्वादशेति^३ । प्रथमं 'चतुरक्षं'
प्रथमेषु चतुर्षु दिनेषु प्रतिदिनं 'चौस्तौन्' क्षमान् 'दोषयेत्'
द्वितीये चतुरक्षे 'दौ-दौ', तृतीये च 'एकैकम्'^४ इति ॥ २७ ॥
५ [४. ४.] ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

शतौपकाण्डे चतुर्थाध्याये चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥

१—“विल्लभं पक्षमाणा दोषयति, एकापक्षयेनोत्तरयो”-इति का० श्रौ०

श्रु० च. श्र. १, २ ।

२— का० श्रौ० श्रु० च. श्र. ३ ।

३— का० श्रौ० श्रु० च. श्र. ५ ।

४— तं० मं० ६. ७. ४. ७-१४ दृश्यम् ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ह्यहं निवारयम् ।

पुमर्थाद्यतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ४ ॥

अद्याष्ट गोसहस्र कमकहयतुस्तपूषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पद्मसीरींस्त्रिदशतद्वलताधेनुभौवर्णभूमौ ।
रत्नोत्सां हक्कावाजिदिपमहितरथौ मायणि सिङ्गनायें,
व्यश्राणीद्विश्वचक्र प्रथितविधिमहाभृतयुक्त घटश्च ॥
धान्याद्रि धन्यजन्मा तिलभर मतुल स्वर्णज वर्षमुत्थ ,
कापांसीय क्षपावान् गुडलत मज्जो राजत राजपूज्य ।
आज्योत्य प्राज्यजन्मा स्रवणज मनुष्य गार्वर चार्कतेजा ,
रत्नाढ्यो रत्नरूप गिरि मल्लत मुदा पाचसाक्षिङ्गमार् ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीहरिहरमहाराजमायाव्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्वन्दिकप्रतपपद्माह्वणभाष्ये

• तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्याय समाप्तः ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥

१— “कवदीसह्या १२२”—इति क, ख “कविज्ञासह्या १०१”—इति ग, घ । तत्र १ ब्रा० २१ क०, २ ब्रा० २६ क०, ३ ब्रा० १६ क०, ४ ब्रा० २२ क०, ५ ब्रा० २७ क०, शङ्खजम्पा १२२ इति सिद्धम् ।

अथ

चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

तद्य एष पूर्वाह्णो व्यर्षिष्ठ स्थूणाराजो भवति ।
तस्मात् प्राङ् प्रक्रामति त्रीन् विक्रमांस्तुच्छङ्कुं निहन्ति
सोऽन्तःपातः* ॥ १ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः† । दक्षिणा पुञ्चदश विक्रमान्
प्रक्रामति तुच्छङ्कुं निहन्ति सा दक्षिणा श्रोणिः ॥ २ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः‡ । उदङ् पुञ्चदश विक्रमान्
प्रक्रामति तुच्छङ्कुं निहन्ति सोत्तरा श्रोणिः ॥ ३ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः§ । प्राङ् पुद्गर्चिशतं विक्रमान्
प्रक्रामति तुच्छङ्कुं निहन्ति स पूर्वाह्नः॥ ४ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः॥ । दक्षिणा द्वादश विक्रमान्
प्रक्रामति तुच्छङ्कुं निहन्ति स दक्षिणोऽश्वसः ॥ ५ ॥

* 'त'-इति, †-१-५-१ 'त्रो'-इति, ‡-६'-इति च ग, घ ।

. तुस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः* । उदङ् द्वादश विक्रमान्
प्रकामति तुच्छङ्कुं निहन्ति स उत्तरोऽस एषा मात्रा
व्येदेः ॥ ६ ॥

अथ यत् त्रिंशद्विक्रमा पश्चाद् भवति । त्रिंशदक्षरा
वै त्रिराड् विराजा वै देवा अस्मिंस्लोके प्रत्यतिष्ठ-
स्तथो ऽएवैषु एतद्विराजैवास्मिंस्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥

अथो ऽअपि त्रयस्त्रिंशत्स्युः । त्रयस्त्रिंशदक्षरा वै
त्रिराड् विराजैवास्मिंस्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ८ ॥

अथ यत् पुदचिंशद्विक्रमा प्राची भवति । पुद-
चिंशदक्षरा वै दृष्टतौ दृष्ट्या वै देवाः स्वर्गं लोकं
सुमानुवत तथो एवैषु ऽएतद्वद्व्यैव स्वर्गं लोकं सुम-
श्रुते सोऽस्य दिव्याहवनीयो भवति ॥ ९ ॥

अथ यच्चतुर्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद्भवति । चतु-
र्विंशत्यक्षरा वै गयत्रौ पूर्वार्धे वै यज्ञस्य गायत्री
पूर्वार्धे एषु यज्ञस्य तुस्माच्चतुर्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद्
भवत्येषा मात्रा व्येदेः ॥ १० ॥

अथ युत्पश्चादुरीहसी भवति । पश्चादुरीयसी पृथु-

* 'ङ्को' - इति ग, घ ।

† 'अस्मिंस्लोके' - इति क, ग, घ । एव भुजरात्रायि ।

श्रोणिरिति वै योषां प्रशंसन्ति युद्धेव पश्चाद्दुरीयसी
भुवति पश्चादेवैतद्दुरीयः प्रजुननं करोति तुस्मात्*
पश्चाद् दुरीयसः प्रजुननादिमुः प्रजाः प्रजायन्ते ॥ ११ ॥

नासिका ह वा ऽप्या यज्ञस्य युदुत्तरवेदिः† ।
अथ युदेना मुत्तरां वेदेरुपकिरुति तुस्मादुत्तर-
वेदिर्नाम ॥ १२ ॥

दुयो ह वा ऽद्द मुग्ने प्रजा आसुः । आदित्याथै-
वाङ्गिरसश्च ततोऽङ्गिरसः पूर्वं यज्ञः सुमभरंस्तु यज्ञः
सम्भृत्योचुरग्निं मिमां नः श्वःसुत्या मादित्येभ्यः प्रब्रूह्य-
नेन नो यज्ञेन याजयतेति‡ ॥ १३ ॥

ते ह्यदित्या ऊचुः । उपजानीत युथास्मानेवाङ्गिरसो
याजुयान्नु॑ वयं मुङ्गिरस इति ॥ १४ ॥

ते होचुः । न॥ वा अन्येन यज्ञादपक्रमणं मस्युन्तरा
मेव सुत्यां धियामहा॑ ऽइति ते यज्ञः सुज्जहुस्तु यज्ञः
सम्भृत्योचुः श्वःसुत्यां वै त्वं मस्युभ्य मग्ने प्रावोचोऽथ व्यु

* 'तुस्मात्'-इति ग ।

† 'वेदिः'-इति ग, घ ।

‡ 'याजयेति'-इति सा०-सम्मत इति डा० वेदः ।

§ 'जुयामु'-इति ग ।

॥ नामस्येतत् षट् श-पञ्चके ।

॥ 'धियामहा'-इति सा०-सम्मत इति डा० वेदः ।

मद्यसुत्या मेव तुभ्यं प्रब्रूतोऽङ्गिरोभ्यश्च तेषां नस्त्वः
होतासीति* ॥ १५ ॥

तेऽन्य मेव प्रतिप्रजिघ्युः। अङ्गिरसोऽच्छ ते हाप्यङ्गि-
रसोऽभ्येऽन्वागत्य चुक्रधुरिष कथं नु नो दूतश्चरन् न
प्रत्यादृथा इति ॥ १६ ॥

सु होवाच। अनिन्द्या वै माहपतु सोऽनिन्द्यैर्वृतो
नाशक उपक्रमितु मिति तुस्मादु हानिन्द्यस्य वृतो
नापक्रामेत् तु एतेन सद्यःक्रियाङ्गिरस आदित्यानया-
जयन्त्सु सद्यःक्रीः† ॥ १७ ॥

तेभ्यो वृचं दुक्षिणा मानयन्। तां न प्रत्यगृह्णन्‡
हास्यामहे यदि प्रतिग्रहीष्याम इति तदु तुद्यक्षस्य कुर्म
नु व्यमुच्यत युदाक्षिण मासीत् ॥ १८ ॥

अथैभ्यः सूर्यं दुक्षिणा मानयन्। तं प्रत्यगृह्णन्-
स्तस्मादु ह स्माहुरङ्गिरसो वयं वा ऽत्रात्विर्जीनाः
स्मो वयं दुक्षिणीया ऽश्रुपि वा ऽअस्माभिरेप
प्रतिग्रहीतो यु एष तुपतूति तुस्मात् सद्यःक्रियो ऽश्वः
श्वेतो दुक्षिणा ॥ १९ ॥

* 'सीति'-इति ग, घ ।

† 'क्री'-इति ग, घ ।

‡ 'प्रत्यगृह्णा'-इति क ।

तस्य रुक्मः पुरुस्ताद्भवति । तदेतस्य रूपुद्भियते
 यु एष तुपति यद्युश्च॥ अतं नु विन्देदपि गौरेव
 श्वेतः स्यात्तस्य रुक्मः पुरुस्ताद्भवति तदेतस्य रूपुद्भियते
 यु एष तुपति ॥ २० ॥

तेभ्यो ह व्याक् चुक्रोध । केन मुदेष श्रेयान् बन्धुनाऽ
 केनाऽ युदेतं प्रत्यग्रहीष्ट न मा मिति सा द्वैभ्योऽप-
 चक्राम सोभयानुन्तरेण देवासुरान्सुंयत्तान्तिस्॥ ह्री
 भूत्वादुदाना चचार ता मुपैव देवाऽश्मन्त्वयन्तोपासुरा
 अग्निरेव देवानां दूत आस सहुरक्षा इत्यसुररक्षस
 मुसुराणाः* ॥ २१ ॥

सा देवानुपावत्स्यन्त्युवाच । युद्धं ऽवपावर्त्तेय किं
 मे तुतः स्यादिति पूर्वा मेव त्वामेराहुतिः प्राप्स्यसीत्युय
 द्वैपा देवानुवाच यां मुया काञ्चाशिय माशासिप्युध्वे सा
 यः सुर्वा सुमर्द्ध्यत ऽहुति सैवं देवानुपाववर्त्त ॥ २२ ॥

स युद्धार्यमाणेऽग्नौ । उत्तरवेदि† व्याधारुयति
 युदेवैना मदो देवा अद्रुवन् पूर्वां त्वामेराहुतिः
 प्राप्स्यतीति तदेवैना मेतत् पूर्वा ममेराहुतिः प्राप्नोति

* 'मुसुराणाम्'-इति ख ।

† 'ऽग्ना । उत्तरवेदि'-इति ख ।

व्वाग्ध्येया निदानेनाथ युदुत्तरवेदि मुपकिरति यज्ञ-
स्यैव सर्वत्वाय व्वाग्धि यज्ञो व्वागु द्येषा* ॥ २३ ॥

तां वै युगशम्येन विमिमौते । युगेन युष हुरन्ति
शम्यया युतो हुरन्ति युगशम्येन वै योग्यं युञ्जन्ति सा
युदेवादुः सिंही भूत्वा शान्तेवाचरत्तुदेवैना मेतद्यज्ञे
युनक्ति ॥ २४ ॥

तस्मान्निवृत्तदक्षिणां न प्रतिगृह्णीयात् । सिंही हैनं
भूत्वा क्षिणोति नो हा माकुर्वीत सिंही हैवैनं भूत्वा
क्षिणोति नो हान्यस्मै दद्याद्यज्ञं तदन्यथात्मनः कुर्वीत
तस्माद्योऽस्यापि पाप इव समानुबन्धुः स्यात्तस्मा ऽएनां
दद्यात् स यदुदाति तुदेन* सिंही भूत्वा नु क्षिणोति
युदु समानुबन्धवे ददाति तुदु नान्यथात्मनः कुरुत
ऽप्यो निवृत्तदक्षिणायै प्रतिष्ठा† ॥ २५ ॥

अथ शम्याश्च स्फ्यश्चादत्ते । तद्य एय पूर्वार्द्धं
उत्तरार्द्धं शङ्कुर्भुवति तस्मात् प्रत्यङ् प्रकामति धौन्वि-
क्रमांस्तच्चात्वालं पुरिलिखति सा चात्वालस्य माचा
नाच माचास्ति युचैव स्वयं मुनसा मुन्येतुग्रेणोत्करं
तच्चात्वालं पुरिलिखेत् ॥ २६ ॥

* 'द्येषा'-इति ग, घ ।

† 'प्रतिष्ठा'-इति ग, घ ।

सु व्येद्यन्तात्* । उदीचीः शुभ्यां निदधाति स पुरि-
लिखति तप्तायनी मेऽसीतीमा मेवैतुदाहास्याः हि
तप्त एति† ॥ २७ ॥

अथ पुरस्तात् । उदीचीः शुभ्यां निदधाति स पुरि-
लिखति वित्तायनी मेऽसीतीमा मेवैतुदाहास्याः हि
विविदान‡ एति ॥ २८ ॥

अथानुवेद्यन्तम्§ । प्राचीः शुभ्यां निदधाति स
पुरिलिखत्युवतान्मा नाथिताद्वितीमा मेवैतुदाह युच
नाथैतुन्मावताद्विति॥ ॥ २९ ॥

अथोत्तरतः¶ । प्राचीः शुभ्यां निदधाति स पुरिलिख-
त्युवतान्मा व्यथिताद्वितीमा मेवैतुदाह युच व्यथैतुन्मा-
वताद्विति** ॥ ३० ॥

अथ हरति । युच हरति तुदग्रीदुपसीदति स वा
ऽअग्रीना मेव नामानि गृह्णन्हरति यान् वा ऽअमून्
देवा ऽअग्नेऽमून् होत्राय प्रावृणत ते प्राधन्वंस्तु ऽइमा
एव पृथिवीरुपासर्पन्निमा गहैव हे ऽअस्याः' पुरे तेनैवै-
तुन्निदानेन हरति ॥ ३१ ॥

* 'न्तात्'-इति ग, घ ।

†, ‡ 'एति'-इति ग, घ ।

§ 'अथानुवेद्यन्तम्'-इति क, ख । ॥ 'दिति'-इति ग, घ ।

¶ 'इत'-इति ग, घ ।

** 'दिति'-इति ग, घ ।

स प्रहरति । विदेदग्निर्भो नामाग्ने ऽग्निर आयुना
 नाम्नेह्येति स यत् प्राधन्वंस्तदायुर्दधाति तत् समीरयति
 योऽस्यां पृथिव्या मस्येति योऽस्यां पृथिव्या मस्येति हत्वा
 निदधाति यत्तेऽनाष्ट्रं नाम यज्ञियं तेन त्वादध ऽहुति
 यत्तेऽनाष्ट्रं रुक्षोभिर्नाम यज्ञियं तेन त्वादध ऽहुत्येवै-
 तदाह्वानु त्वा देवस्यैतय ऽहुति चतुर्थं हरति देवेभ्यस्त्वा
 जुष्टां हरामीत्येवैतदाह तां वै चतुःस्रक्तेष्ट्वात्वासाह-
 रति चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्य एवैना मेतुद्दिग्ब्यो
 हरति ॥ ३२ ॥

अथानुब्रूयति । सिंह्यसि सपत्नसाह्वी देवेभ्यः कल्प-
 खेति सा युदेवादुः सिंह्वी भूत्वाशान्तेवाचरत्तुदेवैना
 मेतुदाह सिंह्यस्येति सपत्नसाह्वीति त्वया व्ययुः
 सपत्नान् पापौयसः क्रियास्तेत्येवैतदाह देवेभ्यः कल्प-
 खेति योपा वां ऽउत्तरवेदिस्ता मेवैतद्देवेभ्यः कल्प-
 यति ॥ ३३ ॥

तां वै युगमात्रौ वा सर्व्वतः करोति । युजमानस्य वा
 दश-दश पदानि दशाक्षरा वै विराड् वाग्वै विराड्
 वाग् यज्ञो मध्ये नाभिका मिव करोति समानचासोनो
 व्याघारकाणौति ॥ ३४ ॥

ता महिरभ्युक्षति । सा युदेवादुः सिंह्वी भूत्वाशान्ते

वाचरच्छान्तिरापस्ता मद्भिः शमयति योषा वा
ऽउत्तरवेदिस्ता मेवैतदेवेभ्यो हिन्वति तुस्मादद्भिरभ्यु-
क्षति ॥ ३५ ॥

सोऽभ्युक्षति । सिद्धसि सपत्नसाहू देवेभ्यः शुभ-
स्वेत्युथ सिकताभिरनुविकिरत्यलङ्कारो न्वेव सिकता
आजन्त इव हि सिकता अग्नेर्वा एतद्वैश्वानरस्य भुस्म
यत्सिकता अग्निं वा अस्या माधास्यन् भवति तुयो
हैना मग्निर्नु हिनस्ति तुस्मात् सिकताभिरनुविकिरति
सोऽनुविकिरति सिद्धसि सपत्नसाहू देवेभ्यः शुभ-
स्वेत्युथैनां छादयति सा हुन्मैता रुचिं व्वसति ॥
३६ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्यप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [५. १०.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्गमे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमदेश्वरम् ॥ १ ॥

आतिथ्यातानून्ने च भोमाषायननिर्गवो ।

उपसहेति पञ्चार्थाद्यतुर्येऽत्र निरूपिताः ॥ २ ॥

अथ पञ्चमे सौमिकवेदिकरणादिकं निरूप्यते । 'अथ यदुक्तं
कात्यायनेन— "श्रौपवषय्यात् पूर्वोऽहनि पौर्वाहिक्या प्रचर्य वेदीं

मिमौते"-इत्यादि । तदेतदाह— "तद्य एव पूर्वाद्योर्विषयः
 स्थूणाराजो भवति, तस्मात् प्राङ् प्रकामति चीन् विक्रमांस्तच्छु-
 निहन्तीति । 'य एषः' स्थूणाराजः 'पूर्वाद्यः' पूर्वाद्धं मर्धतीति
 पूर्वाद्यः^१, प्राचीनवंगस्य पूर्वभागे आहवनीयपुरोदेशे वर्त्तमानः
 इयुस्तम्भोऽस्ति, 'सोऽन्तःपातः'^२ ऐष्टिकवेदेर्महावेदेऽन्तरास्तम्भश्चरः ।
 'तस्मात्' तस्मात् 'प्राङ् प्रकमान् प्रकामति चीन्' । 'तत्' तच्च
 तृतीयप्रक्रमावसाने 'शङ्कु' निहन्त्यात्, स्थापयेत्^३ ॥ १ ॥

दक्षिणशोणिप्रमाण माह— "तस्माच्छङ्कोर्दक्षिणेति । मध्यम-
 शङ्कोर्दक्षिणतः पञ्चदशविक्रमावसाने शङ्कुं स्थापयेत् । 'सा दक्षिणा
 शोणिः' मर्यादा भवति^४ ॥ २ ॥

एव सुत्तरशोणिवाक्य मपि— "तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोरुदङ्कि-
 त्यादि^५ ॥ ३ ॥

आयामस्य पश्चाद्भागावधिं प्रदर्शय प्राचीनावधि माह— "तस्मा-
 न्मध्यमाच्छङ्कोः पञ्चविंशतं विक्रमान् प्रकामतीति^६ ॥ ४ ॥

अथ दक्षिणोत्तरावंसौ दर्शयति— "तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोरिति ।
 'तस्मात्' पुरोदेशस्थात् 'मध्यमाच्छङ्कोः' शोणितः सकाशात्

१— 'शालायाः पूर्वाद्धं भवः पूर्वाद्ध'—इति या० दे० ।

२— स निहतः शङ्कुः अन्तःपातस्तम्भको भवतीति पितृभूतिकर्कोदयः ।

३— का० श्रौ० सू० ८. २. ७ ।

४, ५— कां० श्रौ० सू० ८. २. ८, १० ।

६— का० श्रौ० सू० ८. २. ८ ।

अस्योरीषग्रूनत्वाद् उभयतो द्वादशप्रक्रमाभिधानम्^१ । इत्थ सर्वतो
मिताया वेदिमाचार्या न्यूनाधिकलशङ्का माशङ्क्य स्वयं मेव
यवच्छिनन्ति— “एषा माचा वेदे”—इति^२ ॥ ५, ६ ॥

अथ विहित वेदिमान क्रमेण प्रशमिपुरादौ पद्यान्मान
प्रशंसति— “अथ यत् त्रिगद्विक्रमा पद्याद् भवतीति । त्रिगत्पद्ये,
विराज प्रतिपाद दशाक्षरत्वाम् त्रिगद्वचराणि । स्पष्ट मन्यत् ॥ ७ ॥

पद्यान्माने पद्यान्तर माह— “अथो अपि त्रयस्त्रिगत्
सुरिति । ‘अथो’ शब्द पद्यं ध्यावर्त्तयति । “न वा एकेनाक्षरेण
हन्दासि विधन्ति”—इतिन्यायात्^३ प्रतिपाद मेकैकाधिक्येन
विराजस्त्रयस्त्रिगद्वचरत्वम् ॥ ८ ॥

अथ प्रागाद्यामख्येयतां प्रशंसति— “अथ यत् षड्विगद्विक्रमा
प्राची भवतीति । षतुर्विगत्यक्षरगायत्र्याष्टतुरक्षराधिक्येनोष्णिगादि-
क्रमेण षड्विगद्वचराणि भवन्ति । स्पष्ट मन्यत् ॥ ९ ॥

प्राग्दिगयस्त्रितयोरस्यो प्रमाण मिलित्वा प्रशंसति— “अथ
षतुर्विगतिविक्रमा पुरस्ताद् भवतीति । ‘पुरस्तात्’ पूर्वस्थां दिशि
विस्तारेण ‘षतुर्विगतिविक्रमा भवति’ । “पूर्वाद्धी वै षडस्येति ।
‘यज्ञस्य’ यज्ञाङ्गस्य, वेदिस्वरूपस्य ‘एष पूर्वाद्धेः’ । गायत्र्या
पूर्वाद्धेत्वं “गायत्र्यै प्रातस्तुवमम्”—इतिश्रुते^४ सिद्धम् ॥ १० ॥

१— का० श्रौ० सू० ८ १ ११ ।

२— अथ याज्ञिकदेवतता यद्वतिशक्ति ।

३— ऐ० ब्रा० १ १ ६, २ ५ ५ दृश्यम् ।

४— ऐ० ब्रा० ६ १ २ दृश्यम् (निब० ० १ १) ।

ओषिभागस्योक्तं ममभागस्य ह्रस्वत्वं यदस्ति, तत् प्रशंसति—
 “अथ यत् पद्याद्वरीयसी भवतीति । ओषिभागस्य निशत्-
 प्रक्रमत्वोक्तेः, अमभागस्य चतुर्विंशत्यभिधानात् पद्याद्वरीयस्त्वम् ।
 यस्मात्तोक्ते ‘पृथुओषि योया’ प्रशस्ता, तस्माद् वेद्या’ पद्याद्भाग-
 स्यापि ओषित्वात् पृथुत्वं युक्तं मित्यर्थः । ओषिपृथुत्वं कुत्रोप-
 युज्यते ? इति, तदुपयोग माह— “तस्मात् पद्याद्वरीयस इति ।
 प्रजायन्तेऽवेति ‘प्रजनन’, पद्याद्भागे उत्तरं यत् तत् ‘पद्याद्वरीय’ ।
 तादृक्प्रजननात् प्रजायन्ते, अतः प्रजननहेतुत्वात् पद्याद्वरीयस्य
 प्रशस्तम् ॥ ११ ॥

सार्थवादं मुत्तरवेदिनिर्माणं विधत्ते— “नासिका इ वा एवा
 यज्ञस्येति । नासिकाया मुखप्रदेशादपि समुच्छ्रितत्वात् उत्तरवेदे-
 र्मृदोच्छ्रितता कर्तव्या । उत्तरतलं मुत्तरवेदिनामनिर्वचनद्वारेण
 प्रशंसति— “अथ यदेना मुत्तरां वेदेरुपकिरतीति । यस्माद्
 ‘वेदे’ मौमिक्या ‘उत्तराम्’ अत्युन्नतम् ‘उपकिरति’ मृदं चिपति,
 ‘तस्मात्’ वेदे मागवयवभूतस्य प्रदेशस्योन्नततरत्वात् ‘उत्तरवेदि’
 इति ‘नाम’ सम्पन्नम् ॥ १२ ॥

अथोत्तरवेदिस्थाधारणविधर्थं भाष्यायिका माह— “इय्यो इ
 वा इदं मये प्रजा आसुरिति । ‘अये’ सृष्टे पूर्वम्, ‘इय्य’
 द्विविधा एव ‘प्रजा’ ‘आसु’ अभवन् । कास्ता ? ‘आदित्यास्यै-
 वाङ्गिरस्य’ । ते ‘अङ्गिरस’ ‘पूर्वं’ आदित्येभ्यः पूर्वभाविनः मनो

‘यज्ञं’ सम्भृतवन्तः । सम्भृतयज्ञाः ‘ते’ ‘अग्निम्’ इत्यम् ‘ऊचुः’— हे अग्ने । त्वं ‘नः’ अस्माकम् ‘इमां’ ‘अःसुत्यां’ परेद्युक्रियमाण मभिषवम् ‘आदित्येभ्यः प्रब्रूहि’; ॥ मपि ‘अनेन’ सोमयागेन ‘नः’ अस्मान् ‘याजयेति’ । एव मुक्तोऽग्निरादित्येभ्यः पूर्वभाविनः वृत्तान्तं प्रोवाच ॥ १३ ॥

“ते” हादित्या ऊचुरिति । ता इत्यं व्यचारयन् । कथम् ? ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘अस्मानेव’ ‘अङ्गिरसः’ ‘याजयान्’ याजयेयुः, ‘वयं’ तु ‘न’ तान् याजयामः; तत्प्रकारस्थित्यता मिति ॥ १४ ॥

“ते” होचुरिति । विचार्येत्य मूचुः । “न वा अन्येन यज्ञा-
दपक्रमण मस्तीति । ‘अन्येन’ वक्ष्यमाणात् साद्यस्कात्तुष्ठानात् अन्येन
‘यज्ञात्’ अङ्गिरोभिरनुष्ठीयमानात् अस्मात् ‘अपक्रमण मस्ति’;
अतः ‘सुत्या मन्तरा मेव’ अङ्गिरसां सुत्यातः पूर्वं मेवास्माकं
सुत्यां ‘प्रियामहे’^१ व्यवस्थापयिष्यामः ‘इति’ विचारितवन्तः । ‘ते’
‘यज्ञं’ सुत्यालक्षणं ‘सम्भृत्य’ अग्निम् ‘ऊचुः’ । ‘त्वम्’ अस्मभ्यं
‘अःसुत्याम्’ ‘अग्ने’ प्रोवाच । ‘अथ’—शब्दस्त्वर्थे । ‘वयं’ ॥ ‘तुभ्यम्’
‘अङ्गिरोभ्यश्च’ ‘अद्यसुत्यां’ अद्य क्रियमाणा सुत्या अद्यसुत्याः तां
‘प्रब्रूमः’ । ‘तेषां’ तथा कुर्वता मस्माकं ‘त्वं’ ‘होता’ भव ॥ १५ ॥

“तेऽन्य मेव प्रति प्रजिघृषुरिति । एव मुक्तवन्तस्तु ‘अङ्गिरसः’
एतद्वृत्तान्तावबोधनाय अग्निप्रतिनिधिम् ‘अन्यम्’ ‘प्रजिघृषुः’ । “हि
गतौ एहौ च” प्रेरयन् । ते अङ्गिरसः ‘अग्नयेऽन्वागत्य’ ‘चुक्रुधुः’ ।

१— ‘प्रियामहे’—इति डा०-वेबर-दृष्ट-भाष्ये ।

२— सा० प० १० धा० ।

क्रुधद्रुहेर्यादिना क्रुधियोगे चतुर्थी^१ । “कथं तु नो दूत इति ।
क्रोधप्रकार उक्तः । ‘न प्रत्यादृथाः’ आदरस्य प्रत्यादरं न कृतवा-
नसि ॥ १६ ॥

अग्रेसतरम्— “स होवाचानिन्द्रा वै मादृषतेत्यादि । मासञ्जिकं
किञ्चिद्भूमविशेषं विधत्ते— “तस्मादु हानिन्यस्य दृतो भापक्रान्ते-
दिति । ‘सः’ ‘सद्यःक्रीः’ एकादः सोमयागः । ‘एतेन आङ्गिरसः
आदित्यान् अजयन्’ । दीक्षासोमकयादीनां सद्य एव क्रियमाण-
त्वात् ‘सद्यःक्रीः’ इति नाम ॥ १७ ॥

“तेभ्यो वाचं दक्षिणा गिति । तेभ्यः’ साद्यस्कयाजकेभ्यः
‘वाचम्’ एव दक्षिणान्तेन प्रादुरित्यर्थः । वाग्दक्षिणाया निरा-
करणस्याभिप्राय माह— “हास्यामहे यदि प्रतियक्षीयाम इति ।
‘यदि’ स्त्रीकरिष्यामः, तर्हि ‘हास्यामहे’ त्यक्षामहे, दक्षिणोत्तर-
काल मपि वाचोऽपेक्षितत्वात् ; तथा सति यज्ञोऽदक्षिणः स्यात् ।
असु, को दोष इत्यत आह— “यद् दक्षिण मासीदिति ।
दक्षिणासम्बन्धि ‘दाक्षिणं’ कर्म । ‘तद्’ ‘यज्ञस्य’ सम्बन्धि ‘कर्म’,
‘न यमुच्यत’ विमुक्तं न आसीत्, सम्पूर्णं नाभवदित्यर्थः ॥ १८ ॥

“अयेभ्यः सूर्यं मित्यादि । सप्तम् । “तस्मादु ह आङ्गरिति ।
‘आङ्गः’ अङ्गिरसः’ स्वयं भ्रुवते— ‘आर्लिजीनाः’ सः’ सम्यग्वित्क-
योग्याः सः । तथा ‘दक्षिणीयाः’ दक्षिणायोग्याः । आर्लिजीनत्व-

१— वा० सू० १. ३. १०१

२— “यच्चर्लिग्भ्यां तत्कर्माहंतीत्युपसङ्ख्यानम्”—इति ५. १. ०१ सू० वा० ।

अत एव वागात्मकत्वात् उत्तरवेदिप्रचेपस्यैवापगताया वाचो वर-
धनरूपत्वात् उत्तरवेद्युपतापेन यज्ञः सफलो भवतीत्यर्थः^१ ॥ ११ ॥

उत्तरवेद्याः मानादिसाधनं द्रव्यं विधत्ते— “तां वै युगशम्ये-
नेति । युगेन शम्यया चेत्यर्थः । युगवच्छम्यया^२ अपि साधनत्वं
मस्तीत्याह— “युगेन यच्च हरन्तीति । ‘यच्च’ यस्मिन् देजे ‘युगेन
हरन्ति’, ‘यतः’ यस्मात् तच्च ‘शम्यया’ अपि ‘हरन्ति’; अतो
युगवच्छम्यया अपि हरणक्रियासम्बन्धोऽस्त्येवेत्यर्थः । तत् कुत इत्यत
आह— “युगशम्येन वा इति । ‘योग्यं’ योजनार्हं मथम् । ‘अदः’
विप्रकष्टकाले, देवासुरयोर्युद्धकाले ‘सा’ यज्ञस्य सम्बन्धिनी वाक्
‘सिंहो भूत्वा’ ‘अशान्ता’ क्रूरा सती ‘अचरत्’ । ‘तत्’ तच्च युगेन
शम्यया च मानेन ‘एमां’ वाचम् ‘एतत्’ इदानीं ‘यज्ञे’ योजितवान्
भवति ॥ १४ ॥

प्रासङ्गिकं ऋषिन्त्रियमं विधत्ते— “तस्माच्चिरुक्तदक्षिणां ॥
प्रतिगृहीयादिति । अन्येन परित्यक्ता दक्षिणा । “नो ह अमा
कुर्वीतेति । ‘अमा’ मह, स्वात्मनेत्यर्थः, ‘नो ह’ नैव कुर्वीत^३ ।

१— तै० सं० ६. २. ० सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

२— “वाग्निशदङ्गुणप्रमाणां शम्यां वारयन्तीम्”—इत्यादि फा० श्री० ५. १.
२० सू० ४० या० दे० । “गदया समानाकारो व्यायामार्हपरिमितः
काष्ठविशेषः शम्या”—इत्यादि तै० सं० १. १. ६ अथु० सा० भा०
(तै० मा० १. २. ६.) । “गदया सदृशो बाहुपरिमितः शम्या ।
तया चतुर्दिक्षु उत्तरवेदो परिमिमीते”—इति च तै० सं० ६. २.
०. अथु० सा० भा० ।

३— ‘अन्येन परित्यक्ता दक्षिणा ममा सदृश आत्मनि न कुर्वीत’—इत्येव ह ।

तेषु वरुणप्रघासेषु चोदकतो वेदेराहवनीयस्य चैकत्वे प्राप्तो
द्वित्वं विधत्ते — “तद्दे ह्ये इति ‡ । ‘तत्’ तत्र वरुणप्रघासेषु ।
वेद्याहवनीययोर्द्वित्वं मनूय प्रयोजनकथनेन स्तौति — “तद्य-
दिति । दक्षिणत उत्तरतश्च स्थिताभ्या वेदिभ्या मग्निभ्याम्,
‘तदुभयतः’ दक्षिणत उत्तरतश्च पार्श्वद्वयादेव ‘वरुणप्रागात्’
‘प्रजा.’ ‘प्रमुञ्चति’ । “इतयोर्द्धा इति प्रागुक्तार्थम् † ॥ ५ ॥

उत्तरवेदिनिर्माणं विधत्ते — “स इति । द्वयोर्वेद्योर्या ‘उत्तरा’
उत्तरदिगवस्थिता तस्या मेव वेद्या माहवनीयायतने ‘उत्तरवेदिम्’
‘उपकिरति’ उपक्षिपति । एवकारयोर्वावर्त्य दर्शयति — “न
दक्षिणस्या मिति । ‘दक्षिणस्या’ वेदौ उत्तरवेदि ‘ग’ कार्येत्यर्थः ।
तच्चोत्तरवेदिनिर्माणं सूत्रकतापि दर्शितम् — “उत्तरवेदिं निर्व-
पति उत्तरस्यां, शम्या मादाय चात्वालं मिमीते” — इति ‡ ॥

तदेतत् स्तौति — “चक्षं वा इति । “यान्वेतानि देवत्रा
चक्षणीन्द्रो वरुण” — इति अग्रे समान्नास्यते § ; अतो वरुणो देवेषु
मध्ये चक्षियः, भरुतो देवविश्वः । तत्रोत्तरस्या मादौ वरुण इत्यनेन
दक्षिणस्यां भरुतः । अत एवेदानीं लोके तथा दृश्यत इति
प्रसिद्धिं मुदाहरति — “तस्मादिति ॥ ६ ॥

वैश्वदेवे पर्वणि आदितो यान्वाग्नेयादौनि पञ्च इवीपि । ,
तान्यत्रापि विधत्ते — “अयैतानीति । अयोगव्यधच्छेदार्थः .

* का० श्रौ० सू० ५. ३. ८ — १८ ।

† पुरस्तादिहैव २०. ४०. १८ पं० द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० ५. ३. १६ २० । ततान्यत्रापि द्रष्टव्यम् (३३ सू०) ।

§ अतः ३०. १४ ४. २. २३ ।

॥ पुरस्तादिहैवाध्याये १ जा० अष्टमकण्ठीतो द्रष्टव्यः ।

दक्षिणीयत्वयोरुभयोरपि हेतुरुच्यते— “अस्माभिरेष प्रतिगृहीत इति । एतच्छब्दार्थं माह— “य एष तपतीति”—इति । प्रसङ्गात् साधकस्य दक्षिणा माह— “तस्मात् सद्यःक्रियोऽथ श्वेत इति । अथ सूर्यप्रतिनिधित्वेन दीयते । सूर्यस्याश्वत्थेनोपासनाविधानात्^१, अध्याशनसाम्याच्च^२ सूर्यस्याश्वत्थानीयत्वम्, सोऽपि वर्षसाम्राज्यं श्वेतो भवेत् ॥ १८ ॥

‘तस्य रुक्मः पुरस्ताद् भवतीति । तस्य पुरोदिगे ‘रुक्म’ क्षिरणफलको वर्तुलाकारो भवेत्^३ । “यद्यथ मित्यादि स्पष्टम् ॥ २० ॥

“तेभ्यो ह वागित्यादि । ‘तेभ्य’ अङ्घ्रिरोभ्य ‘वाक्’ कुपित-वत्यामीत् । ‘केन मदेयं श्रेयान् बन्धुना ह इति । ‘केन’—इति असूयार्थं युति^४ । ‘मत्’ मत्त सकाशात् ‘केन’ ‘बन्धुना’, बध्नातीति बन्धु, विशेषगुण, केन विशेषगुणेन ‘एष’ सूर्यं ‘श्रेयान्’ अतिशयेन प्रशस्य । प्रशस्यहेतुभूतानां सर्वगुणानां मभिधानाय पुनः ‘केनाह’—इति ग्रहणम् । “यदेतं प्रत्यग्रहीष्टेति । ‘यत्’ येन अतिशयेन ‘एतम्’ आदिशम् ‘प्रत्यग्रहीष्ट’, ‘न माम्’ । अप्यविद्यमान

१— “उवा वा अथस्य मेधस्य क्षिर”—इत्यादीरेव १० ४ ७ ।

२— “य कथाध्वान मन्त्रुवीताय स वचनीय स्यात्”—इति, “अथ कस्मात्? अन्त्रुतेऽध्वान मद्याशनो भवतीति वा”—इति च निरु० १ ४ १, २ ० ५ ।

३— “अथ सुवर्णरजतौ रुक्मौ व्युपाम्यति”—इत्यादिकं मित्रिशोपरिष्ठाद् (१० ४ २ १२) दृष्टव्यम् ।

४— पा० सू० ८ ० १०४ ।

कोऽतिगयस्तत्र दृष्टः ? न कोऽप्यस्तीत्यर्थः । 'उभयान् संयत्तान् देवासुरान्' परस्परकलहायोपयुक्तान् देवान्सुरांश्च 'अन्तरेण' मध्ये 'सा' अङ्गिरोभ्योऽपक्रान्ता वाक् । 'सिंही भूत्वा' 'आददाना' जिघत्सया^१ समीपस्थं सर्वं स्वीकुर्वती 'वचार' । तदानीम् 'अग्निरेव देवानां दूतः' अभवत्, असुरार्थाज्ञानाय सहरचोनामकोऽसुरो दूतोऽभवदित्यर्थः ॥ २१ ॥

"सा देवानिति । उभयैरप्याहता सती पूर्वं देवान् प्रत्येव उपावर्त्तमाना । आगमनोत्कोचरूपं किञ्चित् अर्थयामास । ते च देवाः अग्नेः पूर्वभाविनी माव्याहुति मागमनोपाधिना प्रादुः । 'सा' 'देवान्' इदम् 'उवाच' । हे देवाः । 'यां कां च आग्निपम्' 'आग्नासिध्यध्वे' इच्छ्य, 'सा' सर्वाऽप्याग्नीः 'व' युष्माकं 'समर्द्धिष्यते' समृद्धा भविष्यतीति । ततः सा प्रतिनिवृत्ता-
सीत् ॥ २१ ॥

इदानीं मुत्तरवेदीयाधारणं विधत्ते— "स यद् धार्यमाणेऽग्ना-
मुत्तरवेदि व्याधारयतीति । अग्नौ उत्तरवेदेरुपरि धार्यमाणे सति,
तां मुत्तरवेदि व्याधारयेदित्यर्थः । "यदेवैना मित्यादि । एतद्व्या-
धारणेन या अहुतिः, अपवृत्तायै वेदिरूपायै वाचे देवैः कल्पिता,
सा कृता भवति, अतो व्याधारयेदित्यर्थः । उत्तरवेद्या माधार-
णेन वाचः किं मायात मित्यत आह— "वाग्धेषा निदानेनेति ।

१— "जिन्वमाना (२ जिन्वत्सया)"—इति छ ।

२— नाभ्येतत् पद कातिरिक्तेषु प्रसक्तेषु ।

एवकारः । तदेतत् स्तौति— “एतैर्वा इति । एतानि यरुण-
पागविमोचने विहितानि हवींषि प्रजापतिः साधनत्वेन यतः
प्रागुक्तवान्, अतोऽत्रापि तेषां मनुष्ठानं मुपपन्नं मित्यर्थः । “इत-
योर्हं इति, व्याख्यातम् ॥ ७ ॥

पठं भागं विधत्ते † — “अथेन्द्राग्न इति । तत् प्रशंसति—
“प्राणोदानावित्यादिना । “तद्यथेति । तत्र लोके यथा ‘पुण्यं’
शोभनं सुपकारं कृतवते प्रत्युपकाररूपं ‘पुण्यं’ शोभनं ‘कुर्यात्’,
‘एवम्’ एव तदिन्द्राग्न्योर्हविर्निर्घोषणम् । ताभ्यां कृतं सुपकारं
दर्शयति— “तयोरिति । प्राणोदानात्मकयोस्तयोरवस्थानादेव कार-
णात् ‘अस्य’ प्रजापतिः ‘प्रजा न परावभूवुः’ । प्रागाग्रातम्—
“प्राणोदानौ हेवाभ्यो नापचकमतुः”—इति वृत्तिः । “तत् प्राणो-
दानाभ्यां मित्यादि । ‘तत्’ तस्मात् प्राणोदानरूपयोरिन्द्राग्न्यो-
र्यागाभ्याम् ‘एव’ ‘एतत्’ ‘प्रजाः’ यरुणपागव्यहीताः चिकित्सति,
तौ ‘प्राणोदानौ’ एव तासु ‘प्रजासु’ स्थापयति । “तस्मादिति,
प्रतिपादितार्थनिगमनम् ॥ ८ ॥

वेदिहयेऽपि ययस्यां विधत्ते— “उभयत्वेति § । ‘उभयत्र’
अध्वर्युकर्तृकायाः सुतरस्यां वेद्यां प्रतिप्रस्थाककर्तृकायां दक्षि-
णस्यां च । (हे []) ‘ययस्ये’ हविषी ‘भवतः’ । यरुणपाग-

* पुरस्तादिहेतु २७० ए० १८ पं० दृष्टव्यम् ।

† ‘यतः’ हविरेन्द्राग्नौ दातव्यकपालः पुरोडाशो भवति—इति का०
श्री० ५ ४ २१७० ।

‡ अथैव २३२ ए० १४ पं० ।

§ ‘ययस्ये’ सुतरम्—इति का० श्री० म० १. १०. ५ । ‘रदित्यं
प्रतिप्रस्थातुः’—इति अ० का० श्री० ख० ५ ४. २१ ।

‡ अ० पुरस्तादिहेतु २७० ए० १८ पं० दृष्टव्यम् ।

विमोचनानुकूल्यं पयस्याया प्रतिपादयति — “पयसो वा इति । पुरा प्रजापतिना सृष्टा ‘प्रजा’ तदीयस्तन्यरूपात् ‘पयस’ ‘सम्भूता.’ वर्द्धिता, इदानीं भपि भानुषा स्तन्यरूपात् पयस इव ‘सम्भवन्ति’ वर्द्धन्ति । “तद्यत एवेति, अस्वार्थस्यानुवाद । ‘तत एव’ सम्भूतिहेतो ‘पयस’ कारणात् ‘उभयत’ दक्षिणत उत्तरतश्च पार्श्वद्वयात्, प्रजानां वरुणपाशविमोचन कृतवान् भवति ॥ ८ ॥

अध्वर्युकर्तृकाया पयस्याया देवता विधाय स्तौति — ‘वारुणीति * । उत्तरस्या वेद्यां या पयस्या, सा वरुणदेवताका कार्या । “तत् प्रत्यक्ष मिति । देवतान्तरयागेन वरुणपाशविमोचन परोक्षम्, वरुणदेवताकेन तु यागेन ‘तत्’ पाशविमोचन ‘प्रत्यक्षम्’ एवेति वरुणदेवताकत्वं युक्ततर मित्यर्थः ।

प्रतिप्रस्थाककर्तृकाया पयस्याया देवता विधाय स्तौति — “मारुती † दक्षिणेति । दक्षिणस्या वेदौ क्रियमाणा पयस्या मरु देवताका भवेत् । “अजामिताया इति । वरुणदेवता परित्यज्य ‘अस्या’ पयस्याया यत मरुल्लक्षणदेवतान्तरकरणम्, तत् जामिता दीधरादित्याय भवति । व्यतिरेकेण तदेवाह — “जामीति । ‘यद्’ यदि ‘उभे’ अपि दक्षिणोत्तरपयस्ये वरुणदेवताके स्याताम्, तदा प्रयुक्तस्याऽएव देवताया पुनः प्रयोगो नवीकरणाभावात् अल सतारूपजामितादोष स्यादित्यर्थः ।

मारुतत्वे कारणान्तर माह — “अतो ह वा इति । ‘अत’ अस्मद्वक्ष्यमाणादपि हेतो दक्षिणा पयस्या मारुती कार्या । अस्य हि प्रजापते सम्पत्तिनी प्रजा पुनः दक्षिणत स्थिताना मरुता

* वारुणी अध्वर्योः — इति का० श्रौ० ५ ४ १२ सू० या० दे० ।

† मारुती सहाज्यां प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्थानम् — इति का० श्रौ० ५ ५ ५

सुपगमनाय दक्षिणत क्रियमाणेषा पयस्या मारुती कार्ये-
त्यर्थः ॥ १० ॥

करीराणा मावपन विधाय स्तौति - “तयोरिति । तथो
ऋभयो पयस्यथो करीराणि प्रक्षिपेत् ॥ । मधुरा फलविशेषा
करीराणि , तानि चोत्तरापथे प्रसिद्धानि १* । “क वा इत्यादि ।
'करीरे' एतै करीरफलै 'प्रजापति' 'प्रजाभ्य' अस्माक 'क'
सुखम् 'यक्षुस्त' तस्मादिदानी मध्येय यजमानस्तदावपनेन सुखं
मेव प्रजाभ्य कुरुते ॥ ११ ॥

शमीपर्णाना मावपन विधत्ते - “तयोरिति । 'शमीपर्णा
शानि' शम्या पर्णानीत्यर्थः । “श वा इत्यादि । 'शम्' उपद्र-
वाणा शमनमित्यर्थः । स्पष्ट मन्यत् । अत एवोक्त कात्यायनेन—
“ऋभयो करीराणावपति शमीपर्णाशमित्याणि”—इति ॥ १२ ॥

अथान्तिमह विधत्ते - “अथ काय इति । क प्रजापति
देवता अस्य , 'सास्यदेवता'—इत्यादि § “कस्तेत्”—इति ॥ 'क'

* वाजिने निविष्टोऋभयो करीराणावपति—इति का० श्रौ० सू०
५ ५ १ । “यतीना भवद्वयमाना शोर्वाणि घरापतन् ते खजूरा अभ-
यन् तथा रसकूर्होऽपतकानि करीराण्यभयन्मौभ्यानि वै करीराणि
मौभ्या खजु वा व्याहृतिर्द्विवो द्विष्टि व्यावयति यत करीराणि भवन्ति”—
इति तै० म० २ ॥ ६ ३ ।

† रानस्यान प्रदेशीय जयपुर पत्तनादावपि बहु जायन्त इमानि सुमिष्ट
क्षुद्रपानि अत्र ह्यने चेतदामानि आकार्य मपीति दृष्टम् ।

‡ का० श्रौ० सू० ५ ५ १ । शमी नाम कण्टकी वृक्ष , तस्य पर्णानि
शमीपर्णाशानि । करीरोऽपि व्यपर्थ कण्टकीवृक्ष तस्य फलानि करी-
राणि शमीपर्णानां करीरफलानाञ्च तुल्यचम —इत्यादि च तत्र या० द० ।

§ १ पा० सू० ४ १ २४ २५ ।

शब्दस्येकारान्तादेशः । एतस्य हविष प्रयोजनमाह— “क वा इति । सुखात्मको हि प्रजापति ‘क’ शब्दवाच्यः । अतस्तद्देवतात्वेन यागेन सुखकारणमुपपद्यमिति भावः ॥ ११ ॥

करम्भपात्राणां निर्माणविधत्ते— ‘अथ पूर्व्वेद्युरिति । यस्मिन् दिवसे वरुणप्रवासयागः, ततः ‘पूर्व्वेद्युः’ पूर्वं दिवसे । “अन्वाहार्यपचने इति । अन्वाहार्यो नामेष्टिः । दक्षिणदिग्भागे मरुतो ‘जिघासन्’ हन्तुमैच्छन्, तान् प्रजापतिरेतेन पयस्सारूपेण भागेन ‘अगमयत्’ अमितवानिति यावत्, तस्माद् । दक्षिणात्वेन देयं ओदनो यस्मिन् पच्यते स तथोक्तः । तस्मिन् दक्षिणाग्नौ ‘अतुषान’ तुषरहितान् ‘कृत्वा’, सम्पूर्य्य ‘तान्’ ‘इष दिव’ अत्यल्पमिव ‘उपतप्य’ अपयित्वोदक्तेनासोद्य, ते ‘करम्भपात्राणि’ भ्रष्टयवचूर्णा * करम्भा, तन्मयानि पात्राणि ‘कुर्वन्ति अध्वर्य्ययजमानादयः † । कियन्ति तानि पात्राणीत्यपेक्षायामाह— ‘यावन्त इति । यावत्सङ्ख्याका यजमानस्य ‘गृह्या’ स्वगृहे वर्त्तमाना पुत्रपौत्रादिरूपा ज्ञातयो भवेयुः, ‘तावन्ति तावत्सङ्ख्याकानि करम्भपात्राणि कार्याणि । तानि च जनिष्यमाणापत्या यमं ‘एकेन’ ‘अतिरिक्तानि’ अधिकानि कार्याणि ‡ ॥ १४ ॥

करम्भपात्रावशिष्टाद् यवपिष्टादेव मेषमेषीलक्षणमिधुनस्य

* पिष्टचूर्णा — इति च ।

† करम्भो दम्भा मयुता* सक्तव तन्मयानि पात्राणि करम्भपात्राणीति का० श्रौ० ५ ५ २ सू० या० दे० ।

‡ “यावन्तो यजमानयद्वा एकाधिकानि”—इति का० श्रौ० सू० ५ ३ ३ । तत्र इतोऽतिरिक्ते चेमे सूत्रे— प्रजायां वा ज्ञातयनं त्रीणि वा गित्यन्तान् इति ४ ५

निर्माणं विधत्ते—“तत्रापीति । ‘अपि’-शब्द एवकारार्थः । ‘तत्र’
 करणपात्रनिर्माणसमये एव , तेनैव पिष्टेन मेपमेथ्यौ कर्त्तव्ये ॥ ।
 “तयोरिति । सन्धूयानुदितयोः । ‘मेपे च मेथ्याश्च’ इति पृथगुपा-
 दानं विस्मयार्थम् । “यद्यनैलकीः †” इति । एलको ‡ मेपः, तत्-
 सम्बन्धरहिता अनैलक्यः, ‘ऊर्णाः’ कम्बलोपादानभूतानि तज्जाती-
 यानि रोममयानि § सूत्राणि । यदि तास्तथाविधा ऊर्णाः
 ‘विन्देत्’ लभेत, तदा ‘ताः’ ‘प्रखिज्य’ प्रचाख्य, तयोः मेपमेथ्योः
 ‘निञ्जेपयेत्’ संज्ञेपयेत् । । ‘यद्यु’ यदि खलु “अनैलकीः” ऊर्णाः
 “न विन्देत्” न लभेत, तर्हि “कुशोर्णा एव स्तुः” कुशमया एवो-
 र्णाः, तयोः संज्ञेपणीयाः भवेयुः ॥ १५ ॥

मेपमेथ्योः कारणं मनूय स्तौति—“तद्यदिति । “वरुणस्य
 पश्येन्मेप इति । ‘यद्’ ‘एपः’ खलु ‘प्रत्यक्षं’ ‘वरुणस्य’ हवि-
 र्भूतः ‘पशुः’ । अत एव पश्येकादशिन्याम् “अधोरामः सावित्रो
 वारुणः ऊर्णा एकशितिपात् पेतुः”—इत्यान्वायते ॥ । पेतुो
 विगतपुंस्त्वो मेप इति हि तत्रार्थः । “यवान् हीति । ‘हि’
 यस्माद् ‘यवान्’ ‘जक्षुषीः’ भक्षितवतीः प्रजाः ‘वरुणः’ “अष्ट-
 ज्ञात्”, अतस्तद्यवप्रत्यर्पणाय मेपमेथ्योर्मेवत्वं सम्पद्यत इत्यर्थः ।

* का० श्रौ० सू० ५. ३. ६ । निस्तुषा मभ्युदयवकरम्भस्तैव मेप मेथ-
 कारं प्रतिरूपकम् मेथ्यो मेथाकारां प्रतिलिखति च करोति—इति या० दे० ।

†, ‡ ‘नैलकीः’, ‘एलको’ च ।

§ तज्जातीयरोममयाणि—इति च ।

॥ का० श्रौ० सू० ५. ३. ७ ।

¶ का० श्रौ० सू० ५. ३. ८

* * वा० सं० २६. ५८

तयोः स्त्रीपुंस्वरूपता मनूय स्त्रीति— “मिथुनी भवत इति ।
‘मिथुनाद्’—इत्येतद् ‘वरुणपाशाद्’—इत्यस्य विशेषणम् । द्वैरूप्याधि-
करणाद् दक्षिणस्यां मिथो न मोचनहेतुः ॥ १६ ॥

अथ तयोः प्रक्षेपं विधत्ते— “स इति । अध्वर्युकर्तृकायाम्
‘उत्तरस्याम् पयस्यायां’ ‘मेषीम्’ ‘श्वदधाति’ प्रक्षिपति । प्रति-
प्रस्थातृकर्तृकायां ‘दक्षिणस्यां’ ‘मेषं’ प्रक्षिपति । अनयोर्दक्षिणी-
त्तरभावं लोकन्यायेनोपपादयति— “एव मिवेति † ॥ १७ ॥

हविषा मासादनं विधत्ते— “स सर्वाण्येवेति । आग्नेयादीनि
‘सर्वाण्येव हवींषि’ ‘उत्तरस्यां’ ‘वेदो’ वेद्यां ‘सः अध्वर्युः’ ‘आसा-
दयेत्’, ‘प्रतिप्रस्थाता’ तु ‘एताम्’ भार्गवीं ‘पयस्या मिव’ ‘दक्षि-
णस्यां’ वेद्या मामादये दित्यर्थः ‡ ॥ १८ ॥

हविरासादनोत्तरकाल मग्निमन्थनं विधत्ते— “आसादयेति ।
‘अग्निं मथित्वेत्यादि । अग्निमन्थनानन्तरजातम् ‘अग्निम्’ आह-
वनीये “भवतवः”—इति § मन्थेण ‘अनुप्रहृत्य’ प्रक्षिप्य, “अग्ना-
ध्वनिः”—इति ¶ मन्थेणाभिलुङ्गयात् । एतच्चाग्निमन्थनादिकम् ¶
‘अध्वर्युः’ एकः ‘एव’ कुर्यात् ; न प्रतिप्रस्थातेत्यभिप्रायः । दक्षि-
णोत्तरयोरुभयोरप्याहवनीययोरालुङ्ग्यधिकरणत्वेनेधादीनां समि-
न्धनीयत्वात् † तहेतुभूतः सामिधेनीप्रैयोऽपि अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृभ्या
सुभाभ्यां प्रयोक्तव्य इत्याशङ्काह— “अथाध्वर्युरेवेति । ‘एव’-कारः

* का० श्रौ० सू० ५. ५. २, ३ ।

† का० श्रौ० सू० ५. ५. ५

‡ का० श्रौ० सू० ५. ५. ४ ।

• § वा० मं० ५. ३ ।

¶ वा० मं० ५. ४ ।

¶ “अस्यै मथ्यमानायानुवाचयति, मन्थति मापत्रेणेति (का० श्रौ०

५. २. —इत्यादीनि मन्वादीहातेष्वानि ।

प्रतिप्रस्थातृव्याहृत्यर्थः । एकस्याद्भवनीयस्य देशभेदेन द्विधावस्थानात् , प्रतिप्रस्थातुराहवनीयान्तराभावात् , प्रेषस्य च होतुरुभयत्रैकत्वाद् , अध्वर्युणोच्यमान एव प्रेष उभयत्रोपकरोति, ता उभौ समिधावित्यभिप्रायः । इधाधानादिकन्तु ताभ्यां समनुष्ठेय मित्याह— “ता उभाविति । ‘तौ’ अध्वर्युप्रतिस्थातारौ ‘उभौ’ । अथाध्वर्योरेव कर्त्तव्यं माह— अथाध्वर्युदेवेति । हे ‘अग्नीत् ।’ ‘अग्निम्’ आहवनीय ‘ममृद्दि’ सम्भार्जनेन मस्तुरु । “असृष्ट मेवेति । करभपात्राणां होमस्य कान्तविधिः । अग्नि मग्निदिति ममप्रेषे कृते तदर्थत्वात् आग्नीध्रेणानुतिष्ठत इत्यर्थः ० ॥ १८ ॥

तस्य च करभपात्राणां होमस्य पत्नीकर्त्तृकत्वं विधित्तुम्नस्यासमावितस्य पुरुषान्तरमन्मतिजनितस्यैनसं प्रश्नं दर्शयति— “अथ प्रतिप्रस्थातेति । अग्नि मग्नीदिति ममप्रेषानन्तरं ‘प्रतिपरैति’ निवर्त्तते , पत्नी यत्रास्ते तं देशं प्रतिगच्छेदित्यर्थः । ‘सः’ च प्रतिप्रस्थाता ‘पत्नीम्’ ‘उदानेषन्’ उदागमयिष्यन् । ता पत्नीं ‘दृक्वहन्ति’,— त्वं ‘केन’ जातेन ‘चरमि’ वर्त्तमे ‘इति’ १ । पुरुषान्तरमङ्गतेर्दोषान्तरता माह— “वरुण मिति । येन पापेन हितुना वरुणपापत्रयो भवति, तत् पापं वरुणस्यम् । ‘अन्यस्य’ पुरुषस्य पत्नी ‘मती’, ‘अन्येन’ पुरुषान्तरेण सह ‘नरति’ वर्त्तते यत् , एतत् वरुण मिव ‘भ्यो करोति’ । प्रष्टुं प्रतिप्रस्थातुरभिप्रायं माह— “अयो इति । ‘अयो’ अपि च एषा पत्नी ‘अन्तःगम्या ॥’ गङ्गीरमध्वे दुश्चरितजनितेन पापरूपेण गम्येन ३ युक्ता मती ‘न इत्’ मेव ‘मं’ मदीयेऽग्नौ ‘शुद्धवत्’ ‘इति’ । ‘तस्माद्’ कृतस्य

पापस्य कर्तव्यत्वम् । “तस्माद् देवेति । ‘उ’-गन्धोऽपीत्यर्थे ,
‘एव’-कारा भिन्नक्रम । तस्मादपि कारणात् पृच्छत्येवेत्यर्थ ० ।

विषये बाधोपन्यासेन पत्न्या अपि यद्यर्थभाषण कर्त्तव्य
मिति विधत्ते—‘सेति । ‘यत् यदि ‘सा’ पत्नी पृष्ट मय ‘न
प्रतिजानीत’ न प्रतिश्रूयात् , ‘तत्’ तदा, ‘अस्यै पठ्यते चतुर्थी,
अस्या पत्न्या ‘ज्ञातिभ्य’ ‘अहितम् अनिष्ट स्यात् , तस्माद्
यत्सुतो विद्यमान इतान्त माचक्षीतत्यर्थ । तैत्तिरीयशेषोऽप्या
श्रायते—“यज्जार सन्त न प्रश्रूयात् , प्रिय ज्ञातिषु हन्यात् ,
असौ मे जार इति निर्दिशेदिति १ । तदुक्त काल्यायनेन— प्रति
प्रस्थाता पत्नी मानिष्यन्नाह किं चरमीति मनुतानाचष्टे -इति । ।
संसृता परिजाता जारा इत्यर्थ ॥ २० ॥

तस्या वाचन विधत्ते—‘तां वाचयतीति । ‘प्रघासिन’
-इत्यादिर्वाचनीयो मन्त्र इति । तस्याय मर्थ — ‘प्रघासिन’
प्रघास प्रघमनीय भोज्य इति , तद्धतो ‘मरुत’ शुक्लप्रातिप
क्षित्यज्योतिष”-इत्यादिना प्रतिपादितमामधेयान् एकानपञ्चा
मल्लोकाकान् देवान् ‘हवामह’ आह्वयाम । यता रिगादम’
रिगां हिमका मलय , तेषां निरमितार । करभ्य करभ

• पत्नी इत्यादिना मे जारा इति नामवाच कथयति अमुना
अमुना चारिण मन्त्र चरामीति वा , वा चेन्नाप्तेननि । यन् मन्त्रादि
पञ्चान् न कथयति प्रति जार तज्जाति उद्गृह्णाति का० यौ० ५ ४
०-१० सू० इत्यादि दृष्टव्यम्

१ तै० मा० १ ६ ४ २ ।

२ का० यौ० ४० ४ ४ ६ ०

३ वा० मं० ३ ११ १

पात्ररूपेण हविषा 'सजोपस समानप्रीतयश्च भवन्ति, तान् मरुत इति ।

एतन्मन्त्र पुरोऽनुवाक्यानुवचनसादृश्येन स्तौति — “यथेति । ‘पुरोऽनुवाक्या’ हि यक्ष्यमाणदेवताह्वानार्था, ‘एवम् एव’ ‘एषा’ प्रधासिन इत्युक् । अतः ‘एतया एव’ एतान् मरुत ‘एतेभ्य’ ‘पात्रेभ्य’ करम्भपात्रेभ्य ‘द्वयति’ होष्यमाण करम्भपात्रलक्षण हविर्भोक्तु माह्वयतीत्यर्थे ॥ २१ ॥

“करम्भपात्राणि कुर्वन्ति यावन्तो गृह्णा स्युस्तावन्ति”—इति वाक्येन प्राग्विहितम् *, तदनु स्तौति — “तानि वा इति । ‘प्रतिपुरुष’ पुरुष पुरुष प्रत्येकैक करम्भपात्र भवति । यावन्त इत्याद्युक्तार्थम् । पुरुषसङ्ख्याया पात्रनिर्माणस्य प्रयोजन साह—“तत् प्रतिपुरुष मिति । ‘अस्य’ यजमानस्य ‘या प्रजा जाता’, ‘ता’ ‘प्रतिपुरुष प्रत्येकम् ‘एकैकेन’ पात्रेण ‘वरुणपायात्’ ‘प्रमुञ्चति’ । एतदतिरिक्ततामनूद्य स्तौति—“एकेनेति । जनित्यभाषणाना प्रजाना वरुणपाशविमोचनार्थं मेक मतिरिक्त कर्त्तव्य मित्यर्थे ॥ २२ ॥

पुरोडाशादिरूपता विज्ञाय पात्ररूपेण निर्माणमुपपादयति— “पात्राणीति । ‘हि’ यस्मात् ‘पात्रेषु’ कास्यादिनिर्मितेषु अग्नम् अन्नम् ‘अग्नये’ भुज्यते, अतो मरुता पयस्यारूपस्यान्नस्य भोजनीयपात्ररूपेणैव निर्मातव्यानीत्यर्थः । यवमयत्वं मनूद्य स्तौति—“यवमयानीति । ‘अद्युषी’ भक्षितवतीरित्यर्थः । अथ तेषां करम्भपात्राणां होम विधत्ते — “शूर्पेणेति † । जुह्वादि

* पुरस्तान् पृ० २७६ प० १ दृश्यम् ।

† ‘करम्भपात्राणि जुहोति शूर्पेण मूर्ध्नि कृत्वा दक्षिणे ऽग्नौ प्रत्यङ्मुखो जायापती वा — इत्यादि का० श्रौ० सू० ५ ४ ११ ।

यात्र विहाय शूर्पेणैव तानि जुहुयात् । तेन हि 'शूर्पेण' तुपनिर्व-
पनद्वारा ७ 'अशनम्' अत्र 'क्रियते', अत न चात्र शूर्पो हेत्वर्थ
शङ्कनीय , "हेतुर्वास्यादर्थवत्तोपपत्तिभ्याम्, सुतिसु शब्दपूर्वं
त्वात्"—इत्यधिकरणे । सुतित्वेनान्वयस्य प्रतिपादितत्वात् । "पत्नी
जुहोतीति कर्तृविधि ः, मिथुनदेवेत्यादि तत्प्रशसा । स्त्रिया
अपि कर्तृत्वेन होमेऽन्वयात् मिथुन सम्पद्यते । तथाच यजमान
पत्नीरूपात् मिथुनादेवेत्यय मर्थ सिध्यति ॥ २३ ॥

सुवाधारहोमादे पूर्वभावित्व करभपात्रहोमस्य विधत्ते—
"पुरेति । यज्ञो वषट्कारप्रदानो यजतिचोदित आग्नेय , आहु
तय स्वाहाकारप्रदाना जुहोतिचोदिता । एतत्पूर्वभावित्व सुप
पादयति— "अहुताद इति । अहुत होमसंस्काररहितम् अदन्ति
भक्षयन्त्यहुताद । मरुता वैश्वजातित्वेन अहुतादानधर्मवत्त्वात्
सर्वहोमात् पूर्वं तेभ्यो हवि प्रदान युक्त मिति भाव । इतोऽपि
करभपात्राणां पूर्वहोम इत्याह— 'यत्रेति । 'परिदीर्घा'—इत्या
दिका व्याख्यातम् § । 'यत्र' यदा खलु 'प्रजापते प्रजा,' 'वक्ष्य
गृहीता ' परिदीर्घत्वादि रोगग्रस्ता अभवन्, 'तत्' तदा 'आसा'
प्रजाना प्रधान 'मरुत' 'विमथिरे' विलोपयन्ति । अ, मध्ये

* सुरापवनद्वारा—इति च ।

† मौ० जै० सू० १ २, २६—३०, अधि ३ ।

‡ 'करभपात्राणि पत्नी जुहोति, जुहुस्यानापत्तेन शूर्पेण, मस्तक
स्थोपरि शूर्पं स्रज्या । यदा पत्नीयजमानो जुहुतो वैकाकिनी पत्नी
—इति तच्छ्रुतौ या० ६ ।

§ ३०० पृ० ८ पङ्क्ति ८ दृश्यम्

, विमथयन्ति—इति च

इति ० भिस आडादेशः । यवमयेर्हविभिः 'हविषतः' 'यप्य'
इन्द्रस्य 'मरुतः' देवाः अनुचरा 'गौः' स्तुतिरूपा वाक् 'वन्दते'
स्तौति । "वदि अभिवादनस्तुत्योः"—इति † धातुः । 'इति
इत्यस्य पूर्वत्रान्वयः ॥ २८ ॥

पत्न्या वाचनं विधत्ते— "अथैना मिति । तं वाचनीयं
मन्त्रं पदशोऽनूय व्याचष्टे— "अक्रन् कर्मेति षः कर्म क्लृवन्तीति
'कर्मकृत.' यजमानाः ; ते हि इदानीं करश्मपात्रहोमरूपं 'कर्म'
'अक्रन्' अकार्षुः । अतोऽक्रन् कर्मेति मन्त्रभागवाचनं युक्तम् ।
द्वितीयपादस्यार्थः प्रसिद्ध इत्याह— "सह हीति । 'मयोभुवः'
मयसः सुखस्य भावयित्रा मन्त्ररूपया वाचा सह एतत् कर्म
'अक्रन्' अकार्षुः । "देवेभ्य इत्यादि । हे यजमानस्यामात्या
ऋत्विजस्य यूयं वरुणप्रघासाख्यकरश्मपात्रहोमरूपं च कर्म देवायै
'कृत्वा' । 'अस्तं' गृह्णामेतत् ; यजमानस्य गृह्णान् 'सचा भुवः'
पद्मरा सह भवन्तः , सह वर्त्तमानाः 'ऐत' आगच्छतेति मन्त्रभाग-
स्यार्थः । स चा भुव इत्येतद् व्याचष्टे— "अन्यत इति । अन्य-
स्माद् देगाद् पद्मरासनलक्षणात् 'जठरा' आहवनीयसमीपं प्रापि-
तया पद्मरा सह खल्विदानीं वर्त्तन्ते, तस्मात् सचाभुव इत्येतद् यथा-
र्थम् । 'अस्तं' प्रेतेश्वत्याभिप्राय माह— 'जघनार्धं वा इति ।
ता मेतत् प्राची मिति । यज्ञस्याग्रभागेऽवस्थितां 'ताम्' 'एतत्'
एतर्हि 'प्राचीं' प्राग् गच्छन्तीम् , पूर्वभागसम्बन्धिनीं 'यज्ञं' 'प्राची-
पदत्' प्रापीवत् प्रतिप्रस्थाता । सदर्श्यादि चडि रूपम् । "गृह्णा
या अस्त मिति । अस्यते क्षिप्यते सर्वं यजुजात मस्मिन्निति 'अस्तं'

गृहा' । "तोऽधिकरणे च"—इति ३ क प्रत्यय । 'एतात्' एतेन
 "यस्तु प्रेत"—इति मन्त्रभागवचनेन गृहरूपाया मेव 'प्रतिष्ठाया'
 पुन 'एना' स्थापितवान् भवति † ॥ २८ ॥

अक्रन् कर्त्तव्येति मन्त्रवाचनान्तर कर्त्तव्य सुपदिशति—
 "प्रतिपराणीयोदैतीति । यति प्रतिनिवर्त्य स्वस्थान प्रापयितुं
 'प्रतिप्रस्थाता' 'उदैति' उद्गच्छेत् ‡ । "अग्नि मग्नीत्"—इति
 प्रेषसम्भार्जनयोर्मध्ये कर्त्तव्य मुक्ता, तत्सम्भार्जनप्रभृति प्रकृतिव
 देवानुष्ठेय मिति दर्शयति— "सम्भृजन्तीत्यादिना । एकस्मिन्
 प्यालीध्रे पूजार्थं बहुवचनम् । एव साहचर्याये 'अग्नी' 'सम्भृष्टे',
 'उभाविव' । एवकारोऽप्यथे । उभावपि अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारी
 'उत्तरौ आचारौ आचारयत' दीर्घधारया जुहुत । हविर्वेद्य
 मीना भेद प्रतिप्रस्थातु अपि दक्षिणेऽग्नौ आचारादिक सर्व प्रयोग
 जात मध्वर्युवदनुष्ठेयम् । अत एव तैत्तिरीयकम्— "यदेवाध्वर्यु
 करोति, तत प्रतिप्रस्थाता करोतीति § ।

"अध्वर्युरेवायावयेदित्यादि । प्रवरप्रयाजाज्यभागादिसम्प्रैषस्य
 प्रेषस्य ह्यतुरेकत्वात् कालभेदाच्च अध्वर्युर्यैव कृत प्रेष उभयत्रापि
 तन्मन्त्रेणोपकरोतीत्येवकाराभिप्राय । प्रवरादीना चीदकप्राप्ताना
 मनुवाद । तेषा स्वरूप प्रथमकाण्डे व्याख्यात मिति । नेह
 पठ्यते । प्रतिप्रस्थातुरपि कर्त्तव्य प्रतिपादयति— "उत्तरस्य वेदे

* पा० सू० ३ ४ ७६ ।

† का० श्रौ० सू० ५ ५ १३ क । ‡ का० श्रौ० सू० ५ ५ १४ ।

§ इति विशेषविधिश्च तै० सू० ६ ५ ३ ८ द्रष्टव्यम् ।
 ॥ ४१० ब्रा० (१ भा० ३२७—३४४ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

पितवस्त इत्यर्थः । 'तयो एव' 'एतन्व' यजमानस्य 'प्रजानां'
वरुणपाशगृहीतानां 'पाप्मानं' पाशविमोचनात् प्रागेदं मरुतः ।
'विमयूते' संविज्ञेययन्ति । 'तस्माद्' वरुणपाशविमोचनार्थाद्
यज्ञात्, 'प्राहुतिभ्यः' च पूर्वमेव करश्चपायाणां होमेन मरुतां
शमनं ७ युक्तमित्यर्थः ॥ २४ ॥

अग्निविगीषं विधत्ते— 'मा वा इति । 'सा' खलु पत्नी
'दक्षिणे' दक्षिणस्यां वेद्यां भवस्थिते आहवनीये 'अग्नी' 'जुहोति' ।
"यद् ग्राम इति † । तं पदगोऽभूद्य व्याचष्टे— "यद् ग्रामे
इत्यादिना ‡ । 'यत् एनः क्रियते', 'तत्' ग्रामे वा परण्ये वा
भवति । "यत् सभाया मिति, द्वितीयपादस्य क्तात्कर्त्तव्यानुयादः ।
तत्र प्रथमादे मनूद्य सभागब्दं व्याचष्टे— "यत्सभाया मिति ।
यत्समुच्चमङ्गैः एनः क्रियते इति योऽर्थः, अयमेव यत्सभाया
मिति मन्त्रभागः प्रतिपादयतीत्यर्थः । यदिन्द्रियपदस्य देवसङ्घ-
परत्वमाह— "यदिन्द्रिय इति । 'इन्द्रिये' इन्द्रसम्बन्धिनि देव-
समूहे । तदुत्तरभागमनूद्य व्याचष्टे— "यदेन इति । ग्रामादि-
स्यानेषु यत् पापचयं 'चक्रम्' कृतवन्तः, 'तत्' पापम् 'इदम्'
प्रदानो करश्चपातलक्षणेन हविषा 'अवयजामहे' समर्पयामः ।
'स्वाहा'-इति निपातो दानार्थं, स्थापितमिदं मस्तिदिति मन्त्रभाग-
स्यार्थः । 'तस्मात् सर्वस्मादित्यादि । कृतस्यैनसोऽवयजनं नाम
'तस्मात् सर्वस्मात्' 'प्रमोचनं' विज्ञेयः । ग्रामारण्यादिस्थानभेदेन
यत्तुविधमैनमः सङ्गहाय सर्वस्मादिति विज्ञेयम् ॥ २५ ॥

* 'शमनं'—इति च ।

† पा० मं १. ४५. १ ।

‡ का० शौ० छ० ५. ५. ११ ।

यजमानस्य मन्त्रजप विधत्ते— “अथेति । ‘अथ’ शब्दो होमानन्तर्ये, ‘ऐन्द्रीम् इन्द्रदेवताकाम्, ‘मरुत्वती’ मरुत्वशब्द-युक्ताम्, ‘सो पू ण इन्द्र’—इत्यादिका सृच * यजमानो जपेदित्यर्थः । उक्तं हि सूत्रकृता— “सो पू ण इति यजमानो जपति”—इति । मरुत्वदिन्द्रदेवताका सृच प्रशंसति— “यत्रेति । ‘मरुत पाप्मान मित्यादि । यदा खलु वरुणपाशेन बद्धा प्रजा, तासां यद् बन्धनकारिण पाप ‘मरुत’ ‘विमेषिरे’ विलोपितवन्तः, ‘तत’ तदानीं प्रजापति खलु ‘ईचासृक्ते’ पर्यालोचितवान्— ‘इमे’ खलु मरुत’ मदीया ‘प्रजा’ न विमर्षीरन्’ न विवाधेन ‘इति’ । २६ ॥

‘स एता मिति । ‘म’ प्रजापति पूर्वोक्तरूप पर्यालोच्य ‘एतां ऐन्द्री मरुत्वतीम्’ ऋचम् ‘अजपत’ । अत्रेन्द्रस्य प्रसङ्गमाह— “अत्र वा इति । ‘इन्द्र’ खलु अचियजाति, तस्येन्द्रस्य ‘विशो मरुत’, अचियो हि प्रजानां ‘निषेधा’ निरोधक, तेनेन्द्रेण ‘निषेधा’ निवारिता भवेयुः । ‘इति’ अनेनाभिप्रादेणेन्द्रदेवताकाया ऋचो जप इत्यर्थः ॥ २७ ॥

ता सृच पठति— “सो पू ण इति । अस्य चायं मयं । हे ‘इन्द्र ।’ ‘अत्र’ एषु ‘पृक्षु’ । सङ्ग्रामनामैतत् । अस्मदीया प्रजा ‘मा उ सु द्विसी’ । ‘हे शुषिन्’ बलवदिन्द्र । ‘देवे’ मरुद्भिः सहित ‘ते’ तव ‘अवया’ । अजपूर्वादु “अवया ज्ञेतवा’—इति णि निपात्यते । अथयजमानरूपकरणपात्रहोम ‘अस्ति’ खलु । ‘महयित्’ महतोऽपि ‘मीदुष’ सेतु ‘यव्या’ । “सुपा सुलुक्”—

रित्वादि । होता मोदत्वन्मिविति होदपदनम् । उत्तरस्या वेद्याः
सम्बन्धिनि 'होदपदने' स्थाने ; न दक्षिणस्या इत्यर्थः । 'प्रसूति'
अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ ; प्रयाजान् कर्तुं युगादाने प्रेरयति । "पु
प्रसवेभ्यर्ययोः"—इति ७ धातुः । 'प्रसूतौ' प्रेरितौ , अगुज्ञाता-
विन्यर्थः । "सुच आदायेति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातांसमयोरपि
प्रत्येकं जुहूपभृतौ स्तः १, तदभिप्रायेण सुच इति बहुवचनम् ।
"समिधो यज"—इति प्रथमप्रयाजसम्प्रैवः । द्वितीयादिषु "यज".
—इत्येव सम्प्रैवः ३ । वीष्ठा द्वितीयादिषु सर्वत्र सम्बन्धार्था ।
"चतुर्थे-चतुर्थे"—इति वीष्ठा द्वित्वापेक्षया । उभावपि 'चतुर्थे
चतुर्थे प्रयाजे' अपि हुत माज्यं जुह्वं 'समानयमानौ' प्रतिनयन्तौ
'नवभिः' नवमह्वर्यैः 'प्रयाजे' चरतः ३ ॥ ३० ॥

आज्यभागयोरपि प्रतिप्रस्थाद्विमाहित्यं विधातुं माह— "अथा-
ध्वर्युरिति । "उभावेवेति । उभावपि अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ भौवस्य
'आज्यस्य' सकाशात् 'चत्वरवदाय' जुष्टां चतुर्गृहीत्वैत्यर्थः । "वपट्-
कृते जुहुत इति । एकस्मिन्नेव वपट्कारे उभावपि सस्त्राह-
वनीये जुहुत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

"अथाध्वर्युरेवाह सोमायेत्यादि । एतेन द्वितीयाज्यभाग-
स्यानुष्ठानप्रकारः प्रतिपादितः । मामिधेनिप्रैवादौ 'आथास्य'
आथावणीन अध्वर्युरेवेति ॥ ३२ ॥

* अदा० प० ३१ धा० ।

† का० श्री० सू० ५. ५. १५ ।

‡ "यज्यतेजुषारौ"—इति का० श्री० सू० ३. ५. ७ । उत्तरौ-
दावनुषाजौ यज्यतेज्येव द्रियति, प्रथम एव देवान् यजेति"—इति तत्त
या० दे० । आप० श्री० सू० ३. ५. १ च दृश्यम् ।

§ "नव, याजं नवानुषाजम्"—इति का० श्री० सू० ५. ७. ७ ।

तत्र तत्र यत् प्रसङ्गत उक्तम्, तदिदानीं विधत्ते— “तद्य-
दिति । ‘यत्’ किमपि आयावणादिकं ‘वाचा’^१ कर्त्तव्यं वागि-
न्द्रियसाध्य मिति, ‘तत्’ ‘अध्वर्युरेव’ कुर्यात् । ‘प्रतिप्रस्थाता’
तूष्णीं क्रियमाणं मनुतिष्ठेत्, आयावणादिकं वाचा न प्रयुञ्जीत ।
इमा मेव श्रुति मभिप्रेत्य सूत्रित मापस्तम्बेन— “यत् किञ्च याचा-
कर्मणि अध्वर्युरेव तत् कुर्यात्”—इति ० । अस्य नियमस्य प्रयोजनं
माह— “तद्यदिति । ‘यत्र’ उत्तरस्या वेद्या ‘वषट् क्रियते’
होत्रा वषट्कारः प्रयुज्यते, ‘इदमेव’ अस्मिन्नेव स्थाने ‘अध्वर्युरेव
आयावयति’^१ ॥ ३३ ॥

“कृतानुकर एवेति । ‘प्रतिप्रस्थाता’ ‘कृतानुकरा’ कृतानु-
कुर्वाणाम् ‘अनुवर्त्तमानम्’ अनुगमनशीला ‘करोति’ । विपक्षे बाध
माह— “प्रत्युद्यामिनो मिति । ‘यद्’ यदि हि अध्वर्युवत् प्रति
प्रस्थातापि पृथगायावणं कुर्यात्, तदा ‘अत्राय’ वैश्यजातिं
‘प्रत्युद्यामिनी’ प्रत्युद्यमनशीला ‘कुर्यात्’ । “तस्मादिति, उक्ता-
नानुगमनम् ॥ ३४ ॥

“पाणावेवेति । एव सुभौ अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ आख्यभागाभ्या
प्रचर्य, ‘प्रतिप्रस्थाता’ हस्ते एव जुह्वपश्चतौ धारयन् ‘उपास्ते’
उपविशति, आ पयस्याप्रचरणकालात् । ‘अध्वर्यु’ ॥ ३५ ॥ ‘एतैः’

* आप० श्रौ० सू० ८. ५. १० । ‘वागिति वागिन्द्रियं सृज्यते, तज्जन्यो
आपारो वाचाकर्म, तत्साध्यं कर्म वाचाकर्मोपगमम्’—इति तद्वृत्तिः ।

† “प्रणीतापलोस्रतद्वर्त्तमानान्युतप्रव्यायुतप्रैषयजमानवाचन-
होत्रवदनवरणप्रशिञ्जालुलिपर्वान्नवान्तरैर्दामागपरायावभ्यस्त प्रतिप्र-
स्थाता”—इति का० श्रौ० सू० ५. ४. ३३ ।

‡ “कृतानुकरोऽन्यत्र दक्षिणस्याम्”—इति का० श्रौ० सू० ५. ॥ ३४ ।

आग्नेयादिभिः स्ववेद्या मासादितेः 'हविर्भिः' 'प्रचरति' । तानि हवींषि परिगणयति— "आग्नेयेनेत्यादिना ॥ ३५ ॥

"अथेताभ्या मित्वादि । एव मैन्द्रान्नपर्यन्तैः षड्भिर्हविर्भिरिष्टा 'अथेताभ्यां' वारुणीमारुतीभ्यां 'पयस्याभ्यां' 'प्रचरिष्यन्ती' यज्ञं तावध्वर्युप्रतिप्रस्थातारी मेघमेष्टो 'विपरिहरतः' । तदेव विपरिहरणं दर्शयति— "स य इति । "सः उत्तरस्या मेव पयस्यायां मेघीम्"—इत्यादिना ० विधानात् 'वारुण्यां मेघी' स्यात्, 'मारुत्यां मेघः' । तत्र यो मारुत्यां मेघो भवति, तं तत आहृत्य वारुण्यां स्थापयेत्; या च मेघो वारुण्याम्, तां तत आहृत्य मारुत्यां स्थापयेत् † । तदेतद् विपरिहरणं मनूय स्तौति— "तद्यदेव मिति । मेघो हि पुंस्त्वत्वाद् वीर्यरूपः ; वरुणस्य च त्रियजातिः ; तस्मिन् च त्रियमेवस्य निधानात् 'वीर्यं मेव एतत् धत्तः' । 'अवीर्या' वीर्यं सामर्थ्यम्, तद्रहिता खलु 'स्त्री' ; मरुतस्य वैश्वजातिः ; मारुते हविषि स्त्रीपगोमेषा निधानात् तां वैश्वजातिम् अवीर्यां वीर्यरहिता मेघं कुरुतः ॥ ३६ ॥

विपरिहरणानन्तरं वारुण्या पयस्यायाः प्रचरणं विधत्ते— "अथाध्वर्युरिति । "वरुणायानुमूहीति । होतारं प्रत्यनुवांष्याये सन्नेष सुप्ता, लुप्ता सुपस्तीर्य, 'असौ वारुण्यै' प्रष्टार्यं चतुर्थी । वारुण्या पयस्यायाः 'द्विरपद्यति' । 'सः' अथयध्वर्युः 'अन्यतरेण' पूर्वेण उत्तरेण वा 'अवदानेन' 'सह' कृत्यं 'मेघं' स्तुषि 'अवदधाति', पुनरभिधाय अथत्तप्रदेशे हविःप्रत्यञ्जनं कुर्यात् । न ततोऽतिक्रमणादीनि प्रकृतिवत् कुर्यादित्यर्थः ‡ ॥ ३७ ॥

प्रतिप्रस्थातुर्माहत्वा पयस्यायाः प्रचरणे विशेषः माह— “सव्ये पाणाविति । स्वकीये ‘सुचौ’ जुहपभृती अध्वर्युः आत्मीये ‘सव्ये पाणौ’ कृत्वा, ‘दक्षिणेन प्रतिप्रस्थातुः’ ‘वासोऽन्वारभ्य’, ‘मरुद्गोऽनुब्रूहि’—इति होतारं प्रतिप्रेष्य, उपस्तरणादिकं प्रतिप्रस्थाता कुर्यात् ।

स प्रतिप्रस्थाता पूर्वेषोत्तरेष वावदानेन सह कृत्स्नं मेघं सुचि अवदध्यात् । ततो मेघौ वारुण्या प्रत्यङ्गनेनेति । ततः प्रतिप्रस्थाता वेदीं मनिक्रामति । अनन्तरं अध्वर्युरेव तदीयं वासोऽन्वारभ्य मरुतो यजेति ब्रूयात् । होतुर्याज्यान्ते वपदृक्षते सति केवलं प्रतिप्रस्थाता दक्षिणे आहवनीये हविर्जुहोति, तं मनु किञ्चिद् वाचाप्याहरेत् । एतत् सर्वं सङ्गृह्य कात्यायनेन सूत्रितम्— “पयस्याप्रचरणकाले मेघौ व्यतिहरतोऽन्यतरेणावदानेन सह मेघं सव्येन सुचौ गृहीत्वा प्रतिप्रस्थातुर्वासो दक्षिणेन मरुद्गोऽनुवाचयति वारुणीवदवदानम्”—इति ॥ ३८ ॥

कायेन हविषा प्रचरणं विधत्ते— “अथेति । प्रधानयागानन्तरं मनुष्ठेयं स्विष्टकृदादिप्रयोगजातं सर्वं मनुक्रामति— “अध्वर्युरेवाहवनीये स्विष्टकृत इत्यादिना † । “अनुब्रूहि”—इति स्विष्टकृदयागस्य पुरोऽनुवाक्यामैषः । अनुष्ठितं प्रधानयागं न्यूनातिरेकदोषपरिहारेण स्विष्टं शोभनं यज्ञं करोतीति स्विष्टकृत् ।

“सर्वेषां मेवेति । आग्नेयादि कायान्तानाम् ‡ । “सकृदिति । प्रधानयागस्य । द्विरवदानप्रसक्तिं वारयति— “एतस्या एवेति । ‘एतस्याः’ माहत्वाः पयस्यायाः ‘एव’ हविषः सकाशात् स्विष्टकृदर्थं

* का० श्रौ० सू० ५. ५. १७-२० ।

† का० श्रौ० सू० ५. ५. २१ । ‡ ३५ ३६-कण्डिकामु द्रष्टव्यम् ।

‘सकृत्’ एव अवद्येत्, नान्यस्मादित्येवकारार्थः । चतुरवदानसम्पत्तये अभिधारणस्य द्वित्वं विधत्ते— “अथोपरिष्ठादिति । ‘द्वि’ क्रियाभ्याहृत्तिगणनेऽर्थे, “द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्”—इति ० दि-
शब्दात् सुच् ॥ ३८ ॥

“अथाध्वर्युरेव प्रागिदं मिति । प्रतिप्रस्थातुः प्राग्निवावदानं नास्तीत्येवकारार्थः । तस्य पयस्यारूपहविषः साक्षात्प्रवृत्तित्वात् प्रकृतौ साक्षात्प्राग्निवावदानस्यादृशनादित्यभिप्रायः । “इडां समवदायेति । सर्वेभ्यो हविर्भ्यः सम्भूय एकस्मिन्निडापात्रे अवद्यादित्यर्थः । “अति प्रजिहीत इति । उत्तरां वेदिं मतिक्रमय्य तदिडापात्रं प्रगमयेदित्यर्थः † । “भो हाड् गती”—इत्यस्मात् ‡ अन्तर्णीतण्यर्थाद्विष्टि रूपम्, “भृजा मित्”—इति § अभ्यासस्येत्वम् । “माहृत्यै पयस्याया इति, पठार्ये चतुर्थी । “द्विरन्यस्याभिधारयतीति । अध्वर्युरेव, न प्रतिप्रस्थाता ॥ ३० ॥

“अथाध्वर्युरेवाह ब्रह्मन् प्रस्थास्यामीति । इडोपह्वानादिकं प्रकृतिपदेव कृत्वा, अनुयाजार्थं मभ्यनुष्ठापकं मिमं प्रैषं अध्वर्युरेव श्रूयात् । “यत् किञ्च वाचा कर्तव्यं मध्वर्युरेव तत् करोति”—इति प्राक् प्रतिपादितस्यायं प्रपञ्चः ।, प्रैषार्थः प्रकृतिवर्णितः । “स सुचोरेवेत्यादि । ‘सः’ अध्वर्युः ‘सुचोः’ जुहूपभृतोः ‘एव’ ‘पृषदाज्यं’ दधिमिथ माज्यं ‘व्यानयते’ विविध मासिञ्चति । पृषदाज्यधानीमतं पृषदाज्यं जुह्वा मर्दं मासिञ्च, शिष्ट माज्यं सुपभृति

* पा० सू० ५. ४. ३८ ।

† का० श्रौ० सू० ५. ५. २२ ।

‡ जु० प० ७ धा० ।

§ पा० सू० ७. ४. ७६ ।

॥ पुरस्तात् २८२ प० ८ पं० दृश्यम् ।

प्राप्तयेदित्यर्थः । प्रतिप्रस्थातु पचद्वय माह— “यद्य यदीति ० ।
प्राज्यग्रहणकाले यदि प्रतिप्रस्थाता पृथुदाज्य गृह्णीयात्, तत
पृथुदाज्यम्, इदानीं स प्रतिप्रस्थाता अध्वर्युवत जुह्वपभृतो द्विधा
व्यासिञ्चेत् । “उतो इति, पचान्तरद्योतने । यदि तु तत्र ग्रहण
समये पृथुदाज्य न गृहीतं भवति, तदा स प्रतिप्रस्थाता उपभृति
स्थित यदेवाज्य विद्यते, तथौपभृतस्याज्यस्य चर्चं प्रथमं जुह्वा
मासिच्य, शिष्टं माज्यं चतुर्थे प्रयाजे आसिञ्चेदित्यर्थः ।

प्राप्तेचनानन्तरं कर्त्तव्यं मतिक्रमणादिकं सुपदिशति— “ता
उभावेवेत्यादिना । ‘देवान् यज’—इति प्रथमोऽनुयाजप्रैषः । ‘यज यज’
—इत्यादि सर्वत्र । “नित्यवीष्मयो”—इति * यजेत्यस्य द्विर्वचनम् ।
जौहवेन पृथुदाज्येन त्रिरिद्धा, ‘चतुर्थे चतुर्थे’ अनुयाजे औपभृतम् ।
‘समानयमानौ’ उभावपि अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ ‘नवभि चतुयाजे’
‘चरत’ प्रचरत इत्यर्थः । उभयापेक्षया ‘चतुर्थे चतुर्थे’ इति वीष्मः ।
प्रयाजानुयाजानां तत्कालाकालं सम्भूय प्रशंसति— “तद्यदिति ।
“प्रयाजानुयाजौ यज्ञाह्ने”—इति † निपातनात् कुत्वाभावः ।
नव प्रयाजा अनुयाजाश्च यस्मिन् इत्युभयत्र बहुव्रीहिः, शिष्टं
मुक्तार्थम् ॥ ४१ ॥

अनुयाजानन्तरभावि सुग्व्यूहनादिकं मपि चोदकप्राप्तं सुभा
भ्यां कर्त्तव्यं मित्यनुक्रामति— ‘ता उभावेवेत्यादिना § । “परिधि
मभिपद्येति । मध्यम परिधि मन्वारस्येत्यर्थः । उक्तं हि कात्या

* प्रतिप्रस्थाता च न वा (गृह्णाति) —इति का० श्रौ० ५०४ ३१ ३२ ।

† पा० सू० = १ ४ ।

‡ पा० सू० ७ ३ ६२ ।

§ का० श्रौ० सू० ५ ५ २४

यनेन— “प्रयमं परिधिं गृहीत्वाथाव्याहृयिता देव्या”—इति ० ।
 “इपिता देव्या”—इति सूक्तवाक्यैः प्रकृतावेव व्याख्यातः † ।
 “समुत्सृज्यत इति । “लुप्तं छेदने” ‡ । समुच्छिन्नतः, समुद्गृहीत
 इति यावत् । “उभावनुप्रहरत इति । सूक्तवाक्येऽनूच्यमाने ‘उभौ’
 अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ ‘अनुप्रहरतः’ स्वं स्वं प्रस्तर मग्नीं प्रक्षिपत
 इत्यर्थः । “यदा होतेति । ‘यदा’ खलु होता सूक्तवाक्यं परिसमापयति
 (४२), ‘अथ’ अनन्तरम् ‘आग्नीत्’ आग्नीध्रः ‘अनु प्रहर’—‘इति’
 अध्वर्युं प्रति ‘आह’ । “उभावेवेति । यथाप्यनुप्रहरेत्येकवचने
 नाध्वर्युरेव प्रेर्यते, तथापि कृतानुकरत्वात् § प्रतिप्रस्थातुरपि
 तृणानुप्रहरणं विद्यत इत्यर्थः । “आमाना उपसृज्येते इति ।
 “चक्षुष्या”—इति ॥ मन्त्रेण । तथा च सूत्रितम्— “चक्षुष्या इत्या
 मान मालभते”—इति ¶ ॥ ४२, ४३ ॥

संवदस्त्रागानम्नीदित्यादीना मुक्तिप्रत्युक्तिरूप यदस्ति, तद-
 ध्याग्नीध्रस्य अध्वर्युणोक्तेनैवेत्यभिप्रेत्याह— “अथाहेति । ‘अथ’
 अनन्तरं “संवदस्त्र”—‘इत्याह’ आग्नीध्रः । तच्च संवदन मुक्ति
 प्रत्युक्तिरूप मनुक्तामिति— “अगानिति । ते च मन्त्राः प्रकृतौ
 व्याख्याताः ०० । तेषु च विभागः सूत्रकृता दर्शितः— “एतेषां

* का० थौ० मू० १. ६ १ ।

† १ ८ ३ १०— १ भा० ५६०, ५७१ पृ० ।

‡ तु० उ० १५१ पा० ।

§ इतः पूर्वं मेयोक्तम्, टीकितञ्च तत्र द्रष्टव्यम् (३०५ पृ०) ।

॥ वा० सं० २ १६ १० ।

¶ का० थौ० मू० ३. ६. १५ ।

** १ ८ ३ २ — १ भा० ५६३ ५७३ पृ० ।

सवदस्वागाच्छ्रौषडित्यग्नीच्छेप मितरो व्यत्यास ब्रूत ”-इति ॥
 “स्वगा दैव्या”-इति श्रुवाकप्रैष भध्वर्युरेव ब्रूयात् । परिधि
 प्रहरणादिक तूभाभ्या मेवानुष्ठेयम् । ‘उभौ सुच इत्यादि । ‘सम्प्र
 गृह्य’ सम्यग् गृहीत्वा विमोचनार्थं ‘स्फेः सादयत ’ ॥ ४४ ॥

“अथाध्वर्युरेवति । “प्रतिपरेत्येति । आहवनीयदेशात् प्रति
 निहत्य, गार्हपत्यसमीप गत्वैत्यर्थ । “उपास्त इति । पत्नी
 सयाजसमये तूष्णीं मुपविशेत् प्रतिप्रस्थाता । न तु तस्य तदानी
 कृतानुकरत्वं मपेक्षित मित्यर्थ । “पत्नी सयाज्योदैत्यध्वर्युरिति ।
 पत्नीसयाजानन्तर माहवनीयदेश गत्वैत्यर्थ ॥ ४५ ॥

“क्षीणि समिष्टयज्ञपीति । तानि च पूर्वस्मिन् वैश्वदेव
 ब्राह्मणे व्याख्यातानि † । ‘तूष्णीं मेवेति । प्रतिप्रस्थातु समिष्ट
 यज्ञूर्होमसमये आह्वीय सुच तूष्णीं मेव दक्षिणाग्नीं प्रगृह्णीयात् ।
 सुगात माज्य धारयेत्, तन्मन्त्र स्वाहाकारी वा न विव्यते
 इत्यर्थ ॥ ‡ । ‘तद् ये वैश्वदेवेनित्यादि । वैश्वदेवयाजमाने समासे
 ‘यजमानयो ’ यजमानपत्नीोर्ये ‘वाससी, ते परिहिते भवत ।

वरुणप्रघासाङ्गत्वेनावभृथगमन विधत्ते—‘अथास्या इत्यादि ।
 यां वरुणदेवताका पयस्या तस्या । ‘चामकर्पमित्यम्’ चामोऽति
 पाकेन दग्ध पात्रे संसक्त , ‘कृष विलेखने’ कृष्यते इति कर्प ।
 चामस्यासौ कर्पयेति चामकर्प , तेन मिथ्य हवि ‘आदाय,
 ‘अवभृथम्’ उदकं प्रति ‘यन्ति’ ऋत्विग्यजमाना , उदकसमीप
 गच्छेयुरित्यर्थ । गमनस्य प्रयोजन माह— “वरुण्य वेति ।

* * का० श्रौ० सू० ३ ६ १६ ।

† पुरस्तात् २७१८० ४५० दृष्टव्यानि ।

+ का० श्रौ० सू० ५ ५ २८

‘एतत्’ चामकर्षमिश्रं हविः ‘वरुण्यम्’ वरुणसम्बन्धि, पापदेवतया सम्बद्ध मित्यर्थः ; “यो विदग्धः स नैर्दृतः”—इतिश्रुतेः ० । यद्वा पदस्थायी वरुणदेवताकत्वात् तद्यागशिष्टं सर्वं मपि वरुण्यम् । अतः ‘निर्वरुणतायै’ वरुणसम्बन्धराहित्याय अवभृथगमनं युक्त मित्यर्थः ।

सौमिकावभृथवत् प्रसक्तं सामगानं निषेधति— “तत्र न सामेति । अवभृथगमनसमये हि “अग्निष्टपति”—इति साम न प्रस्तोत्रा गीयम् ॥, ‘तत्र’ तस्मिन् वरुणप्रघासाद्भावभृथगमने तत्र गातव्यम् । तदुपपादयति— “न हीति । सोमपाने हि स्तोत्रादिरूपेण साम्नां प्रयोगात्, तदद्भावभृथगमनेऽपि सामगानं मयुक्तम् । ‘न’ खलु ‘अत्र’ वरुणप्रघासे ‘साम्ना’ ‘किम्’ अपि प्रयोजनं ‘क्रियते’, अतोऽप्रयुज्यमानस्य साम्नोऽवभृथेऽप्यप्रयोग एव युक्त इत्यर्थः । अतः ‘तूष्णीम्’ अमन्त्रकम् ‘एव’ अवभृथसमीपम् ‘अभ्यवेत्य’ “अवभृथ निचुम्मुष”—इति मन्त्रेण § चामकर्षमिश्रं हविः ‘उपमारयति’ अग्नौ प्रक्षिपति । सूत्रितच्चेद— “वारुणीनिष्कापिणावभृथं तूष्णीं मेत्याभ्यवेत्य मज्जयत्यवभृथेति”—इति ॥ ४४६ ॥

* तै० सं० २. ६. ३. ४ ।

† “न गायति, अग्निष्टपति प्रतिदृष्टव्यधोऽज्ञाव इति”—इत्याम्नास्यति चेदोपरिष्ठात् (३ का० ४ व० ५ ब्रा० ८ क०) ।

‡ यद्विंश-ब्राह्मणस्य तृतीयप्राठके प्रथमखण्डे एतदिवरणं स्फुटम् । तन्नामखरूपानु योनिगाने १२, १, ४० द्रष्टव्यम् । वार्ष्णेयनामनार्द्धके त्वेतदवभयभाषेत्येवास्मात् । एतद्वन्मूलक मेवायिष्टोमसाम मूले ६, २, ४ अतम् ।

§ मत्त एष वा० सं० ३, ४८ । ॥ का० यौ० भू० ५, ५, २६, ३० ।

“भवभ्येति । मन्त्रस्थाय मयं — सोमलिप्तानि पात्राणि
 अवाचीनान्यस्मिन् क्रियन्त इत्यवभ्य । अवपूर्वात् भव औषादिक
 यक् प्रत्यय । हे ‘अवभ्य ।’ ‘निचुम्पुण’ नितरा पुण्यहेतुर्मव ।
 ‘पुण कर्मणि शुभे ७’ इत्यस्माज्ज्ञोति व्यत्ययेन दिवंचन मभ्यासस्य
 पुगागमयकारादेशश्च । यद्वा, “बुप मन्दाया गतौ †”-इत्यस्मा
 ज्ञोति वर्णव्यत्यये रूप ज्ञेयम् । नीचीन गच्छेत्यर्थः । यतश्च
 ‘निचेरु’ नितरा चरणशील ‘असि’, अतो ‘निचुम्पुण’ नीचीन
 गच्छ । ‘देवै’ इन्द्रिये , तदधिष्ठातृदेवै ‘देवकृतम एन’ देव
 विषय यदेन कृत मस्ति, अह तत् ‘अवायासिपम्’ अवाचीन प्राप
 यामि , अप्सु प्रक्षिपामीत्यर्थः । “या प्रापणे ‡”-इत्यस्माद्बुद्धि
 “यमरमनमाताम्”-इति सगिटौ § । तथा ‘मत्तै’ मनुष्ये
 ऋत्विग्नि ‘मर्त्यकृत’ मनुष्यविषये यत् कृत मीन , तदपि
 ‘अवायासिपम्’ । हे देव स्वामिन् । अवभ्य । ‘पुररावण’ पुरु
 रावणशीलान् बहुविधाक्रोधकारणान् । रौतेरौषादिको ऽसि
 प्रत्यय ।। यद्वा, “रा दाने ¶”-इत्यस्मात् “आतो मनिन्कनिब
 धनिपय”-इति ७७ कनिप । पुरु बहुल ससारदु ख राति ददा
 तीति पुररावा, तस्मात् इन्द्रियहिसकात् वरुणपाशग्रहणलक्ष
 णात् पापात् अस्मान् पाहीति । एव मनेन मन्त्रेण चामकर्तमिय
 हवि शेष जायापती जुहुत । तदुक्तं सूत्रकारेण— “जायापती
 आतोऽमज्जन्तावन्योन्यस्य पृष्ठे धावत”-इति †† । पूर्वयोर्वाससो

* तु० प० ५३ धा० ।

† आ० प० ४०३ धा० ।

‡ उ० ४ पा० २४२ मू० ।

§ पा० म० २ ४ ७४

† आ० प० ४०३ धा० ।

‡ पा० मू० ७ २ ७३ ।

¶ अ० प० ४७ धा० ।

†† का० श्रौ० मू० ५ ५ ३१ ३२ ।

दानं विधत्ते— “काम मिति ॥ । स्नानानन्तरं मन्ये वामसी परि-
 धाय † । पूर्वपरिधानं निषिद्धम् ; “न दीक्षितवसनं परिदधीत”
 -इति श्रुतेः ‡ । एतद्दानं प्रथमं सति— “स यथेति । ‘यथा’
 खलु ‘अहिद्वयो निर्मुच्येत’, ‘एवम्’ पूर्वपरिहितवाससं सर्वस्मात्
 पापादेयं यजमानो निर्मुच्यते ॥ ४७ ॥

अवभृथानन्तरं कैशशश्रुवपनं विधत्ते— “अथेति । कैशश
 शश्रुणि च ‘कैशशश्रू’, प्राण्यहत्वादेकवद्भावः । ‘उम्मा’ वापयित्वे-
 त्यर्थः । समारोहणपुरश्चरं गृहे प्रत्यागमनं विधत्ते— “समारो-
 ह्येति § । ‘अग्नी’ गार्हपत्याहवनीयो । “एतेन यजत इति ।
 वरुणप्रघासाख्येन यागेनेत्यर्थः । “न हि तदिति । वरुणप्रघास-
 निमित्ताया सुत्तरवेद्यां ‘यत्’ अग्निहोत्रहवनम्, न तद् युज्यत
 इत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् कारणात् वरुणप्रघासस्थानादुदव-
 सानं ॥ कर्त्तव्य मिति निगमयति— “तस्मादिति । समारोपणा-
 नन्तरं तस्मात् स्नानात् निष्कम्य ‘गृहान्’ ‘इत्वा’ गत्वा, ‘निर्मम्य’,
 तत्र ‘पौर्णमासेन’ यागेन ‘यजत’ । एतदप्रतिष्ठाहेतुना स्तौति—
 “उत्तमयज्ञ इत्यादिना । दर्शपूर्णमासवस्त्रातुर्मास्याना मनुष्ठान
 बाहुल्याभावात् उत्तमयज्ञत्वम् । अतस्तेषां सप्रतिष्ठाहेतु-
 त्वेन ¶ तदनुष्ठाने यजमानस्यापि सप्रतिष्ठा सम्भाव्येत ; अतः

* “पूर्वे दद्यादघ्नितेभ्यो यस्मा इच्छितं”—इतीह का० श्रौ० ५. ५. ३४ ।

† ‘परिधापयेत्’—इति च ।

‡ का० श्रौ० सू० ५. ५. १३ अपि ।

§ का० श्रौ० सू० ५. ५. ३५. ३६ ।

॥ इतोऽनन्तरं ‘[निष्कम्य]’—इति च ।

¶ ‘सप्रतिष्ठत्वेन’—इति च ।

तस्य प्रतिष्ठायै स्वयं प्रतिष्ठितः पौर्णमासयागः सम्पद्यत इत्य-
र्थः । “तस्मादुदयस्यतीति , वरुणप्रघासदेशाविक्रमणविधेर्निगम-
नम् ॥ ४८ ॥ ३ [५. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम् .)

वरुणप्रघासैर्वै प्रजापतिः । प्रजा वरुणपाशात् प्रा-
सुञ्चता अस्थानमौवा अकिल्बिषाः प्रजाः प्राजायन्ता-
थैतेः साकमेधैरेतैर्वै देवा वृत्र मघ्नन्नेतैर्वै वृत्रं व्यजयन्त
येयु मेषां विजितिस्तां तथोऽएवैष एतैः पाप्मानं द्विपन्तं
भ्रातृव्यए हन्ति तथोऽएव विजयते तस्मादाऽएष एतै-
श्चतुर्थे मासि यजते स वै द्वाह मनूचीनाहं यजमे ॥ १ ॥

स पूर्वद्युः । अग्नयेऽनीकवतेऽष्टाकपालं पुरो-
डाशं निर्वपत्यग्निं ह वै देवा अनोकं कृत्वोपमेयुर्वृषुः

• ‘धेनुर्देसिना, अग्नो वा , यद् , द्वादश वा’—इति का० यौ० सू० ३७—

४० । व्याप० यौ० सू० ८ अध्या० ५—८ क० १२६ सूत्राणि चेह दृश्यानि ।

† ‘नेर्गैवृ’—इयमि डा० पेशर इह ।

हनिष्यन्तः स तेजोऽग्निर्नाव्ययत तथो ऽएवैष एतत्
पाप्मानं दिपन्तं भ्रातृव्यं हनिष्यन्नग्निं मेवानौकं
कृत्वोपमेति स तेजोऽग्निर्न व्ययते तस्मादग्नये-
ऽनौकवर्ते ॥ २ ॥

अथ मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यः । मध्यन्दिने चरु
निवपति मरुतो ह वै सान्तपना मध्यन्दिने व्यृत्रं
सुन्तेषुः सु सन्तप्तोऽनन्नेव प्राणान् ० परिदोर्णः शिष्ये
तथोऽएवैतस्य पाप्मानं दिपन्तं भ्रातृव्यं मरुतः सान्त-
पनाः सुन्तपन्ति तस्मान्मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यः † ॥ ३ ॥

अथ मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः । शाखया वत्सान-
पाकृत्य पवित्रवति सन्टोह्य तं चरुं श्रपयति चरुं
ह्येव स यन्नं क्व च तण्डुलानावपन्ति तन्मेधो देवा
दधिरे प्रातर्वृत्रं हनिष्यन्तस्तथोऽएवैष एतत्पाप्मा-
नं दिपन्तं भ्रातृव्यं हनिष्यन्मेधो धत्ते तद्यत्चीरौ-
दनो भवति मेधो वै पयो मेधस्तण्डुलास्तु सुभुयं मेध-
मात्मन्वत्ते तस्मात्चीरौदनो भवति ॥ ४ ॥

तथावृत् * । सैव स्त्रीणां ज्वेदिर्भवति या मरुद्भ्यः
सान्तपनेभ्यस्तस्यामेव स्त्रीणांयां ज्वेदौ परिधींश्च शुक-
लांश्चोपनिदधति तथा सन्दोद्य चरुं शपयति शपयि-
त्वाभिघार्योदासयति ॥ ५ ॥

अथ हे पिशीले वा पावगौ वा निर्णेनिजति ।
तयोरेनं द्वेधोदरन्ति तयोर्मध्ये सर्पिरासेचने कृत्वा
सर्पिरासिञ्चति । सुवं च सुचं च सम्मार्ष्ट्यैता-
ऽभोदनावादायोदैति सुवं च सुचं चादायोदैति सु-
व्रमा मेव स्त्रीणां ज्वेदि मभिमृश्य परिधीन्परिधाय
यावतः शुकलान् कामयते तावतोऽभ्यादधात्यैता-
ऽभोदनावासादयति सुवं च सुचं चासादयत्युपवि-
शति होता होतृपदने सुवं च सुचं चादुदान
आह ॥ ६ ॥

अग्नयेऽनुब्रूहीति । आग्नेय माज्यभागं सुदक्षिण-
स्थौदनस्य सर्पिरासेचनाच्चतुराज्यस्यावदायातिक्रा-
मत्यतिक्रम्याश्राव्याहाग्निं यजेति व्यपट्कते जु-
होति ॥ ७ ॥

अथाह सोमायानुब्रूहीति । सौम्य माज्यभागः
सु खाल्याऽ एव चतुराज्यस्यावदायातिक्रामत्यतिक्र-
म्याश्राव्याह सोमं यजेति व्यपट्कृते जुहोति ॥ १३ ॥

अथाह मरुद्गो गृहमेधिभ्योऽनुब्रूहीति । स उप-
सृणीत ऽञ्चाज्य मथास्य चरोर्द्विरवद्यत्यथोपरिष्ठादाज्य-
स्याभिधारयति प्रत्यनक्तावदाने ऽच्यतिक्रामत्यतिक्रम्या-
श्राव्याह मरुतो गृहमेधिनी यजेति व्यपट्कृते
जुहोति ॥ १४ ॥

अथाहाग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीति । स उप-
सृणीत ऽञ्चाज्य मथास्य चरोः सकृदवद्यत्यथोपरिष्ठाद्
द्विराज्यस्याभिधारयति न प्रत्यनक्तावदान मतिक्राम-
त्यतिक्रम्याश्राव्याहाग्निं स्विष्टकृतं यजेति व्यपट्-
कृते जुहोति ॥ १५ ॥

अथेडा मेवावद्यति न प्राश्निचम् । उपहूय
प्राश्नन्ति यावन्तो गृह्या हविरुच्छिष्टाशाः सुस्ता-
वन्तः प्राश्नीयुरथो ऽअप्यृत्विजः प्राश्नीयुरथो ऽअप्यन्ये
ब्राह्मणाः प्राश्नीयुर्यदि बहुरोदनः स्यादथेता मनिर-
शितां कुम्भी मपिधाय निदधति पूर्णदब्बाय मातृ-
भिर्वत्सान्त्वमवाज्जन्ति तदु पशवो मेध मातृमन्दधते

यवाग्नेतां रात्रि मग्निहोत्रं जुहोति निवान्यां प्रात-
र्दुहन्ति पितृयज्ञाय ॥ १६ ॥

अथ प्रातर्हुते वाहुते वा । यतरथा कामयेत्
सोऽस्या ऽअनिरगितायै कुम्भ्यै दर्व्योपहन्ति पूर्णां दर्व्विं
परापत सुपूर्णां पुनरापत । वृक्षेव वृक्षीणावहा
ऽइष मूर्जं शतक्रतविति यथा पुरोऽनुवाक्यैव मेधैत-
यैवेन मेतुस्मै भागाय ह्वयति ॥ १७ ॥

अथऽर्षम माह्वयितवै ब्रूयात् । स यदि रुयात्स
व्वषट्कार इत्यु, हैक ऽआहुस्तस्मिन्वषट्कारे जुहु-
यादित्यथो ऽइन्द्र मेवैतत् स्वेन रूपेण ह्वयति वृक्ष
वधायैतद्वा † ऽइन्द्रस्य रूपं यदृषभस्तरस्वेनैवेन मेतद्रू-
पेण ह्वयति वृक्षस्य वधाय ‡ स यदि रुयादा स
ऽइन्द्रो यज्ञ मगन्त्सेन्द्रो मे यज्ञ इति ह विद्याद्यद्यु
न रुयाद्वाक्ष्यं एवं दक्षिणत आसौनो ब्रूयात्जुहु-
धोति सैवेन्द्रो वाक् § ॥ १८ ॥

स जुहोति । देहि मे ददामि ते नि मे धेहि

* 'जाय'—इति ग, घ ।

† 'वधायैतद्वा'—इति क, छ ।

‡ 'वधाय'—इति क, छ ।

§ 'वाक्'—इति ग, घ ।

अथाह सोमायानुब्रूहीति । सौम्य माज्जभागत्
स उत्तरखौदनस्य सर्पिरासेचनात्तुराज्यस्यावदाया-
तिक्रामत्यतिक्रम्याश्रुव्याह सोमं यजेति व्यष्टकृते
जुहोति ॥ ८ ॥

अथाह मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्योऽनुब्रूहीति । स
दक्षिणखौदनस्य सर्पिरासेचनात्तुत आज्यमुपस्तृणीते
तस्य द्विरुद्यत्यथोपरिष्ठादाज्यस्याभिधारयत्यतिक्राम-
त्यतिक्रम्याश्रुव्याह मरुतो गृहमेधिनो यजेति व्यष्ट-
कृते जुहोति ॥ ९ ॥

अथाहाग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीति । स उत्तरखौ-
दनस्य सर्पिरासेचनात्तुत आज्यमुपस्तृणीते तस्य
द्विरुद्यत्यथोपरिष्ठादाज्यस्याभिधारयत्यतिक्रामत्यति-
क्रम्याश्रुव्याहग्निं स्विष्टकृतं यजेति व्यष्टकृते
जुहोत्यथेडा मेवावद्यति न प्राशिव मुपहृय मार्जयन्त
ऽएतन्वेक मुयनम् ॥ १० ॥

अथेदं द्वितीयम् ० । सैव स्त्रीणां वेदिर्भवति या
मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यस्तस्या मेव स्त्रीणां वां वेदौ परि

धींश्च शकलांघोपनिदधति तथा सन्दोह्य चरुं श्रप-
यति नृदेव ० प्रतिवेश माज्य मधिश्रयति श्रपयित्वा-
भिघार्योद्वाख्यानक्ति स्थाल्या माज्य मुदासयति सुवं च
सुचं च सम्मार्ष्ट्यैतत् सोख † मेव चरु मादायोदैति
स्थाल्या माज्य मदायोदैति सुवं च सुचं चादायो-
दैति स द्रुमा मेव स्तोत्रां व्वेदि मभिमृश्य परिधौन्परि-
धाय यावतः शकलान् कामयते ‡ तावतोभ्या § दधा-
त्यैतत् सोख ॥ मेव चरु मासादयति स्थाल्या माज्य
मासादयति सुवं च सुचं चासादयत्युपविशति होता
हीतृपदने सुव च सुचं चाददान आह ॥ ११ ॥

अग्नयेऽनुब्रूहीति । आग्नेय माज्यभागत् सु
स्थाल्ये चतुराज्यस्वावदायातिक्रामत्यतिक्रम्याथा-
व्याहाग्निं यजेति व्वपट्कृते ब्रूहीति ॥ १२ ॥

* 'नृदेव' - इति क, ङ ।

† 'सोख' - इत्यपि डा० वेबर इष्टः ।

‡ 'कामयते' - इति च इटो डा० वेबर इष्टः ।

§ 'भ्या' इति च डा० वेबर इष्टः ।

॥ यन्मात्रे भोप - इत्येव पाठो इष्टः कस्मिंश्चिन् पुस्तके डा० वेबर इष्टः

नि ते दधे । निहारं च हुरासि मे निहारं निह-
राणि ते स्वाहेति ० ॥ १६ ॥

अथ मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः । सप्तकपालं पुरो-
डाशं निर्व्वपति मरुतो ह वै क्रीडिनो ब्रूवन् हनि-
ष्यन्त मिन्द्र मागतं तु मभितः परिचिक्रीडुर्मह्यन्त-
स्तथो ऽएवैतं पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यं हनिष्यन्त
मभितः परिक्रीडन्ते मह्यन्तस्तस्मान्मरुद्भ्यः क्रीडि-
भ्यो ऽद्यातो महाहविष एव तद्यथा महाहविष-
स्तथो तस्य ॥ २० ॥ ४ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [५. ३.] ॥

अथ शाकमेधाख्यस्य विधित्सितस्य तृतीयस्य पर्वणः † पाप-
रूपगद्गुजयहेतुत्वं वक्तुं वृत्तान्तं सङ्कीर्तयति— “वरुणप्रघासे-
रिति । ‘अनमीवाः’ रोगरहिताः अकिस्त्रियाः, तन्निदानभूत-
पापपरिहीनाः । “अयेतेरिति । वरुणप्रघासानन्तरं मनुष्यैः
‘एतैः शाकमेधैः’ प्रजापतिः ता एव प्रजा विजितपापा अक-
रोत् । एतेषां विजयहेतुत्वं मास्थायिकया प्रतिपादयति—
“एतैर्वा इति । ‘हवम्’ आवरणशीलम्, एतन्नामानं मसुर मित्यर्थः ।

* ‘स्वाहेति’—इति ग, घ ।

† “कार्त्तिक्यां शाकमेधा ब्राह्मम्”—इत्यादिस्मृत्यन्वयो ज्ञेयः (५. १. १) ।

“येय मेया मिति । ‘एया’ देवाना वृत्रहनन कर्मणा ‘येय’
 ‘विजिति’ विजयो विद्यते, व्यजयन्तेति सम्बन्धः । अथाप्येषा
 तत्फलसाधनत्वं भाव्य— “तयो एवैष इति । ‘द्विपन्त’ द्वेपण
 शील मनर्थकारण पापरूपं ‘भ्वाटव्य’ गतु मिति सामा
 नाधिकरण्येन सम्बन्धः । “तयो एव विजयत इति । तथा
 हत पापमतु , तत्त्वजातीयस्यापि निवृत्त्या सर्वत्र साकमेध
 याजिनो विजय एव , न कुत्रचित् प्रतिवृत्तिरित्यर्थः ।

उक्त मर्थं हेतुतया इदानीं विधत्ते— “तस्मादिति । यस्मात्
 उक्तफलहेतव साकमेधा , ‘तस्मात्’ ‘एय’ वक्ष्यप्रवासैरिष्टवान् ।
 पुन ‘चतुये मासि’ ‘एते’ साकमेधेर्यजितः । अनौकवत्यादीना साक
 मेधगताना मिष्टीना बहुत्वादेतेरिति बहुवचनम् । अश्वर्ष्यसाध्यत्व
 विधत्ते— “स वा इति । इयोरङ्गो समाहारो षड् । “तद्वि
 तार्थः”— इति ० समासः । “सङ्ख्यादे समाहारे’—इति †
 अङ्गादेशस्य प्रतिषेधः । “अनूचीनाह मिति । अनु सम्यग्वच
 तीत्यन्वक् , अन्वगीवानुचीनम् , “विभाषाचेरदिकस्त्रियाम्”—
 इति ‡ स्तार्थिक खच् प्रत्ययः । अनूचीन मेरुस्तर्थेण वत्तं
 मानं मद् अनूचीनाहम् । “राजाह सखिभ्य”—इति § टच्
 समासान्तः ॥ १ ॥

तत्र पूर्वदिवसे प्रातर्मध्याह्नसायाह्नेषु तिस्र इष्टयोऽनुष्ठेया ,
 तत्र प्रथम विधाय स्तौति— “स पूर्वेषुरित्यादिना ॥ । “सद्य

परत्'—इत्यादिसूत्रेण * पूर्वदिनशब्दस्य पूर्वगुरिति निपात ।
 साकनेधेषु प्रधानभूता महाहविराभ्या इष्टिर्यस्मिन् दिवसेऽनुष्ठीयते,
 तत पूषदिवसे चतुर्हस्या प्रातरनीकवद्गुणविशिष्टायाऽभ्येष्टकपा
 स्तेषु सम्प्रत पुरोडाश निर्वपेदित्यर्थ । 'अनीक कृत्वेति । प्रमुख
 कृत्वत्यर्थ । 'स तेज इति । स च तेजोऋपोऽग्नि इतकृतात् उप
 द्रवात् न 'अव्ययत' प्यथा न प्राप्तवान् । दृष्टान्तिकेन योज्यते—
 'तयो एवेति इति । चक्षतेतोरनीकवद्गुणविशिष्टः पुरोडाश-
 देवताया अग्नेर्युक्त मित्याह— "तस्मादिति ॥ २ ॥

मध्यन्दिनेऽनुष्ठेया मिष्टि विधाय प्रशंसति—'अथेति । देवता
 विमोदय सुपपादयति— "मरुतो ह वा इति † । 'मरुतो'
 हि सन्तपनकारिण 'सान्तपना' । तथाविधा मरुती मध्य
 न्दिनसमये इतम् अक्षर 'सन्तेषु' सन्तप्त कृतवन्त । स च
 सन्तप्त सन् भ्वासप्रश्वासौ कुर्वन् परिदीर्घे' विदारितसर्वावयव
 'मिष्टे' शयन कृतवान् । "तयो एवेति , फलकयनम् ॥ ३ ॥

सायाहो वृत्तं व्या मिष्टि विधत्ते— 'अथेति । गृहमेधित्वगुण
 विशिष्टेभ्यो 'मरुद्वा' चरु अययन्ति'—इत्युपरितनेन सम्बन्ध ।
 अययनप्रकार माह— 'शाखयेति ‡ । दर्शयागवत् शाखा
 हरण वत्सापाकरणे कृत्वा , शाखापवित्र निर्माय , तद्वति पात्रे
 गा 'सन्दोह्य' दुग्ध्वा , तम् इति निर्देश । 'त' दुग्ध
 पय 'चरु' 'अययति । "चरुश्चोवेति § । 'स' वै मरुद्गो

* भा० सू० ५ ३ २२ ।

† का० श्री० सू० ५ ६ ३ ।

‡ का० श्री० सू० ५ ६ ६ सू ।

§ चरुश्चोवेति पायसचाग्रह्वा निर्वर्णयति — इति या० दे० ।

गृहमेधिभ्यः कृत 'चरु एव हि' ओदन खलु । अत इदानी
मपि तदर्थं चरुरेव उपयितव्य इत्यर्थः ॥

“यत्र क्व चेति । यत्र क्व चावस्थितान् तण्डुलान् आहत्य,
तस्मिन् पयसि प्रक्षिप्ते तत् तथैव हि देवा पुरुषादिभ्योऽपक्रम्य
व्रीहिषु सङ्क्रान्तो 'मेध' सारं 'दधिरे' अधारयन् । तत्र कार्ण
माह— “प्रातरिति । “हविष्मन् इति । इतो यत्प्रत्ययः ।
प्रातः करिष्यमाणाद् हवःहननादेतोरित्यर्थः । “तथा एवेति ।
इदानीन्तन यजमानस्यापि तथैव प्रतिपादनम् । “क्षीरीदन
इति । पयसि तण्डुलान् प्रक्षिप्य उपक्षेपे सति क्षीरेण सस्कृत
ओदनो निष्पद्यते । “अन्नेन प्यञ्जनम्”—इति ० तृतीयासमासः ।
द्रव्यद्वय सम्भूय प्रपद्यति— ‘मेधो वा इति । बलकर सारागो
मेधगर्धार्यः । अष्ट मन्वत् ॥

एष च गृहमेधीययाग साक्षाद्विवक्षितिरिति सप्तभिः पक्षैः
पूर्ववत् स्वीकृत्य, ततो वैकचोदनादिति राक्षान्तित दगमे । कात्या
यनोऽप्याह क्व— “मरुद्गो गृहमेधिभ्यः साय चरु पयसि,
साम्राय्यवत् , तूष्णीं वैकचोदनात्”—इति १ ॥ ४ ॥

‘अतस्तृतीय मनुक्रामति— “तस्मादिति । ‘तस्य’ गृहमेधीय
यागस्य ‘आहतू’ क्रियां, प्रयोगः, क्रमः , अभिधीयत इति शेषः ।
साम्प्रतनेष्टो ‘या वेदि’ बर्हिषा ‘क्षीर्णा’ अभूत् , गृहमेधीय

• पा० नू० २ १ ३४ ।

• का० श्री० नू० ५ ६ ६ ७ ८ । एतत् प्रयच्छुषी मेव भस्वर्त
णम् न साम्राय्यवत् समस्तकं तद्धर्मकं वा कृतम् । ‘एकचोदनात् , यतः
कारणान्न इय मेका चोदना’ इति आहममृचरुणौ या० ६० ।

स्यापि 'मेव' उपकरोति । 'तस्या मेवेत्यादि, निगदसिद्धम् ।
अतः सन्दिग्धपदविवरणमात्रं मेव क्रियते । "शाकलाद्येति ।
इधस्य स्थाने शाकलानेव सम्भृज्य परिधिभिः सह तान् सादयेदि-
त्यर्थः * । "सन्दाह्य चरुमिति । पिहितस्यानुवादः क्रमार्थः ॥ ५ ॥

"अथ द्वे इति । "पिशिले वेति । पिशिलशब्दः † सराव-
वाची । अतः एवोक्तं सूत्रकृता — "अपयित्वाभिघार्योदास्य शरा-
वयोरुद्धरति ‡ । "निर्णेजिजतीति । प्रक्षालयतीत्यर्थः । "पिशिर्-
शीवपोषणयो" — इति § धातुः । "द्वेधोद्धरन्तीति । 'एन' चरु-
द्वेधा विभज्य तयोः शरावयोः पात्रगोर्वा ॥ निदध्यादित्यर्थः ।
"सर्पिरासेचने इति । सर्पिं सर्वणशीलं मान्यम्, आसिष्यते
आनीयतेऽस्मिन्निति सर्पिरासेचनम् । अधिकरणे ल्युट् । पात्रस्थयो-
स्तयोरोदनयोर्मध्ये सर्पिं पूरणायावटौ कृत्वेत्यर्थः ¶ । "सुवक्षेति ।
एकत्वं सविवक्षितम् । प्रयाजानुयाजे ० ० ० अवभृते प्रयोगा-
भावात् ता मेव ससृज्यादित्यर्थः । "ओदनावासादयतीति । पात्र-
द्वये स्थापितौ तावेवोदनी गृहीत्वा वेद्या मासादयितुं गच्छेदिति ॥ ७ ॥
ओदनमध्यस्थितैवाज्येन कृत्स्नाज्यकार्यनिष्पत्तेः ध्रुवाया अप्यप्रयोग-
इति जुहुम इत्यर्थः । "इमा मेवेति । सास्तपन्या मिथौ या-
वेदि बर्हिषा स्वीर्णास्ति, ता मेव वेदिम् गृहमेधीयाङ्गत्वेनास्तरण-
मन्त्रेण तूष्णीं निवावमृशेत् । यदाह कात्यायनः — "स्तरणयजुषा

* का० अ० सू० ५ ६ ६ क ।

† पिशीलशब्दः — इति च ।

‡ का० अ० सू० ५ ६ १० ।

§ जु० उ० १० धा० ।

¶ का० अ० सू० ५ ६ ११ ।

‡ का० अ० सू० ५ ६ १२ ।

०० का० अ० सू० ५ ६ १३ ।

येदि मभिमृश्य तूष्णीं वा कृतत्वात्”—इति ७ । न पुनर्वर्हिषास्तरणं कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

इध्वत्तत्कार्यशकलानां सङ्ग्रहानियमप्रसङ्गावाह—“यावत् इति । यावद्भिः शकनैराहवनीयस्य प्राप्त्यं भवति, तानयं कामयेत ; ‘तावत्’ शकलांस्तद्वाभ्यादध्यादित्यर्थः । तस्यां वेद्यां हविरासादनं विधत्ते—“अयेताविति । “उपविशति होतेति । सामिधेयतु-
वचनादेरभावात् । होत्वपदने तूष्णीं भवोपविशेत् । होतुरुपवेशना-
नन्तर माज्यभागमित्येव कर्त्तव्यम्, न पुनराचारादिकमित्य-
भिप्रेत्याह—“सुषुप्त् सुषुप्तेत्यादिना ॥ ६ ॥

“अग्नयेऽनुब्रूहीति । “दक्षिणस्थीदनस्येति । दक्षिणोत्तर-
भागेन वेद्या मासादितयोरोदनयोः यो दक्षिणस्थित ओदनः, तस्य
‘सर्पिरासेचनात्’ सर्पिषा पूर्णात् यावत् पूर्वार्ज्यभागार्थं चतुरवदा-
नम्, उत्तरस्थीदनस्य सर्पिरासेचनात् द्वितीयस्याज्यभागस्यावदानम् ।
तथा प्रधानयागस्य षष्ठमिधीयस्य दक्षिणोदनस्य सर्पिरासेचनात्
उपस्तरणाभिधारणे, उत्तरोदनस्य सर्पिरासेचनात् स्निष्टकृत्वा-
गष्टोपस्तरणाभिधारणे । अत एव सूत्रितं कात्यायनेन—“आज्य-
भागाभ्यां चरति, आग्नेयं दक्षिणात्, सौम्यं सुत्तरात्, षष्ठ-
मिधीयस्निष्टकृत्वा चार्ज्यभागवत् समवदानौ”—इति † । निगद-
सिद्धमन्यत् ॥ ७—८ ॥

“अयाद्वाग्नय इति । ‘न प्राशित्रमिति । प्राशित्रावदानं
न कर्त्तव्यम् ; पयसि संस्कृतत्वेन साक्षाद्व्यवहितत्वात् ‡ । न हि

• • का० श्रौ० सू० ५. ६. १३ ।

† का० श्रौ० सू० ५. ६. १७—२१ ।

‡ का० श्रौ० सू० ५. ६. २६ ।

प्रकृतौ सावाय्यात् प्राशित्रं मन्त्रदीयते । उक्तं सुपश्रीगक्रमं निगमयति— 'एतेदिति । एतत् खलु एकं मयनं गृहमेधीयं स्थानुष्ठानमार्गं ॥ १० ॥

अन्यदप्ययं दर्शयति— 'अथेदं मिति । अस्मिन् पक्षेऽपि पूर्ववदेव ० 'सैव स्त्रीणां वेदिर्भवतीत्यादेरर्थः । एतावास्तु विशेषः । अपि तस्य हयोर्हयोरुदरणम्, तेषां सर्पिरासेचनकरणम्, तदासेचनक्षोत्पत्त्यैव न भवति, किन्तु यदा चरुं यजति 'तत्' तदानीं सैव 'प्रतिवेशं' समापनार्थं प्रतिनिधित्वेन निवेदनस्थानं प्रतिवेशं, तत्स्थानीयं मान्यम्, दक्षिणाग्नावाग्न्यस्थानां मधिययेदित्यर्थः । "उदास्थानंतीति । उदासनात् पूर्वं मभिघार्यं तदुत्तरकाले मपि हविरश्चरादित्यर्थः ।

"सोऽसु मेवेति । यस्यां स्थानां चरुं यज्यते, तत्सहितं मेव, न पुनः प्राज्ञान्तरे धारणं कर्तव्यं मित्यर्थः । 'स्थानां मान्यं मिति । स्थानीयसहितं मेव चरुं वेद्यां मासाद्य, आग्न्यस्थानीयतलगतं मान्यं मप्यासादयेदित्यर्थः । आग्न्यभागादिषु यदाग्न्यकार्यं तत् सर्वं स्थानीयगताग्न्यादेव कर्तव्यं मिति । अयं मेव पूर्वस्मादस्य पक्षस्य विशेषः, शिष्टं समानं पूज्यम् ॥ ११ ॥ ॥ १२—१५ ॥

'अथैडां मेवावधत्तीति । इडापठानानन्तरं यत् प्राशनम्, तत्र विशेषः माह— 'यावन्तं इति । गृहे भवा 'गृह्या' यजमानं गृहे वर्त्तमानां पुत्रपौत्रभ्रातादिरूपा 'यावन्तं' सन्ति, 'तावन्तं' हविरश्चिष्टागा भवेयुः, अथैव विवरणं 'प्राश्रीयुः' इति, हविरीयं सर्वं प्राश्रयुरित्यर्थः । 'यद्यो अथि च ऋत्विजः अपि

‘प्राग्नीयु’ । ‘अपि’ च ‘अन्ये’ ‘ये वाङ्मया’ आगता , तेषां
 ‘प्राग्नीयु’ । ‘यदि’ ‘शोदन’ ‘बहु’ अधिक ‘स्यात्’, तदा
 अन्येषां प्राशनमित्यर्थः । कुम्भीनिधानविधत्ते— “अथेता
 मिति । निशेषेण अशिता निरशिता, तद्विपरीता अनिरशिता
 ताम्, शेषसहिता मित्यर्थः । तादृशीं कुम्भी पात्रान्तरेण
 विधाय †, ‘पूर्णदर्वाय’ । हविषा पूर्णां दर्वां यस्मिन् कर्मणि,
 तत् पूर्णदर्बम् †, तस्मै पूर्णदर्वाय कर्मणे, तदर्थे स्थापयेत् ॥

अस्यां रात्रौ वत्सानां मातृभिः सह वासविधत्ते— “मातृ
 भिरिति । ‘समवार्जन्ति’ “अने गतिस्थानार्जनेषु” ‡, ससृष्टा कुर्युं
 रित्यर्थः § । “तदु पश्य इति । ‘तत्’ तेन वत्ससङ्घेनेन पश्यता
 ऽपि ते ‘आत्मन्’ स्वात्मनि अस्या रात्रौ ‘दधते’ धारयन्ति । अग्नि
 होत्रार्थं मपि तस्या रात्रौ पयो न दोग्धय मिति द्रव्यान्तर
 विधत्ते— “यवाग्वता मिति । एव यजमानगृहवर्तिना सर्वेषां
 वत्सानां मातृसमवाजनप्रसक्तौ प्रातः पित्र्ययज्ञार्थं दोह्याया निवा
 न्याया गोवत्सस्य बन्धनकर्तव्यमित्यभिप्रेत्याह— ‘निवान्या
 मिति । स्वयं नष्टवत्सा अन्यदीयेन वत्सेन या गौर्दुह्यते सा निवान्या,
 ताम् ‘प्रातः’ पित्र्ययज्ञाय यतो ‘दुहन्ति’, अतस्तस्य वत्सस्य
 बन्धनकर्तव्यमित्यध्याहृत्य योजनीयम् ॥ १६ ॥

पूर्णदर्वाख्यस्य कर्मणः कालविधत्ते— “अथेति । ‘प्रातः’
 अग्निहोत्रे ‘हुते वा अहुते वा’ अनयो पक्षयो ‘यतरथा’ येन

* अनिरशिता शेषरहितां कुम्भी पात्रान्तरेणापिधाय—इति च ।

† का० श्रौ० ५ ६ ३१ सू० या० दे० ३० ।

‡ भा० य० ३२४ पा०

§ का० श्रौ० ५ ६ ३४ सू०

प्रकारेण 'कामयेत्' तथैवानुष्ठेय मित्यर्थे ० । होमाय सम
 न्नक हविर्ग्रहण विधत्ते— "सोऽस्या इति । पठार्ये चतुर्थी ।
 सोपाया गृहमेधीयकुम्भ्या सकागात् "पूर्णा दर्वी"—इतिमन्त्रेण †
 दर्व्या पाघातेन 'उपहन्ति' गृह्णीयात् । मन्त्रस्थाय मर्यं ।
 हे 'दर्वि ।' प्रथमं हविषा 'पूर्णा' सती अस्या सकागात्
 'परापत' परागच्छ, देवान् प्राप्नुहि । पुन कर्मफलान् 'सुपूर्णा'
 सती अमुत सकागात् पद्यान् पुनरागच्छ । हे 'गतक्रतो ।'
 इन्द्र ! 'वस्त्रा' वसुना मूढ्येन 'इव' आवाग् 'इयम्' इत्यमाणम् अन्नम्
 'जर्जम्' बलकर रस च 'विक्रीणावहे' । त्वया दत्त फल स्वीकृत्य
 हविर्दास्यामि त्वयि, मया दत्त हविर्गृहीत्वा मद्य फल दास्यसि
 त्वम्, एव व्यतिहारेण कर्म क्रीणावहा इत्यर्थः । एतन्मन्त्रोच्चारणं
 प्रशंसति— "यथेति । 'एनम्' इन्द्रम् 'एतस्मै' पूर्णदर्वीस्थाय 'भागाय'
 पुरोतुवाक्यास्थानीयया पुरोवक्तव्यया एतया आह्वय इति ॥ १७ ॥

ऋषभध्वनौ होतव्य मिति विधित्सुराह— "अथेति ‡ ।
 'आह्वयितव्ये' आह्वातुम् । "तुमर्ये वे वेनवे"—इति § तवै प्रत्यय ।
 "स यदीत्यादि । 'स' आहुत ऋषभ, 'यदि' 'इयात्' शब्द
 कुर्यात् । "इयम्"—इति । धातु । तद्वनि वषट्कारात्मक
 इति केचिदाहु । तथा च तैत्तिरीयकम्— "ऋषभ माह्वयति,
 वषट्कार एवास्य स इति वययन्ति"—इति । अत तस्मिन्
 वषट्कारे हविर्जुष्ट्यादित्येक मतम् ¶ ।

पचान्तरमाह— "अथो इति । योऽय सृषभध्वनि, नासौ वषट्

* का० श्री० सू० ५ ६ ३६ ।

† वा० ख० ३ ४६ ।

‡ का० श्री० सू० ५ ६ ३७ ।

§ पा० सू० ३, ४, ६ ।

॥ अदा० प० २४ धा० ।

¶ का० श्री० सू० ५, ६ ३८ ।

कारः, किन्तु इन्द्रस्य स्वभूतेन ऋषभाख्येन रूपेण तमेव 'इन्द्रम्' एतेन शब्देन 'द्वयति'। किमर्थम् ? 'ह्रस्वस्य वधाय' ह्रस्व मसुरं हन्तु मित्यर्थः। ह्रस्वस्येति कर्मणि पठ्यते। "तुवर्याश्च भाववचनात्"—इति वधशब्दाच्चतुर्यो ०। एतदेव विवृणोति— "एतदा इति 'यदि' 'सः' ऋषभः शब्दं कुर्यात्, तदा "आ म इन्द्रो यश्च मगन् ॥" आगमत्, मदीयो यश्चः इन्द्रसहितोऽभवदिति 'विद्यात्'। यश्च ऋषभस्य शब्दाकरणेऽनुष्ठानप्रकार माह— "यद्यु नेति। 'यदि' तु मदीयो 'यश्चः' 'सेन्द्रः' ऋषभो 'न' शब्दं कुर्यात्, तदाह 'दक्षिणतः' उपविशेत् 'ब्राह्मणः' ब्रह्मैव, 'लुङ्गधीति' अभ्यर्च्युं प्रति 'ब्रूयात्' संवेद, 'इन्द्रो' इन्द्राह्वानार्था वाक् ॥ १८ ॥

अथ समन्तत्वं होमं विधत्ते— "स शुद्धीतीति। दर्व्यां गृहीतं हविः 'दिहि मे'—इति मन्त्रेण १ तथैव दर्व्यां आहवनीये लुङ्गयात् ॥। मन्त्रेणार्थ मर्थः। इन्द्रो ब्रवीति— हे यजमान ! त्वं 'मे' मद्भां प्रथमं हविः 'दिहि', अह मपि 'ते' तुभ्यम् इष्टं फलं 'ददामि'। तथा त्वं 'मे' मद्भां हविः 'निधेहि' नितरां धारय, अह मपि तुभ्यं फलं 'निदधे' निदधामि, नियच्छामि। निय-
मेन हि क्रियत इति निहारो मुख्यद्रव्यम्। 'निहारं' हविषो मुख्य-
भूतम्, फलस्य मुख्यभूत हविः; 'च'—शब्दस्येदर्थे, त्वं चेत् प्रथमं 'हरासि' हरः, दद्या इत्यर्थः; हरतेनैव्याडागमः; अन-
न्तर मेव 'ते' तुभ्यम् अह मपि 'निहारं' हविषो मुख्यभूतं फलं

* पा० सू० २. ३. १५।

† इन्द्रो ब्राह्मणे ३२१ ए० १२ पं० दृष्टव्यम्।

‡ का० श्रौ० सू० ५. ६. ३६।

§ वा० सं० ३. ५. १।

॥ का० श्रौ० सू० ५. ६. ३०।

‘निहराणि’ नितरां प्रापयामि । ‘स्वाहा’ इदं इविः स्वाहुत
मसु इति । एतत् सर्वं कान्वायनेन सूत्रितम्— “प्रातर्हुत्वा-हुत्वा
वा स्यात्वा दर्व्यादत्ते पूर्णा दर्वीति , ऋषभ माह्वयितवै ब्रूयाद् ,
सुते जुहोति , अग्न्याहरति ब्रह्मा जुहुधीत्याह , देहि म इति
जुहोति ”—इति ७ ॥ १८ ॥

एतदनन्तरकर्त्तव्या मिष्टिं विधत्ते— “अथेति । क्रीडतीति
क्रीडिनः , पतद्गुणविशिष्टेभ्यः ‘मरुद्वाः’ सप्तसु कपालेषु संस्मृतं
पुरोडाशं निर्वधेदित्यर्थः † । क्रीडिन इति मरुतां यथार्थं विशेषण
मिति प्रतिपादयति— “मरुतो ह वा इत्यादिना । त्वत् इत्तु मुद्युक्ता
मिन्द्र मभितो यष्माद् ‘परिचिक्रीडुः’ क्रीडितवन्तः , तस्मादिन्द्रव-
द्यजमानस्य समीपे क्रीडनशीलेभ्यो मरुद्भ्यो यागः कर्त्तव्यः ।

साकमेधेषु प्रधानभूताया महाहविराग्न्याया इष्टेरारम्भं प्रति-
जानीते— “अथात इति ‡ । यतोऽनुष्ठानकालः प्राप्तः , अतः प्राप्ता-
वसरत्वात् हविषः प्रयोगो क्रियत इत्यर्थः । वरुणप्रघासतन्त्रं तस्माति-
दिगिति— “तद्यथेति । तत्र ‘महाहविषः’ महान्ति बहूनि इवींषि §

* का० श्रौ० सू० ५. ५. ३६—४० । † का० श्रौ० सू० ५. ७. १ ।

‡ “महाहविरुदवसाय निमैथ” इति का० श्रौ० सू० ५. ७. ५ ।
‘निमैथेत्यपदेशात् पूव मयी समारोहोदवसाय’—इत्यादि या० दे० ।
“पूर्वेदुर्वा” इति चात्र का० श्रौ० सू० ५. ७. ५ । ‘अथवा पूर्वेदुरेव अनीक-
वत्याः पूर्वं मेव समारोपोदवमानमन्यनानि कृत्वा पर्वारम्भणीयम् ; एतेनेति
शब्दस्य शाकमेधसकलपर्वराशिन्वात्”—इत्यादि स्तुतिश्चात्र समा-
लोच्य । ‘एतेन’—इत्यादि तत्रैवोपरिष्ठादान्वातम् (५ प्र० उवा० १६ क०) ।

§ “निर्वीभ्योऽधिकानि , रेन्द्रायः , माहेन्द्रश्चरुः , वैश्वकर्षेण एक-
कपालः”—इति का० श्रौ० सू० ५. ७. ७—१० । ‘निर्वीभ्यः आग्नेयादिभ्यः
पञ्चभ्यः’—इति या० दे० ।

यत्र, महाहविर्वरुणप्रघासाख्यो याग तस्य वक्ष्यमाणस्य महा
हविराख्यस्य यागस्य यथा', एव मिति सम्बन्धः । तस्य पूर्वोक्तस्य
वरुणप्रघासस्य हविषो यथानुष्ठानम्, तथैव महाहविषो वक्ष्य
माणस्यापीति ॥ २० ॥ ४ [५ ३] ॥

इति श्रीसायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥

॥ इति द्वितीयकाण्डे चतुर्थं प्रपाठकम् ॥

* कण्डिकासद्या ११३—इति क कण्डिका ११५—इति ग

कण्डिकासद्या १०५—इति घ। तत्र १ ब्रा० २५ क० २ ब्रा० १२ क०

३ ब्रा० ४८ क० ४ ब्रा० २० क० सङ्कलनया ११५ भिन्नम् ॥

अथ

पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ,

अपिवा

पञ्चमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

महाहविषा ह वै देवा बृधं जघ्नुः । तेनो
ऽएव व्यजयन्त येय मेपां विजितिस्तां तद्यो ऽएवैष
एतेन पाप्मानं दिपन्तं भ्रातृव्यं हन्ति तद्यो ऽएव
विजयते तस्माद्वा ऽएष एतेन यजते ॥ १ ॥

तुस्यावृत् * । उप किरन्त्युत्तरवेदिं गृह्णन्ति
पृषदाज्यं मुन्यन्त्यग्निं नुवप्रयाजं भवति नुवानुयाजं
व्रीणि समिष्टयजूषि भवन्त्यैतान्येव पञ्च हवीं
षि भवन्ति ॥ २ ॥

स यदाग्नेयी ऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति ।

अग्निना ह वा ऽएनं तेजसाघ्नन्त्स तेजो ऽग्नि-
र्नाशयत तस्मादाग्नेयो भवति * ॥ ३ ॥

अथ यत्सौम्यश्चरुर्भवति । सोमेन ह वा ऽएनं
राज्ञाघ्नन्त्सोमराज्ञान एव तस्मात्सौम्यश्चरुर्भवति ॥ ४ ॥

अथ यत्सावित्रः † । द्वादशकपालो वाष्टाकपालो
वा पुरोडाशो भवति सविता वै देवानां प्रसविता
सवितृप्रभूता हैवेन मघंस्तस्मात्सावित्रो भवति ॥ ५ ॥

अथ यत्सारस्वतश्चरुर्भवति । ज्वान्वै सरस्वती
ज्वागु हैवानुममाद प्रहर जहीति तस्मात्सारस्वत-
श्चरुर्भवति ॥ ६ ॥

अथ यत् पौष्णश्चरुर्भवति । इयं वै पृथिवी
पुषेयु हैवेन वधाय ‡ प्रतिप्रददावनया हैवेन प्रति-
प्रत्तं जघुस्तस्मात् पौष्णश्चरुर्भवति ॥ ७ ॥

अथैन्द्राग्नी द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति ।
एतेन हैवेन मघंस्तेजो वा ऽअग्निं रिन्द्रियं वीर्यं
मिन्द्र एताभ्या मेन मुभाभ्यां वीर्याभ्या मघन् ब्रह्म

* 'भवति' इति घ, ङ ।

† 'सु'—इति ग, घ ।

‡ 'वधाय'—इति ङ ।

धा ऽअग्निः घत्र मिन्द्रन्ते ऽउभे सएरुथ्य ब्रह्म च
 घत्रं च सयुजौ कृत्वा ताभ्या मेन मुभाभ्यां व्योर्याभ्या
 मघ्नं तस्मादैन्द्राग्नौ द्वादशकपालः पुरोडाशो
 भवति ॥ ८ ॥

अथ माहेन्द्रश्चरुर्भवति । इन्द्रो वा ऽएष पुरा
 व्यृत्रस्य वधादथ* व्यृत्रं हत्वा यथा महाराजो विजि-
 ग्यान् एवं महेन्द्रो ऽभवत्तस्मान्माहेन्द्रश्चरुर्भवति
 महान्तं मु चैवेन मेतत् खलु करोति व्यृत्रस्य वधाय†
 तस्मादेव माहेन्द्रश्चरुर्भवति ॥ ९ ॥

अथ वैश्वकर्मण एककपालः पुरोडाशो भवति ।
 विश्वं वा ऽएतत् कर्म कृतं सर्वं नितुं देवानां मा-
 सीत् साकमेधुरीजानानां विजिग्यानानां विश्वस्ये
 वैतस्यैतत् कर्म कृतं सर्वं नितुं भवति साकमेधु-
 रीजानस्य विजिग्यानस्य तस्माद्वैश्वकर्मण एककपालः
 पुरोडाशो भवति ॥ १० ॥

एतेन वै देवाः । यज्ञेनेष्टा येयं देवानां प्रजा-

* 'वधादथ'—इति छ ।

† 'वधाय'—इति झ ।

तियः श्रीरेतु बभूवुरेताः ह वै प्रजातिं प्रजायत
ऽएताः श्रियं गच्छति यु एवं विद्वानेतैन युज्ञेन
युजते तस्माद्वा ऽएतेन यजेत ॥ ११ ॥ १ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [५. ४.] ॥

अथ तस्य महाहविषः प्रयोगक्रमं विधितुः प्राग् “एतैर्वै
देवा हव भग्नन्”—इत्यादिना * यत् साकमेधानां फलं प्रति
पादितम्, तत्फलं महाहविष एव साक्षात् साधनत्वं मिति प्रति
पादयति— “महाहविषा ह वा इत्यादिना । उक्तगुणविशिष्ट इन्द्रो
यस्मिन् यागे तत्साधनं हविः । अन्यद् व्याख्यातम् ॥ १ ॥

तस्य प्रयोग मनुक्रामति— “तस्याहदित्यादिना । आहव्यशब्दः
क्रियावाची । उत्तरवेदीनिवपनपृषदाज्यप्रहणान्दिमन्त्रनादीनि
वरुणप्रघासवदेवात्रापि कार्याणीत्याह— “उपकिरन्तीत्यादिना ।
अत एव सूत्रज्ञतोक्तम्— “उत्तरवेदिष्वग्निप्रणयनमन्यनपृषदाज्यञ्च
वरुणप्रघासवत्”—इति.† । “अयेतान्येवेति । यानि वैश्वदेवे
उक्तानि आग्नेयादीनि पञ्च सच्चराणि हवींषि ‡, ‘एतानि
एव’ अत्रापि कर्तव्यानि भवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

* एतत्पूर्वतनब्राह्मणे प्रथमकलिकायां दृश्यम् ।

† कां. श्री. मू. ५. ७. ११ ।

‡ पुरस्तात् २५२ ए- ५ परत्तिको दृष्टव्यः । का. श्री. मू.
५. १. ५-८ (व्याख्येयः सौम्यः, भावित्र, मारुतः, यौव्यः) ।

तत्रामेव मनूय स्तौति— “स यदिति । “एनं तेजसा-
घ्ननिति । पुरा खलु देवाः ‘अग्निना’ अग्निलघुर्धनं ‘तेजसा’
‘एनं’ हवम् ‘अघ्नन्’ अहिंसन् । ‘सः’ तेजोरूपः ‘अग्निः’
‘न अव्ययत’ व्ययितः पीडितो नाभवत् । तस्मादाग्नेययागस्य
प्रायस्य मुक्तम् ॥ ३ ॥

सौम्यं हविरनूय स्तौति— “अथ यदिति । “सोमराजान
एवेति । सोमो राजा येषां ते तयोक्ताः । “राजाहःसखि-
भ्यष्टब्”—इति * टब्-समासान्तो न भवति ; तत्पुरुषाधिकारात् ।
सोमराजेनाधिष्ठिता देवाः , तेनैव ‘राज्ञा सोमेन’ ‘एनं’ हवम्
‘अघ्नन्’ अहिंसयन्नित्यर्थः ॥ ४ ॥

वृत्तौयं हविरनूय स्तौति— “अथ यत् सावित्र इति । “दादश-
कपालोऽष्टाकपालो वेति । कपालसङ्ख्या यागः कर्त्तव्यः † ॥ ५ ॥

चतुर्थं हविरनूय स्तौति— “अथ यत् सारस्वत इति ।
“वागु हवेति । वागात्मिका हि सरस्वती ‡ । सा खलु वाक्
हवं हनिष्यन्त मिन्द्रम् ‘अनु ममाद’ दृष्टा अभूव § । अनुमदन-
प्रकार माह— हे इन्द्र ! ‘प्रहर’ वक्ष्ये हवं तडिय , तत्तुस्तं
‘जहि’ मारयेति । जहीति हन्तेर्लोटि मध्यमैकवचने “हन्तेर्जः”

* पा० सू० ५.४.२१ ।

† “सावित्री दादशकपालोऽष्टाकपालो वा”—इति का० श्रौ० सू०
५.१.७ । “उपांशु काम्यदेवता”—इति (का० श्रौ० ४.५.१ सू०) चेष्ट
दृष्टयम् ।

‡ नविय अग्निह सरस्वदेवताका यज्ञेति ; “योषा वै सरस्वती”—
इत्याद्यर्थवादयुतेः (५.१.११.) ।

§ हववध्यापारेऽनुमोदनं अकारित्वर्थः ।

-इति ० आदेगः, तस्य “अग्निहवदत्ताभात्”—इति अग्निहवत्वात् †
हेतुर्लक्ष्यं न भवति ॥ ६ ॥

पञ्चमं हविरनूय श्लोति— “अथ यत् पौष्ण्यधर्मवतीति ।
“इयं वै पृथिवीत्यादि । इयं मेव हि पृथिवी पोषयति भूतजाता-
नीति पूषा । इयं मेव सन्तु ‘एनं’ इत्तं ‘वधाय’ जननाय ‘प्रतिप्रददी’
प्रत्यर्पयामास, अतः ‘अनयेव’ पृथिव्या साधनेन ‘एनं’ इत्तं देवाः
‘प्रतिजघ्नुः’ प्रतिहतवन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

षष्ठं हविर्यधत्ते— “अयेन्द्राग्नि इति ‡ : “एतेन हेत्यादि ।
‘एतेन’ इन्द्राग्निदेवताकेन यागेन । इन्द्राग्नी इत्तज्जननहेतुत्वं
सुपपादयति— “तेजो वा अग्निरित्यादिना । योऽयम् ‘अग्निः’ स
दहनसमर्थः ‘तेजः’; यदिदं पुरुषे प्रविष्टम् ‘इन्द्रियम्’ इन्द्रनिष्ठम्,
इन्द्रेण दत्तं ‘वीर्यम्’, तदात्मक इन्द्रः; तथा च ‘एताभ्याम्
उमाभ्याम्’ ‘एनं’ इत्तं देवाः ‘अघ्नन्’ । तस्मादैन्द्राग्नी यागो
युक्त इत्यर्थः ॥

प्रकारान्तरेण श्लोति— “ब्रह्म वा अग्निरिति । ‘अग्निः’, ‘ब्रह्म’
ब्राह्मणजातिः; ब्राह्मणेन सह प्रजापतिमुखादुत्पत्तत्वात् । ‘इन्द्रः’,
‘अत्रम्’ अत्रियजातिः; प्रजापतेरहरसो वाहभ्यां च सकाशात् अत्रि-
येण सहोत्पत्तेः । ‘ते उमे’ ब्रह्मचक्षुः ‘भरथ्य’ अथर्वस्य ‘सयुजो’
परस्परं सहायभूते ‘ऊत्वा’ ‘ताभ्यां सुभाभ्यां’ ब्रह्मचक्षुःसम्यग्भिभ्यां
वीर्याभ्याम् ‘एनं’ इत्तम् ‘अघ्नन्’ ॥ ८ ॥

सप्तमं हविर्यधत्ते— “अथ माहेन्द्र्यधर्मवतीति § । महं-

आन्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनुषः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाब्जो रत्नरूपं गिरि मल्लत मुदा पात्रसाक्षिद्विषायः ॥ ५ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्बान्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते भाष्यवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे पञ्चमाध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् .)

महाहविषा ह वै देशा ब्वृचं जघ्नः । तेनो
ऽएव व्यजयन्त येयु मेपां ब्विजितिस्ता मय याने-
वैपां तस्मिन्त् उद्गामे ऽघ्नस्तान् पिढयज्ञेन समे-
रयन्त पितरो वै तु ऽथासंस्तस्मात् पिढयज्ञो
नाम ॥ १ ॥

तुहसन्तां यीषो ब्वर्षाः । एते ते ये व्यज-
यन्त शरुहेमन्तः शिगिरस्तु ऽउ ते यान्पुनः समे-
रयन्त ॥ २ ॥

अथ युदेष्ट एतेन यजते । तस्माद् न्वेवै-
तण तथा कं चन घन्तीति देवा. अकुर्व्वन्निति
न्वेवैष्ट एतत् करोति य मु चैवैभ्यो देवा भाग मुकल्प-
यन्त मु चैवैभ्य एष्ट एतद्भागं करोति यानु चैव देवाः
समेरयन्त तानु चैवैतदवति श्वानु चैवैतत्पिढृक्कु-
याँसं लोक मुपोन्नयति यटु चैवाश्वानात्मनो

शासाविन्द्रो महेन्द्रः । “आन्महतः”—इत्यात्वम् * । महेन्द्रो देवता अस्य माहेन्द्रः । “महेन्द्राद् घाणौ च”—इत्याद्यण् † । अस्येन्द्रस्य महत्त्वं मुपपादयति — “इन्द्रो वा एष इति । तत्र वधात् पूर्वं केवलं इन्द्र एवासीत्, स च तं हत्वा ‘महेन्द्रोऽभवत्’ । ‘यथा’ शब्दे, ‘विजिग्यान्ः’ विजितवान् राजा ‘महाराजः’ इत्याख्यायते, तद्वत् । ‘विजिग्यान्ः’ वि पूर्वाप्पयते । “विपरिभ्या जे.” इत्यात्मनेपदम् ‡, लिटः कानच्, “सन्लिटोर्जेः §” इत्याभ्यासादुत्तरस्य कुत्वम् ।

“महान्तं मु चैवेन मिति । प्रकारान्तरेण सुतिः । महत्त्वेनेन्द्रस्य विशेषणात् महान्तं मेवेन कृतवान् भवतीत्यर्थः । “तस्माद् एवेति । ‘उ’-शब्दोऽप्यर्थः । तस्मादपि महत्त्वकर्म-करणाहेतोरित्यर्थः ॥ ८ ॥

अष्टमं हविर्विधत्ते—“अथ वैश्वकर्मण इति ॥ । विश्वं सर्वं जगत् कर्म कार्यं यावत्, स विश्वकर्मा देवता अस्यासौ, तस्य ‘वैश्व-कर्मणः’ । ‘सास्य देवता’—त्यणि ¶, “अन्”—इति ७७ प्रकृतिवद्भावः । एतस्य हविषो विश्वकर्मादेवताकत्वं प्रयंसति—“विश्वं वा एत-दित्यादिना । ‘साकर्मधैः’, धागेः ‘इजानानाम्’ इष्टवता ‘विजि-ग्यानानां’ तत्र विजितवता ‘दिवानाम्’ ‘एतत्’, ‘विश्व’ सकलं ‘कर्म’ निरवशेषं ‘कृतम्’ अनुष्ठितम्, ‘जितम्’ प्राप्तफलं च

* पा० सू० ६. ३. ४६ ।

† पा० सू० ३. २. २८ ।

‡ पा० सू० १. ३. १८ ।

§ पा० सू० ०. ३. ५० ।

¶ पा० यौ० सू० ५. ०. १० ।

‡ पा० मू० ३. २. २४ ।

** पा० मू० ६. ३. १६० ।

‘पासीत्’ । दार्ष्टान्तिके योजयति—“विश्वमेवेति । ‘उ’-शब्दो-
ऽप्यर्थः , गिष्ठं मुक्तार्थम् • ॥ १० ॥

उपक्रममावसरायोदीरति—“एतेन वा इति । त्रिषां देवानां
‘प्रजातिः’ ‘यी’ च दृश्यते, ‘एतेन’ अनेनैव हि महाहविषा ‘यज्ञेन’
‘इष्टा’ तथा प्रजात्या त्रिषा च ‘बभूवुः’ प्रहृष्टा अभवन् । यद्वा, “भू-
प्राप्तावात्मनेपदी” † अत्र व्यत्ययेन परस्मैपदी । एतदुभयं प्रापुरित्य-
र्थः । “एतां ह वा इत्यादि, निगदसिद्धम् ॥ ११ ॥ १ [५, ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनगतययवाह्यभाष्ये

द्वितीयकाण्डे पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमी द्वाहं निवारयन् ।

पुमर्थोपतुरो देवाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माष्टं गोमहस्रं कनकहयतुलापूरुषीं स्वर्णगर्भम् ,
ममाधीन् पञ्चमीरींस्त्रिदशतहमताधेनुमौवर्णभूमीः ।

रद्रीस्त्रां रुक्मयाजिद्विषसहितरथी सायणिः सिद्धयार्यी,
व्याघ्राणीद्विष्वक्कं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटश्च ॥

धान्याद्वि धम्यजन्ता तिमभय मतुनः स्वर्णजं यणमुप्यः ,
कार्पाभीयं क्षपायान् शुद्धहत मज्जहो राजतं राजपूष्यः ।

• “अवमी दक्षिणा”—इति का० श्रौ० मृ० ५, ७, १२ ।

† पुरादिगयस्यत्र मिदम् ३१२ ।

ऽचरणेन हन्यते वा मीयते वा तदु चैवा-
 स्येतेन पुनराप्यायते तस्माद्वा ऽएष एतेन
 यजते ॥ ३ ॥

सु पितृभ्यः सोमवद्भ्यः । षट्कपालं पुरो-
 डाशं निर्व्वपति सोमाय वा पितृमते षड् वा ऽऋतव
 ऋतवः पितरस्तस्मात् षट्कपालो भवति ॥ ४ ॥

अथ पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यः । अन्वाहार्यपुचने
 धानाः कुर्व्वन्ति ततो ऽर्धाः पिष्पन्त्यर्धा इत्येव
 धाना अपिष्टा भवन्ति वा धानाः पितृभ्यो बर्हि
 षद्भ्यः ॥ ५ ॥

अथ पितृभ्यो ऽग्निष्वात्तेभ्यः । निवान्यायै
 दुग्धे सकृदुप मयितु एकशलाकया मन्यो भवति
 सकृदुप स्यात् पुराञ्चः पितरस्तस्मात् सकृदुप मयितु
 भवत्येतानि हवींषि भवन्ति ॥ ६ ॥

तद्यो सोमेनेजानाः । ते पितरः सोमवन्तो
 ऽथ ये दत्तेन पक्वेन लोकं जुयन्ति ते पितरो
 बर्हिषदो ऽथ ये ततो नान्यतरञ्चन यानग्निरेव
 दहन्त्वदयति ते पितरो ऽग्निष्वात्ता एत
 ऽउ ते ये पितरः ॥ ७ ॥

सु जघनेन गार्हपत्यम् । प्राचीनावीती भुत्वा
दक्षिणासीन एतए षट्कपालं पुरोडाशं गृह्णाति
स तत एवोपोरथायोत्तरेणान्वाहार्यपचनं दक्षिणा
तिष्ठन्न वहन्ति सकृत् फलीकरोति सकृदु ह्येव
पराशः पितरस्तुस्मात् सकृत् फलीकरोति ॥ ८ ॥

सु दक्षिणैव द्विषदुपले ऽउपदधाति । दक्षि-
णार्धं गार्हपत्यस्य षट्कपालान्युपदधाति तद्यदेतां
दक्षिणां दिशए सचन्त ऽएषा हि दिक् पितॄणां
तस्मादेतां दक्षिणा दिशए सचन्ते ॥ ९ ॥

अथ दक्षिणेनान्वाहार्यपचनं । चतुः सक्तिं
व्येदिं करोत्यवान्तरदिशो ऽनु सक्तीः करोति चतस्रो
वा ऽअवान्तरदिशो ऽवान्तरदिशो वै पितरस्तुस्मा-
दवान्तरदिशो ऽनु सक्तीः करोति ॥ १० ॥

तन्मध्ये ऽग्निए समादधाति । पुरस्ताद्वै
देवाः प्रत्यञ्चो मनुष्यानभ्युपाहृतास्तस्मात्तेभ्यः
प्राङ् तिष्ठन् जहोति सर्व्वतः पितरो ऽवान्तर-
दिशो वै पितरः सर्व्वत-द्रुष हीमा अवान्तरदिश
स्तस्मान्मध्ये ऽग्निए समादधाति ॥ ११ ॥

स तत एव प्राक् सस्वयजुर्हरति । सस्व-

यजुर्हुत्वायेत्येवाये परिगृह्णात्यथेत्येति पूर्व्वेण परि-
 ग्रहेण परिगृह्य लिखति हरति युद्धार्थं भवति
 स तथेवोत्तरेण परिग्रहेण परिगृह्णात्युत्तरेण
 परिग्रहेण परिगृह्य प्रति मृज्याद् प्रोक्षणीरासा-
 दधेत्यासादयन्ति प्रोक्षणीरिधं वर्धिरुपसादयन्ति
 शुचः सन्माष्टांज्येनोदैति स यज्ञपवीती भूत्वा-
 ज्यानि गृह्णाति ॥ १२ ॥

तदाहुः । द्विरुपभृति गृह्णीयाद्द्वौ ह्यनानु-
 याजौ भवत इति तदष्टावेव कृत्व उपभृति
 गृह्णीयाद्नेद्यज्ञस्य विधाया चयानोति तस्मादष्टा-
 वेव कृत्व ऽउपभृति गृह्णीयाद्दाज्यानि गृहीत्वा स
 पुनः प्राचीनावीती भूत्वा ० ॥ १३ ॥

प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते । स इधमेवाये प्रोक्ष-
 त्यथ ज्वेदि मघाश्चै वर्धिः प्रयच्छन्ति तत् पुरस्ताद्
 ग्रन्थ्यासादयति तत् प्रोक्ष्योपनिनीय विसृज्य
 यन्ति न प्रस्तरं गृह्णाति सकृदु ह्येव पुराश्चः
 पितरस्तस्मा न्न प्रस्तरं गृह्णाति ॥ १४ ॥

अथ सन्तुह्नन् भनुविस्त्रुष्य । अपसलवि
त्रिः परिस्रृणन् पर्येति सो ऽपसलवि त्रिः परि-
स्तोर्य यावत् प्रस्तर भाजनं तावत् परिशिनष्टाय
पुनः प्रसलवि त्रिः पर्येति यत् पुनः प्रसलवि
त्रिः पर्येति तद्यानिवामुंस्त्रयान् पितृन् न्ववागात्तेभ्य
एवैतत् पुनरपोदेतौ मए स्वं लोकं मभि तस्मात्
पुनः प्रसलवि त्रिः पर्येति ॥ १५ ॥

सु दक्षिणैव परिधीन् परिदधाति । दक्षिणा
प्रस्तरुषु सृणति नान्तर्दधाति ब्विधति सकृदु
ह्यैव पराञ्चः पितरस्तुमान्नान्तर्दधाति ब्विधती ॥ १६ ॥

स तन्न जुह्वा मासादयति । अथ पूर्वा
मुपभृत मथ ध्रुवा मथ पुरोडाश मथ धाना अथ
मत्स्य मासाद्य हवींषि संमृशति ॥ १७ ॥

ते सर्वे ऽएव यज्ञोपवीतिनी भूत्वा० । इत्या-
द्युक्तं † मानस्य ब्रह्मा च पश्चात् परोतः पुरस्ता-
दग्नौत् ‡ ॥ १८ ॥

• भुक्ता—इति म ।

† इवाद्यजु—इति च दृष्टं का० वेवरेण ।

‡ पुरस्तादग्नौ—इति म ।

तेनोपांशु चरन्ति । तिर-द्रव वै पितर-
स्तिर-द्रवै तद्यदुपांशु तस्मादुपांशु चरन्ति ॥ १९ ॥

परिवृते चरन्ति । तिर-द्रव वै पितर-
स्तिर-द्रवैतद्यात् परिवृतं तस्मात् परिवृते
चरन्ति ० ॥ २० ॥

अथेधु मभ्यादधदाह । अग्नये समिध्यमाना-
यानु ब्रूहीति स एका मेव होता सामिधेनीं
त्रिरन्वाह सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरस्तस्मादेका ए
होता सामिधेनीं त्रिरन्वाह ॥ २१ ॥

सो ऽन्वाह । उशन्तस्त्वा निधी मद्युशन्तः
सुमिधी महि । उशन्नुशत आवह पितृन्हविषि
ऽपुत्तव ऽद्वत्यथाग्नि मावह सोम मावह पितृन्
त्वोमवत आवह पितृन् वर्हिषद आवह पितृन्
नग्निष्वात्तानावह देवाः ऽभ्राज्यर्पाः, ऽभ्रावहा-
ग्निं होत्रायावह स्वं महि मान मावहेत्यावाह्यो-
पविशति ॥ २२ ॥

अथाथाव्य न होतारं प्रवृणीते । पितृयज्ञो

वा ऽअय नेहोतारं पितृषु दधानीति तस्मान्न
 होतार प्रवृणीते सोद होतरित्येवाहोपविशति होता
 होतृपदन ऽउपविश्य प्रसौति प्रमूतो ऽध्वर्युः
 स्तुचावादाय प्रत्यङ्ङतिक्रामत्यतिक्रम्याश्रव्याह
 समिधो यजेति सो ऽपवर्हिष चतुर, प्रयाजान्य-
 जति प्रजा वै बर्हिर्नेत प्रजा पितृषु दधानीति
 तस्मादपवर्हिषश्चतुर प्रयाजान्यजत्यथाज्यभागाभ्या
 चरत्याज्यभागाभ्या चरित्वा ० ॥ २३ ॥

ते सर्व ऽएष प्राचोनावीतिनो भूत्वा † । एतैर्वै
 हविर्भिः ‡ प्रचरिष्यन्त इत्याद्यज मानस ब्रह्मा च
 पुरस्तात् परीतुं पश्चादग्नोत्तदुताश्रावयन्त्यो३ए स्वधे
 त्यस्तु स्वधेति प्रत्याश्रावणं स्वधा नम इति
 व्षट्कार ॥ २४ ॥

तदुहोवाचासुरि । आश्रावयेयुरेव प्रत्याश्राव-
 येयुर्व्षट् कुर्युर्नेदञ्चस्य विधाया अयामेति ॥ २५ ॥
 अथाह पितृभ्य सोमवद्भ्यो ऽनुब्रूहीति । सो-

चरित्वा—इति ग ।

† भूत्वा—इति ग ।

एतैर्वैहविर्भिः—इति क ञ

३ व्षट्कार—इति ग

॥ अयामेति इति ग ।

माय वा पितृमते स हे पुरो ऽनुवाक्ये ऽश्रुन्वा-
हैकया वै देवान् प्रच्यावयन्ति दाभ्यां पितॄन्
त्सकृदु ह्येव पुराश्चः पितरस्तस्माद्दे पुरो ऽनुवाक्ये
ऽश्रुन्वाह ॥ २६ ॥

स उपसृणीत ऽप्राज्यम् । अथासु पुरो-
डाशस्यावद्यति स तेनैव सह धानानां तेन
सहऽमन्यस्य तत् सकृद्वदधात्यथोपरिष्ठाद्विराज्य-
स्याभिघारयति प्रत्यनक्तावदानानि नातिक्रामतीत
एवोपोत्यायाश्राव्याह पितॄन् त्वोमवती यजेति व्युप-
ट्कृते जुहोति ॥ २७ ॥

अथाह पितृभ्यो वर्हिषद्भ्यो ऽनुब्रूहीति । स
उपसृणीत ऽप्राज्य मयासां धानानां भवद्यति स
तेनैव सहऽमन्यस्य तेन सह पुरोडाशस्य * तत्
सकृद्वदधात्यथोपरिष्ठाद्विराज्यस्याभिघारयति प्रत्य-
नक्तावदानानि नातिक्रामतीत एवोपोत्यायाश्रा-
व्याह पितॄन् वर्हिषदो यजेति व्युपट्कृते
जुहोति ॥ २८ ॥

अथाह पितृभ्यो ऽग्निध्वात्तेभ्यो ऽनुब्रूहीति ।
 स उपस्तृणीत ऽआज्यमथास्य मन्यस्यावद्यति स
 तेनैव सह पुरोडाशस्य तेन सह धानानां तत्
 सकृद्वदधात्यथोपरिष्ठादिराज्यस्याभिधारयति प्रत्य-
 नक्तावदानानि नातिक्रामतीत एवोपोत्यायाथा-
 व्याह पितृनग्नि ध्वात्तान्यजेति व्यष्टकृते
 जुहोति ॥ २८ ॥

अथाहाग्नये कव्यवाहनायानुब्रूहीति । तत्
 स्विष्टकृते हव्यवाहनो वै देवानां कव्यवाहनः पितृणां
 तस्मादाहाग्नये कव्यवाहनायानुब्रूहीति ॥ ३० ॥

स उपस्तृणीत ऽआज्यम् । अथास्य पुरो-
 डाशस्यावद्यति स तेनैव सह धानानां तेन सह
 मन्यस्य तत् सकृद्वदधात्यथोपरिष्ठादिराज्यस्याभि-
 धारयति न प्रत्यनक्तावदानानि नातिक्रामतीत
 एवोपोत्यायाथाव्याहाग्निं कव्यवाहनं यजेति व्यप-
 ट्कृते जुहोति ॥ ३१ ॥

स यन्नातिक्रामति । इत एवोपोत्यायं जुहोति
 सकृदु ह्येव पराश्वः पितरो ऽथ यत् सकृत् सकृत्
 उर्व्वेपाए हविपाए समवद्यति सकृदु ह्येव

पराञ्चः पितरो ऽथ यद्व्यतिषद्भवदानान्यवद्यु-
त्यृतवो वै पितुर ऋतूनेवैतद्व्यतिषजत्यृतून् सुन्द-
धाति तस्माद्व्यतिषद्भवदानान्यवद्यति ॥ ३२ ॥

तद्देके । एतु मेव होचे मन्य मादधति तए
होतो पक्ष्यावेव जिघ्रति न ब्रह्मणे प्रयच्छति तं
ब्रह्मावेव जिघ्रति तमग्नीधे प्रयच्छति तमग्नीधु-
वैव * जिघ्रत्येतन्नेवैतत् कुर्वन्ति यथा त्वेवे-
तरस्य यच्चखेडाप्राशिचए समवद्यन्त्वेव मेवैतस्यापि
समवद्येयुता मुपहूयावेव जिघ्रन्ति न प्राश्नन्ति
प्राशितव्यं त्वेव व्यय मन्यामह ऽहति ह स्माहासुरि-
र्यस्य कुस्य चाग्नौ जुह्वतीति † ॥ ३३ ॥

अथ यतरो दास्यन् भवति । यद्यध्वर्युर्वा
युजमानो वा स उदपात्र मादायापसलवि त्रिः
परिपिडचन्पर्येति स युजमानस्य पितुर मधने-
जयत्यसाववनेनिक्षेत्यसाववनेनिक्षेति पितामह-
मसाववनेनिक्षेति प्रपितामह ‡ तद्यथाशिष्ये ऽभि-
पिडचेदेवं तुत् § ॥ ३४ ॥

* तमग्नीधवेव—इति च दृष्टं डा० वेवरेण । † जुह्वतीति—इति ग ।

‡ प्रपितामह—इति क, ड ।

§ तन—इति ग ।

अथाद्य पुरोडाशस्यावदाय । सव्ये पाणौ कुरुते धानानां मवदाय सव्ये पाणौ कुरुते मन्यस्यावदाय सव्ये पाणौ कुरुते ॥ ३५ ॥

सु ये मामवान्तरदिशं मनु सक्तिः * । तृह्यां यजमानस्य पित्रे ददात्यसावेतत्त इत्यथ ये मामवान्तरदिशं मनु सक्तिः सृह्यां यजमानस्य पितामहाय ददात्यसावेतत्त इत्यथ ये मामवान्तरदिशं मनु सक्तिः सृह्यां यजमानस्य प्रपितामहाय ददात्यसावेतत्त इत्यथ ये मामवान्तरदिशं मनु सक्तिः सृह्यां निमृष्टे ऽत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वमिति यथा भागं मश्नीतेत्येवैतदाह तद्यदेव पितृभ्यां ददाति तेनो स्वाग्निपुत्रे तस्माद्यज्ञान्नान्तरेति ॥ ३६ ॥

ते सर्वे ऽएवं यज्ञोपधीतिनो भूत्वा † । उदञ्च उपनिष्क्राम्याहवनीयं मुपतिष्ठन्ते देवान्वा ऽएषु उपावर्त्तन्ते य आहिताग्निर्भवति यो दर्शपूर्ण-

* 'सक्तिः'—इति म, घ ।

† 'भूत्वा'—इति म, घ ।

मासाभ्यां युजते ऽथैतत् पितृयज्ञेनेवाचारिपुस्तुद
देवभ्यो निष्कृवते ० ॥ ३७ ॥

ऐन्द्रीभ्या माहवनीय मुपतिष्ठन्ते । इन्द्रो ह्याह-
वनीयो ऽध्वन्मी मदन्त ध्रुव प्रिया अधूपत ।
अस्तोपत स्त्रभानवो विप्रा नृविष्ठया मती योजा
न्विन्द्र ते हरो ॥ सुसन्दृशं त्वा व्यथं मघवन्व-
न्दिषी महि । प्र नूनं पूर्णवन्धुर सुतो यासि
वशाए २ ॥ ऽअनु † योजान्विन्द्र ते हरोऽ
इति ‡ ॥ ३८ ॥

अथ प्रतिपरेत्य गार्हपत्य मुपतिष्ठन्ते । मनो
न्वाहा महे नाराणसेन स्तोमेन । पितृणां
च मुन्मभिः ॥ आ न एव मनः पुनः क्रत्वै
दुचाय जीवसे । ज्योक् च सूर्यं हृषी ० ॥ पुनर्नः
पितरो मनो ददातु देव्यो जनः । जीवं ब्रातए

० निष्कृति—इति भा० भष्मत इति वा० वेदः ।

† 'वशाश्च्यव'—इति च हरो वा०-वेदरेख ।

‡ 'हरी'इति—इति ग ।

§ 'हरे'—इति ग, घ ।

सचे महीति पितृयज्ञेनेव वा ऽएतदचारिषु-
स्तुदु खलु पुनर्जीवानपिपद्यन्ते तस्मादाह जीवं
व्यातए सचेमहीति * ॥ ३९ ॥

अथ यतरो दृदाति । स पुनः प्राचीना-
वीती भुत्वाभिप्रपद्य जपत्यमी मदन्त पितरो
यथाभाग माहवायिषतेति यथाभाग माशिषुरित्ये-
वैतदाह ॥ ४० ॥

अथोदपात्र मादाय । पुनः प्रसलवि त्रिः
परिषिञ्चन् पर्येति स यजमानश्च पितर भुवने-
जयत्यसावधनेनिक्ष्वेत्यसावधनेक्ष्वेति पितामह मुसा-
वधनेनिक्ष्वेति प्रपितामहं तद्यथा कक्षुषि ऽभिषिञ्चे-
देवं तत्तद्यत् पुनः प्रसलवि त्रिः परिषिञ्चन्
पर्येति प्रसलवि न इदं कर्मानु सन्निष्ठाता
ऽहूति तस्मात् पुनः प्रसलवि त्रिः परिषिञ्चन्
पर्येति ॥ ४१ ॥

अथ नीवि मुदृक्ष्य नुमस्करोति । पितृदेवतया
वै नीविसृस्मान्नीवि मुदृक्ष्य नुमस्करोति यज्ञो

वै नुमो यज्ञियानेवैनानेतत् करोति षट् कृत्वो
 नमस्करोति षड् वा ऽऋतुव ऋतुवः पितरस्तद्वतु-
 ष्वेवैतद्यज्ञं प्रतिष्ठापयति तस्मात् षट् कृत्वो नम-
 स्करोति गृहान्नः पितरो दत्तेति गृहाणा ए ह पितर
 ईशत ऽएषो ऽएतद्याशीः कर्मणः ॥ ४२ ॥

ते सुर्व्व ऽएव यज्ञोपधीतिनो भूत्वा । अनु-
 याजाभ्यां प्रचरिष्यन्त इत्याद्यजमानस्य ब्रह्मा च
 पश्चात् परीतः पुरस्तादग्नीदुपविशति होता
 होतृपदने ॥ ४३ ॥

अथाह ब्रह्मन् प्रस्थास्यामि । समिध माधा-
 याग्नि मग्नीत् सम्मृड्ढीति स्तुचावादाय प्रत्यङ्मु-
 तिक्रामत्यतिक्रम्याश्राव्याह देवान्यजेति सो ऽप
 वहिषौ द्वावनुयाजौ यजति प्रजा वै वहिर्नेतृ
 प्रजाः पितृषु दधानीति तस्मादप वहिषौ द्वावनु-
 याजौ यजति ॥ ४४ ॥

अथ सादयित्वा स्तुचौ व्यूहति । स्तुचौ
 व्युह्य परिधीन्त्समज्य परिधि मभिपद्याश्राव्या-
 हेपिता देव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः
 मूक्तवाकायेति मूक्तवाक ए होता प्रतिपद्यते नाध्वर्युः

प्रस्तारुं समुल्लभ्यतीत्येवोपास्ते यदा होता मूक्त-
वाक् माह * ॥ ४५ ॥

अथान्नीदाहानु प्रहरति । स न किञ्चनानु-
प्रहरति तूष्णीं मेवात्मानं मुपस्पृशति ॥ ४६ ॥

अथाह संवदस्वेति † । अगान्नीदगच्छावय
श्रौषट् स्वगा दैव्या होतृभ्यः स्वस्ति मानुषेभ्यः शं
योर्ब्रह्मीत्युपस्पृशत्येव परिधीन्नानुप्रहरत्येतद्वर्हि-
रनुसमस्यति परिधींश्च ॥ ४७ ॥

तद्वैके । हविरुच्छिष्टं मनु समस्यन्ति तदु तथा
न कुर्याहुतोच्छिष्टं वा ऽएतन्नेदुतोच्छिष्टं मनीषुहवा-
मेति तस्मादपो वैवाभ्यवहरेयुः प्राग्नीयुर्वा ॥ ४८ ॥ २ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [६. १.] ॥

* 'मूक्तवाक् माह'—इति ग, घ ।

† 'संवदस्वेति—इति ग, घ ।

॥ त्रीमणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निमग्नमे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ पिण्डपितृयज्ञं • विधिष्णुः पितॄणां मुत्पत्तिं माह—
“महाहविषा इ वा इत्यादि † । “येष मेधां विजितिरिति । व्यज-
यन्तेति सम्बन्धः । “अथ यानित्यादि । ‘यस्मिन्’ इत्यासुर-
युहे येषां देवानां मध्ये ‘यान् एव’ असुराः ‘अस्मन्’ अमारयन्,
‘तान्’ इतान् देवान् पितृयज्ञाख्येन वक्ष्यमाणेन कर्मणा ‘समै-
रयन्त’ समागच्छन्त । ते ऋताः पितृदेवता एव अभवन् ।
पितॄनुद्दिश्य कियमाणत्वात् ‘पितृयज्ञः’ इति सम्बन्धेयं सम्बो-
ध्याह— “तस्मादिति ॥ १ ॥

“तदसन्त इत्यादि । ‘तत्’ तत्र ‘ये’ देवाः ‘व्यजयन्त’
विजय मेव प्राप्ताः, न पुनरसुरेण इताः, ‘ते’ वसन्ताद्युतु-
त्रयात्मकाः; ‘यान्’ इतवन्तः, ‘ते’ पितृयज्ञेन ‘समैरयन्त’
समागच्छन्, ‘ते’ एव शरदाद्यास्तय ऋतवः । एतेषां मनु-
रूपत्वप्रतिपादनम् उपरिष्ठात् ‡ “ऋतवः पितरः”—इति करिष्य-
माणसुख्योपोद्घातत्वेन ॥ २ ॥

• ‘अथ पिण्डयज्ञः’—इति च ।

† आप्येपोऽष्टाकपालः, पुरोडाशः, सौम्यचवः, सावित्रो द्वादश-
कपालो ऽष्टाकपालो वा उषांशुदेवतः, भरख्ये चवः, पूष्णे चवः,
रेन्नापो द्वादशकपालः, माहेन्द्रचवः, वैश्वकर्मेण एककपालं उषांशु-
देवतः । एषां मष्टानां हविषां नाम महाहविरिति ।

‡ एतेषां ब्राह्मणे चतुर्थकटिकाया (१४४ पं० ६ पं०) नटयम् ।

इदानीन्तनानुष्ठानस्यापि उक्तफलसाधनत्वं माह— “अथ यदिति । ‘अथ’ इदानीं मपि ‘एषः’ यजमानः ‘एतेन’ पित्र्यघ्नेन ‘यजते’ इति ‘यत्’, ‘तत्’ तस्मात् । ‘अह’, ‘तु’, ‘एव’ इति त्रयो निपाताः । ‘एतस्य’ यजमानस्य सम्बन्धिनं ‘कश्चन’ ‘चन’-शब्दोऽप्यर्थे, क मपि पुरुषं ‘न’ एव ‘गन्ति’ असुरादयो न मारयन्ति । तत्र कृतानुकरत्वे हेतु माह— “इति देवा इति । इत्थं ‘देवाः’ पुरा ‘अकुर्वन्’ पित्र्यघ्नाख्यं कर्म । देवैर्येन प्रकारेणानुष्ठितम्, तेनेव प्रकारेणानुतिष्ठति, न स्वातन्त्र्येण किञ्चित् करोतीत्यर्थः । तदेव द्रव्यदेवतासङ्गं प्रतिपादयति— “य सु चैवैभ्य इत्यादिना । ‘एभ्यः’ पित्र्यभ्यो ‘यम्’ एव पुरोडाशधानादिरूपम् ‘भागं’ देवाः ‘अकल्पयन्’, ‘एतत्’ एतर्हि ‘एषः’ यजमानोऽपि ‘तम्’ एव भागम् ‘एभ्यः’ ‘करोति’ । तथा देवाः पुरा असुरहतान् पित्र्यभावं प्राप्तान् ‘यान्’ एव ‘समीरयन्त’ समगच्छन्, ‘तान्’ एव पित्र्यत्वं प्राप्तान् देवान् ‘एतद्’ यजमानः ‘अवति’ हविषा तर्पयति । अवतिग्नं हतमर्थं ० । तेन च पित्र्यदेवतातर्पणेन ‘स्वान्’ स्वकीयानेव ‘पितॄन्’ पित्र्य-पितामहाद्यान् ‘श्रेयांसम्’ प्रशस्यतमं ‘लोकम्’ ‘उपोदयति’ उपप्रापयति । अपि च ‘अत्र’ अस्मिन् कर्मणि ‘अस्य’ यजमानस्य ‘आत्मनः’ स्वस्य ‘अनुचरणेन’ अनुगमनेन च यदेव प्राणिजातं ‘हन्यते’, ‘मीयते’ ताडयते । यद्वा ‘मीयते’ “मीड्, † हिंसायाम्”

• “अथ इत्यत्र गति-कान्ति प्रीति लप्तावगम एवैव अथ साम्यर्थ-याचन-क्रियेच्छा-दीप्तावाप्तालिङ्गन हिंसा-दान-भाय इद्विध” —इति भा० प० ६०० धा० ।

† ‘मिद’—इति (भा० प० ८६८ धा०) च ।

—इति धातुः ७ । ‘एतेन’ पित्र्यघ्नेन चस्य तदेव पुनराप्यायते,
पुनः प्रवृत्तं भवतीति । “तस्मादिति । पित्र्यघ्नस्य विधिः ।
यस्मात् उदीरितफलहेतुः पित्र्यघ्नः, तस्मादनेन यष्टव्यमित्यर्थः ।
‘यजते’—इति षष्ठमलकारेण वर्तमानोपदेशः † ॥ ३ ॥

तत्र प्रथमं हविर्विधत्ते— “स पित्र्यभ्य इति । सोम एषा
मस्तीति सोमवन्तः कृतसोमयागः । एतद्विशेषयागविशिष्टेभ्यः
‘पित्र्यभ्यः’ षट्सु कपालेषु संस्कृतं ‘पुरोडाशं’ ‘सः’ यजमानः
निर्वपेत् । देवताविकल्पमाह— “सोमाय वेति । × × ×
सोमाय वा निर्वापः कर्त्तव्यः । तदुक्तं कात्यायनेनापि—
“पित्र्यभ्यः सोमवद्भ्यः षड्कपालः सोमाय वा पित्र्यमते”—
इति ‡ । इदं देवताविकल्पमाश्रयायनोऽप्याह स— “पितरः
सोमवन्तः सोमो वा पित्र्यमान्”—इति § । कपालसङ्ख्यां प्रशं-
सति— “षट् वा इति । “ऋतवः पितर इति । शस्त्रेणान्त-
मिधिराः, त एते यत् पुनः समैरयन्तेत्याम्नातवान्, तत्
पितृणां ऋतुतादात्म्यम् । यद्वा ‘यस्मिन् वा ऋतौ पुरुषः
प्रमीयते, सोऽप्यामुष्मिंशोके भवति”—इति श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धे ॥
वसन्ताद्युत्थामकाः पितरः ॥ ४ ॥

द्वितीयं हविर्विधत्ते— “अथ पित्र्यभ्यो बर्हिषद्वा इति ।
बर्हिषि सीदन्तीति बर्हिषदोऽकृतसोमयागाः, क्षेत्रलहविर्यघ्न-

* दि० षा० ११३० धा० ।

† का० श्रौ० सू० ५, ८, १ ।

‡ का० श्रौ० सू० ५, ८, १० ।

§ आन्व० श्रौ० सू० ३, १६, २१ ।

| मै० शा० १, ५, ८, ३ ।

याजिनः पितरः । शृणोदरादित्वात् वर्षलोपः ५ । एतदगुण-
विशिष्टेभ्यः पितृभ्यो धानारूपं हविः कर्त्तव्यमिति शेषः १ ।
तत्करणप्रकारमाह— “अन्वाहार्यपचन इति । शृणोदरादगुणा-
धानाः ; तदर्थं दक्षिणाम्नी भर्जनकपालमधिगच्छ, तत्र
तत्तदगुणान्मोष्य भर्जनं कुर्यादित्यर्थः । ततो भर्जनानन्तरं ता
धाना द्वेधा विभज्य, अर्घाः प्रकृतिवत् समन्त्रकं ‘पिपन्ति’
समन्त्रकं चूर्णयन्ति । “पिपू सचूर्णने”-इति धातुः ६ । ‘अर्घा
इत्येव’ । एवमेवापरा अर्घा ‘धानाः’ ‘अपिष्टाः’ पेषणरहिता
अधिकृता भवन्ति । ता अपिष्टा धानाः ‘पितृभ्यो वर्हि-
पहराः’ देयाः ५ ॥ ५ ॥

अथ तृतीयं यागे विधत्ते— “अथ पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्य
इति ॥ १ ।’ आधानमंस्काराभावेन तैत्तान्यभावात् केवलमौपा-
सनान्निनैवाद्यमाना (१) गौः ‘निवान्या’ । यथार्थं चतुर्थी । तस्याः
पयसि प्रक्षिप्तो मथितो धानाचूर्णः १, ‘एकगलाकया’ एका
चासौ गलाका च, “पूर्वकालैकसर्व”-इत्यादिना ७७ समासः ।
एकैव गलाकया ‘सक्तु’ एकवारम् ‘उपमथितः’ आलोडितो
हविः ‘मथ्यः भवति’ इत्यर्थः । उपमथनस्य सकृत्त्वमप्रत्ययसि-
“सक्तुद्वेवेति । एकवारमेव हि अध्वर्युस्तथाद्गार्हपत्यापरदेयात्
उत्थाय अन्वाहार्यपचनम्यादूरेणोत्तरप्रदेशे × × × रागता अपुन-

• “शृणोदरादीनि यथोपदिष्टम्”-इति पा० सू० ६, २, १०८ ।

• १ की० श्रौ० सू० ५, ८, ११ । ; क० प० १५ धा० ।

५ का० श्रौ० सू० ५, ८, १८, १८ इत्येव । १ का० श्रौ० सू० ५, ८, १२

१ एव एव मथ्य उच्यते ।

०० पा० सू० २, १, ३८ ।

रातृत्ताः सन्तः पितरो भवन्ति (१), अतस्तेषां सकृच्च मसाधारण-
धर्म इति हविःसंस्कारस्यापि सकृच्च सुचित मिति भावः ॥
विहितानि व्रीणि हवींषि सम्भूय निगमयति— “एतानिति ॥६॥

एतेषां हविषां या देवताः “पितृभ्यः सोमवद्वाः”—इत्यादिना
निर्दिष्टाः, तासां स्वरूपं परस्परसम्बन्धं मिति ब्रूते— “तद्य
इति । ‘तत्’ तत्र ‘सोमेनेजानाः’ सोमेनेष्टवन्तः पक्षत्वं प्राप्ताः
‘ते पितरः’ ‘सोमवन्तः’ इत्युच्यन्ते । ‘अय’-शब्दः त्वर्थः । ‘ये’
तु ‘पक्वेन’ पाकसंस्कारेण, चक्षुरोडागादिहविषा देवेभ्यो दत्तेन
केवलं हविर्यज्ञयाजिन एव † सन्तो ‘लोकं जयन्ति’, ‘ते पितरः’
‘वर्हिषदः’ इत्याख्यायन्ते । ‘ये’ पुनः ‘ततः’ तयोर्मध्ये ‘अन्ध-
तरत्’ अपि ‘न’ प्राप्नुवन्ति, केवलं मौषासनाग्निरेव ‘दहन्’
शरीरान्ते ‘स्रदयति’ आम्बादयति, भक्षयतीत्यर्थः । तैत्तिरीयके-
ऽप्याम्नातम्— “ये वै यज्वानः, ते पितरो वर्हिषदः—० ; ये वा
अयज्वानो मृहमेधिनः ते पितरोऽमिषात्ताः”—इति ‡ ॥ ७ ॥

पितृयज्ञप्रयुक्तं विशेषं यत्तु ऋदकप्राप्तं मङ्गलत्वात् मनुक्ता-
मिति— “स जघनेनेत्यादिना । दक्षिणामुखत्वं प्राचीनाधीतत्वं
च हविर्यज्ञे विशेष इत्यर्थः । “स तत् एवेत्यादि । ‘सः’
अध्वर्युः तस्माद् गार्हपत्यापरदेशादुत्थाय अम्बाहार्यपत्तनस्य अदूरे-
षोत्तरदेशे दक्षिणामुखस्तिष्ठन् अवहम्यात् § । ऋदकप्राप्तं फली-

* “यदमृतदेवाणां तत्, सस्तद् विद्या मिति विद्यात्वाद्म मरुद्-
पक्षे प्राप्ते व्याह— ‘यतुर्वा यद्वयम् (का० श्रौ० सू० ५, ८, १९)’—इति
वा निर्द्धारणे”—इति या० दे० ।

† ‘हविर्यज्ञयाजिन एव’—इति च ।

‡ ते० मा० १, ६, २, ६ ।

§ का० श्रौ० सू० ५, ८, १९ क ।

करणस्य त्रिष्करण मपास्य सकृत्त्वं विधत्ते— “सकृत् फली-
करोतीति ॥ ८ ॥

“स दक्षिणेवेति । ‘सः’ अध्वर्युः दक्षिणामुख एव सन्
अवहननदेशे पिपणार्थे ‘दृषदुपले’^१ उपदध्यात् । षट्कपालस्य
पुरोडाशस्य गार्हपत्यदक्षिणायां अपणं विधाय स्वीति— “दक्षि-
णाहं गार्हपत्यस्येत्यादिना ७ । “तद् यदेता मिति । ‘तत्’
तत्र पित्र्यसम्बन्धित्वेनानुष्ठेयपदार्थेषु ‘यद्’ यस्मात् कारणात्
‘एतां दक्षिणां दिशं सचन्ते’ ऋत्विग्यजमानाः समवयन्ति ।
‘पच समवाचे’—इति † धातुः । “एषा हीति । ‘हि’—शब्दो
दक्षिणस्या दिश इह श्रुत्यन्तरप्रसिद्धं पित्र्यसम्बन्धं द्योतयति ।
तथा च तैत्तिरीयकम्— “दिवमनुष्या दिशो व्यभजन्त, प्राचीं
देवा दक्षिणां पितरः”—इति ‡ ॥ ८ ॥

पित्राया वेदेर्निर्माणं विधत्ते— “अथ दक्षिणेनेति § । “चतुः-
स्रक्ति मिति । चतस्रः स्रक्तयः कोणा यस्याः सा तयोक्ता । तासां
चतुःस्रक्तीना मान्वेयाद्यवान्तरदिक्सम्बन्धं विधत्ते— “अवा-
न्तरदिशोऽन्विमिति । लक्षणे अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ।, “कर्म-
प्रवचनीययुक्ते”—इति द्वितीया ॥ १ । अवान्तरदिक्स्थाः स्रक्तीः कुर्या-
दित्यर्थः । स्रक्तीनां चतुष्टु सुपपादयति— “चतस्रो वा इति ।
पितृणां अवान्तरदिग्गुपता श्रुत्यन्तरप्रसिद्धाश्चतुर्गन्तव्या ॥ १० ॥

० का० श्रौ० सू० ५, ८, १४ ख ।

† भा० उ० ८८० पा० ।

‡ ते० सं० ६, १, १, १ ।

§ “दक्षिणेन दक्षिणायां परिहृत सुदृग्गृहं तन्मध्ये वेदिं करो-
त्यवान्तरदिक् स्रक्तिं भाग्यान्ते”—इति का० श्रौ० सू० ५, ८, २१ ।

॥ पा० सू० “अनुलक्षणे”—इति १, ४, ८४ । ॥ पा० सू० १, १, ८ ।

अथाग्निस्थापनं विधत्ते— “तन्मध्ये इति । दक्षिणाग्नि
माहृत्य तस्या वेदेर्मध्ये स्थापयेदित्यर्थः । तथा च कात्यायनः—
“अवान्तरदिक् स्रक्ति मास्रगान्ते दक्षिणाम्निं मध्येऽस्थाः करोति”—
इति ॥ । एतन्मध्ये स्थापनं मुपपादयति— “पुरस्ताद्वा इत्यादिना ।
‘पुरस्तात्’ पूर्वस्यां दिशि आहवनीयममीपे ‘प्रत्यङ्घः’ प्रत्यङ्मुखः
सन्तो देवा ‘मनुष्यान्’ ऋत्विज्यजमानान् ‘अभि’-लक्ष्य ‘उपा-
हृताः’ उपगता भवन्ति । ‘तस्मात्’ कारणात् ‘तेभ्यः’ देवेभ्यः
‘प्राङ्’-मुखः ‘तिष्ठन्’ अध्वर्युः क्षुहोति । व्याप्यावस्थितानां
तेषां सर्वतोमुखत्वं मुपपादयति— “सर्वतः पितर इति ।
अवान्तरदिशां व्यापित्वेन तद्रूपाणां पितॄणां मयि व्यापित्वात्
प्राच्याद्यन्यतमदिङ्मुखत्वं दुर्ज्ञानं मिति सर्वतः परीत्य हवनायं
मध्येऽग्नेः स्थापनं मिति निगमनवाक्यस्यार्थः ॥ ११ ॥

“स तत एवेत्यादि । अस्मिन् हि पितृयज्ञे दक्षिणा दिक्
प्राची जाता, ततः प्राक्प्रतीचे तु दक्षिणोत्तरदिगौ सम्पन्नौ ;
तत्र सम्पन्नौऽवस्थिता प्राची दिक् उत्तरा, दक्षिणभागावस्थिता
प्रतीची दिक् दक्षिणा ; तथाच प्रकृतौ उदीच्यां दिशि क्रियमाणं
स्वस्त्वयजुर्हरणं भव प्राच्या सम्पद्यते । अथ सर्वतः,— तस्या
वेदेः सकाशादेव सोऽध्वर्युः प्राक् प्राच्या दिशि स्वस्त्वयजुर्हरेत् ॥ ।
तस्या वेदेः परिपृष्टं मभिनयेन दर्शयति— “अथेत्येवापे इति ।
‘अपे’ प्रथमम् ‘इत्येव’ एवमेव यथाद् भागे दक्षिणापवर्गं रेखया
परिगृहीयात् । ‘अथ’ अनन्तरम् ‘इति’ पथम् उत्तरतः
प्रागपवर्गं परिगृहीयात् । एवं पुरस्ताद् दक्षिणापवर्गं परि-

गृह्णीयात् । अत्र प्रतीच्युदीचीप्राचीन्यनेन क्रमेण पूर्वोक्तरीत्या दक्षिणाप्रतीच्युदग्दिगो भवन्ति । तासु दिक्षु परिग्रहणं प्रकृतौ व्याख्यातम् ५ । सूचितञ्च कात्यायनेन— “पूर्वे परिग्रहं परिगृह्णाति दक्षिणतः पश्चात् उत्तरतश्च”—इति १ ।

लेखनादीनि यानि घेदिसम्बन्धीनि कर्माणि , एतानि सर्वाणि अत्रापि तथैव कर्तव्यानि इति अभिप्रेत्य सिद्धवत् अनु-
क्रामति— “लिखति हरति यद्यर्थं भित्त्वादिना ५ । ‘यत्’ ‘हार्यं’
हरणोयं भवति , तत् हरेत् इति सम्बन्धः । “स तथैवेति ।
येन प्रकारेण पूर्वपरिग्रहः कृतः , तेनैव प्रकारेणोत्तरं
परिग्रहं कुर्यात् ।

ननु “परी यज्ञे”—इति ३ परिपूर्वाद् ग्रहेर्यज्ञविषये घञा
भवितव्यम् , कथं मच्,— पूर्व-पूर्वपरिग्रहेणेति , उत्तर परिग्रहे-
णैतिरूपसिद्धिः ? नैयः दोषः ; “व्यत्ययो बहुलम्”—इति ॥ ‘ग्रह-
श्च ह-नि-चि-गमश्च’—इत्यप् ०० भवति ।

“प्रतिचक्ष्येति । “पुरा क्रूरास्य”—इति प्रकृतौ यदनुमार्जनम् ११,
तत् कृत्वेत्यर्थः । प्रकृतिवदेव ५५ “प्रोक्षणीरासादय”—इति
प्रैय मग्नीध्रप्रेषितार्थानुष्ठानञ्चाह — “प्रोक्षणीरित्यादिना । “स
यज्ञोपवीतीति । एतावत् कर्म प्राचीनावीतिनैवाध्वर्युणा कर्त-

* १का० २अ० ४३ा० ८—२१ कश्चिका दृष्ट्याः ।

† का० शौ० सू० २ ६ २५ ।

‡ तदुक्तं कात्यायनेन — ‘मिष्टयज्ञादिचिन्त्ययोः’—इति २. ६ २८ ।

§ पा० ४८० ३ ४, ४७ ।

॥ पा० सू० ३. १. ८४ ।

०० पा० सू० ३ ३, ४८ ।

†† १भा० १६६ ए० ५ अ० ।

‡‡ १भा० १५५ ए० १२ अ०, १६८ ए० ८ अ० दृष्ट्यै ।

व्यम् ; 'सः' अध्वर्युः इदानीं 'यज्ञोपवीती' 'भूत्वा' प्राकृतवदेव
'आव्यानि' गृह्णीयात् ॥ १२ ॥

तत्रोपभृति ग्रहणे केपाच्चित् मत सुपन्यस्यति— "तदाहु-
रिति । 'हौ छात्र'—इति तत्र कारणाभिधानम् । 'भ्रत्र' खलु
पितृयज्ञे 'हि' यस्माद् 'हौ' एव 'धनुयाजौ' प्रयाजानुयाजाना
मेव बर्हिष्ठस्य विधास्यमानत्वात् प्रथमस्यानुयाजस्य बर्हिष्ठो-
ऽनुष्ठाने सति द्वावेवानुयाजौ 'भवतः', अतस्तदर्थं 'द्विरुप-
भृति गृह्णीयात्' † । ननु प्रयाजेषु समानयनार्थं मपि पठ्येत्
माज्येन भवितव्य मिति चेत्, न ; प्रयाजेषु बर्हिर्युक्तस्य चतुर्थ-
यागस्य प्रतिषेधेन तत्प्रयुक्तस्य समानयमानस्याप्यभावात् । अत
एवोक्तं सूत्रज्ञा — "असमानयनं वा बर्हिःसंयोगात्"—इति ‡ ।

इदानीं पक्षान्तर माह— "तदष्टावेवेति । प्रकृतिवद् अष्ट-
कत्वं एव 'उपभृति गृह्णीयात्' । गृह्णतोऽभिप्राय माह— "ने-
दिति । यज्ञसम्बन्धिन्याः विधायाः, विधा प्रकारः संस्था ;
तस्मात् 'न' एव 'अव्यानि' गच्छानि 'इति' अनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ।

आज्यग्रहणान्तर मिथ्यप्रोक्षणादिकर्मस्वध्वर्यैः पुनः प्राचीना-
धीतित्वञ्च विधत्ते — "आव्यानि गृह्णीत्वेति ॥ १३ ॥

इधप्रोक्षणादिकं प्रकृतिवदेव कर्त्तव्यं मित्यनुक्रामति—
"प्रोक्षणीरिति । "अथाध्या इति । 'अथ' वेदिप्रोक्षणान्तरम्
'अधौ' अध्वर्यवे 'बर्हिः प्रयच्छन्ति' । आदाय अध्वर्युहस्ते परि-
कर्मिणो दद्यादित्यर्थः । "तत्पुरस्तादुच्यते । 'तद्' बर्हिः

• "यज्ञोपवीद्याज्यग्रहणे"—इति का० श्रौ० सू० ५, ८ २६ ।

† "द्विरुपभृति"—इति च का० श्रौ० सू० ५, ८ २७ ।

‡ का० श्रौ० सू० ५, ८ ३६ ।

‘पुरस्तादपत्ति’ पूर्वस्यां दिशि यथा भवति तथा वेद्या मध्यै-
 रासादयेदित्यर्थः ० । तत् प्रकृतिवदेव प्रोक्षणीयेषम् ‘उपनीय’,
 बर्हिष सन्नहनस्य पत्ति विस्त्रस्य, तत सकाशात् प्रस्तर
 मुष्टि पृथक् न गृह्णीयात् † । तत्र कारण माह— ‘सकृदु-
 ष्येवेति । बर्हिष सकाशात् प्रस्तरस्य पृथक्करणे बर्हिष सकृत्
 प्याह्नयेत्, न चेत्तत् पिष्टयन्ने युक्त मिति भावः ॥ १४ ॥

बर्हिष स्तरप्रकार माह— “अथ सन्नहन मिति । सन्न-
 हनेऽग्निमेति सन्नहन रज्जु । ‘अपसलवि’ अपदक्षिणम्, अग्नि
 परितो वेद्या ‘त्रि परिस्तृणन्’ पर्येतीत्यर्थः । एव परित-
 स्तरणानन्तरं ‘यावद्’ बर्हि ‘प्रस्तरभाजन’ प्रस्तरस्य योग्य
 पर्याप्त भवति, ‘तावत्’ ‘परिगिनष्टि’ अवशेषयेत् । “अथ
 पुनरिति । ‘अथ’ अपदक्षिणपरिगमनानन्तरम् ‘पुन’ ‘प्रसलवि’
 प्रदक्षिण ‘त्रि पर्येति’ । अत एव सूत्रकृतोक्तम्— ‘बर्हिर्वि-
 श्वस्य यूनवापे गृहीत्वा त्रिस्तृणन्नग्नि पर्येति प्रस्तरमात्रं शिष्टा
 त्तावत् प्रतिपर्येति’—इति ‡ ।

एतत् प्रतिपरिगमनं मनूय स्त्रीति— “तद्यानेवेति । ‘तत्’
 तत्र स्तरणसमये त्रिप्रदक्षिणगमनेन ‘यान्’ एव ‘पद्यन्’
 विप्रकर्षेण पिष्टलोकेऽवस्थितान् त्रिविधान् ‘पिष्टभ्य सोमवद्भ्य’
 —इत्यादिना हविदेवतात्वेन प्राग्दर्शितान् ‘अन्ववाग्मात् अनुप्राप्नोत्,
 ‘एतत्’ एतेन पुनस्त्रि प्रदक्षिणकरणेन ‘तेभ्य एव’ पिष्टभ्य

* का० श्रौ० सू० ५ ८ २८ ।

† का० श्रौ० सू० ५ ८ ३० । कुशग्रसूत्रस्तरोपसन्नहं प्रेषा बर्हिः

—इति तत्पठतौ (५ ७) ।

‡ का० श्रौ० सू० ५ ८ २६ ३० । ‘यूनं’—सन्नहनम्—इति या० दी० ।

मकाशात् 'पुनः' 'अपोदेति' अपगच्छति, 'स्व' स्वकीयम् 'इमं लोकम्' 'अभि' प्राप्तुम् । "तस्मादिति", प्रतिपादितार्थ-
निगमनम् ॥ १५ ॥

"स दक्षिणैव परिधीनिति । 'सः' स्वयं 'दक्षिणा' दक्षिणापान् 'एव' 'परिधीन्' परिदध्यात् । ततः पद्यात् पुर-
स्ताच्च तत्र दक्षिणाली परिधीन्, उत्तरप्रागग्रं प्रस्तरं, सर्वं
भवमेपितं वर्द्धिष्य दक्षिणाग्रं स्मृणीयात् । प्रकृतितः प्राप्तं *
विष्टयन्तर्धानं निषेधति— "नान्तर्दधातीति । अन्तर्धानेऽधस्तन-
वर्द्धिषी विभज्येद्याताम् ॥ १६ ॥

तस्मिन् प्रस्तरजुहादीना मासादनस्य प्रकारविशेषं विधत्ते—
"स तत्रेति । प्रस्तरस्थोपरि पद्यादुभागे प्रथमं 'जुहम्' आसाद्य,
ततः पूर्वभागे 'उपभृतम्', ततः पुरस्तात् 'ध्रुवम्' †, अन्तर्तो
'हवींषि', इत्यनेन क्रमेणासादयन्नासादितहविषा मभिमर्शनं
कुर्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥

"ति सर्वं एवेति । न केवलं मध्ययुंश्च, ऋत्विज्यजमानाः
'मर्व एव ते' अस्मिन् समये 'यज्ञोपवीतिनः' भवेयुः ।। 'इत्यात्'
—इत्यभिनयदर्शने; अनेन प्रकारेण ब्रह्मयजमानो आहवनीयस्य
पुरतो गत्वा, अग्रदक्षिणं पर्याहृत्य, पिष्टयज्ञवेदेः पद्याहेमं

* का० श्रौ० सू० ५. ८. २४, २५ ।

† १ का० २ प्र० ६. १३, १४ १. १ दृष्टयो ।

‡ 'सुवो जुहुः, उपभृत एषदाज्योपभृत ध्रुवा'—इति पठन्ती या० दे० ।

§ का० श्रौ० सू० ५. ८. ३१, ३२ ।

। "मामिधेतिशेषादाज्यभामाभ्यां यज्ञोपवीतिनः मर्व"—इति का०
श्रौ० सू० ५. ८. ३३ ।

‘परीत’ परिक्रामत इत्यर्थः । आग्नीध्रस्तु तस्या वेदे ‘पुर-
स्तात्’ पूर्वदेश गच्छेत् * , तत्र हि स्वस्वयजुर्हरणं कृतम् ॥ १८ ॥

पितृयज्ञेनोपाशुप्रचरणं विधत्ते— “तेनोपाशु चरन्तीति † ।
“तिर इव वा इति । तिरोहिता एव पितरो ऽभवन्, तेभ्य
‘यद्’ ‘उपाशु’ करणम्, ‘तत्’ अपि ‘तिर’ तिरोहितं मेव
भवति । तथाचान्तर्हितानां मुपाशुप्रचरणं युक्तं मिति भावः ॥ १८ ॥

पितृयज्ञस्यानस्य परिचयणं विधाय स्तीति— “परिहृत
इति । ‘परिहृते’ परिवेष्टिते स्थाने, सिद्धं मन्यत् ॥ २० ॥

“स एका मेवेति । ‘स’ होता “अम्ये समिध्यमागय”
—इति अर्धयुणा प्रेषितं सन् ‘एका मेव’ ‘सामिधेनी’ ‘त्रि’
ब्रूयात् । “म वो वाजा”—इत्याद्या सामिधेन्यं पञ्चदश ‡ ।
तत्र सामिधेन्येकत्वे कारणं माह— “सक्तदु ज्ञेवेति ॥ २१ ॥

अनुवक्तव्या ता मेका सामिधेनीं दर्शयति— “सोऽन्वा-
हेति । ‘स’ होता “उग्रन्तस्त्वा”—इति § एता सामिधेनीं
त्रि अनुब्रूयात् । अस्याय मय — हे अग्ने । ‘उग्रन्त’ काम
यमाना वयं त्वा ‘निधीमहि’ देवा स्थापयाम । तथा
‘उग्रन्त’ त्वक्षाध्य यागं कामयमाना एव सन्त ‘समिधी-
महि’ त्वा ‘समिह’ करवामहे । अग्ने । त्वं मयि अस्मदुक्तं

* का० श्रौ० सू० ५ ८ ३४, ३५ ।

† पितृयज्ञ उपाशुप्रचरणम् प्रस्तादुपचारं ब्रह्मयजमानयोश्च,
पूर्ववदा अपुत्रीकं दक्षिणाधिराहवनीयवत् पूर्वव्याहवनीयं प्रणीता
परिहरति अर्धवच्च—इत्यष्टौ (का० श्रौ० सू० ५ ८ १-८) सूत्राणीह
ममन्तादालोच्यानि ।

‡ अ० स० ३ २७ १-३५ ।

§ अ० स० १०. १६. १२, य० वा० स० २०. ७ ।

मयं 'उगन्' कामयमानः सन् 'उग्रतः' अस्मादीयं यज्ञं कामय-
मानान् 'पितॄन्' 'आवह' आगमय । किमर्थम् ? 'हविषे
अत्तवे' अस्माभिर्देत्तं हविर्भोक्तुम् । "क्रियाग्रहणं मयि कर्त्त-
व्यम्"—इति * कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । "अद भक्षणे"
—इति †, अस्मात् "तुमर्थे सेवेन्"—इति तवेन् प्रत्ययः ‡ ।

"अथान्नि मावहेत्यादि । सामिधेन्यनुवचनानन्तरम् "अग्निं
मावह"—इत्याद्यावाहननिगदं ब्रूयात् । तत्राग्नीषोमावाह्यभाग-
देवते, पितरः सीमवन्त इत्याद्याः प्रधानदेवताः, 'देवा आन्वपाः'
प्रयाजानुयाजदेवताः । तेषां सर्वेषां मावाहनं कर्त्तुं मग्निः
प्रेष्यते— "अग्निं होत्राय"—इत्यादिना । प्रेषेण खिद्यन्तदेवताया
आवाहनप्रतिपादनम् । 'होत्राय' होत्राय होत्रकर्मणे वा 'अग्निम्
आवह' । अग्निश्चात्तनान्तरस्तव स्वभूतो महिमा, तम्, तद्रूप-
स्वीकारिणं अग्निं मावहेत्यर्थः । "इत्यावाह्येति । अनेन निग-
देनावाह्यं तत्रोपविशेदित्यर्थः ॥ २२ ॥

प्रकृतिवत् प्राप्तं होत्रवरणं निषेधति— "अथात्राप्य न
होतार मिति § । आवाहनानन्तरं मात्रावणप्रत्यावावणे कृत्वा,
'सौद होत. !' इत्येवाध्वर्युर्व्रूयात् ; न तु "अग्निर्देवो हव्या
होता"—इति निगदेन होतारं प्रवृणोतीत्यर्थः । एतदुपपादयति—
"पितृयज्ञो वा अय मिति । यतोऽयं पित्रयज्ञः, अतोऽत्र
पितरः सचिहिताः ; तत्र यदि होतुर्वरणं कुर्यात्, तदा 'न'
'होतारं' तेषु प्रियेषु 'दधाति' स्थापयति, न चेत्तद् युक्तम्,
'इति' अनेनाभिप्रायेण 'होतारं' 'न' प्रवृणोष्यात् ; किन्तु हिं

आश्रावणानन्तरं ब्रूयात् इति, तदाह— “सीदेति । हे
‘होत’ त्व ‘सीद’ उपविश ‘इति’ एतत् वाक्यम् अध्वर्युर्ब्रूयात्,
न होतुर्वरणम् । ‘होता’ चेवं कृत्वा ‘होत्वपदने’ ‘उपविशति’
उपविशेत् ।

श्रुगादाननिमग्नेनाध्वर्युः ‘प्रसीति’ अनुजानाति । “पु
प्रसवेययया”-इति ७ धातु । स च ‘प्रसृत’ होत्रा प्रेरित
‘अध्वर्यु’ सुचौ’ शुद्धपशून् ‘आदाय’ ‘प्रत्यङ्’ मुखं प्रति
क्रामति । ‘प्रतिक्रम्य’ वेदे पश्चिमभागे स्थित्वा, आश्रावण
प्रभृति ‘अपवर्हिष’ वर्हिषतुर्यं प्रयाज, तद्वर्जं ‘चतुर प्रया
जान्’ यजेत । वर्हिषवर्जनस्याभिप्राय माह— ‘प्रजा वा इति ।
श्रिट निगदसिद्धम् ॥ २३ ॥

इविर्भिः प्रचरणार्थं प्राचीनावीतित्वं पुनर्विधत्ते— “ते सर्वं
एवेति । ‘ते’ ऋत्विग्यजमाना ‘सर्वं एव’ ‘प्राचीनावीतिन’
भवेयुः ॥ । ब्रह्मयजमानाग्नीध्राणां पूर्वं परिक्रान्तानां प्रधान
यागार्थं मन्थया परिक्रमणं विधत्ते— “इत्यादिति । ‘इत्यात्’
अनेन प्रकारेण ब्रह्मयजमानो चतुःस्वर्गेवेदे ‘पुरस्तात्’ प्रति
गच्छत, प्राग्नीध्र ‘पश्चात्’ प्रतिगच्छेत् । प्रधानहवियो याग्यानां
माश्रावणवषट्काराभावादे— ‘तदिति । ‘तत्’ तत्र पितॄण्यु
प्रधानहविष्यु ‘ऒ’स्वधा-इति अध्वर्युराश्रावयेत्, ‘अस्तु स्वधा’
-इति आग्निध्रं प्रत्याश्रावय कुर्यात्, होता स्वधा नम’-इति

* अदा० घ० ३० घा० ।

† का० अ० सू० ५ ८ ३० ।

‡ का० अ० सू० ५ ६ १ । पित्रावाहप्रसव्यं सर्वत्र प्राप्तं मेव
अथस्यापि वाचनिकस्यान्यभागाणां स्यादधि (८ ३३) पूज्य इति प्राचीना
वीतित्वं प्राप्तं मेवेति कात्यायनेन नेह पुनः सूत्रितं मिति ध्येयम् ।

वपट्कुर्यात् । अस्याय मयः— “ॐ आवय”-“अस्तु यौपट्”-
“यौपट्”-शब्दानां स्थाने एते प्रयोक्तव्या इत्यर्थः ॥

तत्राध्वर्युप्रेषस्याय मयः— ॐकारोऽङ्गीकारार्थः , स्वधेति
पित्रां हविर्नाम । हे अग्नीत् ! पितृर्योपादीयमान मिदं
हविः तत्राभिमतं किं मिति । तत्तथास्त्विति अग्नीत् । नमः
शब्दस्यागार्थः , पितृभुक्ष्य दीयमानैतत् ‘स्वधा’ तदीयं
हविः ‘नमः’ त्यक्तं मस्तु , इति वपट्कारप्रतिनिधिभूतस्य
‘वाक्यस्यार्थः’ ॥ २४ ॥

प्रकृतिवदेवावावणादिकं कर्तव्यमिति पश्चान्तरमाह—
“तदु होवाचेति । ‘आवावयेयुः’-इत्यादिना आवावणादि-
कर्तृणा मध्वर्यादीनां भिक्त्वेऽपि पूजार्थं बहुवचनम् । ‘यज्ञस्य’
प्रकृतिभूतस्य दर्शपूर्णमासयागस्य ‘विधायाः’ विधा प्रकारः
संस्थानम् , तस्मात् ‘न’ एव ‘अयाम’ प्रचयामहे ‘इति’ प्रागु-
दीरितस्यापेक्षा ; अन्यथा हि आवावणादीनां प्रकृतिवदप्रयोगात्
यज्ञविधायाः प्रच्युतिः स्यादित्यभिप्रायः । अत एव सूत्रकृत्
स्वधाकरणयज्ञस्य विकल्पमाह स— “ॐ स्वधेत्यस्तु स्वधेति वा-
ऽऽद्युतप्रत्याद्युते”-इति † ॥ २५ ॥

अनुवाक्यार्थं प्रेषवचनं प्रथमयागस्य विधत्ते— “अथाहेति ।

* “स्वधा नम इति वपट्कारः”—इति का० श्रौ० सू० ५. ६. १२ ।

† का० श्रौ० सू० ५. ६. ११ । ॐ स्वधेत्यदिष्टं स्थानापत्त्या नृती
भवत्येवेति पदमङ्गरीकारः, तथा आहान्वलायनः— “निव्याः नृतयः”—इति ।
तेन ॐ स्वधेत्यत्र व्योकारः स्वशब्दप्रतोऽकारश्च नृतौ,— ‘व्योश्च स्वाश्चा’
—इति , तथा ‘अस्तु स्वाश्चा’—इति , ‘स्वाश्चा नमः’—इति । एवं
‘ये यजामहे’—इत्यस्य स्थाने ‘येस्व स्वयामहे’ इत्यपि बोध्यम् ।

पितृप्रधान सोमप्रधानशेषभयोरपि युक्तत्वात् तदपेक्षया पितर
सोमवन्तः पितृवन्तो वेति विकल्पः प्रागुपलब्धः, तदभि
प्रायेणात्रापि सम्प्रत्यक्षं देविध्यम् । होतानुवाक्यावचने प्रकृ
तितो विशेषः साह— “म हो इति । अनुवाक्यादित्थं सुप
पादयति— “एकया वा इत्यादि । ‘एकया’ एव अनुवाक्यया
‘देवान्’ स्वस्यानात् ‘प्रस्थावयन्ति’ देवयजनदेशः भागन्तुम् ।
पितरस्तु परागमनात् अपुनरावृत्तिङ्गता, अतो न ते एकया
पुरोनुवाक्यया प्रस्थावयितुं शक्या, तत् प्रयत्नविशेषे कर्त्तव्ये
‘हाम्या’ पुरोनुवाक्याभ्यां होता तान् ‘पितॄन्’ आगमयतीत्यर्थः ॥२६॥

त्रीणि हवींषि समवदाय एकैका देवता यष्टव्या, तत्र
पितॄणां सोमवता यजनप्रकारः साह— “स उपस्तृणीत आन्व
मिति । “हिरान्यस्येति । आन्वेनोपस्तरणं मेकं अवदानम्,
पुरोडाशादिहविस्त्रयात् सकृत्सकृदवदानम्, तत् सकृदिति
यदवदानं सम्पद्यते, एतेन सकृदवदधातीति वाक्यं सुज्ञायं
भवति ० । यदि अभिघारणं सुपस्तरणं च सकृदेव स्यात्,
तदा चतुरयत्तसम्पन्निर्गं स्यात्, चतुरयत्तं हि यागयोग्यं
द्रव्यम्, तस्माद् हिरभिघारणं कर्त्तव्यं मित्यर्थः † । “प्रत्य
नक्षत्रवदानाद्वीति । अवदात्तस्यादित्यवदानम्, अवत्तशिष्टं हवि ।
“कृत्यच्युटो बहुलम्”—इति ‡ अपादाने ल्युट् । अवत्तशिष्टानि
हवींषि प्रयज्यादित्यर्थः । प्रकृतिवत् प्राप्तं भतिक्रमणं निषे
धति— “भतिक्रामतीति § । कथन्तर्हि कर्त्तव्यं मिति तत्राह—

* का० श्रौ० सू० ५.६.२. ३ ।

† का० श्रौ० सू० ५.६.४ । ‡ पा० सू० ३.३.११२ ।

§ का० श्रौ० सू० ५.६.५ ।

“इत एवेति । यत्रोपविश्यावद्यति , ‘इत एव’ स्थानात् ‘उपो-
त्याय’ तत्रैव तिष्ठता आश्रावणादिकं कुर्यादित्यर्थः ॥ २७ ॥

द्वितीयद्वितीययागयोरेवमेवानुप्राणनप्रकारं दर्शयति—“अथा-
हेति । अत्रापि पूर्ववदेव पुरोनुवाक्यादित्वं मयगन्तव्यम् ।
“उपस्तृणीत इत्यादि , पूर्ववत् ; एतावांस्तु विशेषः,— द्वितीय-
यागस्य हविरादाने धानानां प्राद्यम्यम् , तृतीयस्य हविरादाने
मन्थस्य प्राद्यम्यम् । अस्मादेव प्राद्यम्यात् सोमवदादियागत्रयस्य
हविषां त्रयस्य धारणेऽपि निर्वापकाले सपितृभ्यः सोमवद्भ्यः
यदृकपालं पुरोडाशमिति विशेषाभिधानम् ॥ २८ , २९ ॥

इत्थं प्रधानयागं कृत्वा स्विष्टकृतस्थानेऽग्निः कथ्यवाहनो यद्व्य-
हृत्यभिप्रेत्य तदनुवाक्याप्रेषस्य वचनं विधत्ते— “अथाह्वानय
इति । “तत् स्विष्टकृत इति । यदेतत् “अग्नये कथ्यवाहना-
यानुब्रूहि”—इति सम्यैववचनम् , ‘तत्’ ‘स्विष्टकृते’ स्विष्टकृता-
गार्थम् । पितृणां कथ्यवाहनसम्बन्धप्रतिपादनेनैवेतदुपपादयति—
“कथ्यवाहनो वा इति । देवेभ्यो दीयमानं हविः ‘हव्यम्’,
पितृभ्यस्तु दीयमानं तत् ‘कथ्यम्’ । तदुभयं वहतीति हव्य-
वाहनकथ्यवाहननामानौ ह्यवेवाग्नी क्रमेण देव-पितृ-सम्बन्धिनी ।
“कथ्यपुरीषपुरीष्येषु व्युट्”—“हव्येऽनन्तपादम्”—इति सूत्राभ्यां १
वहतेव्युट् । एष चाग्नेरवान्तरमेदः प्रागप्यास्त्रातः , तैत्तिरी-
यकेऽप्याम्नायते—“अग्नये वा अग्नयः ; हव्यवाहनो देवानाम् ,

• “सोमाय वा पितृमते , एवं बर्हिषद्भ्य उत्तरतो धानामन्य-
पुरोडाशानाम्”—अग्निध्यासेभ्यो हविषतो मन्थपुरोडाशधानानाम्”—
इति का० श्रौ० सू० ५. ६. ६, ७, ८ ।

† पा० श्रू० ६. २. ६६, ६७ ।

कव्यवाहनः पितृणाम्, सहरक्षाः असुराणाम्”—इति ० ।
यस्मादेवं कव्यवाहनः पितृणां सख्यन्धी, तस्मात् “अग्नये कव्यवाह-
नाय”—इत्येव वक्तव्य मिति निगमयति—“तस्मादाहेति” ॥ ३० ॥

तस्य स्विष्टकृत्स्थानीयस्य कव्यवाहनयागस्य पूर्ववदुपस्तरणादि-
होमास्तानुष्ठानप्रकार भावः—“स उपस्तृणीत इत्यादिना । स्विष्ट-
कृत्थागस्य श्रेयद्वयसाध्यत्वात् हविरुत्पत्तिक्रमेणैवावावदान मित्य-
भिप्रेत्याह—“अथास्य पुरोडागस्येति । “न प्रत्यनक्षीति ।
हवि प्रत्यभिघारणस्य स्विष्टकृदर्थत्वात् तस्य च हविषो षड्धात्
पुनः प्रत्यभिघारणं न कर्त्तव्य मित्यर्थः । अन्यदुक्तार्थम् ॥ ३१ ॥

स्विष्टकृत्षतुर्थंपूजेषु यागेषु नातिक्रामतीति योऽतिक्रमनिषेध
उक्तः, त मन्वस्य स्तौति—“स यथातिक्रामतीति । सकृदवदानं
प्रशंसति—“अथ यदिति । सोमवदादियागत्रयेऽपि यद्विषो
व्यतिषज्जन मुक्तम्, “अथास्य पुरोडागस्यावद्यतीत्यादिना, तद-
मन्वस्य स्तौति—“अथ यद् व्यतिषद् मिति । क्रियाविशेषणम् ;
परस्परं संसृष्टं यथा भवति तथेत्यर्थः । “ऋतवो वै पितर
इति । पितृणां ऋतुरूपत्वं प्रागेव दर्शितम्—“त उ ते यान्
पुनः समेरयतेति । तथा च ‘एतत्’ एतेन, पित्रदेवत्यहविषा
व्यतिषज्जनेन, ‘ऋतूनेव व्यतिषज्जति’ परस्परं संसृजयति, तेन
व्यतिषज्जनेन तान् ‘ऋतून्’ ‘सन्दधाति’ परस्परं मविनाभूतान्
करोति ॥ ३२ ॥

अपेक्षां प्रत्याश्चायत्वेन सत्यस्थाधान मीकीयमतेनोपन्यस्यति—
“तद्देक , इति । ‘तत्’ तव यत्तु ‘एके’ शाखिनः यागमिष्टम्

‘एत मेव मन्यं होत्रे आदधति’ होतुर्हस्ते प्रक्षिपन्तीत्यर्थः ।
 एतस्मिन् पक्षे होतुः कर्त्तव्य सुपदिशति— “तं होते-
 ति । “उपह्वयेति । वेदिसमीपे इडानिगदेनोपह्वयं कृत्वा ,
 तदनन्तरं भवघ्नाय अग्नीध्रे दद्यात् । सोमवज्जिघ्रत्वेव , न तु
 कस्य चिदप्यत्र भक्षणं मस्तीत्येवकारार्थः । प्राशित्रेडावदान-
 पक्षं मप्याह— “एतन्नेवेति । ‘हु’-इति प्रसिद्धौ , ‘एव’-कारो-
 ऽवधारणार्थः , ‘उत’-शब्दोऽप्यर्थः ॥ अपि खल्वेतद् यजमाना
 नेकं पक्षं केचिदनुतिष्ठन्ति । तदेव दर्शयति— “यथा त्वेवेति ।
 ‘हु’-शब्दः एकैक्यमतस्याह्वयार्थः । ‘इतरस्य’ दर्शयौर्णमासादेः
 ‘यज्ञस्य’ , ‘यथा’ इडां प्राशित्रं च ‘समवदन्ति’ सर्वेभ्यो हविर्भ्यः
 सम्भूयावदन्ति , ‘एव मेव’ ‘उतस्यापि’ पितृयज्ञस्य समवदयेयुः ।
 “अथैव जिघ्रन्तीति । अस्मिन्नपि पक्षे इडाप्राशित्रयोरवघ्राण
 मेव कर्त्तव्यम् , न तु प्राशनमित्यर्थः । प्राशनपक्षं मप्याह—
 “प्राशितव्यं त्वेवेति । इडावदानं च यज्ञान्तरवत् । अत्रापि
 ‘प्राशितव्य मेव’ , ‘वयं मन्यामहे’ ‘इति’ ‘आसुरिः’ महर्षिः
 प्रतिपादयतीत्यर्थः । एवं प्रतिपादयत आसुरेरभिप्राय माह—
 “यस्य कस्येति । इडां प्राशन्तः ऋत्विजः ‘यस्य कस्यचित्’
 आत्मनः सम्बन्धिनि ‘अग्नौ’ वैश्वानरे तद्विः ‘शुद्धति’ , अतः प्राशने
 न शेष इत्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

यजमानपितृनुद्दिश्य पिण्डप्रदानं मध्वर्युजमानयोरन्यतरस्य
 कर्त्तव्यत्वं सिद्धवदनुवदनम् , तत्प्रागङ्गं सवनेजनं विधत्ते—

* कात्रोतेति आनुसन्धेयम् ।

† “मस्य सुपह्वयं होताध्वर्युर्गङ्गायीदवघ्राहं निदधति , प्राशितं
 भवदायेडां वा , सर्वे प्राशन्ति वा”—इति का० श्रौ० सू० ५, ६, १३—१५ ।

“अथ यतर इति । अध्वर्युयजमानयोर्मध्ये यतरे इत्यर्थः ।
 ‘किं यत्तदो निर्धारणे द्योरेकस्य डतरच्’—इति ० डतरजन्तः ।
 ‘यदि अध्वर्युर्वा यजमानो वा’ ‘दास्यन्’ पिण्डदाता ‘भवति’,
 ‘सः’ स्वयं यजमानः अध्वर्युर्वा ‘उदपात्रम्’ उदकपूर्णं पात्रम्
 ‘आदाय’, ‘अपसनवि’ अप्रदक्षिणं ‘विः परिविशन्’ पितृगं
 धिदिम् ‘पथेति’ † । “स यजमानस्येति । ‘सः’ अध्वर्युः ‘यज-
 मानस्य पितरम्’ “असाववनेनिष्प” —इति मन्त्रेण ‡ ‘अव-
 नेमिषेति’ अवनेजति । यजमानसु यदि स्वयं पिण्डदाता
 भवति, तदा स्वकीय मेव पितर मवनेजयेत् । “असावव-
 नेनिष्प” —इत्यादिकं पिण्डपितृयज्ञप्रकरणे व्याख्यातम् § ॥ २४ ॥

“अथास्य पुरोडाशस्येत्यादि । पुरोडाशादिहविःशेषान् ‘सध्ये
 पाणौ’ ‘अवदाय’ आनीष्ट, त्रीन् पिण्डान् कृत्वा, तन्मित्रेव
 हस्ते धारयेत् ॥ ॥ २५ ॥

“न येमा मवान्तरदिश मिति । ‘इदं’ गण्डेनोत्तरापरं
 दिश मभिनयेन निर्दिशति ¶ । “अनुर्लक्ष्ये” —इति ०० लक्षणे
 अनुगण्डस्य कर्मप्रवचनीयत्वम् । उत्तरापरस्यां दिशि येषं षेदेः
 स्मृतिः, ‘तस्या’ ‘यजमानस्य पित्रे’ “असावेतत् ते” —इति

* पा० सू० ५. २. २१ ।

† ‘वेदिं विः परिविशति उदपात्रेणाध्वर्युयजमानो वा’ —इति

का० यौ० सू० ५. २. १६ ।

‡ पुरस्तादिष्वेव § य० २. २१ कर्त्तव्या अनुतोषम् ।

§ पुरस्तादिष्वेव काष्ठे § य० ० ७७ भाष्यं द्रष्टव्यम् ।

¶ का० यौ० सू० ५. २. १२ ।

१ ‘दशंयति’ —इति च ।

०० पा० सू० १. ४. ८४ ।

मन्त्रेण ॥ । पितामहस्य पिण्डदानं विधत्ते— “अथ येमा मिति ।
 ‘इदं’-शब्देन दक्षिणापरा अवान्तरा दिग् गम्यते । अन्यत्
 समानं पूर्वेण । प्रपितामहस्य पिण्डदानं विधत्ते— “अथ
 येमा मिति । अत्रेदमा दक्षिणपूर्वा दिग्भिनयेन निर्दिश्यते ।
 अत्र या वेदेः स्त्रिः, तस्यां प्रपितामहायै पिण्डं दद्यात् १ ।
 इत्येतिष्ठपु स्त्रिःपु पिण्डदानं विधाय, अवशिष्टायां स्त्रिः
 समन्त्रके लेपमार्जने विधत्ते— “अथ येमा मवान्तरदिश मिति ।
 इमा मुत्तरपूर्वा मवान्तर दिश मनु या वेदेः स्त्रिः, तस्याम्
 “अत्र पितरः”—‘इति’ मन्त्रेण ॥ इस्तगलेयं ‘निमृष्टे’ निमृजीत ।
 तथा चीतां सूत्रकृता— “उत्तरापरस्यां प्रथमम्, सथे समवदाय
 सर्वेभ्यो यथावनितां पिण्डान् ददात्यसावेतत्त इति, उत्तरपूर्वस्यां
 पाणी निमृष्टेऽत्र पितर इति”—इति ३ । “असावेतत्ते”—इत्यादि
 मन्त्रार्थः पिण्डपिष्टयज्ञे एव वर्णितः ॥ । प्रपितामहादिभ्यः
 उत्तरीत्या पिण्डान् ददातीत्यर्थः । तथाचैवं सति ‘स्नान्’
 स्वकीयान् ‘पितॄन्’ ‘एतस्मात्’ पिष्टयज्ञात् ‘भान्तरेति’ अन्तरितान्
 न करोति, अपि तु भागिनः कृतवान् भवति ॥ २६ ॥

आहवनीयोपस्थानं विधत्ते— “ते सर्व एवेति १ । “उदंश्च

* पुरस्तादिहैवं श्रुत्य २. १८ कण्ठां श्रुतोऽयम् ।

† “स्त्रिःपु विधायनेन” परिधिष्य—परिधिष्य पूर्ववत्—इति का०
 श्री० सू० ५. ८. १७ ।

‡ मा० सं० २. ३१ ।

§ का० श्री० सू० ५. ८. १८, १९, २० ।

॥ प्रस्ताव २०८ पृ० ७ पङ्क्तितो द्रष्टव्यः ।

१ ‘यज्ञोपवीतिनः सर्वे निष्कृत्योदयोऽचमनीमदन्मोत्याहवनीय
 तपतिष्ठन्ति दाम्याम्’—इति का० श्री० सू० ५. ८. २१ ।

उपनिष्क्रम्येति । उदङ्मुखं सन्त परितृप्तात् पिण्डपितृ
यज्ञस्थानात् निर्गन्धेत्यर्थः । 'देवान् वा इत्यादि । 'य'
खलु 'आहिताग्निर्भवति', 'दर्शपूर्णमासाभ्या' च 'यो यजते',
'एय' 'देवान्' 'उपावर्त्तते' उपगतो भवति, देवसम्बन्धगतस्य
यजमानस्य देवान् परित्यज्य यत् पितृयज्ञाचरणम्, तेन देवानां
मनसि क्रोधोऽभूत्, पुनराहत्याहवनीयोपस्थानेनातीवोदासीनता
जनित मपराधं 'देवेभ्य' 'निङ्गुवते' शमयन्ति ॥ २० ॥

"ऐन्द्रीभ्या मिति, मन्त्रविधिः । ऐन्द्रा कच कथ मन्तु
पस्थाने सङ्गतिः, लिङ्गविरोधात् ? इत्यत आह — "ऐन्द्रो
हीति । परमैश्वर्ययोगादाहवनीय एवेन्द्र, अतस्तदीयोपस्थाने
ऐन्द्रा करणत्वं न विरुद्धात् इत्यर्थः । त एवेन्द्रो पठति—

"अचक्षमीमदन्तेति ॥ 'अचक्षन्' अस्माभिर्दत्तं हवि
पितर अचक्षन् । अदेर्लुङि "लुङ्-सुनोर्घञ्"—इति १। चक्षादेशे,
"मन्त्रे घसङ्हरणम्"—इति ८ लुङ्-लुङि, "गमहनम्"—इति ९
उपधालोपे, अचक्षिति रूपम् । 'हि' यस्मात् एवम्, अतस्ते
पितरो हवि स्त्रीकारेण 'अमीमदन्त' दत्ता अभवन् । "मद
दक्षिणयोगे"—इति ॥, अस्माख्यगतात् लुङि चङि रूपम् । दक्षि
रपि कुतोऽङ्गम्यते इति तथाह— "अवमिथा इति । 'मिथा'
आक्षीया तनू ते पितर 'अव अङ्गयन्' भुक्तस्य हविषो
रसातिशयस्याभिष्यक्त्यर्थम् अवाकम्ययन् । "धूज कम्पने"—इति ७
धातु । तदनन्तरं 'स्वभानव' स्वायत्तदीप्तय, 'विप्रा' मेधा-

० वा० म० २ ५१ ।

‡ पा० छ० २ ४ ८० ।

॥ पु० आ० २९६ पा० ।

† पा० मू० २ ४ २० ।

‡ पा० छ० ६ ४ ८८ ।

१ पु० उ० २०१ पा० ।

विनः ते पितरः हविषः प्रदातारं यजमानं नविष्ठया' नय-
तरया 'मती' मत्वा सुत्वा 'अस्तोषत' उपभुक्तं हविः प्राशंसन् ,
सम्यगीतत् सञ्जात मिति । आहवनीयावस्थित ! हे 'इन्द्र !'
त्व मपि 'ते' त्वदीयो 'इरो' अग्नौ गमनार्थं 'तु' क्षिप्रं 'योजान्'
योजयेति प्रथमाया ऋचोऽर्थः ।

“सुसङ्घं त्वेति ० । हे 'मघवन् !' धनवन् ! आहवनीय-
इषेन्द्र ! सुदु-सन्दर्शनीयं 'त्वा' त्वां 'वन्दिषीमहि' नमः ,
अभिवादयामो वा । “वदि अभिवादनसुख्योः”—इति १ धातुः ।
अस्माभिः वन्दितस्त्वं 'पूर्णवन्दुरः' दत्तेन हविषा पूर्णेन रय-
नीडेन युक्तः , 'सुतः' च सन् अस्माभिः कृतं स्तोत्रं हविष
स्वीकृत्य 'वगान् अतु' कामान् अतु ययाकामं यपेट' 'प्रयासि' ।
“योजानित्यादि , पूर्ववत् ॥ ३८ ॥

गार्हपत्योपस्थानं विधत्ते— “अथ प्रतिपरेत्येति ५ । 'प्रति-
परेत्य' आहवनीयसमीपात् प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः । तस्मिन् गार्ह-
पत्योपस्थाने “मनो न्वाहामहे”—इत्याद्यास्तयो मन्त्रा पठिताः ,
तेषा मय मर्थः—

तत्र प्रथमा “मनो न्विति १ । अस्मदीयं 'मनः' 'तु'
क्षिप्रम् 'आहामहे' । केन साधनेन ? 'नाराग्रंसेन स्तोमेन' नरैः
शंसनीयेन स्तोत्रेण , 'पितॄणां' सम्बन्धिभिः 'ममभिः' मननैश्च ॥

“आ , न एत्विति । द्वितीया । पितृयज्ञकरणादप्रकान्त

* वा० सं० ३. ५२ ।

† भा० आ० ११ धा० ।

‡ “मनो न्वाहामहे इति गार्हपत्यं तित्थभिः”—इति का० श्रौ०
सू० ५. २. २२ ।

§ वा० सं० ३. ५३ ।

॥ वा० सं० ३. ५४ ।

ममदीय 'मन' 'पुन' अस्मान् 'एतु' आगच्छतु । किमर्थम् ? 'क्रत्वे' कृतकर्मणे , 'दद्याय' दानाय, 'जीवसे' जीवनाय, 'ज्योक्' चिरकास 'सूर्य च' 'दृशे' द्रष्टुम् । "दृशे दिश्ये च"—इति * तुमये निपात्यते ॥

पुनर्न इति † तृतीया । हे 'पितर ।' 'देव्य' देवसम्बन्धी 'जन' 'न' अस्माभ्य 'मन पुन ददातु' । 'जीव' जीवनवन्तं, 'मात' गणम् पुत्रपौत्रादिसमूहम् 'सचेमहि' प्राप्नुयामेति । अन्तिमपादे जीवशब्दप्रयोगस्याभिप्राय माह— "पितृयज्ञेनेवेति । 'पितृयज्ञेन' खलु 'एतत्' ददानीम् 'अचारिषु', अतः पितृयज्ञस्य कर्त्तार ऋत्विग्यजमाना पितृसम्भक्ता सन्त प्रजायुक्ता भवेयुः । 'तत्' तथा सति "जीव मातम्"—इति अनेन मन्त्रभागेन 'जीवान्' एव पुत्रपौत्रादीन् 'अपिपद्यन्ते' अपि गच्छन्ति । "तस्मादिति, उक्तार्थनिगमनम् ॥ ३८ ॥

पिण्डदातृजप विधत्ते— "अथ यतर इति ‡ । 'अथ' उपस्थानान्तरम् , अर्धयुजमानयोर्मध्ये 'यतर' पिण्ड 'ददाति', 'स पुन' 'प्राचीनावीती' 'भूत्वा', पितॄं देवम् 'अभिपद्य' प्रविश्य "अमीमदन्त"—इति § मन्त्र जपेत् । स च मन्त्र , तद् ब्राह्मणं च पिण्डपितृयज्ञे व्याख्यातम् ॥ ४० ॥

पिण्डदानस्योदीच्याह मुदकावनेजन पूर्ववद् विधत्ते— "अथोदपात्र मिति । "तद्यथा जप्नुये इति , अवनेजनस्य

* पा० ख० २ ३ ११ ।

† पा० मं० ३ ५१ ।

‡ का० मं० सू० ३ २ ७१

§ पा० मं० २, ३, ४

! पुरस्तात् ११० ८० ० पङ्क्तिता दृश्यम् ।

प्रयोजनकथनम् । एतत् सर्वं पिण्डपिष्टयज्ञे एव व्याख्यातम् ० ।

विहितं परिपेचनं पुनः श्रुतम् , तस्य यत् प्रादक्षिण्यम् ,
तत् स्तौति— “यत् पुनरित्यादिना । “प्रमलविन इति ।
अपसल सप्रादक्षिण्यम् , तद्विपरीतं प्रमलं प्रादक्षिण्यम् ;
सत्त्वर्गीयो विनिः । प्रादक्षिण्यवतो भ्रम ‘इदं’ पितरं सपि
‘कर्म’ ‘अनुसन्तिष्ठतै’ संस्थितं भवेत् । ‘इति’ अग्नेनाभिप्रायेण
अवसाने ‘प्रमलवि’ सव्येन परिपेचनं क्रियत इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

“अथ नीवि मित्यादि १ । पिण्डपिष्टयज्ञप्रकरणे व्याख्या-
तम् ॥ ४२ ॥

चोदकप्राप्तं भगुयाजाद्युदीच्याङ्गकलापं सविशेषं मतः परं
भगुक्रामति— “ते सर्व एवेति । “इत्याद्यजमानयेति । प्रयाजा-
द्युदीच्याङ्गानुष्ठानसमये एव ब्रह्मयजमानाद्याः तत्र तत्र स्थाने
परीत्योपविशेयुः ॥ ४३ ॥

“अथाहेति । “प्रमलङ्घतिक्रामतीति । प्राचो दक्षिण-
दिक्काप्यं प्रागुपपादितत्वात् दक्षिणातिक्रमणस्याग्ने पत्यङ्मुष्ठी-
ध्यर्धुरतिक्रामेदित्यर्थः । ‘अपवर्हिषो’ वर्हिः प्रथमानुयाजः ,
तद्वर्जितो ‘दावनुयाजो’ यज-यजेति । वर्हिर्वर्जने कारणं माह—
“प्रजा वा इति ॥ ४४ ॥

शुग्शूहनादिकं प्रकृतिवत् कर्त्तव्यं मित्यनुक्रामति—

• पुरस्तान् २१० ए० १८ पङ्क्तिगो दृष्टव्यम् ।

१ “अग्नेष्य पूर्वश्रुत्वा पदक्षिणं नीविं विमंश्य नमो य इत्यङ्गानि
करोति इह वा नमस्कारान् यद्वा नः पितरो दत्त” — इति का० श्री० ए०
८, ८, २४, २५, २६ ।

• पुरस्तान् २११ ए० २८ पङ्क्तिगो दृष्टव्यम् । १ का० श्री० अ० ५, ८, २० ।

“अथ सादयित्वेत्यादिना । सूक्तवाकानुवचनं प्रकृतिवत् प्राप्तम् । प्रस्तरप्रहरणं निषेधति — “नाध्वर्युरिति ० । ‘न समुल्लुम्पति’ न गृह्णाति, न प्रहरेत्, तूष्णीं मेवोपासीत प्रस्तर मा प्रहरणम् ॥ ४५, ४६ ॥

अग्नीरग्नैवस्थानिहृति माह — “अथाहेति । “स्वमा दैव्या होतभ्यः” — इति सप्तैवेऽध्वर्युणोक्ते होता शंयुवाकं ब्रूयात् ; न च तदानीं मध्वर्युः परिधीनमुप्रहरेत्, केवलं सुपस्त्रमिदं ॥ बर्हिषः परिधीनाश्च तूष्णीं भग्नौ प्रहरणं विधत्ते — “अथैतदिति । ‘एतत्’ चतुस्त्रय्यां वेद्यां स्त्रीर्षं ‘बर्हिः’ ‘परिधीष’ आदाय युगपदग्नीं ‘अनुसमस्यति’ प्रक्षिपति ॥ ४७ ॥

अथाग्नीं प्रक्षेप मेकीयमतेनोपन्यस्यति — “तदेक इति । तदेतन्निधियोपपादयति — “तदु तथेति । इतश्चेत्यथ पुनर्होमयोग्यत्वाभावात् नैव यत्नी युक्त इत्यर्थः । का तर्हि इमिः — शेषस्य प्रतिपत्तिरिति, ता माह — “तस्मादिति । ‘इतोऽष्टिष्टम् अपोऽभ्यवहरेयुः’ । अग्नीं प्रासनपक्षस्य व्युदासार्यं ‘एव’-कारः । ऋत्विजो ‘वा प्राग्नीयुः’ इति पञ्चान्तरम् । । सूक्तकारोऽप्येतत् सर्वं

० “न प्रस्तर मादत्ते” — इति का० अ० सू० ५. ८. १८ ।

† “अनुप्रहरेत्युक्ते किञ्चनापि नानुप्रहरति, तूष्णीं मात्मानं न संलुप्सति” — इति का० अ० सू० ५. ८. १८, १९ ।

‡ उपलृष्टं परिधीनं नानुप्रहरति — इति का० अ० सू० ५. ८. १९ ।

§ “बर्हिःपरिधीषौ प्रास्यति” — इति का० अ० सू० ५. ८. ४३ ।

॥ “इतिऽष्टिष्टम् . अथ, प्राग् वा” — इति का० अ० सू० ५. ८. ४४, ४५, ४६ ।

माह च—“न प्रस्तर मादत्त इत्यादिना ७ ॥ ४८ ॥ २† [६.१.] ॥

इति श्रीसायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे षष्ठाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

* का० श्री० ५. ६. २८-२९ सूचाणि दृष्टव्यानि ।

† “अद्यान् चिन्तयते । के पुनस्ते पितरो येभ्य इदं दीयते ? उच्यते—
यजमानस्य पित्रभ्यो ददातीत्यादिवचनात्, एत एव पितरः ; तेभ्यो णीवद्वा
एव दाने प्राप्ते,—“तेभ्यो ददाति”—इति वचनात्, “सक्तु इव
पराचः पितरः”—इत्यादिदर्शनेभ्यश्च तेभ्यो देयम् । अथ “यमयः पितरो
जीया ददा जीया पितामहाः । प्रपितामहास्तथादित्या इत्येवा वैदिकी
युतिः”—इति, तथा “यानेवैषां तस्मिन्मद्भ्रातृभ्योऽग्रंस्तान् पित्र्यभ्येन ममै-
रयन्त, पितरो वै त व्यामन्”—इति (२ का० ६. १. १.) । तथा “शरद्धे-
मस्तशिशिरास्ते पितरः”—इति, तथा अदिव्याप्तादयः पित्र्यगणा स्त्रीषां
कीवभोगः । एत एव तु व्याधिदेविकाः पितरः, ततश्च यथा मातास्ते
लप्यन्ति पितरस्तप्यन्ति, तथा तेभ्यश्च लप्यन्तु, व्याधिदेविकावस्थास्ते
लप्यन्ति, महापितृयज्ञे तु त एव भोगपादय उच्यन्ते । पित्र्यश्च
सक्रियुः प्रेतेभ्यो एव दीयन्ते । अथ यस्य पितरो सुक्ताः स्युः, स कथं
दद्यात् ? भोऽपि तेभ्य एव प्रक्षत्वा मापत्रेभ्यो ददन् बहुतरंगैर्वेनमा विसृ-
ष्यते । या तु तेषां ऋषिस्तदाशुमद्विकं फलम्, न तदभावे क्रियानादत्तेत्या ।
मन्त्रादयस्तपिदेविकाः, तेषां लप्यन्त्विव ; शास्त्रेण विशेषोपादान विधा-
नादिनि गम्यन्ते—इत्याद्याश्च हरिस्वामी । तैत्तिरीयकाण्डेनं भवामवन्ति
—“देवान् वै पित्रून् प्रीतान् मनुष्याः पितरोऽनुप्रपिपते”—इति तै० ब्रा०
१. ४. १० ॥ “द्विविधा हि पितरः, देवात्मका मनुष्यात्मकाश्च”—इत्यादि
भाष्यार्थाय भाषाश्रित इदं मिति दिक् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्)

महाहविषा ह वै देवा ब्वृजं जघ्नुः । तेनो
 ऽएव व्यजयन्त येय मेपां ब्विजितिस्ता मथयानेवेषां
 तस्मिन्त्वद्भाम ऽद्रुषव आर्क्षस्तानेतैरेव शल्पान्निर-
 हरन्त तान् व्यवहन्त यत् चाम्बकैरयजन्त ॥ १ ॥

अथ युदेष एतैर्यजते । तन्नाह न्वेवैतय
 तथा फं चनेपुर्ककतीति देवा अकुर्वन्निति त्वेवैष
 एतत् करोति याद्य त्वेवाद्य प्रजा जाता
 याद्याजातास्ता उभयी रुद्रियात् प्रमुञ्चति ता
 अद्यानमीवा अकिल्विषाः प्रजाः प्रजायन्ते तस्माद्वा
 ऽएष एतैर्यजते ॥ २ ॥

ते वै रौद्रा भवन्ति । रुद्रय ह्येषु रुद्रा-
 द्रौद्रा भवन्त्येककपाला भवन्त्येकदेवत्या अस-
 न्निति तस्मादेककपाला भवन्ति ॥ ३ ॥

ते वै प्रतिपुरुषं * । यावन्तो गृध्राः स्युस्ता-
 वन्त एकेनातिरिक्ता भवन्ति तत् प्रतिपुरुषं मे-

वैतदेकैकेन या अथ प्रजा जातास्ता रुद्रियात्
प्रमुञ्चत्येकेनातिरिक्ता भवन्ति तद्या एवाथ प्रजा
अजातास्ता रुद्रियात् प्रमुञ्चति तस्मादेकेनाति-
रिक्ता भवन्ति ॥ ४ ॥

स जघ्मेन गार्हपत्यं । यज्ञोपवीतौ भूत्वो-
दङ्ङासीन एतान् गृह्णाति स तत एवोपोत्या-
योदङ् तिष्ठन्नवहन्त्युदीच्यौ दृषदुपले ऽउपदधात्यु-
त्तरार्हे गार्हपत्यस्य कपालान्युपदधाति तद्यादेव
तामुत्तरां दिशं सृचन्त ऽएषां ह्येतस्य देवस्य दिक्
तस्मादेता मुत्तरां दिशं सृचन्ते ॥ ५ ॥

ते वा अक्ताः स्युः । अक्ता ए हि हविस्तु ऽउ
वा ऽअनक्ता एव स्युरभिमानुको ह रुद्रः पशून्त्या-
द्यदङ्ङात् तस्मादुनक्ता एव स्युः ॥ ६ ॥

ताग्नस्तार्हं पात्राण्यु समुदास्यं । अन्वाहार्य-
पचनादुल्मुकं मादायोदङ् परेत्य जुहोत्येष्टा
ह्येतस्य देवस्य दिक् पथि जुहोति पथा हि स
देवस्युरन्ति चतुष्पथे जुहोत्येतद् वा ऽअथं जान्मिर्तं
प्रज्ञातं भवसानं यश्चतुष्पथं तस्माञ्चतुष्पथे
जुहोति ॥ ७ ॥

पलाशस्य पलाशेन मध्यमेन जुहोति । ब्रह्म
 वै पलाशस्य पलाशं ब्रह्मणैवैतज्जुहोति स
 सर्वेषा मेवावदात्येकस्यैव नावदाति य एषो
 ऽतिरिक्तो भवति ॥ ८ ॥

स जुहोति । एष ते रुद्र भागः सह
 स्वस्वाम्यकया तं जुपस्व स्वाहेत्यम्बिका ह वै
 नामास्य स्वमा तयास्यैष सह भागस्तद्यदस्यैष
 स्त्रिया सह भागस्तस्मात् वाम्बका नाम तद्या अथ
 प्रजाजातास्ता रुद्रियात् प्रमुञ्चति ॥ ९ ॥

अथ य एष एको ऽतिरिक्तो भवति ।
 तमाखूत्कर ऽउपकिरत्येष ते रुद्र भाग आखुक्ते
 पशुरिति तदस्मा ऽआखु मेव पशूना मनुदिशति
 तेनो ऽद्वतरान् पशून् न हिनस्ति तद्यदुपकिरति
 तिर इव वै गुर्भास्तिर इवेतद्यदुपकीर्णं तस्मादा
 ऽउपकिरति तद्या एवाथ प्रजा प्रजातास्ता
 रुद्रियात् प्रमुञ्चति ॥ १० ॥

अथ पुनरेथ जपन्ति । अथ रुद्र मदीमद्यथ
 देवं आस्वफम् । यथा नो व्यथसस्करद्या नः
 श्रेयसस्करद्या नो व्यवसाययात् ॥ भेषज मसि

मेघजं गवे ऽग्रवाय पुरुषाय मेघजुषु सुखं मेघाय
मेघ्या ऽद्रत्याशौरेवैषैतस्य कर्मणः ॥ ११ ॥

अथापसलवि त्रिः परियन्ति । सुव्यानूहनु-
पाप्नानास्वाम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
उर्वारुक मिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतादित्या-
शौरेवैषैतस्य कर्मण आशिष संवैतद्दाशासते
तदु ह्येव ण मिव यो मृत्योर्मुच्याते नामृतात्तस्मा-
दाह मृत्योर्मुक्षीय मामृतादिति ॥ १२ ॥

तदु हापि कुमार्यः परीयुः । भुगस्य भजा-
महा ऽद्विति या ह वै सा रुद्रस्य स्वसांस्विका
नाम सा ह वै भुगखेष्टे तस्मादु हापि कुमार्यः
परीयुर्भगस्य भजामहा ऽद्विति ॥ १३ ॥

तासां मुतासां मन्तो ऽस्ति । वाम्बकं यजा-
महे सुगन्धिं पतिवर्धनम् । उर्वारुक मिव
बन्धनादितो मुक्षीय मामृत इति सा युदित
इत्याह ज्ञातिभ्यस्तदाह मामृत इति पतिभ्यस्तदाह
पतयो ह्येव स्त्रियै प्रतिष्ठा तस्मादाह मामृत
इति ॥ १४ ॥

अथ पुनः प्रसलवि त्रिः परियन्ति । दक्षि-

गानूहनुपाघ्नाना एतेनैव मुन्नेण तद्यत् पुनः
प्रसलवि त्रिः परियन्ति प्रसलवि न इदं कर्मानु-
सन्तिष्ठाता ऽद्वुति तच्चात् पुनः प्रसलवि त्रिः
परियन्ति ॥ १५ ॥

अथैतान्युजमानो ऽञ्जलौ समोष्य । ऊर्ध्वानु-
दक्षति यथा गौर्नोदाप्नुयात् तदात्मभ्य एवैतच्छल्पा-
न्निर्मिमते तान्विलिप्तन्त उपस्पृशन्ति मेवञ्ज
मेवैतत् कुर्वते तस्माद्विलिप्तन्त उपस्पृशन्ति ॥ १६ ॥

तान् • हयोर्मूतकयोरुपगच्छ । ज्वेणुयष्ट्रां वा कुपे
वोभयत आबध्योदङ् † पणेत्य यदि व्यृक्षं वा स्थाणुं वा
ज्वेणुं वा चल्मीकं वा विन्देत् तस्मिन्नासजत्येतत्ते
रुद्रावसं तेन परो मूजवतो ऽतीहीत्यवसेन वा
ऽअध्वानं यन्ति तदेनए सावस मेवान्ववार्जति
यत्र-यचाद्य चरणं तदन्वत्र ह वा ऽअथ परो
मूजवद्भ्यश्चरणं तस्मादाह परो मूजवतो ऽती-
हीत्यवततधन्वा पिनाकावस इत्युष्टिएसन् नः शिवो

• 'तां'—इति च दृष्टं डा० वेवरेश ।

† 'आनध्योदङ्'—इति च डा० वेवरदृष्टः पाठः ।

ऽतीहीत्येवैतदाह कृत्तिवासा इति निष्वापय-
त्येवैन मेतुत् स्वपन्न हि न कां चनु हिनस्ति
तस्मादाह कृत्तिवासा इति * ॥ १७ ॥

अथ दक्षिणान् बाह्वनन्वावर्तन्ते । ते प्रसीर्ज-
पुनरायन्ति पुनरेत्याप उपस्पृशन्ति रुदियेणेव
वा ऽएतद्वारिषुः शान्तिरापस्तुदग्निः शान्त्या
शमयन्ते ॥ १८ ॥

अथ केशश्मश्रूत्वा । समारोह्याग्ना ऽउद-
वसायेव ह्येतेन यजते न हि तदवकुल्यते , यदु-
त्तरवेदावग्निहोत्रं जुहुयात्तस्मादुदवस्यति गृष्टा-
नित्वा निर्मध्याग्नी पौर्णमासेन यजत ऽउत्सन्न-
यज्ञ इव वा ऽएष यच्चातुर्मास्यान्यथैष कृष्णः
प्रतिष्ठितो यज्ञो यत् पौर्णमासं तत् कृष्णेनैवैतद्यज्ञे-
नान्ततः प्रतितिष्ठति तस्मादुदवस्यति ॥ १९ ॥ ३ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [६. २.] ॥

अथ विधिस्त्रितानां त्रयम्बकहविषां * शस्यनिर्हरणहेतुत्वं †
मिति द्वासेनोपपादयति— “महाहविषेति ‡ । “अथ यानेवे-
त्यादि । ‘तस्मिन् सद्गामे’ ‘एषां’ देवानां मध्ये ‘यानेव’ इन्द्र-
‘इषवः’ इवमुक्ताः शराः ‘षाच्छन्’ प्राप्नुवन्, ‘तान्’ देवान्
‘एतैरेव’ त्रैयम्बकैर्हविर्भिः तस्मात् ‘शस्यात्’ ‘निरहरन्त’ वियो-
जितवन्तः । निर्हरणप्रकार माह— “तान् व्यहृदन्तेति ।
“वृह उद्यमने” § । शस्यपोतांस्तानस्माच्छस्यादुहरन्त ॥ इत्यर्थः ।
“एतैरेवेति । प्रतिनिर्देशस्य सव्यपेक्षत्वात् तच्चिर्दिशति— “यत्
त्रयम्बकैरिति । अम्बिका नाम स्त्री अस्य स्वसा, अतस्त्रयम्बको
रुद्रः । देवतावाचिना लक्षणयात्र हवींष्युच्यन्ते ॥ १ ॥

आध्यायिकया प्रतिपादितं मयं प्रकृते योजयति— “अथ
यदेय इति । ‘एषः’ इदानीन्तनो यजमानः । “तन्नाहेति ।
‘न, अह, तु, एव’ इति चत्वारो निपाताः । ‘तत्’ तेन
त्रैयम्बकहविर्यागेन अद्यापि ‘एतस्य’ यजमानस्य सम्यग्भिन्न
मेव ‘कश्च’ क मपि पुरुषम् ‘इषुः’ ‘तथा’ ‘नैव’ ‘वृच्छति’
प्राप्नोति । देवानुकारित्वस्य हेतु माह— “इति देवा इति ।
“थाद्य त्वेषास्वेति । ‘अस्य’ यजमानस्य सम्यग्भिन्नीः ‘प्रजाः’
‘जाताः’, ‘याद्य’ ‘अजाताः’ प्रजनित्यमाणाः, ‘ताः’ ‘सर्वाः’
‘उभयीः’ उभयविधाः प्रजाः ‘रुद्रियात्’ रुद्रकृत्स्नतात् ‘प्रसु-

* ‘त्रैयम्बकहविषां’—इति च । उत्तरत्राण्येव मेव ।

† ‘शस्यनिर्हरणहेतुत्वं’—इति कादिपुस्तकेषु । एवं मिहोत्तरत्रापि ।

‡ ‘तैयम्बकान्’—इति का० श्रौ० सू० ५. १० १ ।

§ तु० प० ६६ घा० । ‘दन्वोऽदिः, पवर्गोऽदिःरित्यन्वे’—इति कौ० ।

॥ ‘वृहृतवन्त’—इति च ।

‘सति’ । प्रतिपुरुष सङ्ख्याय क्रियमाणे एते त्रियम्बकैर्हविर्भि
तस्य रुद्रस्य प्रीणितत्वात् । ‘ता अस्येत्यादि , गतम् ॥ २ ॥

तेषां देवता विधाय प्रशंसति— “ते वै रौद्रा भवन्तीति ।
रुद्रो देवता एषाम् । “सास्य देवता”—इत्यण् ७ । तत्र
कारणं माह— “रुद्रस्येति । ‘हि’ यस्मात् रुद्रसम्बन्धी ‘इप्’
त्रिपुरविजयाय रुद्रप्यायुधत्वेन निश्चित , तस्मात् । अत
एवान्यत्र रुद्रस्य त्रिपुरविजयप्रस्तावे श्रूयते— “त इप् समस्तुर्वत”
—इति १ । इविषा मेककपालसंस्कार्यत्व विधाय स्तौति—
“एक कपाला इति । ‘एकदेवत्या’ एकदेवतार्था सर्व इमे पुरो
डागा ‘असन्’ भवन्त्वित्यभिप्रायेण ॥ ३ ॥

क्रियन्तस्ते त्रयम्यका कार्ये इति तत्परिमाणं माह—
‘ते वै प्रतिपुरुष मिति १ । ‘यावन्त’ यावत्परिमाणविशिष्टा
यजमानस्य ‘गृह्या’ गृहसम्यग्भिनी ज्ञातयो भवेयुः ३ , तत्र
प्रतिपुरुष मेकैक पुरोडाश इति गणयित्वा ‘तावन्त’ ते
पुरोडाशा यकेनाधिकास्ते कर्त्तव्याः । एतन् प्रशंसति—

• पा० सू० ४ २ २४ ।

† तै० म० ६ २ ३ १ । ऽ का० यो० सू० ५ १० ७ ।

३ ‘यद्यां पुत्रपौत्रपुत्रादीन्पश्यामि । करम्भपात्रोत्प्लूयन (३ ४)
यद्याग्रन्द प्रणाविषयो श्रेष्ठ —इति या० दे० (५ १० २) । भागव
कल्पसूत्रे ऽपि तथैव “उत्तरतो—० यावन्ति करम्भपात्राणि”—इति ।
काठकाऽपि ‘यावन्तो यजमानस्य पुत्रपौत्रा—इति । व्यापस्तम्
माह— प्रतिपुरुष मेककपालान् निर्बपति , यावन्तो यजमानस्या
माया मल्लीका स्तावत एकातिरिक्तान्—इति । ‘चतुरो षा’—
इति च का० यो० सू० ५ १० ३ । अथपश्यस्य एकाग्रस्य षाप
स्य व्यापस्य च चतुर एवति तात्पर्यम् । करम्भपात्राण्यप्येव
मेव । ५ ३ ५ दृश्यम् ।

“तत् प्रतिपुरुष मिति । पुरुषं पुरुष प्रतिपुरुषम् , वीष्माया मय्ययीभाव । “एकैकेनेति । “एक बहुव्रीहिवत्”—इति वीष्माया दिर्वचनम् ७ । बहुव्रीहिवद्भावात् सुपो लोप । अन्य दुक्तार्थम् । एकातिरेक मनूय तस्य प्रयोजन माह—
“एकेनेति ॥ ४ ॥

यावदुक्तचोदना द्योते पुरोडाशा , अतस्तेषा रुक्कारप्रकार माह— “स *जघनेनेति । गार्हपत्यस्य पद्यात् ‘यज्ञोपवीती भूत्वा’, ‘उदङ्मुख आसीन’ †, ‘एतान्’ पुरोडाशान् निर्व पतीति प्रकृत्य , जुहोतयोऽवषट्कारा इति ‡, तत्र अवषट्कारा इति छिद । इविरुत्पत्त्यन्ययानुपपत्त्याक्षिप्तानि तदभ्यन्तरेषां वहननादीनि , वेक्तव्य विधेय वक्तु मनुकामति— “स तत एवे त्यादिना । प्रागुदीष्टा रुद्राधिष्ठितत्वेनोत्तरदिशो रुद्रसम्बन्धात् तद्विक्त्वाच्च रुद्रदेवताख्या , तस्मात् ‘ताम्’ एताम् ‘उत्तरा दिश’ ‘सचन्ते’ सर्वेषु व्यापारेषु ऋत्विज समवयन्ति § ॥ ५ ॥

एषा इविषा महतार्थ मभिधारण्यत माह— “ते वा अक्ता स्युरिति ॥ । ‘वे’—शब्दोऽवधारणे । खलु ‘ते’ पुरोडाशा ‘अक्ता’ घान्तेनाभिधारिता एव ‘स्युः’ । तत्र हेतु माह—
“अक्ता हीलि । ‘हि’ यस्मात् ‘अक्ता’ अभिधारित मिव इवि

* भा० सू० ८ १ ६ ।

† का० श्रौ० सू० ५ १० ४ ।

‡ चैयम्बका जुहोतयो भवन्ति न यजतय इति भावः । ‘य’ चाम्बकैरयजन्तेत्यादि अवधार (२ ६ २ १) स द्योमानागर्गतयागा मिप्राप्तो द्रष्टव्य —इत्यभाषयद्विह हरिश्चामी ।

§ का० श्रौ० सू० ५ १० ६ ७ द्रष्टव्य ।

॥ का० श्रौ० सू० ५ १० ८ . ११ ।

भवति । तथा च तैत्तिरीयकम्— “प्रच्युतं वा एतदध्याप्नोकादगतं
देवनोकं यच्छृतं हविरनभिधारित मभिधार्योदासयति”—इति ७ ।
अनभिधारितपक्ष मप्याह— “उ वा इति । तत्र कारण माह—
“अभिमानुक इति । पशुप्रभवेनाप्येन यदि रौद्रान् पुरोडाशान्
अक्षरात् , ततः स रुद्रः आप्यसम्बन्धद्वारा तत्कारणभूतान् पशून्
‘अभिमानुकः’ † अभिमन्तुं वाधितुं शक्तः स्यात् ॥ ६ ॥

“तान् सार्धं मित्वादि । निगदसिद्धम् । † उत्तरदिशि
विशेषं विधत्ते— “पथीति । उत्तरस्थां दिशि यः पन्था
विद्यते , तत्रोत्प्लुतं निधाय , तस्मिन् पुरोडाशान् जुहुयात् ‡ ।
पथि होमे कारण माह— “पथा हीति । ‘सः’ खलु रुद्रो ‘देवः’
‘पथा’ मार्गेण हि ‘चरति’ तत्रावतिष्ठत इत्यर्थः । पथ्यपि
किञ्चिद् विशेषं विधत्ते— “चतुष्यय इति । ‘चतुर्णां’
पथां समाहारस्तुष्ययः , चतसृभ्यो § दिग्भ्य आगताद्यत्वारः
पन्थानो यत्र सङ्गच्छन्ते , तत्र जुहुयादित्यर्थः ॥ । एतदुप-
पादयति— “एतद् वा इति । ‘एतत्’ खलु ‘अस्य’ रुद्रस्य
‘आश्रितम्’ ¶ जनेः परिकल्पितम् , ‘प्रज्ञातम्’ प्रसिद्धम् ,
‘अवसाने’ स्थानम् , यच्चतुष्ययाप्यम् । अत एवोक्त मभियुक्तेः—
“वटे-वटे वैश्यवणः , चत्वरे-चत्वरे शिव.”—इति ॥ ७ ॥

* तै० मं० २. ६. ३. ८ ।

† ‘अभिमानुकः’—इति च ।

‡ का० श्रौ० सू० ५. १०. ५ ।

§ ‘चतुर्भ्यः’—इति छ, ञ ।

¶ का० श्रौ० सू० ५. १०. ८ क० ।

† अम + धिन = धिन । ‘आश्रितम्’—इत्यपि च ।

अथैतस्मिन् होमसाधनं विधत्ते— “पलाशस्य पलाशेनेति ७ । पलाशहस्तस्य पर्णेनेत्यर्थः । “ब्रह्मा वै पलाशस्य पलाश मिति । पलाशहस्तस्य ब्रह्मत्वश्रवणात्, तदोयं पर्णं मपि ब्रह्मात्मकम् । ब्रह्मश्रवणश्च तैत्तिरीयकौशाखात्— “देवा वै ब्रह्मश्रवदन्त तत् पर्णं उपानृषोत्”—इति † । श्रवदाने विशेष माह— “स सर्वेषां मिति । यावन्तः पुरोडाशाः, तत्र एक मपि रिक्तं विहाय तेषां सर्वेषां भिव शकायात् तस्मिन् मध्यमपर्णेऽवशे-
दित्यर्थः ‡ ॥ ८ ॥

इत्थं सर्वेभ्यः समपत्तस्य हविषः समन्तकां होमं विधत्ते— “स जुहोतीति § । मन्त्रस्याय मयः— हे ‘रुद्र !’ ‘ते’ तव ‘एष भागः’ । कथम्भूतस्य ? अम्बिकानामास्य स्वसा, तथा संहितस्य । अतः ‘तं’ मामं ‘जुषस्व’ सेवस्व । इदं हविः ‘स्वाहा’ सुहुत मस्त्विति ॥ । तत्र “सह स्वस्त्राम्बिकाया”—इति मन्त्र-
भागस्याभिप्राय माविष्कुर्वन्नेतेषां हविषां त्राम्बिकानाम निर्गन्वीति— “अम्बिका ह वा इति ¶ । “तद्यदस्यैव इति । ‘तत्’ तथा सति ‘यद्’ यस्मात् ‘अस्य’ रुद्रस्य तथा ‘स्त्रिया’ ‘सह’ ‘एष भागः’ कल्पितः, ‘तस्मात्’ खीरपाम्बिकासम्यन्धात् रुद्रस्यैते पुरोडाशाः

* का० श्रौ० सू० ५. १०. ६ ख ।

† ते० सं० ३. ५. ७ ३ ।

‡ का० श्रौ० सू० ५. १०. १० । ‘मध्यमपलाशपर्णे जुहूत्यानीये’
—इति च तत्र या० दे० ।

§ का० श्रौ० सू० ५. १०. १२ ।

¶ मन्त्र एषः वा० सं० ३. ५. ७. १ ।

॥ “श्रवदा अम्बिका स्वसा, तथा वा एव द्विनक्षि”—इति
ते० भा० १. ६. १०. ४ दृष्टव्यम् ।

(वर्णलोपेन) 'वाम्बकाः'—इत्याख्यायन्ते । "तद् या अस्येति ,
व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

अवदानकालपरिशेषितस्यातिरिक्तस्यैकस्य विनियोग माह—
“अथ य एव इति । उत्क्रिरति पांशून्वित्युत्तरः ; आखुभिः
कृते 'आखूत्करे' 'तम्' अतिरिक्त मेकं पुरोडाशम् 'उपक्रिरति'
उपक्षिपति ० । "कृ विक्षेपे"—इति धातुः † । "एष ते"—इति
मन्त्रः ‡ । तदर्थस्तु— हे 'रुद्र !' 'ते' तव 'एषः' पुरोडाशः
भागः , अस्मिन्नुत्करे स्थितो यः 'आखुः' असी 'ते' पशुः
इति । मन्त्रपाठस्य प्रयोजन माह— "तदन्ना इति । 'तत्'
तेन मन्त्रेण 'पशूनां' मध्ये 'आखु मेव' 'अखौ' रुद्राय
पशुत्वेन निर्दिशति । 'तेन' कारणेन 'इतरान्' नृगवाग्नादि-
पशून् स रुद्रो 'न हिनस्ति' । अतिरिक्तस्यैकपुरोडाशस्य यदु-
पक्षेपणं विहितम् , तदुपपादयति— "तद् यदिति । "तिर-
इवेति । 'गर्भाः' तिरोहिता इव भवन्ति । उपकीर्णञ्च द्रव्यं
विगलितं सत् तिरोहित मेव भवति , अतो गर्भस्थाना मजातानां
प्रजानां रुद्रकृतहिंसनविमोचनाय क्रियमाणस्योपकीर्णत्वं युक्तं
मिति भावः ॥ १० ॥

अपं विधत्ते— "अथेति § । 'अथ' तदनन्तरम् , पुनश्चातु-
ष्यादग्निमसीप मेत्यु "अवरुद्रम्"—इत्यादिमन्त्रौ । सर्वे जपेयुः ।

* का० श्रौ० सू० ५. १०. १२ । 'मृषिकैरुत्कोर्णे पांसुभिरन्त-
र्हितं करोतीत्यर्थः ।

† तु० प० १२८ पा० ।

‡ या० भ० ३. ५०. २ ।

§ का० श्रौ० सू० ५. १०. १३ ।

॥ भा० भ० ३. ५८, ५९ ।

तयो प्रथममन्त्रस्थाय मर्थे ।— ‘रुद्रम्’ ‘अवादीमहि’ अय
दीयामहे , हविर्भागेन रुद्र मययुज्य पृथक्कृत्य प्रजा रक्षामहे ।
“दीङ् रक्षणे”—इत्यध्यात् ॥ लोटि , “बहुलब्धन्दि” —इति १
शब्दलुकि “धुमास्या”—इतीत्वम् ३ । तथा ‘देव देवनशील
‘त्रास्यञ्’ स्त्रिगाम्यिज्ञास्यया सहितम् , अवादीमहीत्यनुपङ्ग ।
अस्यिकासाहित्यप्रतिपादनपर मेतद् द्वितीय वाक्यम् । स च
रुद्रो ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘न’ अस्मान् ‘वस्यस’ वसीयस वसु
मत्तमान् ‘करत्’ कुर्यात् , ‘न’ अस्मान् ‘यथा’ च ‘येयस’
प्रयस्यकरान् ‘करत्’ कुर्यात् , ‘यथा’ च ‘न’ अस्मान् ‘व्यव
साययात्’ व्यवसायेत, व्यवसितार्यान् कुर्यात् , तथा ‘अवादी
महि’ इति सम्बन्धः ॥

अथ द्वितीयस्य ।— हे रुद्र ! त्व स्वरूपेणैव ‘भियजम्’ औप
धम् ‘असि’ , सर्वदुरितनिवर्हणहेतुत्वात् । अतस्त्वं ‘सुख’
सुप्राप्त भियजम् अस्मादीयेभ्यो गवाश्मादिभ्यः प्रदेहीति ज्ञेय ।
“पाशीरेवेति । एतत् त्राम्बकास्त्रकर्मण ‘पाशी’ फलप्राप्ते
नम् , गवाश्मादीना मारोग्य मितस्य कर्मण फल मित्यर्थः ॥ ११ ॥

‘अथाप्रदक्षिणं त्रिरत्ने परिगमनं विधत्ते— “अथापस
लवीति ॥ । त्राम्बकस्य हविष कर्त्तार सर्वे चतुष्पदे अग्नि
मपसलवि त्राम्बक मिति मन्त्रेण ‘त्रि परियन्ति’ । किं कुर्यन्त ?
‘सव्यान्’ वामान् ‘उरुन्’ ‘अपघ्नाना’ हस्तेन कुट्टयन्तः ।।

• दि० आ० १४ पा० ।

• पा० मू० २ ४ ०३ ।

• पा० मू० ६ ४ ६६ । “बहुलब्धन्दि”—इतीह

महीपर (पा० मू० ६ ४ ५) ।

५ का० मू० अ० १ १० १२ ।

॥ वादयन्त इति पाठः ।

मन्त्रस्य * चाय मयः— त्रीणि अम्बुकानि मेत्राणि यस्य ,
 यद्वा अम्बिका स्वसा यस्य , तथोक्तः । शोभनो गन्धो यस्यासौ
 सुगन्धिः । “गन्धस्येदुत्पत्तिसुसुरभिभ्यः”—इति † इकारादेशः ।
 ‘पुष्टिर्वदनम्’ पुष्टेर्वदयितारम् । रुद्रं वयं ‘यजामहे’ पूजयामः ।
 त्वत्प्रसादादहम् ‘सर्वान्कम्’ कर्कटीफलं ‡ पक्कं सत् यथा
 प्रसववन्धनात् स्वयं मेव सुच्यते , तथा ‘मृत्योः’ मरणात् ‘सुच्यीय’
 सुक्तो भूयासम् ; ‘अमृतात्’ अमरणात् ‘मा’ वियोगो भवत्विति ।
 “आग्नीरेवेत्यादि , सिद्धम् । अन्तिमपादस्य तात्पर्यं साह—
 “तदु ह्येवेति । ‘यः’ ‘मृत्योः’ मरणात् ‘सुच्यते’ सुक्तो भवेत् ,
 सः ‘अमृतात्’ अमरणात् ‘न’ सुक्तो भवति ; एतदेव हि ‘यं मिव’
 प्राणिनां सुखं भवति ॥ १२ ॥

अस्य परिगमनस्य भगवत्सिद्धिहेतुत्वं सुपपादयति— “तदु
 ज्ञापीति । ‘तत्’ तदा ‘कुमार्यः’ अपि तं मन्त्रिं सुक्ताप्रकारेण
 ‘परीयुः’, ‘भगव्य’ सौभाग्यस्य । कर्मणि पठ्यते । सौभाग्यम्
 ‘यजामहे’ प्राप्नुयामहे ‘इति’ अनेनाभिप्रायेण § । ‘यो ह वा
 इति । अम्बिका नाम ‘या’ खलु ‘रुद्रस्य स्वसा’, ‘सा’ ‘भगव्य
 इष्टे’ सौभाग्यस्य स्वामिनी भवति । “इयं ऐश्वर्ये”—इति

* मन्त्रोऽयम् ता० मं० १. ६०. १ ।

† पा० मू० ५. ४. १५५ ।

‡ ‘कर्कट्यादेः’ पक्कम्—इति मञ्जीघरः । ‘पर्कटोपलम्’—इति
 ह-पाठः । ‘कर्मकर्कटोपलं ()’—इति च डा०-वेवरेण दृष्टः ।

§ का० यौ० मू० ५. १०. १६ । ‘यजमानस्य कुमार्याःपरिणीता
 पुत्राद्योत्तरेण ब्राह्मणं मिति मन्त्रेण , पतिवेदनं मिथ्यत्वेन—० त्रिष्टिः
 परिपन्ति , पतिं भौभाग्यं कामयमाना वा—इतीह या० ६० ।

धातुः ० । भगस्वेति “अधीगयेदयेषां कर्मणि”—इति † पठौ ।
 ‘तस्मात्’ अम्बिकासहितस्य रुद्रस्य सम्बन्धिनि कर्मणि भगप्राप्ति-
 कामाः कुमार्योऽपि परीयुरित्यर्थः ॥ १३ ॥

कुमारोणां परिगमनेऽपि मन्त्रो विद्यत इत्याह— “तासां
 मिति । ‘आसां’ पूर्वोक्तानाम् ‘तासां’ कुमारीणां अपि परि-
 गमनेऽन्यो ‘मन्त्रः’ विद्यते । कः पुनरसाविति, तं पठति—
 “व्रम्बक मिति ‡ । पतिर्विद्यते सम्भृत इति पतिवेदनो रुद्रः ।
 अन्यदुक्तार्थम् । चतुर्थपादस्य तात्पर्यं माह— “सा यदित इति ।
 ‘इदं’-शब्देन पित्रकुलं परामृश्यते । ‘इतः’ अस्मात् पित्रकुलात्
 ‘ज्ञातिभ्यः’ सकाशात् अहं ‘सुचीय’ मुक्ता भूयासम् ; ‘अमुतः’
 अमुष्मात् कुलात् पतिसकाशात् ‘मा सुचीय’ विप्रमुक्ता न भवेम
 इति तात्पर्यार्थः । “पतयो ह्येवेति । अग्निहोत्रादिधर्मेण
 पत्या सहैव स्त्रिया अधिकारः ‘हि’ यतः, अतः स्त्रीणां ‘पतय
 एव’ ‘प्रतिष्ठा’ आश्रयभूता इत्यर्थः ॥ १४ ॥

तेनैव मन्त्रेण पुनः प्रदक्षिणं चिः परिगमनं विधत्ते—
 “अथ पुनरिति § । ‘प्रसलवि’ प्रदक्षिणम् । “एतेनैवेति ।
 व्रम्बक मिति प्रागुक्तेनोभयविधेन मन्त्रेणेत्यर्थः । “तद्यत् पुन-
 रित्यादिवाक्येषुः पित्रयज्ञवद् व्याख्येयः ॥ १५ ॥

हुतशिष्टानां पुरोडाशानां प्रतिपत्तिं विधत्ते— “अथै
 तानित्यादि । ‘एतान्’ पुरोडाशान् यजमानस्याङ्गनाष-
 धर्युः संवपेत् । यजमानस्य ‘ऊर्हान्’ उदस्यति’ उत्क्षिपति ।

‘यथा’ ‘गौ’ पृथिवीनाभैतत्, पृथिवी तान् पुरोडाशान् ‘नोदा-
 प्रयात्’ । उच्छिष्टा पुरोडाशा यथा भूमौ न पतन्ति, तथा
 अन्तरिक्षे, पुनरश्चन्निना धारयेत् । तदुक्तं कात्यायनेन—
 “रौद्रान् यजमानेऽश्विनिनोदस्यत्यगो प्रापणम्, प्रतिगृह्णात्येतान्”
 —इति ७ । “आत्मन् एवैतदिति । ‘एतत्’ एतेन उदसनेन
 ‘आत्मन्’ ऋत्विग्यजमाना स्व स्व शरीरेभ्य ‘एव’ ‘शस्यान्’ निर्मि-
 मते’ निर्हरन्ति । तेषां पुनर्यज्ञाशक्तौ स्पर्धनं विधत्ते— “तान्
 विलिप्सन्त इति । लब्धुमिच्छन्तो लिप्सन्त तद्विपरीतो
 ‘विलिप्सन्त’ लब्धुं मशक्ता सन्त, भूमौ पतितान् ‘तान्’
 पुरोडाशान् पश्चात् ‘उपस्पृशन्ति’ । उक्तं हि कात्यायनेन—
 “प्रतिगृह्णात्येनागशक्यउपस्पर्धनम्”—इति ८ । “भेषजं भेषैत-
 दिति । एतेन स्पर्धनेन निर्धुते शस्ये स्वशरीरदेशस्य पुनर्भेषजं
 भवति कृतवन्तो भवन्ति ॥ १६ ॥

“तान् इयोरित्यादि । ‘इयोर्मूतकयो’ । यत्र छणमये
 आवपने धान्यं बध्यते, तत् मूतम् ॥, मूतं भवति मूतकम् ।
 स्वाये क प्रत्ययः । ‘तान्’ रौद्रान् पुरोडाशान् ‘इयोर्मूतकयो’
 ‘उपनद्य’ वैश्वदेव्यां वैश्वमय्या यज्याम् ‘उभयतः आवध्य’, यद्वा
 ‘क्षुपे’ वैश्वनिर्मितभाजनद्वययुक्तो दारुविशेषो वीक्षधापरपर्याय
 छुपः १, तस्मिन्, ‘उभयतः’ उभयपार्श्वयोः वैश्वभाजनयोः
 ‘तान्’ रौद्रान् ‘आवध्य’, तेन सार्द्धम् ‘उदङ् परेण’ उदङ्

* का. श्रौ० सू० ५. १०. १८, १९ ।

† का० श्रौ० सू० ५. १०. २० ।

‡ ‘मूतयो’ द्विव्याकारयो रज्जुनिर्मितयोः—इति या० दे० ।

§ छुपः, यत्रियदृष्टजे गुलादखे—इति या० दे० ।

मुखोद्भूतं गत्वा, वृक्षस्याखादीना मन्यतमस्मिन् ० उपलब्धे,
वीवधम् 'आसजति' आलगयति १ । तस्मिन्नासजने मन्त्र माह—
“एतत् इति ३ ।

तस्याय मर्थः ।— हे 'रुद्र ।' 'ते' तव 'एतत्' दक्षिणकरम्
'अवसम्' पाथेय मन्त्रम्; तत् स्वीकृत्य 'तेन' साधनेन
'मूजवत' पर मूजवाचामोदीच्य. पर्वत, तस्य परस्ताद्भागम्
'पतीहि' पतिक्रम्य गच्छ, माध्वानधितिष्ठा इति भावः ।

मन्त्रगत अवसगच्छं प्रथमसति— “अवसेन वा इति । लोके
'अवसेन' असेन पाथेयेन हि जना दूरम् 'अध्वान' 'यन्ति',
'तत्' तथा सति 'एन' रुद्र 'आवसम्' अवससहितम् 'एव'
पश्चात् स्थानात् 'अन्ववार्जति' अनुगमयति । अस्य रुद्रस्य
गमनयोग्यप्रदेश माह— “यत्र यत्रेति । यस्मिन् यस्मिन् स्थाने
'अस्य' देवस्य 'चरण' वर्त्तन भवति, 'तत्' स्थानम् 'पुनः'
लक्ष्येत्यर्थः । “परो मूजवत”—इति मन्त्रभागस्याभिप्राय माह—
“अत्र इ वा इति । 'अस्य' रुद्रस्य 'अत्र' अस्मिन् मूजवत्पर्वत-
सम्बन्धिनि 'पर' परस्ताद् भागे 'चरण' वर्त्तन भवति,
'तस्मात्' तेन “परो मूजवत”—इति मन्त्रभागस्य पठन युक्त
मित्यर्थः । द्वितीयभागं मनूय व्याचष्टे— “अवततधन्वेति ।
अवतत मवरोपितज्य धनुयंस्य स तथोक्तः । “पिनाकावस
इति । पिनाक, तस्यैव रुद्रधनुषो नामधेयम् । तस्य अवस*

* 'स्याथौ वा वृक्षे वा, वशे वा वल्लीके वा'—इति, 'स्याथ
क्षिप्रार्थे वृक्षमूलम्—इति च या० दे० ।

† का० श्रौ० सू० ५. १०. २१ ।

‡ वा० अ० ३ ६१. १ ।

व्यापारो परमो यस्य स तथा । एतेन विशेषणद्वयेन फलितं
मर्थं साह — “अहिंसन्निति । हे ‘रुद्र !’ ‘नः’ अस्माकं हिंसा
मकुर्वन् ‘शिवः’ सुखकरः सन्, “अतीहि”—इति ‘एतत्’, अयं
मन्त्रभागः प्रतिपादयतीत्यर्थः । अस्मिन् भागम् • अनूद्य
तात्पर्यं साह — “कृत्सीति । कृत्तिः त्वम्वास आच्छादनं यस्य
स तथोक्त । अनेन च विशेषणेन ‘एम्’ नितरां स्थापयेत् ‘॥’ ;
कृत्तेर्मृदुतरत्वेन सुखकरत्वात् रुद्रस्वापो भवत्येवेत्यनेनाभि-
प्रायेण विशेष्यते । स्थापोऽपि किमर्थं इत्यत आह — “स्वपन्
श्विति । ‘नु’ खलु लोके ‘स्वपन्’ निद्रालुः पुरुषः ‘कञ्चन’
क मपि ‘न दिनस्ति’ न पीडयति । अतो रुद्रकृतवाधविरहाय
तस्य स्थापः प्रार्थित इत्यर्थः ॥ १० ॥

तेषां पुनरागमनं विधत्ते — “अथ दक्षिणानिति । रौद्र-
पुरोडाशानां वृक्षादावासश्चानानन्तर्यं मयमर्थः । रौद्रेर्हवि-
भिः ये अचारिषुः, ‘ते’ सर्वे स्वं स्वं दक्षिणं बाहुम् ‘अनु’-लक्ष्य
प्रादक्षिण्येनावर्त्तेरन् ; आहत्य च ‘अप्रतीक्ष’ रौद्रहविःप्रचरण-
स्थानं मनवन्लोकयन्तः ‘पुनः’ वेदिसमीपं भागच्छेयुः ; आगत्य च

* मन्त्रीधरमते याज्ञिकदेवमते च कृत्तिवासा इत्यपरो मन्त्रः—
वा० सं० ३. ६१. २ । सूत्रतश्चैव मेव प्रतीयते । का० श्रौ० सू० ५. १०.
३२ दृश्यम् । “क्रिगान्तरस्यानुपदेशात् कृत्तिवासा इति जपेत्”—इतीह
या० . दे० । मन्त्रीधरस्तु “कृत्तिवासा इत्यनपेक्ष मेवोपसृष्टन्ययः
(५. १०. २२, २३)—इत्येकं सूत्रं मन्त्रैव थाखतु— “उपते वृक्षादी
मृतद्वयेऽवसथ्य प्रत्यावर्त्तमाना मृतद्वयस्यावेक्षणं महत्वा वेदिमसीपं
समागत्योदकं स्पृशेयुः”—इति ।

† ‘निष्वापयतीति श्रवणात् आघातस्य निश्चलीकरणं मनेन कर्तव्यं
मिति केचित्”—इति चान् या० दे० ।

हविःप्रचरणक्षतीष्णनिवारणाय 'आप.' उपस्पृशेयुः । "तदद्भिः
गान्धेति । उष्णशमनहेतुभिः 'अद्भिः' 'तत्' रौद्रप्रचरणजनितं
स्व स्वात्मगत मौष्णं 'शमयन्ते' निवर्त्तयन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

वरुणप्रधासान्ते इव केशश्मश्रुवपनादिकं साकमेधान्तेऽपि
कर्त्तव्यं मित्यनुक्रामति— "अथ केशश्मश्रुमेति । केशश्मश्रुणि
वापयित्वा 'आनी' गार्हपत्याइवनीये 'समारोह्य' समारोप्य,
दक्षिणान्ते रम्युपसत्तणम् (यदि सर्वे धार्या भवेयुः १) समारोपणेन
गृहं गच्छन्तीति शेषः ॥

"उदवसायेत्यादिना , साकमेधस्यान्तकर्त्तव्यता अत्रापि
प्रतिपाद्यते । "उदवसायेति । स्नानानन्तरं खलु 'एतेन' साक-
मेधान्तेन 'यजते' । तदङ्गत्वेन योत्तरवेदिर्निर्मिता , तस्या मग्नि
होतृहोमो न युक्त इति पुनः स्वस्थानगमनं कर्त्तव्यं मित्यादि
शेषं पूर्ववद् १ व्याख्येयम् ॥ १८ ॥ ३ ॥ [६. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे षष्ठाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

* का० श्रौ० सू० ५. १० १३ ।

† २८६ ए० ४ पं० , ३१२ ए० ८ पं० द्रष्टव्यम् ।

‡ तै० सं० १ का० ८ प्र० ६ अ० , तै० ब्रा० १ का० ६ प्र० १०

अनु० । एतयोरेतुवाक्योः चात्मकयागविधयस्तस्मिन्नाद्याभ्याता द्रष्टव्याः ।
'चात्मक'- 'त्रियम्बक'-इति शास्त्रामेदहतौ पाठाविदार्थौ लेखकप्रमादत
एकशाखीयवाक्येभ्योऽपि बहुत्र सङ्कानाविति च ध्येयमिति ।

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्)

अक्षय्यं ह वै सुकृतं चातुर्मास्ययाजिनो
भवति । संवत्सर ए हि जयति तेनास्याक्षय्यं
भवति तं वै चेधा विभुज्य यजति चेधा विभुज्य
प्रजयति सुख्यं वै संवत्सरः सुख्यं वा ऽक्षय्य
मेतेनो द्वाद्याक्षय्यं सुकृतं भवत्यृतुश्चैवैतद्भूत्वा
देवानप्येत्यक्षय्यं मु वै देवानां मेतेनो ह्येवास्या-
क्षय्यं सुकृतं भवत्येतद्भूत्वा तदास्याश्चातुर्मास्यै-
र्यजते ॥ १ ॥

अथ यस्माच्छुनासौर्येण यजेत । या वै देवा-
ना ए श्रीरासीत् साकमेधैरीजानानां * विजिग्या-
नानां तच्छुन मथ यः संवत्सरस्य प्रजितस्य रस
आसीत्तत्सौर ए सा या चैव देवाना ए श्रीरासीत्
साकमेधैरीजानानां † विजिग्यानानां य उ च
संवत्सरस्य प्रजितस्य रस आसीत् त मेवैतदुभयं
परिगृह्णात्मन् कुरुते तस्माच्छुनासौर्येण यजते ॥ २ ॥

तुस्यावृत् * । नोपकिरन्त्युत्तरवेदिं न गृह्णन्ति
पृषदाज्यं न मन्यन्त्यग्निं पुञ्च प्रयाजा भवन्ति
तयो ऽनुयाजा एकए समिष्टयजुः † ॥ ३ ॥

अथैतान्येव पुञ्च हवींषि भवन्ति । एतैर्व्वै-
हविर्भिः प्रजापतिः प्रजा असृजतैतैरुभयतो व्वरुण-
पाशात् प्रजाः प्रामुञ्चदतैर्व्वै देवा व्वृतु मघन्ने-
तैर्व्वै ‡ व्यजयन्त येयु मेषां व्विजितिस्तां तयो
ऽएवैष एतैर्या चैव देवानाए श्रीरासीत् साक
मेधैरोजानानां व्विजिग्यानानां यु उ च मं-
त्सरस्य प्रजितस्य रस आसीत् त मेवैतदुभयं
परिगृह्यात्मन् कुरुते तस्माद् वा ऽएतानि पुञ्च
हवींषि भवन्ति ॥ ४ ॥

अथ शुनासीर्यी द्वादशकपालः पुरोडाशो
भवति । स बभ्रुः शुनासीर्यस्य यं पूर्वं मुवो-
चाम ॥ ५ ॥

* 'तुस्यावृत्'—इति ग, घ ।

† 'समिष्टयजुः'—इति ग, घ ।

‡ 'मघन्नेतैर्व्वै'—इति च इष्टो डा० वेवरेण ।

अथ वायुश्च पुरो भवति । पुरो ह वै प्रजा
जाता अभिसञ्जानते विजिग्यानं* मा प्रजाः श्रिये
युशसे ऽन्नाद्यायाभिसञ्जानान्ता ऽइति तस्मात्पुरो
भवति ॥ ६ ॥

तदावायुश्च भवति । अयं वै वायुर्यो ऽयं
पुवत ऽएष वा ऽइदं सर्वं प्रप्याययति यदिदं
किञ्च व्यर्पति व्यृष्टादोषधयो जायन्त ऽओषधी-
र्जग्ध्वापः पीत्वा तत एतदङ्गो ऽधि पयः सम्भव-
त्येष हि वा ऽएतज्जनयति तस्माद् वायव्यं
भवति ॥ ७ ॥

अथ सौर्यं एककपालः पुरोडाशो भवति ।
एष वै सूर्यो य एष तपत्येष वा ऽइदं सर्वं
सभिगोपायति साधुना त्वदसाधुना त्वदेष इदं
सर्वं विदधाति साधौ त्वदसाधौ त्वदेष मा
विजिग्यानं प्रीतः साधुना त्वदभिगोपायत्साधौ
त्वदिदधदिति तस्मात्सौर्यं † एककपालः पुरोडाशो
भवति ॥ ८ ॥

* 'विजिग्यान मेनं'—इति च इहो डा० वेवरेण ।

† 'तस्मात्सौर्यं'—इति च इहो डा० वेवरेण ।

तस्याश्वः श्वेतो दक्षिणा । तदेतस्य रूपं
क्रियते य एष तपति यद्यश्वः श्वेतं न विन्दे-
दपि गौरिव श्वेतः स्यात्तदेतस्य रूपं क्रियते य
एष तपति ॥ ६ ॥

स यच्चैव साकमेधैर्युजते । तच्छुनासीर्येण
यजेत यद्वै त्रिः संवत्सरस्य युजते तेनैव संव-
त्सरमाप्नोति तस्माद्यदैव कदा चैतेन यजेत ॥ १० ॥

तद्वैके । रात्रीरापिपयिषन्ति स यदि रात्री-
रापिपयिषेद्यददः पुरस्तात् फाल्गुन्यै पौर्णमास्या
ऽऽहुष्टं तच्छुनासीर्येण यजेत ॥ ११ ॥

अथ दीक्षेत । तं नानीजानं * पुनः फाल्गुनी
पौर्णमास्यभिपर्ययात् (तत् †) पुनःप्रयोगरूप इव ह
स यदेन मनीजानं पुनः फाल्गुनी पौर्णमास्य-
भिपर्ययात्तस्मादेनं नानीजानं पुनः फाल्गुनी पौर्ण-
मास्यभिपर्ययादिति नूरस्रजमानस्य ॥ १२ ॥

अथ पुनः प्रयुञ्जानस्य । पूर्व्वद्युः फाल्गुन्यै

‘तन्नानीजानं’—इति, ‘तस्मादेतन्नानीजानं’—इति च पाठौ दृष्टौ

पौर्णमास्यै शुनासुर्येण यजेताथ प्रातर्ध्वैश्वदेवेनाथ
पौर्णमासेनैतदु पुनः प्रयुञ्जानस्य ० ॥ १३ ॥

अथातः । परिवर्त्तनस्येव सर्व्वतोमुखो वा ऽअसा-
वादित्य एष वा ऽइदं सर्व्वं निर्द्दयति यदिदं
किञ्च शुष्यति तेनैष सर्व्वतोमुखस्तुनान्नादः ॥ १४ ॥

सर्व्वतोमुखोऽयं मग्निः † । यतो ह्येव कुत-
द्यान्नावभ्यादधति तत् एव प्रदहति तेनैष सर्व्वतो-
मुखस्तुनान्नादः ‡ ॥ १५ ॥

अथाय मन्यतोमुखः पुरुषः । स एतत्
सर्व्वतोमुखो भवति यत् परिवर्त्तयते स एव मेवा-
न्नादो भवति यद्येतावेतद्य एव विद्वान् परिवर्त्त-
यतं तस्मादे परिवर्त्तयेत ॥ १६ ॥

तदु होवाचासुरिः । किन्नु तत्र मुखस्य यदुपि
सुर्व्वार्येव लोमानि वृषेत यदे त्रिः संव-
त्सरस्य युजतं तेनैव सर्व्वतोमुखस्तुनान्नादस्तुमान्ना-
द्वियेत परिवर्त्तयितु मिति ॥ १७ ॥ ४ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [६. ३.] ॥

* 'प्रयुञ्जानस्य'—इति ग, घ ।

† 'मग्नेर्गोमुखोऽयं मग्निः'—इति ग, घ । ‡ 'होवाचासुरिः'—इति ग, घ ।

अथ शुनासीरीयं ॥ विधिक्षुस्तस्य शुनासीर्यस्य चतुर्थपर्वण
 भवत्सरसलक्षणफलसाधनत्वं प्रतिपादयिष्यस्तावदुपोद्घातत्वेन चातु
 र्मास्याना मन्थ्यफलसाधनत्वं माह— “अन्थ्यं ह वा इति ।
 चतुर्थं-चतुर्थं मासेषु क्रियन्त इति चातुर्मास्यानि प्रयुक्तानि
 वैश्वदेवादीनि , तेरिष्टवान् चातुर्मास्याजौ । ‘करणे यज’—
 इति १ भूतकाले यजतेर्णिनि । तस्य ‘चातुर्मास्याजिन’
 ‘सुक्तत’ यागजनितफलसाधनधर्मापरपर्याय मपूर्वम् ‘अन्थ्यम्’
 चेत्तु मन्थ्यम् , न कदाचिदपि भोगेन क्षययितुं शक्यते ।
 “अन्थ्यज्यौ शक्याद्ये”—इति ४ , “चि चये”—इति ५ अस्मान्निपा
 तित । अन्थ्यत्वं सुपपादयति— “सवत्सर हीति । ‘चि’
 यस्मात् उदीरितैस्त्रिभि वैश्वदेवादिभि पर्वभि सवत्सरपरि
 मितकाल ‘जयति’ ‘तेन’ सवत्सरजयेन , तदतिरिक्तस्य कालस्या
 भावात् ‘अस्य’ सार्वकालिकस्य चातुर्मास्याजिन सुक्ततम
 अन्थ्य भवतीत्यर्थः ।।

सवत्सर कथं भोगेन जयत इति तदाह— “त वा इति ।
 ‘त’ सवत्सर त्रिधा ‘विभज्य चतुर्थं-चतुर्थं मासेषु वैश्वदेवा
 दिभि ‘यजते’ १ , अतस्तु सवत्सर त्रिधा ‘विभज्य’ एव ‘प्रजयति’
 प्रकर्षेण जयते । अस्तु सवत्सरस्य जय , एतावता कथं फलस्या
 क्षयत्वसिद्धि रिति , तदाह— ‘सर्वे वा इति । भूतवर्त्तमान

शुनासीरीय मत’—इति का० श्रौ० सू० ५ ११ १ ।

† पा० सू० २ २ २५ ।

‡ पा० सू० ६ १ २२ ।

§ आ० य० २३६ पा० ।

॥ अन्थ्यं ह वा चातुर्मास्याजिन सुक्तत भवति—इति आप०

श्रौ० सू० ८ १ १

१ चातुर्मास्यानि चोप्येव—इतीह हरिश्चामी ।

भविष्यत्कालत्रयावच्छिन्नं सर्वं वस्तु संवत्सरमध्ये एवान्तर्भूतम् ; संवत्सरस्तु कृत्स्नव्यापितया अनादिरनन्त इति तज्ज्यं फलमपि अक्षय्यं भवतीत्यर्थः । प्रकारान्तरेणाप्यक्षय्यत्वं प्रतिपादयति— “ऋतुश्च द्वैवेतदिति । ‘एतत्’ एतेन चातुर्मास्ययजनेन वसन्ता-द्यृत्वात्मक एव ‘भूत्वा’ ‘देवानप्येति’ चातुर्मास्ययाजी अपि गच्छति , देवानाञ्च सुकृतं मक्षय्यमेव भवति । अतः ‘एतेन’ देवेष्वपि प्रापणेन ‘अस्य’ ‘सुकृतम्’ ‘अक्षय्यम्’ एव ‘भवति’ ॥ १ ॥

इत्थं वैश्वदेवादीनां त्रयाणां फलमुपपाद्य शुनासीर्य-यागस्य अगदिकं फलं दर्शयति— “अथ यस्मादिति । ‘यस्मात्’ हेतोः यजमानः ‘शुनासीर्येण’ पर्वणा ‘यजते’, तस्मात् तत्फलमुच्यते इत्यर्थः । “या वै देवाना मित्यादि । ‘साकमेधैः’ प्रागुक्तैर्यागैः ‘ईजानानाम्’ इष्टवतां ‘विजिग्यानानां’ हन्त्रासुरं जितवतां देवानां ‘या’ ‘यैः’ सम्पत् ‘आसीत्’, ‘तत्’ ‘शुनम्’ सुखनामैतत् * , सुखहेतुत्वात् शुनमित्युच्यते इत्यर्थः । ‘अथ’ वैश्वदेवादिभिः त्रिभिस्त्रिभिः चातुर्मास्यैः प्रस्थितस्य ‘संवत्सरस्य’ ‘यो रम आसीत्’ सुखहेतुः सारभूतीऽगोभवत् , तत् ‘सीरम्’ इत्युच्यते । “या चैव देवाना मित्यादिः , उक्तार्थास्तुवादः । “तमेवेतदुभयमिति । यदेतत् शुना सीरं चोक्तम् , ‘एतदुभयम्’ एतेन शुनासीर्ययागेन ‘परिगृह्य’ यजमानः ‘आत्मन्’ स्वात्मनि ‘कुरुते’ धारयति । इत्थं प्रवृत्तिहेतुफलमुपपाद्य तत्साधनभूतं यागं विधत्ते— “तस्मादिति । उक्तलक्षणौ शुनासीरौ अधिदेववाय्वादिरूपेणावस्थितौ । सास्यदेवतेत्यर्थे शुनासीरगद्वादु

यत् । तद्विर्योगात् यद्यमायं हविष्ममुदायसाध्यं कृतं कर्म
अनेन व्यपदिश्यते । यस्मादुक्तफलसाधनत्वम् , तस्माच्छुना-
सीरीयाख्येनानेन चतुर्थेन पर्वणा यजेतेत्यर्थः ॥ २ ॥

प्रयोगकर्म वक्तुं प्रतिजानोते— “तस्याहदिति । ‘तस्य’
शुनासीर्यस्य ‘आहत्’ क्रिया उच्यत इति शेषः । पूर्वेषु
पर्वस्त्रिव प्रसक्त सुत्तरवेदिनिर्वपनादिकं निषेधति— नोप-
किरन्तीत्यादिना । प्रयाजानुयाजादयोऽपि प्रकृतिवदेवेत्याह—
“पञ्चेति † ॥ ३ ॥

पञ्च हवींषि विधत्ते— “यथैतान्येवेति । वैश्वदेवादिषु
पर्वस्त्रनुष्ठितान्याग्नेयादीनि पञ्च हवींषि यत्रापि कर्त्तव्यानि
भवन्तीत्यर्थः । कृतफलत्वेनैतानि प्रशंसति— “एतैर्वा इति ।
वैश्वदेवेष्वनुष्ठितैः ‘एतैर्हविर्भिः’ खलु पुरा ‘प्रजापतिः’ ‘प्रजाः’
सृष्टवान् । वरुणप्रघासेष्वनुष्ठितैरेव ताः ‘प्रजाः’ ‘उभयतो
वरुणपायात्’ ऊर्ध्वाधःकायस्थितात् ‘प्रासुचत्’ प्रसुक्तवान् । तथा
साकमेधेष्वनुष्ठितैरेव पञ्चभिर्हविर्भिः ‘देवाः’ ‘हवम्’ असुरम्
‘अघ्नन्’, इत्या च ‘एतैः’ एव ‘व्यजयन्त’ विजयं प्राप्तवन्तः ।
यथैवेतानि कृत्स्नाभिलषितफलसाधनानि , ‘तयो’ तथैव खलु
‘एषः’ यजमानः ‘एतैः’ शुनासीर्याख्ये चतुर्थे पर्वणि अनुष्ठीय-
मानैः , आग्नेयादिभिः पञ्चभिर्हविर्भिः शुनासीर्यं ‡ यदेतदनु-
क्रान्तम् , ‘तदुभयं’ फलम् ‘आत्मन्’ आत्मनि ‘परिगृह्य’ स्वाधीनं
‘कुरुते’ । “तस्मादिति , प्रतिपादितार्थनिगमनम् ॥ ४ ॥

* का० श्रौ० सू० ५. ११. १ ।

† ‘पौर्णमासघर्मा वर्हिर्वजम्’—इति का० श्रौ० सू० ५. ११. ३ ।

‡ ‘शुनासीर्यं’—इति कृ पाठः ।

पठं हविविधत्ते— “अथ शुनासीर्य इति ७ । शुनासीरी वायादित्यौ देवते अस्य स शुनासीर्यः । ‘सीर आदित्यः’ इति हि यास्कः १ । दिवचनेन कात्यायनोऽपीम मर्थं मस्त्वयत्— “शुनासीराभ्यां द्वादशकपालः”—इति ३ । उक्तं वाक्येन मवाप्यतिदिशति— “स वन्धुरिति । क्लृप्तस्य कर्मणः फलप्रतिपादनसमये ‘यं पूर्वं’ वाक्यशेषं “या वै देवानाम्”—इत्यादिकम् ‘अवीचाम’ उक्तवन्तः ३, ‘सः’ एव अस्यापि ‘शुनासीर्यस्य’ हविषः स्तावकः ; उक्तविधयोरेव वायादित्यरूपेणावस्थितत्वादिति भावः ॥ ५ ॥

सप्तमं हविविधत्ते— “अथ वायव्य मिति । । वायुदेवता अस्य तद् ‘वायव्यम्’ । “वायुतुपितुपसो यत्”—इति १ यत् । पयसस्तावत् अत्रानुकूल्यं दर्शयति— “पयो ह वा इति । ‘जाताः’ सर्वाः ‘प्रजाः’ ‘पयः’ खलु ‘अभि’-लक्ष्य ‘सञ्जानते’ सञ्जानाना भवन्ति । अतः पयसः सम्पत्तिहेतुत्वात् ‘विजिग्वानं’ साक-मिधैर्विजितवन्तम् ‘एनं’ यजमानं ‘यियै’ सम्पदे, ‘यगसे’ कीर्त्यै ‘अत्राद्याय’ अत्रादनसामर्थाय च सर्वाः ‘प्रजाः’ ‘अभिसञ्जानान्तां’ अभिसञ्जानीरन्, अनुमन्यन्ता मिति ; अनेनाभिप्रायेण पयसः कारणमित्यर्थः ॥ ६ ॥

• “नित्येभ्योऽधिकानि”—इत्यादीनीह का० यौ० सू० ५. ११. ५ दृष्टयानि ।

† “शुनासीरी शुनो वायुः, शु इत्यन्तरिक्षे ; सीर आदित्यः सरगान्”—इति निरु० ६. ४. ६ ।

‡ का० यौ० सू० ५. ११. ५ । ६ ४. ४. ८. १. ५. १.

§ “वायव्यं पयः, यवागुवां”—इति का० यौ० सू० ५. ११. ६. १.

॥ पा० सू० ४. १. ३१ ।

तस्य वायुदेवत्वम् मनूय स्तौति— “तद्यदिति । “एष
 वा इत्यादि । ‘यदिदं किञ्च’ भूम्यां स्थितं स्यावरादिकं,
 ‘वर्षति’ हृष्ट्या सिञ्चति, इदं सर्वम् ‘एषः’ खलु पवमानः
 ‘प्रप्याययति’ प्रवर्द्धति । “ओ प्यायी हृष्टी”—इति ० धातुः ।
 तस्माद् हृष्टात् पवमानेन प्रप्यायितात् ‘ओपधयो जायन्ते’,
 ताव ‘ओपधीः’ ‘जग्ध्वा’ भक्षयित्वा “अदो जग्ध्विष्यति किति”
 —इति † अदेर्जग्धादेशः । ओपधिभक्षयानन्तरम् ‘अपः पीत्वा’
 पशवः पयो दुहन्ति । ‘एतदन्नः’ सकाशात् ‘पयः’ ‘सम्भवति’
 उत्पद्यते । तस्मात् परम्परया ‘एष हि’ पवमानः ‘एतत्’
 पयो ‘जनयति’ उत्पादयति ‡ । तस्मादस्य वायुदेवतेत्ये-
 तदुक्तं नित्यर्थः ॥ ७ ॥

अष्टमं हविर्विधत्ते— “अथ सौर्यं इति § । अस्य हविषः
 सूर्योऽभिगोतेत्याह— “एष वै सूर्यं इत्यादिना । “साधुना
 त्वदित्यादि । ‘साधुना’ शोभनेन कर्मणा ‘त्वत्’ एकं पुण्य-
 कृतं जनम् ‘एषः’ सूर्यः ‘अभिगोपायति’ । न केवलं रक्षण-
 मत्र शोभनात्मकम् । ‘इदं सर्वं’ जगत्, एष एव सूर्यो ‘विदधाति’
 करोति ; विदधानः सः ‘त्वत्’ एकं ‘साधौ’ पुण्ये कर्मणि
 स्थापयति, ‘त्वत्’ एकम् अन्यत् ‘असाधौ’ पापकर्मणि स्थाप-
 यति । ‘एषः’ खलु हिरण्यगर्भरूपः स आत्मा । अस्य हि
 साध्वसाधुकर्मणः कारयित्वं मन्यत्र चास्मायते— “एष श्रेष्ठ
 साधु कर्म कारयति, तेषां मेभ्यो लोकेभ्य ऊर्ध्वं निनीयते ;

* भा० आ० ३८८ पा० ।

† पा० सू० २. ४. २६ ।

‡ का० श्रौ० सू० ५. २. ७. ८, ९ ।

§ “सौर्यं एककपालः”—इति का० श्रौ० सू० ५. ११. ११ ।

एष ह्यसाधु कर्म कारयति, तेषा मेभ्यो लोकेभ्योऽधी निनी-
यते”-इति ।

“एष मेत्यादि । एष मुक्तविधः सूर्य एषः अनेन हविषा
‘प्रीतः’ सन् ‘विजिम्यामं’ साकमेधैः विजितवन्तं ‘मा’ मां
‘साधुना’ कर्मणा ‘अभिगोपायत्’ अभिरक्षति, तथा तस्मिन्
‘साधौ’ शोभने कर्मणि मां ‘विदधत्’ विदधातु, प्रेरयतु
‘इति’ अनेनाभिप्रायेण यजमानः सौर्यं हविः कुर्यात् । ‘त्वत्’
-इति, एतदथ कियाविशेषणत्वेन योज्यम् ॥ ८ ॥

तस्यैककपालस्य दक्षिणां विधत्ते— “तस्याग्नः श्वेत इति ।
‘तस्य’ सौर्यस्य हविषः श्वेतः अथविशेषो ‘दक्षिणा’ * ।
शुनासौर्यस्य तु पङ्क्तिरनङ्गुर्द्विर्युक्तं सौरं दक्षिणा । तदुक्तं सूत्र-
कारेण— “सौरं पङ्क्त्योगं दक्षिणा”-इति † । “तदेतस्येत्यादि ।
‘एतस्य’ सूर्यस्य सितभावस्वरूपत्वात् श्वेताग्नदान मितदीय
रूपकरण मित्यर्थः । तादृशाग्न्यालाभे तादृगो गौर्द्वय इत्याह—
“यद्यग्न मित्यादि ‡ ॥ ८ ॥

अथ शुनासौर्याग्नस्य काशं विधत्ते— “स यत्रैवेत्यादिना ।
‘यत्र’ यस्मिन् ‘एव’ काले ‘साकमेधैर्यजते’, ‘तत्’ तदानीम्,
तदनन्तरकाले एव § (सः ।) यजमानः शुनासौर्येण ‘यजेत’ ।

* का० श्रौ० सू० ५. ११. १४ क ।

† का० श्रौ० सू० ५. ११. १२ । सौरम् = हलम् । ‘युज्यन्त इति
योगाः ऋषीवर्हाः’-इति च सत्र या० दे० । ‘बोधारौ वा’-इति च
तदुत्तरमुच्यम् । ‘बोधारौ मद्यामौ ऋषीवर्हौ, न सौरम्’-इति च तदुक्तिः ।

‡ का० श्रौ० सू० ५. ११. १५ । ‘गौ श्वेतः’-इति चाथ या० दे० ।

§ ‘तदनन्तरकाले मेव’-इति च पाठः ।

! नास्त्येतत् पदं च पुस्तकम् ।

न तु शुनासीर्यस्यापि चातुर्मास्यत्वात् मासचतुष्टयस्य व्यवधानं
 भवेत्तु मित्यत आह— “यदा इति । चतुर्षु चतुर्षु मासेषु
 संवत्सरस्य मध्ये वैश्वदेव-वरुणप्रधास साकमेध भेदेन ‘त्रिः’ त्रिवारं
 ‘यजते’ इति यत्, ‘तेनैव संवत्सर माप्नोति’ । वैश्वदेवादयः
 प्रत्येकं चातुर्मास्ययुक्ता * इति तदनुष्ठानेनैव तेषां द्वादशानां
 भवाप्तत्वात् तत्समुदायरूपः संवत्सरोऽपि यजमानस्य स्वायत्ती
 जात इत्यर्थः । उक्तं मर्यं निगमयति — “तस्मादिति ।
 यस्मात् चतुर्थपर्वणः शुनासीर्यस्य संवत्सरातिरिक्तः प्रातिस्विकः
 कालो नास्ति, तस्माद् यदा कदाचिदेव साकमेधानन्तरं
 यजेतेत्यर्थः † । एतदेवानन्तर्यं सूत्रकृताप्युक्तम्— “शुनासी-
 रीय मतः”—इति ‡ ॥ १० ॥

सोमेन यज्यमाणस्य पश्चान्तरमाह— “तद्वैक इति ।
 ‘तत्’ तत्र खलु शुनासीर्यानुष्ठाने ‘एके’ शाखिनः ‘रात्रीः
 आपिपयिषन्ति’ अनेन यागीन कतिचिद् रात्रीः आसु मिच्छन्ति ।
 अत एवोक्तमापस्तम्बेन— “ततो द्वाहे द्वाहे चतुरद्वेर्द्धमासे
 मासि चतुर्षु वा मासेषु शुनासीरीयेण यजते”—इति § ।
 तेषां मते सोमेन यज्यमाणस्य शुनासीर्यकाल उच्यत इत्यर्थः ।

* ‘चतुर्मास्ययुक्ता’—इति का०-मू० इ०-धृतः पाठः (५, ११, १.) ।

† अत्र हरिश्चाभिनः— “यस्मिन् काले साकमेधैयंजते, ततः
 तत्रैव शुनासीर्येणेति, न तद्विवर्तनियमोऽयम्, किन्तुर्हि यत पूर्वयोः
 पर्वण्योक्तम् चतुर्थं मासीति, तदाशङ्कानिर्मुक्तार्थम् । साकमेधः प्रत्या-
 मन्ने यजनीयेऽहनि यजेत, नियमतश्चतुर्थं सामं नादियेतेत्यर्थः । कुत
 एतत् ? तस्माद् यदैव कदा चैतेन यजेतेत्युपसंहारात्”—इति ।

‡ का० श्रौ० मू० ५, ११, १ । “यदेच्छेत्”—इति चैतदुत्तरमूचम् ।

§ आप० श्रौ० मू० ८, २०, १ ।

यदि हि 'रात्रीः' 'आपिपयिषेत्' आसु मिच्छेत्, तदा
 आगामिनीभ्यां फाल्गुनीभ्यां युक्ता पौर्णमासी फाल्गुनी;
 षष्ठ्यर्थे चतुर्थी; 'फाल्गुन्ये' फाल्गुन्याः पौर्णमास्याः 'पुरस्तात्'
 'यत्', 'अदः'—इति विप्रकृष्टे, 'उत्' ऊर्ध्वं चन्द्रमाः अस्मिन् दृश्यते
 इति 'उद्दृष्टं' शुक्लपक्षः, 'तत्' तत्र प्रतिपदाद्यन्यतमस्यां त्रियी
 'शुनासीयेण यजेत' * ॥ ११ ॥

“अथ दीक्षेतेति । 'अथ' अनन्तरं मेव सोमयागायं 'दीक्षेते'
 कालविलम्बो न कार्य इत्यर्थः । देवान्मानुषादा विघ्नात् विलम्बे-
 ऽपि तस्यावधिमाह— “तं नानीजान मिति । इमा मेव श्रुति
 मभिप्रेत्यापस्तम्बोऽप्याह— “चातुर्मास्यैरिष्टा सोमेन पशुना वा
 यजते, फाल्गुन्या उद्दृष्टे सोमाय दीक्षते, तं ततो नानी-
 जान मयरा फाल्गुनी पर्यवेयात्”—इति † । तदन्त्ये दीप
 माह— “पुनरिति । 'यनीजानम्' 'उनम्' यजमानम् 'पुनः'
 फाल्गुनी पौर्णमासी न अतिक्रामेत् इति यत्, स 'पुनः-
 प्रयोगरूप इव ह' भवति; चातुर्मास्यानां प्रयोगस्य एतस्मिन्
 काले कर्त्तव्यत्वात्, तस्य चानाचरितत्वात् पुनःप्रयोगाद्भूतोऽयं
 कालो भवेदित्यर्थः । प्रतिपादितं प्रतिषेधं निगमयति—
 “तस्मादिति । अथच यच्चोऽधिकारिविशेषस्येवेति, निगमयति—
 “इति न्विति । द्विविधौ हि चातुर्मास्ययाजिनो सकृदनुष्ठायो-

* का० श्रौ० सू० ४. ११. १५ । 'फाल्गुनुद्दृष्टे' = फाल्गुनशुक्लप्रति-
 पदि—इति या० दे० । 'उद्दृष्टं' = शुक्लपक्षः, तस्मिन् प्रतिपद्वेद
 शुगामोर्ध्वं यजेत, अथानन्तरं तस्मिन्नन्यस्मिन् वा दिक्के दीक्षानुष्ठानेण
 दीक्षेत्—इतीह हरिश्चामी ।

† आप० श्रौ० सू० ८. २१. ७, ८, ९ ।

सृजमानः पुनः-प्रयुञ्जानय । तत्र 'उत्सृजमानस्य' खलु अयं
सुक्तः पक्ष इत्यर्थः ॥ १२ ॥

कस्मर्हि तानि पुनः-प्रयुञ्जानस्य पक्ष इति दर्शयति—
“अथ पुन रिति ० । चातुर्मास्यानि सक्तत् संयज्य अनन्तर
मेव यः तानि पुनरारभ्यते, तस्य पुनरारभमाणस्य 'फाल्गुन्यै
पौर्णमास्यै' षष्ठ्यं चतुर्थी, तस्याः 'पूर्वेद्युः' पूर्वदिवसे
चतुर्दश्यां 'शुनासीर्यं यजेत', 'अथ' अनन्तर मेव 'प्रातः',
काले पौर्णमास्यां 'वैश्वदेवेन' 'यजेत', तदनन्तरम् मित्येन
पौर्णमासयानेनेत्यर्थं प्रयोगक्रमः । तदुक्तं आत्मार्यानेन— “फाल्गु-
न्युपवसथे शुनासीरीयम्, प्रातर्वैश्वदेवम्”—इति १ । “एतदु
पुनरिति, प्रतिघातार्थनिगमनम् ॥ १३ ॥

चातुर्मास्याद्भूतं वपनं मीमांस्यते— “अथात इत्यादिना ।
अत इति वक्ष्यमाणार्थपरामर्शः । 'अतः' अस्माद् वक्ष्यमाणा-
हेतोः 'परिवर्त्तनस्य' परितः जेगश्मश्यादीनाम् वर्त्तनस्य गः
वपनस्य विचारो ऽ धिक्क्रियते इत्यर्थः । एतत् परिवर्त्तनं
विधातु मन्वादत्वेनादित्य मर्म्मि च स्वीति— “सर्वतोमुखो वा

* का० * श्री० मू० ५. ११. १६ इष्टवम्, आ० ८. ११. ६ ।

† का० श्री० मू० ५. ११. १०. १८ ।

‡ 'आवर्त्तनस्य'—इति छ पाठः ।

§ 'विचारो (विचारो)'—इति च-पाठः ।

॥ “हृदयशूलान्ते वपनम्”—इति का० श्री० छ० ५. ११. १६ ।

'परिमंभ्यात्' यद् वपनं सुक्तं हेतुत्विकम्, तत्र मपशुष्य हृदयशूलान्ते—
हृदयशूलमभिदाघान्ते कर्त्तव्यं मित्यर्थः—इति तट्टीकायां या० दे० ।
अन्यत्र मर्म्मं मानं निरूपयति चेतावन्तेर मप्यत्रम् ।

असावादित्य इत्यादिना । सर्वतः सर्वासु दिक्षु मुखं रसा-
दानसामर्थ्यं यस्य स तथोक्तः । सर्वतोमुखत्वं उपपादयति—
“एष वा इति । ‘निर्वयति’ रसं निष्कृष्य पिबति । अतः
एतत् सर्वं घर्मकाले ‘शुष्यति’ शोषणं प्राप्नोति, ‘सर्वं’ जगद्
व्याप्य स्थितस्य सूर्यस्य स्वकिरणैर्नेत्यर्थः ॥ १४ ॥

“सर्वतोमुखोऽयं समिरिति । अत्रापि ‘तथैव’ योजना ।
“यतो ह्येवेति । यतः कुतश्चिदपि दिग्भागादित्यर्थः । ‘अभ्या-
दधति’ अभिप्रक्षिपति । “तत् एवेति । ‘तस्मिन्नपि दिग्भागे
इत्यर्थः ॥ १५ ॥

एव मन्त्रादित्ययोः सर्वतोमुखत्वेन अत्रादत्त्वं प्रतिपाद्य
पुरुषस्य स्वाभाविकं तद्वैपरीत्यं भाह— “अथाय मिति । ‘अय-
’ शब्दः त्वर्थे । ‘अयं’ तु ‘पुरुषः’ यजमानः ‘अन्यतोमुखः’ ।
अन्यशब्द एकशब्दपर्यायः । अन्यतः एकत्र स्थित मेव मुखं
यस्य, स तथोक्तः । ‘तस्य सर्वतोमुखत्वसम्पत्तिं भाह— “स
एतदिति । ‘यद्’ यस्मात् अरितः शिरो वर्त्तयते, केषान्
प्रापयति, ‘एतत्’ एतेन अलोमकत्वसाम्यात् शिरसः प्रान्तदेश-
पि मुखं मिव भवन्तीति स यजमानः सर्वतोमुखो भवति ।
इत्वं पुरुषस्य सर्वतोमुखत्वं प्रतिपाद्य प्रागुक्तं दृष्टान्तद्वयसिद्ध-
मर्थे दार्ष्टान्तिके योजयति— “स एव मेवेति । ‘यथा’ ‘एतो’
आदित्योऽग्निश्च सर्वतोमुखत्वात् अत्रादौ, ‘एव मेव’ यजमानो-
ऽपि ‘अत्रादः’ सर्वतो दिक्तः समस्तु समर्थो भवति । “तस्मादिति
उपपादितस्य परिवर्त्तनस्य निगमनम् ॥ १६ ॥

प्रकारान्तरेण सर्वतोमुखत्वं प्रतिपादयन् परिवर्त्तनं न
कर्त्तव्यं मिति पश्चान्तरं भाह— “तद्वा चेति । ‘तत्’

तत्र , तस्मिन् परिवर्त्तनविषये 'भासुरिः' नाम महर्षिः आह च ।
 'यदपि' यदि नाम 'सर्वाण्येव लोमानि' परितो 'वपेत',
 तत्रापि तत्तन्मुण्डिते देशे 'मुखस्य' सम्बन्धि किन्नामावयवजातं
 निष्पन्नं भवति ? न ह्यलोमकत्वमात्रेण मुख मिति व्यवहर्त्तुं
 शक्यते , किन्तु बहुयोत्रावयवमस्यैव ; अतो नैतेन परि-
 वर्त्तनेन सर्वतोमुखत्वं लभ्यत इत्यर्थः । कथन्तर्हि सर्वतोमुखत्वं
 पुरुषस्य ? तत्राह— "त्रिः संवत्सरस्येति । 'संवत्सरस्य' मध्ये
 वैश्वदेवादिभिर्देन 'त्रिः यजते', 'तेनैव' अयं यजमान, 'सर्वतो-
 मुखः' ; एतस्य संवत्सरस्य यागेन प्राप्तत्वात् । "तेनैवेति ।
 अत्रादहेतुभूतं सर्वतोमुखत्वं प्रकारान्तरेणैव सिध्यति । "तस्मा-
 दिति । 'तस्मात्' परिवर्त्तनं 'न आद्रियेत' इत्यासुरेर्मतस्य
 निगमनम् ॥ १७ ॥ ४० [६. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे षष्ठाध्यायस्य दृष्टीयं ब्राह्मणम् ॥

— ८ —

* त्रिविधानि चातुर्मास्यानि भवन्ति । ऐदिकानि , पाशुकानि , शौमि-
 कानि च । तत्र ऐदिकान्येवैष्टोमानि विशेषतः , ह्यन्द्ोग्यादिविहितानि
 शौमिकानि तु का० श्रौ० सू० दार्विशाध्याये सम्प्रत्या कविकार्यां वर्णितानि,
 पाशुकान्यापि तत्रैव तत उत्तरसिन्धुध्याये वर्णिताणीति द्रष्टव्यम् ।
 "सपशुषु पशुतन्त्रम् प्राधान्यात् , पूर्वदुर्वैश्वदेवे पाशुकम्"—इत्यादीनि
 च सूत्राणीह (का० श्रौ० सू० ५ ११. १६-११.) समाधोष्याणीति दिक् ।

(अथ चतुर्थं नाद्याणम्)

तद्युदाहुः । साकमेधैर्व्व देवा वृत्रमघ्नस्त्वैर्व्वैव ।
 व्यजयन्त येय मेपां व्विजितिस्ता मिति सुर्व्वैर्ह
 त्वेव देवाद्यातुर्मास्यै व्वैव मघ्नस्त्वैर्व्वैव व्यजयन्त
 येय मेपां व्विजितिस्ताम् † ॥ १ ॥

ते षोचुः । केन राज्ञा केनानीकेन योक्त्याम
 द्रुति सु हाम्निस्त्वाच मया राज्ञा मयानीकेनेति
 ते ऽग्निना राज्ञाग्निनानीकेन चतुरो मासः
 प्राजयंस्तान् ब्रह्मणा च त्रय्या च व्विद्यया
 पर्य्यगृह्णन् ॥ २ ॥

ते षोचुः । केनैव राज्ञा केनानीकेन यो-
 क्त्याम द्रुति सु ह व्वरुण उवाच मया राज्ञा
 मयानीकेनेति ते व्वरुणेनैव राज्ञा व्वरुणेनानी-
 केनापरांश्चतुरो मासः प्राजयंस्तान् ब्रह्मणा चैव
 त्रय्या च व्विद्यया पर्य्यगृह्णन् ॥ ३ ॥

* 'स्त्वैर्व्वैव'—इति, 'वैर्व्वैव'—इति च पाठौ दृष्टौ डा० वेवरेण ।

† 'व्विजितिस्ताम्'—इति ग, घ ।

ते होचुः । केनैव राज्ञा केनानीकेन योत्स्याम
 इति स इन्द्र उवाच मया राज्ञा मयानीके-
 नेति त इन्द्रेणैव राज्ञेन्द्रेणानीकेनापरांश्चतुरो
 मासः प्रजयंस्तान् ब्रह्मणा चैव अय्या च विद्यया
 पर्यगृह्णात् ॥ ४ ॥

स यद्वैश्वदेवेन यजते । अग्निनैवैतद्राज्ञाग्नि-
 नानीकेन चतुरो मासः प्रजयति तत् चेनी
 शलली भवति लोहः क्षुरः सा या चेनी शलली
 सा अय्यै विद्यायै रूपं लोहः क्षुरा ब्रह्मणो
 रूपं मग्निर्हि ब्रह्म लोहित इव अग्निसुप्तालोहः
 क्षुरो भवति तेन परिवर्त्तयते तद् ब्रह्मणा चैवेन
 मेतत्तय्या च विद्यया पर्यगृह्णाति ॥ ५ ॥

अथ यदरुणप्रघासैर्यजते व्वरुणेनैवैतद्राज्ञा
 व्वरुणेनानीकेनापरांश्चतुरो मासः प्रजयति तत्
 चेनी शलली भवति लोहः क्षुरस्तेन परि-
 वर्त्तयते तद् ब्रह्मणा चैवेन मेतत् अय्या च
 विद्यया पर्यगृह्णाति ॥ ६ ॥

अथ यत्साकमेधै र्यजते । इन्द्रेणैवैद्राज्ञे-
 न्द्रेणानीकेनापरांश्चतुरो मासः प्रजयति तत्

त्रेणी शलली भवति लोहः क्षुरस्तेन परिवर्त्त-
यते तद् ब्रह्मणा चैवेन मेतुक्षय्या च विद्यया
परिमृह्णाति ॥ ७ ॥

स यद्वैश्वदेवेन युजते । अग्निरेव तर्हि
भवत्यग्नेरेव सायुज्ये सलोकतां जयत्यथ यद्
व्वरुणप्रघासैर्युजते व्वरुण एव तर्हि भवति व्वरुण-
स्यैव सायुज्ये सलोकतां जयत्यथ यत्साकमेधै-
र्युजत ऽइन्द्र एव तर्हि भवतीन्द्रस्यैव सायुज्ये
सलोकतां जयति ॥ ८ ॥

स युस्मिन् इतिविमुं लोक मेति । स एन
मृतुः परस्मा ऽकृतुवे प्रयच्छति पर उ परस्मा
ऽकृतुवे प्रयच्छति स परम मेव स्थानं परमां
गतिं गच्छति चातुर्मास्रयाजी तदाहुर्न चातु-
र्मास्रयाजिन मनुविन्दन्ति । परमेषु ह्येव खलु * स
स्थानं परमां गतिं गच्छतीति ॥ ९ ॥ ५ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [६. ४.] ॥

वैश्वदेवादिषु सर्वेषु परिवर्त्तनं चैतिकर्त्तव्यताकं विधित्सु-
स्तेषां सर्वेषां हव्रवधहेतुत्वं विजयहेतुत्वं च समान मिति
प्रतिपादयति—“तद्यदाहुरिति । ‘तत्’ तत्र उक्तविषये साक-
मेधाना मेय हव्रवधहेतुत्वं जयहेतुत्वचेति ‘यद्’ ‘आहुः’ कथ-
यन्ति, तत्र ; तथा ‘सर्वैरेव’ हि ‘चातुर्मास्यैः’ चतुर्षु-चतुर्षु
मासेषु प्रयुज्यमानैः वैश्वदेवादिभिः हव्रहननं विजयञ्च प्राप्त-
वन्तो ‘देवाः’ इत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्र वैश्वदेवेन जितं मयं मास्थायिकया दर्शयति—“ति
हीषुरिति । ‘ति’ देवाः खलु प्रजापतिं पितरं मभिलक्ष्य
परस्परं वाचम् ‘जघुः’ । “क्वैनानीक्वेनेति । अनीकं सेना-
मुखम्, सेनान्येत्यर्थः । “चतुरो मास इति । “पह्व०”—
इत्यादिना * मासशब्दस्य माम् इत्ययं मादेशः । “तान्
ब्रह्मणा चेति । ‘तान्’ विजितान् मासान् ‘ब्रह्मणा’ “अग्निं हि
ब्रह्म”—इत्यग्रे विवरिष्यते †, अतो ब्रह्मणा अग्निना, ‘त्रय्या’
वेदत्रयरूपया ‘विद्यया च’ देवाः ‘पर्यगृह्णन्’ परितो धारयन् ॥ २ ॥

एवं वैश्वदेवस्याग्निप्रमुखत्वं मुक्त्वा वरुणप्रसादेषु वरुण-
प्रमुखत्वञ्चाह—“ति हीषुरिति । “अपरायतुर इति । आपा-
टादीनित्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ एवं साकमेधेषु इन्द्रप्रमुखत्वम्,
‘अपरान्’ कार्तिकादीनित्येव विशेषः ॥ ३, ४ ॥

इत्थं प्रतिष्ठत्युपन्यासेन वैश्वदेवादिषु पर्यसु प्रतिपादितं मयं
यजमानेऽपि क्रमेण योजयति—“स यद् वैश्वदेवेनेत्यादिना ।
“ब्रह्मणा च त्रय्या च विद्यया पर्यगृह्णन्”—इति यदुक्तम्,
तस्य प्रतिष्ठति माह—“क्वैनीति । त्रिषु स्थानेषु ‘एतः’

श्वेतवर्णो * यस्याः सा त्रेनी । “वर्णादनुदात्तात्”-इति †
 एतशब्दात् ङीप्, तकारस्य नकारादेशश्च । श्वाविद्यामकस्य
 मृगस्य लोम ‘श्वलनी’ ‡ । चक्षुलक्षणा सा वक्ष्यमाणपरिवर्त्तन-
 हेतुत्वेन स्वीकार्या । तत्र श्वलस्याश्रयीप्रतिरूपत्व माह— “सा
 येति । ‘सा’ पूर्वोक्ता ‘या’ ‘त्रेनी श्वलनी’, सा त्रित्वसङ्ख्या-
 विशिष्टगुणोपेतत्वात् त्रय्या विद्यायाः स्वरूपम् । ‘लोहः’
 लोहितवर्णस्तान्मसयः ‘सुरः’, स ‘ब्रह्मणी रूपम्’ । कथं
 ब्रह्मणी लोहितवर्णत्व मिति तदाह— ‘अग्निर्होति । स च
 ब्रह्मशब्दाच्चो ऽग्निः लोहितवर्णः ‘इव’ हि भवति ; ‘तस्मात्’
 लोहितवर्णः ‘सुरः’ ब्रह्मणः प्रतिरूप मित्यर्थः । “तेनेत्यादि ।
 ‘तेन’ सुरेण, तया श्वलया च ‘परिवर्त्तयते’ श्वलया केशान्
 विभज्य सुरेण परितो वापयेदित्यर्थः § । “ब्रह्मणा चैवेति ।
 ‘एनं’ यजमानम् ‘एतत्’ एतेन श्वललोहसुरकृतेन परि-
 वर्त्तमेन, अग्निरूपेण तेन ‘ब्रह्मणा’ सुरनिदानभूतेन, ‘वय्या
 वेदत्रयरूपया ‘विद्यया’ च सर्वतोमुखत्वसम्प्रादनद्वारा अनया
 ‘परिगृह्णाति’ परितः सर्वासु दिक्षु धारयतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

* ‘एतं (एनं) श्वेतं वर्णो’-इति च-पाठः ।

† पा० सू० ॥ १. ३६ ।

‡ ‘श्वलकश्वलान्नामृगः श्वलनी’-इति (८, ४, १)
 व्याप० श्रौ० सू० व्याख्यायां रुद्रदत्तः ।

§ ‘वापेत’-इति क्व च पाठो डा० वेबर दृष्टश्च ।

॥ “त्रेन्या श्वललोहसुरकृतेन च श्वलकया वा लोहेन च सुरेणै-
 पुम्बरेण नि केशान् वर्त्तयते वापयते श्वलान्”-इति व्याप० श्रौ० सू०
 ८. १ । ‘निवर्त्तयते = क्लिनन्ति’-इति रुद्रः । प्रथमस्य वैश्वदेवपर्वणः
 फलम् तेन ब्रा० १, ३, १०, १-५ दृश्यम् ।

वरुणप्रघासयागस्य वरुणप्रधानकत्वात् तेन जेतव्यं फलं
मनुक्रामति— “अथ यद् वरुणप्रघासैरिति । “वेगनीयललीत्यादि,
उक्तार्यम् ॥ ६ ॥

साकमेधयागस्येन्द्रप्रधानकत्वात् तेन जेतव्यं फलं मनुक्रा-
मति— “अथ यत् साकमेधैरिति † ॥ ७ ॥

इत्थं वैश्वदेवादिभिः पर्वभिः द्वादशमासात्मकसंवत्सरस्वरूपा-
धासिं फलत्वेन प्रतिपाद्य ऋ, अग्न्यादिदेवतासायुज्यं मपि
तेषां फलत्वेनाचष्टे— “स यदिति । “अग्निरेव तर्ह्यिति ।
‘तर्हि’ तस्मिन् वैश्वदेवे यागेऽनुष्ठिते ‘सः’ यजमानः ‘अग्निः’
अग्न्यात्मकः ‘एव भवति’ । ‘अग्निरेव सायुज्यम्’-इति, अस्मैव
विवरणम् । प्रथमं मनेः सालोक्यं जयति, पश्चात् सायुज्यं
मिति योजनाक्रमः । “वरुण एव तर्हि”-इत्यादावप्येवं
योज्यम् ॥ ८ ॥

अथ म्रियमानस्य चातुर्मास्ययाजिनो मार्गं हुवन् ब्रह्म-
लोकप्राप्तिपर्यन्तं फलं भाव्य— “स यच्चिदिति । ‘सः’ खलु
चातुर्मास्ययाजी ‘यस्मिन् ऋतौ’ ‘अमुं विप्रकष्टं परं ‘लोकम्’
‘एति’ म्रियते, ‘सः’ ऋतुः ‘एनं’ यजमानं स्वस्मात् ‘परधौ
ऋतवे’ ‘प्रयच्छति’ । उल्लेख्ये विदुषः सिद्धिं सम्पादयति—
“तदाहुरिति । यस्मात् चातुर्मास्ययाजी पुरमां गतिं प्राप्त-
वान्, ‘तत्’ तस्मात् अभिज्ञाः ‘आहुः’ कथयन्ति । किं

* द्वितीयस्य वरुणप्रघासपर्यन्तः फलम् ते० मा० १. ४. १०. ६, ७ ।

† तृतीयस्य साकमेधपर्यन्तः फलम् ते० मा० १. ४. १०. ८ ।

‡ चतुर्थस्य शुक्लामीरीयपर्यन्तः फलम् मपि ते० मा० १. ४. १०. ९ ।

मिति, तदुच्यते— 'चातुर्मास्ययाजिनम्' चातुर्मास्येनेष्टवत्तां
यजमानम् अन्विष्यन्तो जना. ब्रह्मलोकादयाचीनेषु लोकेषु 'न
विन्दन्ति' न लभन्ते ० । "परमं ह्येवेति, तत्र कारणा-
भिधानम् ॥ ८ ॥ ५ [६ ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनगतपथमाह्वयभाष्ये

द्वितीयकाण्डे षष्ठाध्यायस्य चतुर्थं भाह्वयम् ॥

* 'विराजो वा यथा विक्रान्तिः, यथातुर्मास्यानि । वैश्वदेवेना-
सिंहलोके प्रव्यतिष्ठतु, वरुणप्रधासैरन्तरिक्षे, साकमेधैरसुसिंहलोके, एष
श्च त्वा वै ततु सर्वं' भवति, य एवं विराज्यातुर्मास्यैर्यजते—इति
ते० मा० १, ४, ६, ५ । अत्रैव दशमेऽनुवाके वैश्वदेववरुणप्रधाससाक-
मेधपिष्टयज्ञास्वजाह्वितुर्मास्यैरीत्यर्थः, अर्द्धं यत्, पृथक् पृथक् यत्कृतम्,
तादृजैव द्रष्टव्याः । चातुर्मास्ययाजिनः पुनरावृत्तिराहित्यरूपं मपि कृतं
तदानीं समाख्यातं मिति ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थायतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेतर ॥ ६ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्र कनकहयतुलापूरुषो स्वर्णगर्भम् ,
सप्ताब्धीन् * पञ्चसीरीं † स्निग्धतरुलताधेनुसौवर्णभूमी ।
रत्नीस्रा रुक्मवाजिदिपसहितरथौ सायणि ‡ सिङ्गणायौ § ,
व्यव्यापीद्विस्तचक्र प्रथितविधिमहाभूतयुक्त घटश्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुल स्वर्णज वर्णसुख्य ,
कार्पासीय कृपावान् शुद्धकृत मज्जो ॥ राजत राजपूज्य ।
प्राण्योत्थ प्राण्यजन्मा ¶ लवणज मन्वथ शार्कर शार्कतेजा ,
रत्नाब्जो रत्नरूप गिरि मज्जत मुदा पात्रसात्किङ्गणायं ॥

इति श्रीमद्वाजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते भाधवीये वेदार्थप्रकाशे

मास्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे षष्ठाध्याय समाप्त ॥ ६ ॥

* 'पञ्चाब्धीन्'—इति ठ (१) ।

† सप्तसीरीं—इति ठ ।

‡ 'सायण'—इति ठ ।

§ स्यात् सिङ्गणायौ ?

¶ 'मज्ज'—इति ठ ।

‡ 'प्राण्यनुद्धि'—इति ठ ।

(१) ठ इति प्रथमकाण्डोपसम्पादकोक्ता विरत दृष्टव्यम् ।

॥ इति द्वितीयकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः समाप्तः ० ॥

॥ इत्येकपादिकानाम द्वितीयं काण्डं समाप्तम् † ॥

— — —

• “कलिकामह्या १०४”-इति क, “कलिकाः १०४”-इति ख,
“कलिकामह्या १०४”-इति ग-घौ। तत्र १ पा० ११ क०, १ पा०
४८ क०, ३ पा० १६ क०, ४ पा० १० क०, ५ पा० ६ क०, मङ्गल-
वाच प्रपाठके १०४ कलिकाः सम्यगाः ॥

† “एवं काष्ठे वाक्ष्यानि मद्या ०४। एवं काष्ठे कलिका
मद्या घन ५४९”-इति क, ख-गण्ड मतिशेषं मिथ्यापाठम्,
“अग्निं काष्ठे कलिकामह्या ५४९”-इति ग-घौ। तत्र प्रथमे
पाठके १०४, द्वितीये १०५, तृतीये १०५, चतुर्थे १०५, पञ्चमे
१०४, मङ्गलवाच काष्ठे ५४९ कलिकाः, अन्ता इति निदिष्टम् ॥